

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
СУМСЬКЕ МІСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН «ФОНД ПІДТРИМКИ
ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ «АЛГОНІКА»

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів
III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-
конференції

1 грудня 2022 р.

УДК 908(477.52)

С89

*Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
(протокол № 7 від 30 січня 2023 року)*

Редакційна колегія:

Кудінов Дмитро Валеріович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (голова)

Оліцький В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Подрез Юлія Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Турков Володимир Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Ювко Єгор Юрійович, викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми) . – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. – 374 с.

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх закладів освіти, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

© Колектив авторів, 2023

© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Гапич Марина Вікторівна <i>Історії остарбайтерів Сумщини (за спогадами жителів села Баничі)</i>	8
Запорожченко Юлія Василівна <i>Роль Інституту історії України Національної академії наук України на історіографічному фронті «гібридної війни», 2014–2022 рр.</i>	14
Гаврилюк Світлана Віталіївна <i>Роль Холмського церковно-археологічного музею у пам'яткознавчих студіях кінця XIX – початку XX ст.</i>	21
Магась В'ячеслав Олегович <i>Союз взаємного страхування та Каса жертв обов'язку як організації матеріальної підтримки революційних діячів та контрреволюціонерів в підросійській Україні (1905–1914 рр.)</i>	27
Демченко Тамара Павлівна, Іваницька Світлана Григорівна <i>Василь Андрієвський: від Братства тарасівців до збройного чину у роки Української революції 1917–1921 років</i>	31
Оліцький В'ячеслав Олександрович <i>Становище Сумської єпархії в середині 1940-х років</i>	38
Коваленко Олександр Вікторович <i>Проблеми та перспективи розвитку сільського туризму на регіональному рівні</i>	43

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Марченко Олег Миколайович <i>Сергій Шевченко – один із фундаторів історичного дослідження Єлисаветграда</i>	47
Гончаренко Анатолій Володимирович <i>Українсько-російські відносини у період першого президентства Леоніда Кучми, 1994–1999 рр.: візія американських та британських учених</i>	51
Бугай Олександр Миколайович, Білик Володимир Миколайович, Осадчий Євген Миколайович <i>Рентгенофлуоресцентний аналіз залізної криці з посаду літописного міста Путивль</i>	57
Прудько В'ячеслав Олександрович <i>Періодичні видання Ніжинського повіту (1917–1921 рр.)</i>	59
Артюх В'ячеслав Олексійович <i>Микола Хвильовий та його варіант геополітичної ідеї «Україна між Заходом і Сходом»</i>	63
Тарабан Юрій Валентинович, Кудінов Дмитро Валерійович <i>Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини, причетні особи</i>	68
Акічев Шаміль Мулламович <i>Спогади Б. Ю. Хвостова (зошит-щоденник № 1 (1941–1943 рр.) як джерело з історії Конотопа 1943 р.</i>	73

Курінна Тетяна Миколаївна <i>Аналіз архівної бази державного регулювання благодійності та меценатства</i>	81
Сорокін Андрій Анатолійович <i>Відображення діяльності Київської міської ради народних депутатів I (XXI) скликання в епістолярній збірці Соломії Павличко «Листи з Києва»</i>	85
Савченко Наталія Василівна <i>Світлина зі збірки Роменського краєзнавчого музею як джерело вивчення історичної постаті Федора Божка, військового діяча УНР</i>	94
Клюєв Володимир Володимирович <i>«Українське питання» на Паризькій мирній конференції</i>	97
Мурашко Катерина Олександрівна <i>Російський колабораціонізм у період Другої світової війни в історіографії: радянсько-російська vs українська</i>	99
Дегтярьов Вадим Анатолійович <i>Проблема «незалежності Косово» в зовнішній політиці України 2008–2022 рр.</i>	103
Воротняк Каріна Іванівна <i>Практика застосування возового табору в Центрально-Східній Європі в епоху Середньовіччя</i>	107
Лисенко Владислав Олександрович <i>Оцінка діяльності Івана Мазепи в українській та зарубіжній історіографії</i>	114
Ребенок Вікторія Русланівна <i>Місце Русі в історії української державності</i>	116
Білоножка Ігор Іванович <i>Нотатки до біографії Леоніда Михайловича Стиля</i>	119

СЕКЦІЯ 2

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гаврилишин Петро Михайлович <i>Богдан Гаврилишин: спроба короткої біографії</i>	123
Цибка Веніамін Іванович <i>Студії з дослідження родоводу історика Володимира Олександровича Пархоменка</i>	128
Бривко Микола Вікторович, Бривко Ольга Іванівна <i>Рід Ремі та його значення в історії міста Сніжне</i>	138
Будянський Дмитро Васильович <i>Театральний художник Семен Блайвас: нотатки до творчої біографії</i> ...	142
Іванова Віра Олексіївна <i>До історії питної справи на Сумщині: купець Прокопій Гриненко</i>	146
П'ятаченко Сергій Васильович <i>Іван Вернет – педагог, журналіст, письменник, біограф Г. Сковороди</i> .	151
Козлов Сергій Валентинович <i>До родоводу Кавалерідзе</i>	156
Берест Юрій Михайлович, Бойко Олена Володимирівна <i>Матеріальна та творча спадщина Івана Багряного у зібранні Охтирського міського краєзнавчого музею</i>	160

Кокус Вадим Владиславович	
<i>С. А. Глауберзон – організатор і перший завідувач кафедри шкірних та венеричних хвороб Вінницького державного медичного інституту, 1935–1937 рр.</i>	170
Євдокимчик Людмила Миколаївна	
<i>А. П. Чехов та родина Смагіних</i>	174
Бражніченко Світлана Олексіївна	
<i>Василь Кричевський – з нього починався український модерн</i>	177
Петриченко Ярослав Віталійович	
<i>Діячі Української революції – уродженці Сумщини</i>	180
Базарний Владислав Юрійович	
<i>Громадсько-політична діяльність Павла Скоропадського в еміграції (1918–1945 рр.)</i>	183
Дігтяренко Максим Олексійович	
<i>Нестор Махно в еміграції, 1921–1934 рр.</i>	185
Тихонов Євгеній Андрійович	
<i>Симон Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції (листопад 1920 р. – травень 1926 р.)</i>	191

СЕКЦІЯ 3

ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Бровко Альона Григорівна	
<i>Навчально-виховний процес у Ніжинській технічній школі в роки німецької окупації (1941–1942 рр.)</i>	193
Порох Наталія Василівна	
<i>Дослідження історії населених пунктів Полтавщини у другій половині 1950-х – 1980-х роках</i>	196
Магась-Демидас Юлія Іванівна	
<i>Організаційне оформлення Всеросійської єврейської професійної вчительської спілки</i>	204
Турков Володимир Вікторович	
<i>Репресії проти представників польської військової організації на території України в 1933–1938 рр.</i>	208
Мурмила Наталія Іванівна	
<i>Етнічне походження підприємців цукрової промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній у другій половині XIX – на початку XX століть</i>	211
Федчук Олександр Богданович	
<i>Таласократичний потенціал Кримського ханства та «морська політика» Гераїв</i>	214
Ювко Єгор Юрійович	
<i>Голодомор 1932–1933 рр. в повідомленнях німецьких дипломатів про становище німецьких селян-колоністів в УСРР</i>	219
Суббота Єгор Ігорович	
<i>Депортація кримськотатарського народу із території Кримського півострова у 1944 р.</i>	224

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СУМЩИНИ

Приймач Олена Володимирівна <i>Дослідження статистичних аспектів Голодомору 1932–1933 років серед міського населення на прикладі м. Суми</i>	227
Батраченко Богдан Анатолійович <i>Формування та розвиток освітнього середовища с. Шпилівка у XVIII–XXI століттях</i>	233
Баглай Анатолій Володимирович <i>Магазин купця Курила... Зруйновані пам'ятки Тростянця</i>	243
Шиян Ольга Миколаївна <i>Лебединський міський художній музей імені Б. К. Руднева: історичний нарис</i>	248
Кудінов Дмитро Валерійович <i>Формування й діяльність відділів Союзу руського народу у Сумському повіті</i>	252
Бойко Денис Володимирович, Мельникова Інна Вікторівна <i>Коротка краєзнавча характеристика селища міського типу Угеріди</i> ..	261
Демченко Анастасія Анатоліївна, Мельникова Інна Вікторівна <i>Краєзнавча пам'ятка Сумщини «будинок-музей А. П. Чехова»</i>	264
Семешин Едуард Володимирович <i>Репресії проти викладачів Глухівського педінституту (1934–1936)</i>	267
Петрова Світлана Вікторівна <i>Німецько-радянська війна в селі Миропілля у документах, персоналіях і листах: події та емоції</i>	282
Сосновський Дмитро Юрійович <i>Церковне життя міста Білопілля у період нацистської окупації</i>	286
Токаренко Наталія Ігорівна, Мельникова Інна Вікторівна <i>Краєзнавчі стежки Малого Висторопа</i>	287

СЕКЦІЯ 5 ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Гриценко Андрій Петрович <i>Значення Глухівської школи співу та інструментальної музики в розвитку українського мистецтва в першій половині XVIII століття (До 280-річчя перебування у школі Григорія Сковороди)</i>	292
Михайліченко Микола Анатолійович <i>Сумський національний аграрний університет: до історії становлення, 1977–1997 роки</i>	298
Ярош Наталія Володимирівна <i>Вивчення «суспільствознавства» у загальноосвітніх школах Сумщини (1960–1970-ті роки)</i>	300
Тоноян Армен Араїкович <i>Сумщина на матеріалах журналу «Основа» (1861–1862)</i>	304
Журило Ірина Іванівна <i>Діяльність Охтирського педучилища в 1920-х роках</i>	309
Мельникова Інна Вікторівна <i>Краєзнавчі аспекти розвитку машинобудування Сумщини</i>	316

Дорошенко Дар'я Валентинівна	
<i>Допомога спеціалізованих установ, програм та фондів ООН Сумщині в умовах збройної російської агресії.....</i>	<i>319</i>
Капустіна Ірина Михайлівна	
<i>«Жнива розпачу та болю...»: Голодомор 1932-1933 років на Конотопщині</i>	<i>322</i>
Несвідоміна Ніна Володимирівна	
<i>Пам'ятка історії міста Конотоп</i>	<i>326</i>
Онацький Валентин Олександрович	
<i>Реабілітація репресованих Сумщини у часи «Відлиги»</i>	<i>331</i>
Онопрієнко Олена Володимирівна	
<i>Історія становлення та сучасність Глухівського міського краєзнавчого музею (до 120-річчя заснування).....</i>	<i>333</i>
Свиридов Андрій Дмитрович	
<i>Характеристика грошового обігу Сумської області на матеріалах грошових скарбів другої половини XVII–XVIII ст.</i>	<i>337</i>
Забара Каріна Олександрівна	
<i>Волонтерська діяльність в період Російсько-української війни (2014–2022 рр.).....</i>	<i>341</i>

СЕКЦІЯ 6

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Новікова Анна Віталіївна	
<i>Світова практика екологічного туризму</i>	<i>345</i>
Акуліч Олександр Вікторович	
<i>Конотоп – центр розвитку крайового туризму.....</i>	<i>350</i>
Терещенко Єлизавета Ігорівна, Коваленко Олександр Вікторович	
<i>Перспективи розвитку гастрономічного туризму регіону на прикладі кулінарної спадщини Сумщини</i>	<i>359</i>
Юсова Олена Миколаївна	
<i>Вулицями давнього Ромену.....</i>	<i>362</i>
Звягінцева Ксенія Володимирівна, Мельникова Інна Вікторівна	
<i>Суми – краєзнавче минуле та сьогодення</i>	<i>367</i>
Хмелик Аліна Сергіївна, Коваленко Олександр Вікторович	
<i>Квест-екскурсія як новий та перспективний засіб ознайомлення туристів з історією краю на прикладі Сумщини</i>	<i>370</i>

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Гапич Марина Вікторівна

учениця 10 класу, Баницький НВК, вихованиця гуртка «Історичне краєзнавство», Глухівський МЦПРО Глухівської міської ради Сумської області

ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ СУМЩИНИ (ЗА СПОГАДАМИ ЖИТЕЛІВ С. БАНИЧІ)

Після повномасштабного вторгнення російської армії 24 лютого 2022 р. на окупованих територіях України були зафіксовані факти депортації населення до різних регіонів Російської Федерації. На жаль, через брак інформації не можна з точністю говорити про розмах цих примусових переселень. Існує твердження, що історія повторюється двічі: перший раз як трагедія, а другий – як фарс. Україна за останні понад вісімдесят років, що минули з часів Другої світової війни, знову зазнала страждань. Росія ж стала дзеркальним відображенням того, проти чого за офіційними заявами так вперто бореться та захищає. Саме тому, доцільно звернутися до часів нацистської окупації нашої країни в цілому, та Сумщини зокрема, а саме – примусового вивезення робітників до Німеччини (остарбайтерів) та розглянути їхні історії. У свою чергу, актуальність дослідження зумовлена й тим, що на даний момент більшість колишніх остарбайтерів немає серед живих, а у майбутньому провести інтерв'ю зі зрозумілих причин не буде можливості. Тому спогади цих людей набувають вагомої цінності.

Мета статті – на основі спогадів колишніх остарбайтерів, жителів с. Баничі Шосткинського р-ну, розглянути умови перебування підневільних робітників з України у Німеччині у часи Другої світової війни.

Джерельна база дослідження представлена спогадами жителів с. Баничі, які шкільний пошуковий загін «*Подвиг*» зібрав у 2009 р. і на разі зберігаються у Баницькому НВК [5–14], а також опублікованими матеріалами Державного архіву Сумської області (ДАСО) [1]. Тема використання примусової праці в Третньому Райху привертає увагу багатьох дослідників в Україні, зокрема істориків-краєзнавців. Окреслена тематика найбільш ґрунтовно висвітлена на прикладі Полтавщини В. Лахном [3], Півдня України – А. Погореловим [4], Переяславської громади – Н. Кухаревою [2]. Саме зазначені дослідження базуються на інтерв'ю та спогадах учасників тих подій.

Слід зазначити, що точно було встановлено 48 осіб, яких було вивезено на примусові роботи до Німеччини з с. Баничі та навколишніх населених пунктів. Процес відбувався двома хвилями: перша тривала з весни до осені 1942 р., друга – весна-літо 1943 р. Звернемося до спогадів, щоб дізнатися яким чином їх забирали: *«восени 1942 р. мого батька викликали до Кочерезької сільради, де йому наказали привезти мене до Глухова. Мене і мою сусідку, Ніну Карпівну Любоду, яка на той час вже трішки попрацювала вчителькою... В місті нас відправили на допит до поліцейського, в кімнаті з яким був і наш сільський староста. Вони нас допитали, викликаючи по черзі... Поки мій батько намагався домовитися про моє подальше перебування вдома, що виявилось*

марним, мій дядько вже провів мене на поїзд до Конотопа» [8]. А. З. Кадурина згадувала: «Одного весняного дня прийшли старости і забрали нас разом із п'ятьма подругами. Взагалі всього із сусідніх сіл забрали 20 дівчат. Вночі пішли пішки на Путивль, на одній зі станцій переночували, а зранку нас відправили до Німеччини» [7]. Зі спогадів Г. А. Павловича дізнаємося: «17 травня 1943 р. наші поліцаї, які служили у німців (Цимбал і Мураковський), відвезли мене у Глухів, де був облаштований табір для молоді, яку готувало до відправки в Німеччину. Охороняли нас німці. Один хлопець хотів утекти, але його помітили і вбили. З табору нас відправили у Конотоп, а далі – у Німеччину» [11].

Можна побачити, що для мобілізації робочої сили застосовувався адміністративний ресурс – переважно, місцева влада, що складалася з колаборантів. Варто зазначити, що жоден з респондентів не згоджувався на від'їзд добровільно. Молодих людей поодинці або групами відвозили або відводили (інколи доводилося долати пішки відстань понад 40 км) до міста, де був облаштований табір. У Глухові, наприклад, він був оточений колючим дротом. За спробу втечі розстрілювали. Після допиту людей доправляли до Конотопа, звідки вже вони їхали за межі країни.

Наступне, на чому варто зупинитися, це транспортування. Можна сказати, що умови перевезення відповідали методам набору робітників. За словами Г. М. Миськової: «Один вагон містив 40 чоловік, а таких вагонів було б... Їхали ми до Німеччини протягом двох тижнів. Правила у вагоні були досить жорсткі, не можна було вийти до туалету, в зв'язку з цим навіть одна жінка померла. Годували нас тричі на день, але їжа була не досить таки гарна» [9]. Г. А. Павлович про умови поїздки: «Перед відправкою нам дали 200 гр. хліба. В одному вагоні поїзда було 40 чоловік. Німці його погано закрили і 18 сміливців втекли, вистрибнувши з поїзда... Тільки в Польщі людям дали по 0,5 літра супу і повезли далі» [11].

Отже, подорож була тяжкою. Людей саджали у звичайні товарні потяги, вагони були переповнені, не усі добиралися живими до пункту призначення. Інколи у пасажирів з'являлася можливість врятуватися втечею, але небезпека крилася при цьому не тільки у стрибку з потяга – можна було загинути від кулі охоронців. «На шляху дехто, та і я брала в цьому участь, мав плани втечі. Одного разу мої товариші по нещастю спробували втекти. Але ця спроба виявилася не зовсім вдалою – їх побачили і почали стріляти... можливо декому вдалось втекти, можливо декого вбили...більше ми не бачили цих людей», – згадувала О. Ф. Мурашко [10].

Потяги з оstarбайтерами зупинялися в Польщі. Там їх відводили до лазні, а одяг в цей час дезінфікували. На цих же станціях проводився облік робітників: на них одягали номери або давали в руки та фотографували для облікових карток. Наступний етап відбувався вже на території самої Німеччини – розподіл робочої сили. Найбільш влучне порівняння цього процесу з торгами на невільничих ринках [2, с. 46]. В основному він проходив у двох напрямках: на промислове

виробництво або у сільське господарство до приватних хазяїв-бауерів. Розглянемо фрагменти з наступних спогадів: *«Наш табір знаходився у лісі. Відразу розподілили по бараках, де знаходились двоповерхові ліжка... Того ж дня до нас у барак зайшов високий худий чоловік, він уважно всіх роздивився і вибрав мене. По-німецьки він сказав, щоб я йшла за ним і нічого не боялась. Він привіз мене в інше місто, Гельзенкірхен. Ми відразу пішли на завод, де виплавливали залізо... Він привіз мене до 4-ї печі і сказав, що я працюватиму саме тут»* [13].

Є. А. Федченко зазначала: *«Привезли у Магдебург (точно вже не пам'ятаю). Тут до вагонів підійшли різні хазяїни і відібрали собі на роботу дівчат. Хазяїн Адольф Отто забрав мене і 4 дівчат. Йшли пішки. Прийшовши, почав записувати прізвища, імена, по-батькові, рік народження адреси»* [14].

За спогадами Г. М. Миськової: *«Коли нас довели до Німеччини, відразу вивели з вагонів, поставили в шеренгу, підраховали і направили до біржі праці, поки німці думали, на яку роботу можна послати людей... приходилось три дні ночувати в сні... Деякі люди дуже звикли один до одного, їх хотілося потрапити на одну роботу»* [9]. Як можемо бачити, люди, котрі потоваришували за довгий час поїздки або були знайомими прагнули потрапити на роботу разом. Інколи їм це навіть вдавалося: *«Жили в гуртожитку по 6 чоловік: 3 – з Ховзівки, 1 – з Руднева, 2 – з Білорусі»* [14].

Умови праці були важкими. Проте варіювались від нестерпних до прийнятних. Чоловіки виконували важчу роботу. Гірші умови були на промислових підприємствах, дещо легше було зайнятим у сільсько-господарському виробництві. Та й то це залежало від хазяїна. Серед опитаних 6-м довелось працювати у промисловості, 2-м – у сільському господарстві, а 2 людини встигли попрацювати в обох сферах.

Розглянемо умови праці на промислових підприємствах. Єдиним плюсом, якщо можна так стверджувати, була оплата праці, але вона була настільки мізерною, що її ні на що не вистачало. Жили у таборах за декілька кілометрів від місця роботи, умови проживання залишали бажати кращого, вели напівгольне існування, заборонялося вільне пересування, на роботу ходили під охороною. *«У цеху працювали по 10 чоловік. Жили в бараках. Спали на соломі. Їжа була дуже бідна, малокалорійна. Буханець хліба ділили на 4-х. Доки черги дочекаєшся – могло і не вистачити. "Поводишся добре і поїси добре", – говорили наглядачі»,* – неохоче згадувала Г. П. Дибя [6]. Т. Н. Сухорученко про своє перебування на підприємстві: *«Наш табір був недалеко від заводу... Годували нас там лише бруквою та сирію картоплею. Хліба давали дуже мало... Ми працювали лише за 3 німецькі марки на місяць і в магазинах могли купити лише сіль та пиво»* [13]. Зі спогадів М. І. Старченка дізнаємося: *«Жили в таборі, що знаходився від фабрики Кляустсаль-Целлерфельд приблизно за 2 км... Фабрикантів на роботу виводили поліцаї... Вранці і ввечері годували в таборі. Вранці давали їсти 250 гр. хліба, 20 гр. маргарину і чай. Ввечері – 1 л. рідини, заправленої борошном. У вихідний день – відварена очищена картопля і півлітра*

червоного квашеного буряка або 100 гр. вареного цукру» [12].
О. Ф. Мурашко про свою роботу: «В Австрії ми працювали на фабриці. Наш робочий день становив 12 годин. На роботу ми приходили о 8 ранку. На фабриці ми виготовляли гайки невідомого до нас призначення. В таборі ми жили у невеликих кімнатах, чоловік по 12. Спали на двоярусних ліжках... Вільно по місту ми не могли пройти. Для роботи нам видавали спецодяг, який австрійці називали "шуги"» [10].

За провинності, відмову працювати або крадіжки передбачалися дисциплінарні чи фізичні покарання: «На фабриці ми іноді крали по шматочку мила і приносили додому. Але одного разу шеф це помітив... За це нам довелося винести місячне покарання. Цілий місяць ми працювали по вихідних, нам не давали обіду, а в перші дні і вечери, і наша їжа була дещо скромнішою, ніж завжди, хоча звичайно вона була дуже бідною» [8]. Зі спогадів А. І. Павловича: «Мене призначили копати вугілля у відкритих кар'єрах. Спочатку працювати ніхто не хотів. Людей били, весь час кричали, навіть коли ті працювали. Робота була дуже важка. Працювали по 10 год. на добу» [11].

Дещо в іншій ситуації опинилися робітники, які потрапили на роботу до хазяїна на ферму. Платні вони не отримували, але почували себе відносно більш вільними, краще харчувалися. Ось про що згадують учасники тих подій: «В основному працювали в полі, але хазяїн дуже часто залишав для роботи по двору. У полі пололи, проривали буряк. Чоловіки косили ячмінь, овес, пшеницю, а жінки в'язали, збирали... Працювали з 8 до 17 години. Вихідний день був неділя. У суботу працювали півдня. Коли у хазяїна (або членів сім'ї) був день народження, то працювали півдня, а потім святкували разом з хазяїном. Годували дуже добре: кожного дня м'ясо і молоко. Дуже піклувалися про хворих» [14]. В гіршій ситуації опинилася Г. М. Миськова: «Хазяїна звали Людвіг Бруй, жінку його Фраумет, жили вони в м. Гамбург... Я часто допомагала сестрі Людвіга: доїла корів, кормила свиней. Грошей не одержувала, але на Великдень і на день Святого Миколая, отримувала від хазяїна подарунки: цукерки, чистий новий фартух, нові тапочки, хустинку. Одного разу Фаумет сказала щось по-німецьки, я не зрозуміла її за отримала палицею по обличчю... я старанно виконувала свою роботу... але хазяйка цього не цінила» [9].

Нерідко пересічні німці ставилися до остарбайтерів зі співчуттям і навіть намагалися допомогти їм. Але найкраще на становище підневільних робітників впливав перебіг подій на фронті. «...траплялись і співчутливі німці. Вони приносили залишки обідів і давали цигарки. Один німець запросив мене на Великдень до себе додому у с. Ахендорх. Мене добре пригостили і дали харчів на дорогу...» – далі продовжує Г. А. Павлович – «Чим ближче наближався кінець війни, тим краще німці ставилися до робітників: вихідних стало два на місяць, покращилось харчування» [11].

Проте з наближенням фронту для остарбайтерів підвищувалася і небезпека. Особливо це стосувалося тих, хто працював у важкій промисловості, металургії, виробництві зброї. Авіація союзників

регулярно бомбила ці підприємства. До того ж, якщо робітники-німці мали змогу сховатися до укриття, то підневільні не завжди. *«Американські війська все частіше і частіше завдавали ударів. Саме під час таких ударів ми ховались в келії. Під час одного з таких нальотів наша келія, в якій ми сиділи, розкололась навпіл, але не впала. Бомби падали по 500 кг... В кінці квітня 1944 р. був один з найсильніших нальотів, і одна бомба потрапила в 4 доменну піч. Від неї залишились руїни. Ми, як завжди, сиділи в келії, а труби, по яких циркулює вода з доменних печей, проходили через цю келію. Через великий тиск вода почала просочуватись, і скоро ми вже стояли у воді. Почалася паніка, бо дехто не умів плавати. Але французи, які сиділи з нами, здогадались як можна вибратися з цієї пастки. Вони стали один на одного і відчинили люки в стелі. Через люки вони витягли тих, хто не вмів плавати, а інші впливли через двері»,* – таку картину змальовувала Т. Н. Сухорученко [13].

І нарешті настав довгоочікуваний момент визволення. Оскільки більшість опитаних потрапили на примусові роботи до Західної Німеччини, то відповідно вони були звільнені американцями. Здебільшого визволення відбувалося спокійно, працювати вже не треба було, про американців у колишніх бранців залишилися лише позитивні згадки. Ось А. Г. Базиль говорила про події після весни 1945 р.: *«...звільнили нас американці. Після звільнення мене вже не примушували працювати. Хазяїн і фрау почали працювати самі. Я допомагала доїти корів, що далі робити я не знала. Вже під осінь мене відвезли в місто у військовий табір. Тут я знайшла своїх земляків з Полтави. Потім чорношкірі водії нас на машинах вивезли до потяга... Додому я повернулась восени 1945 р... В село я повернулась останньою»* [5].

Проте не усім так пощастило, фрагменти деяких спогадів нагадують гостросюжетні фільми: *«Коли ми вийшли з бункера, то в місті стріляли із зеніток, і біля нас лежав майже згорілий літак...В таборі нам їсти майже не давали... Німецькі війська почали розстрілювати військово-полонених і тому ми, діставши зброю, охороняли табір самотужки. Через брак їжі почали красти свиней, корів та інше в місцевих бауерів... Люди почали пухнути з голоду»* [13]. Далі Т. Н. Сухорученко згадує про прихід союзників: *«Через два тижні (5–6 квітня) до нашого табору приїхали американські війська. Вони почали годувати нас дуже смачно, охороняти і обіцяли вивезти звідси... Американські військові почали кидати нам цукерки, печиво, чоловікам – цигарки. Через деякий час американці поїхали, залишивши нам зброю та охоронців з продуктами. Так ми прожили ще 3–4 дні. Несподівано в неділю 9 травня по радіо ми почувли, що наші розбили німців»* [13].

Однак, для багатьох остарбайтерів незгоди не закінчилися одразу після перемоги. Наприклад, чоловіки після звільнення були призвані до армії. Як згадував М. І. Старченко: *«В кінці квітня 1945 р. американська авіація зруйнувала фабрику і звільнила радянських військовополонених, і потім передали всіх радянському керівництву. Після передачі був призваний на службу до Радянської Армії»* [12]. А багатьох чекала довга

і важка дорога додому. Ставлення співвітчизників складно було назвати приятним. Г. М. Миськова розповідала, що радянські солдати ставились до людей дуже грубо: *«Шанары и бобры, стройтесь в колонны»*. Всі люди ставали в шеренгу і через годину були розміщені по вагонах [9]. Та найбільш вражаючою є розповідь Т. Н. Сухорученко: *«...через деякий час ми зрозуміли, що виводити нас з Німеччини ніхто не збирається. В серпні американці подали ноту, в якій вимагали, щоб військовополонених забрали, інакше вони отримають всі належні документи для проживання в Америці... Через два дні з Росії прийшли вагони, які мали нас перевезти... Нас розселили в порожні багатоповерхівки в м. Магдебург... Нас годували дуже погано. Готували відходи від картоплі з олією. Всі хворіли на дизентерію, а потім – ще й коростою. Постіль була дуже брудною, в Німеччині було набагато краще. Коли ми хотіли помитись у річці, то деяких дівчат гвалтували російські солдати, а якщо не піддавались, то топили човни. Через це ми боялись виходити гуляти»* [13].

Проте і повернення додому не гарантувало закінчення хвилювань. Радянська влада наклала на оstarбайтерів тавро зрадників, ця ж теза і пропагувалася серед населення: *«Освоївшись, ми почали ходити ввечері гуляти, але нас називали зрадниками Батьківщини і всіляко принижували. Але ми поскаржилися до сільської ради і нас почали приймати на роботу...»* [13]. Дійсно, щоб якимось облаштуватися після повернення додому, необхідно було звернутися до органів місцевої влади або районного управління НКВС для підтвердження примусового вивезення на роботу до Німеччини. На жаль, документально підтвердженої інформації по с. Баничі немає. Але певне уявлення про процедур можна скласти за зверненнями жителів с. Студенок, с. Червоне (нині с. Есмань) [1].

Загалом, спогади колишніх оstarбайтерів є досить інформативним джерелом з історії Другої світової війни. Вони дають змогу дослідити повний шлях поневірянь наших земляків, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини; поглянути на ті страшні події очима її учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-7615. Оп. 6. URL: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/storage/pisma/dodatok6.pdf> (дата звернення: 17.11.2022).
2. Кухарєва Н. Спогади оstarбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (2). К., 2009. С. 40–57.
3. Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / упоряд. В. Лахно ; редкол.: Ю. Волошин (відп. ред.) та ін. Полтава: ПНПУ, 2011. 533 с.
4. Погорелов А. Невідомі історії українських оstarбайтерок: досвід праці жінок із Південної України в орденсбург'у Крессінзее (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 80–102.
5. Спогади Базиль Ганни Григорівни, уродженки с. Баничі Шосткинського р-ну, 1924 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.

6. Спогади Диби Ганни Петрівни, уродженки м. Білопілля Сумського р-ну, 1925 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
7. Спогади Кадуріної Анастасії Захарівни, уродженки с. Петухівка Конотопського р-ну, 1925 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
8. Спогади Махіної Катерини Михайлівни, уродженки с. Мацкове Шосткинського р-ну, 1923 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
9. Спогади Миськової Ганни Микитівни, уродженки с. Веселе Конотопського р-ну, 1923 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
10. Спогади Мурашко Ольги Федорівни, уродженки с. Баничі Шосткинського р-ну, 1925 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
11. Спогади Павловича Григорія Антоновича, уродженця м. Калінковичі (республіка Білорусь), 1925 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондент проживав у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
12. Спогади Старченка Михайла Івановича, уродженця с. Баничі Шосткинського р-ну, 1929 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондент проживав у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
13. Спогади Сухорученко Тетяни Никифорівни, уродженки с. Баничі Шосткинського р-ну, 1922 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.
14. Спогади Федченко Єлизавети Андріївни, уродженки с. Ховзівка Конотопського р-ну, 1923 р. н. Записані у с. Баничі пошуковим загоном «Подвиг» у 2009 р. На момент інтерв'ю респондентка проживала у с. Баничі. Запис зберігається у Баницькому НВК.

Запорожченко Юлія Василівна

професор кафедри історії та теорії держави і права, Університет митної справи та фінансів, доктор історичних наук

РОЛЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ НА ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ФРОНТІ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ». 2014–2022 рр.

Серед потужних науково-дослідних осередків з формування пласту фундаментальних та прикладних досліджень російської збройної агресії проти України є Інститут історії України Національної академії наук України (далі – Інститут), який *primus inter pares* став ядром документування актуальних проблем «гібридної війни» з 2014 р. Науковці Інституту репрезентують сучасну історіографію у дусі «*цайтгайсту*» («*Zeitgeist*» у перекладі з німецького «Дух часу»), аргументовано відповідаючи на псевдоісторичні закиди агресора та

пропагандистсько-світоглядні ідеологеми [10], доводячи, що «...засвоєння гранд-нарративу вітчизняної історії українським суспільством стає запорукою виживання держави і нації» [15]. Як слушно зауважив директор Інституту академік В. Смолій, «нагальною проблемою є збирання і документування свідчень про російсько-українську війну, які складуть джерельну базу написання повної і об'єктивної історичної панорами героїчної боротьби за державу і за незалежність» [20].

У даній розвідці звернімо увагу на ретроспективу доробків Інституту, пов'язаних з актуальним науковим проектом «російсько-українська війна 2014–2022 років», видані науковцями на власній поліграфічній базі. Темпоральні точки дослідження визначають основні етапи продукування праць, починаючи від висвітлення незаконних дій з анексії Криму та окупації частини Луганської та Донецької областей у 2014 р. та історіографії, що з'явилася у 2022 р. В досліджуваний період історики Інституту активно працюють над аналітичними доповідями, монографіями, статтями, спогадами, істориків тощо, присвячених регіональній та національній проблематиці, темі сепаратизму та іредентизму, аналізу наслідків війни для всіх сфер життєдіяльності суспільства та ін.

Фокусом дослідження хронотопу війни стала Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» [7], проведена Інститутом 10 червня 2014 р., якою чи не вперше започатковано загальнонаціональний підхід у привертанні уваги до складної регіональної теми Донеччини, Луганщини та Криму, адже до 2014 р. незначна кількість дослідників столиці зверталися до вивчення історії східного та південного регіонів. Науковий захід було проведено у рамках інституціонально-академічної колаборації з Українським інститутом національної пам'яті, а також університетами міст Сходу та Півдня України – Донецька, Луганська, Запоріжжя, Маріуполя, Миколаєва, Одеси.

Восени 2014 р. Інститутом було організовано та проведено всеукраїнську наукову конференцію «Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії», в якій науковці, продовжуючи започатковану тему з національної проблематики у 2012 р., за рахунок розширення дослідницького інструментарію, висвітлили проблеми теорії і практики національного питання, актуальність якому додали події весни 2014 р. [16].

Отже, започаткована регіональна тематика сприяла поповненню національного історіографічного фонду на тему війни. Підтвердженням цього стали й студії з регіональної історії [8], що вийшли друком з 2014 по 2016 роки у кількості 32 видань [26], присвячені темі Сходу та Півдня України, історичним фактам їх формування, аспектам пограниччя, питанням етнонаціонального, культурного, політико-економічного розвитку.

Регіональну тематику відображено Інститутом у низці аналітичних доповідей та записок [21], на сторінках яких дослідники в рамках порівняльного методологічного аналізу окреслили конфігурації

етнонаціональних відносин у Східній Україні, реконцептуалізували історико-економічні, соціально-політичні та культурні аспекти розвитку регіону та проаналізували їхні наслідки й вплив на гальмування процесу націєтворення [22]. Автори розкрили суспільно-політичні передумови, причини виникнення й пускові механізми реалізації проекту *«руський мір»* на Донбасі у співвіднесенні з досвідом успішного протистояння йому в решті українських регіонів. Питома увага приділена й політиці пам'яті, проблемам пам'яттєвих війн як генеральної репетиції *«гібридної війни»* та ін. [31].

У 2014 р. вийшло друком 2-томне видання *«Схід і Південь України: час, простір, соціум»*, концепція якого підпорядкована осмисленню теоретико-методологічних підходів до дослідження регіональної специфіки й відображення наукових пошуків щодо конгломерації українського соціуму в умовах, що склалися. Автори звернули увагу на історичні передумови неоднорідностей та асиметрій у регіональному розвитку Донбасу, глибинні причини незбігу політичних орієнтацій, ментальності та історичної пам'яті населення, представляючи широкому читацькому загалу новий термінологічний глосарій, аналізуючи проблеми фронтів, систематизуючи історичні параметри дослідження регіональної специфіки Криму та підкреслюючи авангардну роль у цьому суспільної науки [27, с. 375].

Вивчаючи специфіку етнонаціональних питань на Донбасі в розрізі державницького дискурсу та проблем націєтворення, нових поглядів на українське суспільство та його трансформації з 2014 р., історикиня Л. Якубова підкреслила, що, Донбас – це чистилище сучасної української ідеї й горнило громадянського суспільства. Фахівчиня представила в своєму дослідженні регіон як платформу нових історичних реалій, потужний каталізатор сучасної фази націєтворення, причому по обидва боки умовного *«"гібридного" кордону»* [30].

Праці Інституту, опубліковані у фокусі вивчення проблем методології історичної регіоналістики, історичної лімології, аспектів пограниччя, кордонів, фронтів, дихотомії національної та регіональної ідентичності, локальної історії в сучасній історіології, спричинили революцію поглядів на концепції, підходи в інтерпретації регіональних особливостей Сходу та Півдня України. Однією з фундаментальних розвідок є монографія історикині Я. Верменич *«Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України»* [6], яка розглядає особливість Донбасу як пограничного субрегіону України, переосмислюючи проблеми його рубіжності в соціокультурному зрізі, починаючи з витоків проблем порубіжжя, статусу напівпериферії у складі УРСР та проводячи темпоральну паралель, вказуючи на відмінності з розвитком регіонів в часи незалежної України, звертаючи увагу на наслідки та прорахунки, що практично маємо з 2014 р. на прикладі інформаційно-воєнних інвазій на теренах Донецького регіону з боку Російської Федерації, та наслідки для нашої держави, коли Україна дістала в факті входження Криму до складу Росії перший випадок переростання сепаратизму в іредентизм.

Науковий проект Інституту *«Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії»*

спричинив появу аналітичних праць, автори яких продовжили аналіз теми методологічної трансформації регіональної тематики крізь призму досліджень «гібридної війни» [23; 32], інтегруючи його до актуальних питань глобалізації, геополітичних змін й ролі в них України, для історії якої наявні проблеми регіональних біфуркацій, порубіжжя тощо [3; 4; 5]. Витоки регіональної проблеми війни, досліджені у публіцистичних нотатках В. Абліцова [2], які автор аналізує у межах застосування міждисциплінарної методології.

Національний дискурс регіонального питання репрезентовано дослідниками Інституту в тритомній монографії, що розкриває питання проблем націє- і державотворення. У третьому томі, висвітлюючи події сучасності, автори влучно наголошують, що з 2014 р. Україна дізналася про справжню ціну соборності, адже війна на теренах українського Донбасу стала чи не найбільшим випробуванням для України та її громадян. Монографія привертає увагу читача й до гібридних проєкцій псевдореспублік та наслідків референдумів, проведених з метою створення т. зв. «новоросії» й пропагування «*руського міра*» на окупованих теренах; очікувань населення та наслідків сепаратистських рухів для регіону та країни [28]. Академік С. Кульчицький підкреслює, що зазначена праця – це «*перша заявка... на створення... гранд-нарративу вітчизняної історії в багатоформатному форматі... саме від науковців ЗМІ та навчальні заклади мають отримувати вивірені дані про нашу минувшину, щоб протидіяти інформаційній агресії ворога*» [15].

Істотні наукові досягнення представлені в національній доповіді «*Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності*», виданого за участі фахівців Інституту історії України та інших інститутів НАНУ. Поміж дослідження актуальних проблем української державності, міжнародно-правової ідентифікації України, цивілізаційної суб'єктності держави, в доповіді автори звернулися й до проблеми збройної агресії [29].

З 2022 р. історична наука мобільно актуалізувала питання методологічної «боротьби» на науковому фронті у розрізі вивчення неконвенційної війни Росії проти України у часових пластах. Зокрема, два томи «*Перелому*» поповнили наукову царину «*діалогами з істориками*» щодо репрезентації всіх сфер життєдіяльності українського суспільства на просторах минувшини та в часи гібридної війни 2014–2022 рр. Авторами деталізуються питання агресії та її наслідки. Велику увагу приділено проблемам сепаратизму серед різних верств населення, й доведено, що війна відобразила зіткнення різних ідентичностей, типів культур та цивілізації, а головне, – свідомостей: імперсько-совкової та українсько-європейської [17, с. 104].

Насправді, тема сеціонізму, через довготривалі трансформації в українській історіографії в перші десятиліття незалежності, довгий час залишалася поза увагою вітчизняних істориків, та, здебільшого, досліджується фахівцями національної політичної науки. Однак, академічна спільнота Інституту з 2014 р. привертає увагу до цієї вкрай проблемної тематики у розвідках В. Смолія, Л. Якубової, Я. Верменич, В. Головка та ін. Так, В. Головка, проаналізував початок сепаратистської

кризи після революції гідності й падіння режиму В. Януковича, дослідивши наслідки, що позначилися на олігархаті та крупному донецькому капіталі [12]. Ретроспектива сепаратизму у перші 25 років незалежності України проаналізована й у колективному виданні, автори якого відтворили діяльність «*русинського руху*», сепаратистські настрої в Криму у 1990-х роках та поширення сепаратистських акцій у 2014 р. [1].

Останні події війни свідчать, що, не менш актуальною у межах дослідження Інститутом «*гібридної війни*» є й тема церкви та релігії, аналіз наслідків бойових дій для релігійних установ, – зруйнованих храмів, викрадених або понівечених святинь тощо [14]. Звертаючись до ідеологічної сторони питання, історики В. Даниленко та О. Даниленко відобразили справжню роль, яку Москва відводить РПЦ в прагненні упокорити Україну, влучно резюмуючи, що в той час, як Православна Церква України розглядає російсько-українську війну агресією з боку Росії, окупацію та спробу знищення державності України й української церкви, колаборантські дії Російської православної церкви та її частини УПЦ МП спрямовані проти держави Україна [17, с. 50].

Тема війни відображена на сторінках періодики Інституту. З 2013 по 2017 рр. вийшло друком 18 випусків журналу «*Військово-історичний меридіан*» [11]. Етнонаціональні виміри регіонів України аналізуються фахівцями відділів Інституту в збірниках регіональної історії України [19]. У цілому, видання, що стосуються теми «*гібридної війни*» за статистичною складовою можна відстежити у щорічних каталогах Інституту [13].

Поміж праць академічного рівня, історики Інституту створили й фундаментальний «*пам'яттєвий фонд*», представивши особисті спогади / щоденники (думки, рефлексії) про жахіття повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. На рівні зазначених праць вивчаємо механізми спротиву українців, психологізм та стійкість громадян, спроможність до суспільної самоорганізації, дії українців задля виживання й перемоги [9], а також мінливі рефлексії громадян на сотий день спротиву агресії «*держави-сусіда*» [25].

У вирію військових подій серед актуальних проблем історики визнають важливість дослідження ролі суб'єкту історії на історичному фронті. У праці «*Історик і війна*» [24] академік В. Смолій стверджує про необхідність застосування нових порівняльних підходів в аналізі державницьких процесів України та в період переривання національної екзистенції. Наразі ця тема отримала новий виклик, пов'язаний з актуальністю дослідження науковцями питань застосування елементів гібридних війн на протязі всієї історії боротьби українців за власну державу, тож, компаративні методологічні напрямки [18] сприяють модернізації поглядів на тему неklasичної війни.

Отже, сучасна академічна історична наука знаходиться в епіцентрі формування нових «*відповідей*» на «*виклики*» воєнного часу. Ретрансляція нових поглядів та наукових парадигм в історіографічному дискурсі вітчизняного гранд-нарративу є актуальною на науковому фронті у боротьбі за українську історію в сучасній неконвенційній війні Росії проти України. Саме академічні інституції Національної академії наук

України покликані виконувати головну місію каталізатора й генератора ідей у розрізі аналізу питань регіональної та національної історії. У 2014 р. Інститут історії України одним із перших мобілізував творців національної історіографії й продовжує виступати науково-дослідним взірцем в історичній царині на фронті «гібридної війни», формуючи сучасний понятійно-методологічний інструментарій та історіографічний фонд з питань боротьби України за власну державність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
2. Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. 97 с.
3. Верменич Я. Україна як простір порубіжжя: субкультурна варіативність у формуванні національної стратегії. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 103 с.
4. Верменич Я. В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 351 с.
5. Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 367 с.
6. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.
7. Верменич Я. В., Водотика Т. С. Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми». *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 227–230.
8. Верменич Я. В., Добко Т. В. Круглий стіл «Дослідження Півдня і Сходу України: здобутки академічної науки (2014–2017)». *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 217–220.
9. Верстюк Владислав. Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби. Діаріуш історика. Вступне слово Геннадія Боряка). К., 2022. 20 с.
10. Відгук українських істориків на статтю В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» / Інститут історії України НАН України; Громадський просвітницький проект «Лікбез. Історичний фронт». К., 2021. 8 с.
11. Військово-історичний меридіан. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=brief_elib&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21SRW=nz&S21P02=0&S21P03=T=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BD.
12. Головка В.В. Революція достоїнства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 5–21.
13. Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2015 рік / Уклад.: Л. Я. Муха, І. Л. Островська. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2016. 46 с.

14. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України: Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. / НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2018. 42 с.
15. Кульчицький С. «Вітчизняний гранд-нарратив на тлі транснаціональної історії. Режим доступу: <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2022/04/220411120410459-2253.pdf>.
16. Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії. Доповіді та матеріали всеукраїнської наукової конференції. 20 листопада 2014 р. / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2016. 262 с.
17. Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 2022. У 2-х кн. 1526 с.
18. Пиріг Р. Перша російсько-українська війна 1917–1918 років: ретроспективний контекст і сучасні аналогії. К., 2022. 9 с.
19. Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Вип. 9. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 316 с.
20. Смолій В. «Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики» // Доповідь на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 року. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9416>.
21. Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: етнонаціональна ситуація, перспективи та інструменти державного регулювання. Аналітична доповідь / Відповідальний редактор В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 60 с.
22. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
23. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (Аналітична записка). К., 2018. 144 с.
24. Смолій В. Історик і війна / НАН України. Інститут історії України. 2022, 23 березня. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016388>.
25. Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії / Упорядник: Віталій Скальський. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2022. 72 с.
26. Студії з регіональної історії. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=brief_elib&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21SRW=nz&S21P02=0&S21P03=T=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%A1%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D0%B7%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97.
27. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 2. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.
28. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. К.: Академперіодика, 2021. 592 с.
29. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, С. С. Дембіцький,

- О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
30. Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 173–188.
31. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична доповідь). К., 2018. 227 с.
32. Якубова Л. Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). К., 2019. 333 с.

Гаврилюк Світлана Віталіївна

завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинський національний університет імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор

РОЛЬ ХОЛМСЬКОГО ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ У ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У ХІХ – на початку ХХ ст. помітну роль у виявленні та вивченні церковних і світських пам'яток, розгортанні на Холмщині і Підляшші – західних етнічних українських землях – пам'яткоохоронної роботи відіграв церковно-археологічний музей, відкритий при Холмському Свято-Богородицькому православному церковному братстві у вересні 1882 р.

На думку Модеста – єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії – музей мав функціонувати як довідкова установа. Однак керівництво Холмсько-Варшавської єпархії, керуючись загальною русифікаторською спрямованістю політики царизму і російської православної церкви, у проханні до Синоду від 25 квітня 1882 р. про відкриття музею підкреслило, що *«він потрібний для підтримки в місцевому руському населенні усвідомлення своїх релігійних переконань і національних особливостей і для користі церковно-історичної науки»* [6, с. 10]. У цих словах сформульовано теоретичну й практичну мету Холмського церковно-археологічного музею – стверджувати нібито споконвічну приналежність краю і його населення до російської нації та російського православ'я, наголошуючи при цьому, що так зване *«возз'єднання Холмської пастви у 1875 р.* [тобто насильницьке навернення російським самодержавством місцевих українців-уніатів в лоно Російської православної церкви – авт.] *було лише поверненням до віри предків»* [10, с. 325].

Спочатку музей не мав власного приміщення і розташовувався в кімнатах духовного відомства. У 1891 р. його експозицію перенесли до спеціально побудованого двоповерхового братського будинку. Тут вона розмістилася у чотирьох, а з серпня 1905 р. – у шести просторих кімнатах [2, с. 227].

Першочерговими напрямками діяльності музею стали пошук і збір предметів старовини. Вивчаючи таку роботу музею, слід враховувати, що в останній третині ХІХ ст. музейна справа в етнічних українських землях, що перебували під владою Російської імперії, переживала період становлення. Тому зрозумілі труднощі, які траплялися при

організації місцевих музеїв, зокрема, підборі предметів для експозиції. На пошуковій роботі негативно позначалися відсутність чітко розробленої системи збору експонатів, розпливчате, неконкретне розуміння дефініції «історична пам'ятка», недосконала база історичних знань про певний регіон, суб'єктивний підхід до збору і впорядкування пам'яток [2, с. 216].

У своїй роботі музей керувався статутом, який визначав мету його діяльності та зміст майбутньої експозиції. Експонатами повинні були стати старовинні друковані церковно-богослужбові книги, рукописи релігійно-морального змісту, давнє церковне начиння, ін. Статут регламентував також шляхи пошуку музейних предметів, порядок їх надходження та реєстрації.

Початковий період функціонування музею характеризувався вкрай слабким надходженням предметів старовини. Проте з часом вдалося виявити кілька давніх рукописних богослужбових книг, як, наприклад, напрестольне Євангеліє 1571 р., окремі рукописні твори світського характеру. Ці та деякі інші реліквії й поклали початок експозиції Холмського церковно-археологічного музею. На кінець 1883–1884 звітного року в музеї вже нараховувалося (разом з книгами і брошурами) 638 експонатів [підраховано за: 10, с. 323–324]. Їх перелік та короткий опис свідчать, що при усій проросійській спрямованості цього закладу все ж вдалося зібрати і представити в експозиції не лише православні, а й чимало греко-католицьких і католицьких пам'яток церковної старовини. У 1884–1885 рр. було покладено початок нумізматичному відділові музею, який на перших порах складався з 22 монет [6, с. 22].

Церковно-археологічний музей у Холмі, хоча не без труднощів, продовжував поповнювати власні збірки і протягом наступних років. Проте, як і в питанні щодо шляхів поповнення музейних фондів, на той час ще не було чітко розробленої методики опрацювання пам'яток. Розбір виявлених предметів старовини, їх облік, опис, класифікація тощо проводилися в осінньо-зимовий період. Систематично велася робота з обліку надходжень до музейного закладу. Її якість значною мірою залежала від сумлінності і наукової кваліфікації співробітників. Обліковувалися усі без винятку предмети. Вони записувалися в міру надходження до інвентарних книг або журналів обліку [2, с. 224]. Щодо описів старожитностей, то такої обов'язкової звітності, як у їх обліку, від Холмського музею, як і від інших місцевих музеїв, у той час ніхто не вимагав. Практикувалося описувати лише найцікавіші, на думку музейних співробітників, пам'ятки. Це збіднювало зміст пам'яткознавчої роботи музею, не давало повної і різносторонньої інформації про нерідко унікальні знахідки, створювало певні труднощі дослідникам при визначенні історичної цінності тієї чи іншої пам'ятки, що зберігалася в музеї [2, с. 225]. Проте така робота значно поліпшилася з приходом нового завідувача музею Федора Кораллова, який очолював музей з початку 1890-х років і до його закриття влітку 1915 р.

Тим не менш, зацікавлення збірками Холмського церковно-археологічного музею, як свідчать документи, з боку науковців

і громадськості зростало. Це зумовлювало надходження до Холма численних прохань про надання експонатів для різного роду виставок і досліджень. Для популяризації пам'яток Холмщини і Підляшшя, а також власної діяльності музей позитивно відгукувався на такі звернення. Зокрема, рукописні книги і стародруки передавалися у тимчасове користування науковим установам і вченим для ґрунтовного вивчення і підготовки наукових праць. Матеріали церковно-археологічного музею при Холмському братстві були використані, наприклад, при підготовці досліджень з історії греко-католицької та російської православної церков, історичних нарисів про такі населені пункти як Холм, Замостя, Грубешів, Белгорай, Ополе, складанні описів церков і парафій Холмсько-Варшавської єпархії, вивченні складу Холмської уніатської єпархії на початку XVII ст. Наявні в музеї документи архіву Холмського уніатського духовного правління, рукописні і друковані давні книги, інші старожитності дали змогу хранителям музейних колекцій підготувати науково-популярні розвідки історико-пам'яtkознавчого змісту [9; 8].

З метою наукових студій музей відвідували М. Петров – професор Київської духовної академії, М. Біляшівський – завідувач архіву фінансового управління Царства Польського у Варшаві, згодом директор Київського музею старовини і мистецтв. М. Біляшівський постійно цікавився станом справ у церковно-археологічному музеї Холмського Свято-Богородицького церковного братства. Неодноразово аналізуючи роботу музею на сторінках часописів *«Киевская Старина»* та *«Археологическая летопись Южной России»*, вказуючи на її сильні та слабкі сторони, М. Біляшівський висловлював побажання, спрямовані на активізацію діяльності музею. Зокрема, він радив не покладати надії лише на подарунки і пожертви, а проводити самостійні пошукові експедиції з метою виявлення, вивчення і збереження старожитностей. Так, характеризуючи на підставі одного із звітів музею нові надходження, М. Біляшівський писав: *«Загалом не можна сказати, що надходження були рясні; усі вони є жертвуваннями музеєві, але, на нашу думку, якщо чекати тільки жертвувань, то важко розраховувати на успішний розвиток музею... Потрібно шукати предмети старовини на місці, потрібно завести зносини з місцевими людьми й у даному випадку – із сільським духовенством, потрібно стежити за знахідками предметів старовини – тільки тоді справа музею може рухатися вперед, тільки тоді музей буде виконувати місію, на нього покладену...»* [1, с. 96].

Працівники Холмського церковно-археологічного музею прислухалися до пропозицій М. Біляшівського. Про це свідчать їхні численні листи. У них ідеться про необхідність обміну виданнями, повідомляється про надіслання до Києва щорічних звітів про роботу Свято-Богородицького православного братства і музею при ньому. Переписка розповідає про надання музеєм на прохання М. Біляшівського експонатів для виставок, що періодично відкривалися у Київському музеї старовини і мистецтв. Так, у листі 17 лютого 1906 р. хранитель Холмського музею Г. Ольховський писав М. Біляшівському,

що двома днями раніше він надіслав для виставки у Київському музеї 27 предметів. Вони «...складають витвори ручної праці селян-малоросів Люблінської і Сідлецької губ., або так званої Холмищини. Усі вони мають білетики з позначенням місця їхнього виробництва і приналежності, не рахуючи ковша глиняного з села Павлова Холмського повіту і прядки ... із Щебрешина Замостського повіту» [3, арк. 1]. Надіслані експонати М. Біляшівський представив на виставці народних промислів у Києві, після чого повернув Холмському музеєві.

Тісні наукові взаємини з Холмським церковним братством і його музеєм постійно підтримував професор Київської духовної академії М. Петров. Учений неодноразово звертався до членів братства з проханнями надіслати йому з фондів музею окремі матеріали для наукового опрацювання. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається лист від працівників музею в Холмі до професора М. Петрова, датований 10 січня 1886 р. У ньому йдеться про те, що музей надсилає Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії для тимчасового користування документ «*Окружное послание митрополита Льва Кишки 1725 года по поводу постановлений Замойского Собора*». Лист містив прохання повернути рукопис адресатові, що й було виконано у лютому місяці 1886 р. [4, арк. 1–3].

Черговий раз відвідавши музей на початку 1890-х років, М. Петров у часописі «*Киевская Старина*» писав, «що знаходиться у цьому музеї – мало кому відомо. Музей не має ні хронологічного, ні систематичного опису своїх колекцій. Тому про музей поширюються інколи найфантастичніші чутки, як, наприклад, на зразок чутки про те, що між стародавніми рукописами музею є начебто пергаментний рукопис, ніким не прочитаний і який складає ледве не давній екземпляр відомого “Слова о полку Ігоревім”» [5, с. 155–156]. Завершуючи інформацію про Холмський церковно-археологічний музей, М. Петров підсумовував: «*Істотну прогалину в музеї становить відсутність в ньому посібників... для визначення його колекцій, внаслідок чого уповільнюється і сам опис музею, а музей не користується належною популярністю і туго поповнюється*» [5, с. 157].

Загалом наукова співпраця професора М. Петрова з музеєм у Холмі тривала понад тридцять років. Постійно велося листування, відбувалися взаємні обміни науково-публіцистичною і науковою літературою та експонатами для виставок. Завідувачі музею братства регулярно надсилали ученому до Києва звіти про роботу за поточний рік, просили у випадку потреби надавати їм наукові консультації, дякували за надіслані власні праці і допомогу в розвитку музею.

Грунтовна обізнаність працівників Холмського церковно-археологічного музею з історією і пам'ятками краю давала підстави неодноразово залучати їх до участі в науково-пошукових експедиціях, спрямованих на виявлення і вивчення пам'яток старовини. Учасником археологічних обстежень, які на початку ХХ ст. проводили у Холмі архітектори і мистецтвознавці П. Покришкін та М. Покровський, був,

зокрема, завідувач музеєм Ф. Кораллов. Про цікаві відкриття на Холмщині Ф. Кораллов неодноразово подавав інформацію на сторінках місцевих видань. Зокрема, він розповів, що відразу після приїзду до Холма П. Покришкін і М. Покровський розпочали знайомство з пам'ятками давнього міста, заснованого, за свідченнями Галицько-Волинського літопису, у XIII ст. Фахівці оглянули Холмський православний кафедральний собор, звернули увагу на чудотворну ікону Холмської Божої Матері, визнавши її найдавнішим і яскравим зразком чисто візантійського іконопису.

Загальний вигляд цієї ікони, яка після її загадкового зникнення в першій половині XX ст. віднайшлася восени 2000 р. і зберігається нині у музеї Волинської ікони міста Луцька – відділі Волинського краєзнавчого музею – майже сто років тому описувався наступним чином: *«Написаний образ на полотні, прикріплений до кипарисової дошки за допомогою левкасу і золотих цвяшків, що мають найпримітивнішу форму, на зразок простих ковальських цвяхів без шляпок, що також свідчить про давнину східно-візантійську»* [7]. Крім того, було оглянуто експозицію церковно-археологічного музею при Холмському братстві, а також криницю Данила Галицького, яка згадується у давньому літописі. Вчені прийшли до висновку, що кладка криничного кам'яного зрубу дуже давня і за складністю справи будівництва надзвичайно важка. Тому, без сумніву, криниця на пагорбі в Холмі є тією, про яку говорить літопис і поява якої пов'язана з іменем Данила Галицького [7].

На найвищому пагорбі міста Холм П. Покришкін і М. Покровський оглянули також давню стіну, яка стала проглядатися внаслідок осідання ґрунту ще з кінця XIX ст. Завідувач музею Ф. Кораллов зазначав: *«Ця стіна підтверджує свідчення літопису, що Данило серед міста давнього Холма на кам'яному фундаменті висотою 15 ліктів вибудував дерев'яну вежу, вибіливши її "як сир", так що вона стояла, світлячись на всі сторони. Дерев'яні частини вежі, як свідчить той же Іпатіївський літопис, разом з містом згоріли в 1259 році..., а нижня кам'яна частина стала проглядатися при осіданні ґрунту. Зрозуміло, повне й остаточне вирішення цього питання можливе шляхом розкопок і дослідження зразка кладки стіни»* [7]. Сам же пагорб, на думку вчених, є штучним насипом і був місцем давнього городища. Останнім і скористався Данило Галицький для спорудження на ньому укріпленого міста.

Матеріал, поданий Ф. Коралловим, інформував, що учасники експедиції уважно оглянули й такі давні архітектурні пам'ятки Холмщини як Белавінську і Столп'євську вежі. На той час від першої з них уціліла лише західна стіна і частина північної. П. Покришкін, зокрема, констатував, що Белавінська вежа збудована з місцевого каменю, причому в основу її спорудження покладено так зване хрестове склепіння. У стіни в чотири яруси були замуровані дерев'яні з'єднання, від яких залишилися тільки круглі отвори. Уважніше придивившись до залишків вежі, неможливо не помітити гнізд для балок. Учені констатували, що в давнину вежа мала чотири поверхи і була зведена як сторожовий пункт для попередження про несподіваний напад ворога.

На час її обстеження *«фундамент уцілілої стіни сильно попсувався від впливу стихій, у середині її величезна щілина із самого верху майже до низу, яка все більше і більше збільшується завдяки дощам і замерзанню взимку води, що западає в цю щілину. Орнамент верхнього вікна, а саме, обкладка зеленою опокою, вся вивалилася, а з нижнього витягнута руками людськими, так що більш збереженим залишається середнє вікно»* [7]. На відміну від Белавінської Столп'євська вежа збереглася краще. Зовні вона носила чотирикутну форму, а всередині – круглу, із залишками слідів від склепінь. Кладка її стін ідентична з Белавінською. Таких веж в Столп'є було три, але дві ще в 1860-х рр. розібрали для будівництва шосейної дороги. Було зроблено висновок, що спорудження обох веж, імовірно за все, слід віднести до часів Данила Галицького: адже про влаштування ним таких архітектурних будівель згадує літопис.

Кваліфіковане обстеження історичних пам'яток Холма у 1903 р. стало підґрунтям, на якому впродовж 1909–1912 рр. здійснювалися під керівництвом П. Покришкіна археологічні розкопки в місті та його околицях. Значною мірою таким дослідженням прислужилися експонати Холмського церковно-археологічного музею, а також численні історичні напрацювання його завідувача Ф. Кораллова.

Отже, Холмський церковно-археологічний музей відіграв важливу роль у пам'яткознавчих студіях кінця ХІХ – початку ХХ ст. І хоча він створювався з конкретною ідеологічною метою і його діяльність спрямовувалась на пошук та збереження насамперед пам'яток, які б доводили *«закономірність»* входження теренів Холмщини і Підляшшя до складу Російської імперії, однак практична діяльність працівників музейного закладу започаткувала серйозні краєзнавчі дослідження, наукові пошукові експедиції, сприяла виявленню, вивченню і збереженню чималої кількості рухомих і нерухомих об'єктів культурної спадщини означених західних етнічних українських земель.

Музей працював, поки Холм не зачепили події Першої світової війни. Бойові дії влітку 1915 р., евакуація російської влади з міста, перехід Холмщини під контроль німецьких і австрійських військ призвели до припинення його роботи. Подальша доля зібрань Холмського музею ще потребує вивчення. Відомо, що деяку їх частину вдалося врятувати завдяки приватній ініціативі. Сьогодні окремі експонати знаходяться в експозиції і фондах нині діючого Холмського окружного краєзнавчого музею. Сліди інших, що загубилися у вирі подій Першої світової війни, наступних воєнних катаклізмів та суспільно-політичних змін в Європі, можуть, на нашу думку, віднайти насамперед на теренах Росії, України та Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологическая летопись Южной России. 1899. Т.1. Июль.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1518.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 225. Спр. 743–745.
5. Киевская Старина. 1893. № 10.
6. Кораллов Ф. В. Церковно-археологический музей при Холмском православном Свято-Богородицком братстве. Холм: Типо-литография Вайнштейнов, 1911. 36 с.
7. Люблинские губернские ведомости. 1903. 25 ноября.
8. Ольховский Г. А. О начале города Холма и Холмской епархии. Почаев: Издание Почаево-Успенской лавры, 1905. 25 с.
9. Ольховский Г. А. Холмский кафедральный собор во имя Рождества Пресвятой Богородицы (краткая история собора). Холм: Типо-литография Вайнштейнов, 1902. 15 с.
10. Холмско-Варшавский епархиальный вестник. 1884. № 22.

Магась В'ячеслав Олегович

*професор кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут
імені С. П. Корольова, доктор історичних наук, доцент*

СОЮЗ ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ ТА КАСА ЖЕРТВ ОБОВ'ЯЗКУ ЯК ОРГАНІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДІЯЧІВ ТА КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 рр.)

В ході революції 1905–1907 рр. почали виникати громадські організації, які мали на меті захист діячів революційного руху. Наймасштабнішою з таких організацій був Всеросійський союз взаємного страхування, утворений представниками іншої громадсько-політичної організації – Союзу Союзів. На противагу до зазначених організацій наприкінці 1905 р. виникають Каси жертв обов'язку, головним завданням яких був захист контрреволюціонерів. В історіографічному відношенні питання їхнього функціонування є малодослідженим. Окремі аспекти діяльності зазначених організацій висвітлені в роботах С. Дмитрієва [6, с. 166] та В. Магася [7, с. 112–119, 200–201]. Мета дослідження полягає в характеристиці діяльності організацій матеріальної підтримки революційних діячів та контрреволюціонерів у 1905–1914 рр. Для цього було поставлені такі завдання: схарактеризувати діяльність Всеросійського союзу взаємного страхування та кас взаємодопомоги при професійно-політичних організаціях; розглянути особливості функціонування Кас жертв обов'язку.

Всеросійський союз взаємного страхування виник унаслідок діяльності Союзу Союзів. Організаційна робота по створенню останнього тривала з січня 1905 р. Установчий з'їзд Союзу Союзів відбувся 8 і 9 травня 1905 р. в Москві за участю представників від 14 союзів: агрономів і статистиків; конторників і бухгалтерів; журналістів і письменників; інженерів і техніків; академічного; адвокатів; лікарів; ветеринарів; фармацевтів; залізничників; земців-конституціоналістів; вчителів; жіночої рівноправності; повноправ'я євреїв [15, арк. 61]. У політичному плані члени та провідні діячі Союзу союзів мали різні погляди – як ліберальні, так і соціалістичні [21, с. 78]. На цьому з'їзді було намічено питання про політичне страхування на випадок арешту і втрати заробітку шляхом утворення Всеросійського союзу взаємного страхування [15, арк. 61–62; 18, арк. 322–323].

Під впливом рішень фінляндського з'їзду Союзу Союзів, що відбувся на початку липня 1905 р. у м. Теріокі, щодо необхідності створення регіональних осередків Союзу Союзів у провінціях в імперії розпочалося розгортання центрів організації на основі місцевих відділень різних союзів. 20 листопада 1905 р. на засіданні групи Академічного союзу Київського політехнічного інституту, окрім іншого, розглядалися також проекти організації Київського відділу Союзу союзів [12, арк. 228]. Біля витоків Союзу Союзів в м. Києві стояв активний діяч Академічного союзу та Союзу інженерів професор Київського політехнічного інституту М. Тихвінський [4, арк. 1–1 зв]. Він розробив *«Статут каси взаємного страхування»*, в якому вказувалося, що остання заснована: *«На випадок арешту, заслання і тимчасового позбавлення заробітку за умовами політичної діяльності»*. Знайдені під час обшуку в червні 1905 р. у М. Тихвінського списки осіб, що здійснили внески у розмірі 3-25 руб., можуть свідчити про організацію ним каси взаємного страхування [12, арк. 39–39 зв].

Існували відділення Союзу союзів та Союзу взаємного страхування в м. Одеса, до яких входили місцеві професійно-політичні організації. Здійснювалася робота із залучення нових членів до вказаних союзів. Зокрема, 9 листопада 1905 р. в приміщенні Новоросійського університету перед поштово-телеграфними чиновниками виступив приват-доцент Р. Орженцький, який переконував присутніх приєднатися до Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників та Союзу союзів. Щодо останнього він, зокрема, зазначав, що *«раніше професорів судили і звільняли зі служби, а його самого навіть вислали з Одеси, але коли Союз професорів приєднався до Союзу союзів, то його повернули із заслання, а Союз союзів видав йому допомогу в розмірі тисячі рублів»*. На завершення оратор додав, що працівникам пошти й телеграфу слід об'єднатися у власний Союз та долучитися до Союзу Союзів, котрий, зрештою, зосередить у своїх руках величезну силу і, погрожуючи загальним страйком, зможе диктувати свої вимоги уряду. За таких умов Союз союзів, за словами оратора, може перетворитися на Установчі збори. Промова Р. Орженцького мала надзвичайний успіх у слухачів, а поставлене на голосування питання про приєднання до СС прийняли переважною більшістю голосів [17, арк. 2 зв–3].

Одним із найбільших центрів Союзу союзів в Україні став Харків. Ідеї його створення почали потрапляти на Харківщину на етапі зародження самої організації, – ще у квітні 1905 р. Зокрема, у листі з Харкова до Берліна студент Харківського університету Л. Берман писав респонденту, що адвокати, котрі повернулися із всеросійського з'їзду представників цієї професії, розповіли йому про *«дуже розумну організацію усіх мислячих людей»*. Цією ідеєю якраз і була думка про створення Союзу союзів. У листі також висвітлювалася ідея *«Всеросійського союзу взаємного страхування»*, що солідарно мав захищати його членів і їхні сім'ї від негативних матеріальних наслідків можливих переслідувань та репресій. За словами автора листа, цей страховий союз функціонував уже цілком відкрито (наприклад, публікував свої оголошення в газетах), хоч і без жодного дозволу.

Загалом, на думку Л. Бермана, планована організація була раціональною та мала великі перспективи [16, арк.99–99 зв].

Існували каси взаємного страхування і серед союзів, які входили до Союзу Союзів. Так, 28-30 березня 1905 р., на з'їзді в Санкт-Петербурзі за участю близько 200 делегатів із різних куточків імперії, було організовано Всеросійський союз адвокатів [8, с. 80–81]. Окрім усього іншого, делегати заявили про доцільність запровадження каси взаємного страхування [13, арк. 3].

У червні 1905 р. на з'їзді Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти було запропоновано впровадження взаємного страхування на випадок втрати місця роботи внаслідок політичної та громадської діяльності із залученням громадських установ до матеріальної участі в касах взаємного страхування [1, арк. 100–103 зв; 20, арк. 1]. Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Всеросійським союзом вчителів було надано грошову допомогу окремим вчителям, які втратили посаду, були звільнені або заарештовані за свою політичну активність [19, арк. 145]. Ураховуючи означений досвід, в травні 1906 р. Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти запропонувала впроваджувати взаємне страхування на випадок переслідування владою членів Спілки за їхню громадсько-політичну діяльність [11, с. 3].

В іншому випадку, Київським гуртком Союзу судових слідчих планувалося започаткування взаємного страхування на випадок втрати місця роботи внаслідок активної політичної та громадської діяльності [14, арк. 8–8 зв].

Існували також організації, які створювала консервативна громадськість, що були аналогами кас взаємодопомоги, які утворювалися опозиціонерами для підтримки постраждалих від дій влади діячів. Ці організації мали зворотню мету: підтримку контрреволюційних діячів.

Так, в Харкові [5, арк. 2–15 зв], Києві [9, с. 3] та Житомирі [1, арк. 91; 2, арк. 21 зв–22], починаючи з 1905 р., існували товариства під назвою «Каса жертв обов'язку», які акумулювали громадські кошти для підтримки посадових осіб, котрі постраждали на службі, та їхніх сімей. Мова йшла, в першу чергу, про жандармів, військових та інших, які брали активну участь у придушенні революційних проявів [10, с. 3]. Незважаючи на це, декларувалося, що організація є неполітичною. Так, на відкритті Київської каси жертв обов'язку один із її засновників монархіст І. Рекашев зазначав, що *«проста елементарна справедливість вимагає, щоб суспільство дбало про тих, хто втратив своє здоров'я на службі йому, доглядало сім'ї тих своїх членів, які загинули на службі. Така дбайливість повинна виникати не з почуття жалю чи милосердя, а з усвідомлення своїх моральних обов'язків перед потерпілими»*, отже *«товариство не є політичним і не є благодійним, а є соціально-етичним, спрямованим на культивування однієї зі сторін суспільної моралі»* [9, с. 3].

Доля таких організацій була різною й залежала від активності учасників. У Житомирі така організація була закрита в 1912 р. місцевим у справах про товариства Присутствієм як *«фактично не існуюча»* [1, арк. 91; 2, арк. 21 зв–22], а в Харкові в березні 1914 р. вона змінила проєкт статуту, розширивши мету діяльності [5, арк. 5, 10].

Таким чином, в підросійській Україні, починаючи з 1905 р. виникають організації матеріальної підтримки революційних діячів та контрреволюціонерів. На основі Союзу Союзів, міжорганізаційного утворення, яке об'єднувало професійно-політичні союзи, у 1905 р. було утворено Всеросійський союз взаємного страхування. Він мав на меті мінімізацію ризиків, пов'язаних із суспільною та громадською активністю членів професійно-політичних організацій. Його осередки існували у Києві, Харкові та Одесі. В межах ряду професійно-політичних союзів утворювалися власні каси взаємодопомоги з тими ж цілями. Разом з тим, консервативна громадськість організовувала підтримку контрреволюційних діячів (військових, жандармів та інших посадових осіб, які придушували революційний рух). Такими організаціями були Каси жертв обов'язку, які утворилися у Києві, Харкові та Житомирі. Каси жертв обов'язку користувалися підтримкою влади, тому їм вдалося продовжувати своє існування і в постреволуційний період, натомість Всеросійський союз взаємного страхування і каси взаємодопомоги професійно-політичних організацій переслідувалися владою та припинили свою діяльність у роки Першої російської революції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. Ф-75. Оп.1. Спр. 263. 211 арк.
2. ДАЖО. Ф. Ф-329. Оп.1. Спр. 1. 389 арк.
3. ДАЖО. Ф. Ф-329. Оп.1. Спр. 3. 79 арк.
4. Державний архів м. Києва. Ф. 18. Оп.1. Спр. 559. 54 арк.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 588. 15 арк.
6. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906. М.: Молодая гвардия, 1992. 204 с.
7. Магась В. О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2020. 568 с.
8. Магась В.О. Союз адвокатів та його діяльність в Україні у 1905 р. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к. ю. н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. В 2-х томах. Том 1.* К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 80–81.
9. Наши соседи. *Волынская жизнь*. 1906, № 12, 27 октября (9 ноября). С. 3.
10. Письма к редактору. *Волынская жизнь*. 1906, № 38, 29 ноября (12 декабря). С. 3.
11. Проект статуту Всеукраїнської Спілки вчителів і діячів народної освіти. *Громадська думка*. 1906, 21 червня, № 141. С. 3.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України) ЦДІАК України. Ф. 274. Оп.1. Спр. 1113. 277 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 865. 5 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1125. 16 арк.
15. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 1. 276 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 85. 127 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 493. 138 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 805. 211 арк. (з 192 по 403).
19. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227 (1906 г.). Спр. 47. 172 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 5. Спр. 112. 1 арк.
21. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 → 1917–1922 гг. М.: Весь Мир, 1997. 560 с.

Демченко Тамара Павлівна

Заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук, доцент

Іваницька Світлана Григорівна

*викладач соціогуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія, педагогічний фаховий коледж,
доктор історичних наук, доцент*

ВАСИЛЬ ТРОХИМОВИЧ АНДРІЄВСЬКИЙ: ВІД ЧЛЕНСТВА В БРАТСТВІ ТАРАСІВЦІВ – ДО ЗБРОЙНОЇ ВІДСІЧІ БІЛЬШОВИЦЬКІЙ НАВАЛІ

Історія українського національно-визвольного руху за останні роки суттєво поповнилася й оновилася за рахунок напрацювань широкого кола вітчизняних дослідників. В умовах російської агресії цей наратив набуває особливої актуальності, бо прямо протистоїть нібито й сучасному, але застарілому уже понад півтора століття тому (на час його проголошення) головному постулату російської пропаганди: української мови, а відтак і народу – її носія – *«не було, немає і бути не може»*. Історико-біографічні дослідження сприяють науковому спростуванню цієї злісної інсинуації, розширенню кола учасників руху, переконливим доказом існування українського народу та його невід'ємних прав на свободу, незалежність, національну державу.

У статті здійснена спроба прослідкувати головні віхи життєвого шляху уродженця Чернігово-Сіверщини Василя Трохимовича Андрієвського (1861–1918). Цей діяч – постать другого плану історичного минулого України. У даному означенні немає нічого, що б знецінювало його практичну громадсько-революційну діяльність: *«це наукова метафора, яка нині використовується в домені “інтелектуальної історії”: йдеться практично про будь-якого індивіда, хто не увійшов до відомої номенклатури великих історичних особистостей, що грають головні ролі та заповнюють собою простір так званої Великої історії. Постать другого плану – той, хто робить свою справу, перебуваючи в тіні геніїв»* [10, с. 277]. Ретельне вивчення цієї категорії борців дає підстави для важливих історичних висновків, зокрема про масовість руху, наступність поколінь борців тощо. Стосовно В. Андрієвського можна сказати, що скромний земський діяч, був, очевидно, єдиним із членів Братства Тарасівців, хто воював проти більшовиків із зброєю в руках і загинув, захищаючи ідеали Української революції і свою Батьківщину. Уже в цьому сенсі його життєвий шлях заслуговує на увагу й пошану наших сучасників. Про В. Андрієвського та членів його родини уже створено декілька наукових розвідок [6; 7; 39].

Звернутися до постаті В. Андрієвського авторок спонукала низка цікавих публікацій сумських істориків, присвячених його сину – теж Василю [2; 3; 4; 15]. В. Андрієвський-молодший продовжив справу свого батька й розділив його трагічну долю: у 1946 р. був викрадений в Югославії радянськими спецслужбами і, ймовірно, загинув у таборах ГУТАБу [15, с. 99–100]. Його тітка, рідна сестра батька, Андрієвська Ольга Трохимівна – вчений-діловод Комісії для складання словника живої української мови (УАН, 1918–1930 рр.), була заарештована

у справі «СВУ», відправлена на заслання; у 1937 р. її заарештували вдруге й розстріляли [16, с. 261–262].

Як бачимо, від рук більшовиків тільки в одній родині загинуло три особи – представники двох поколінь українських патріотів.

Василь Трохимович Андрієвський народився у багатодітній сім'ї священника Покровської церкви с. Рожнівка Борзенського повіту Чернігівської губернії (тепер Ічнянського району Чернігівської області) Трохима Леонтійовича та його дружини Уляни Луківни Андрієвських. Оскільки записи метричних книг за цей період не збереглися, то дата його народження визначається умовно – 1861 р.

Троє із молодших Андрієвських – Василь та його сестри Ганна й Ольга – обрали собі нетрадиційний життєвий шлях для синів і доньок сільського духовенства. Ще навчаючись у Чернігівській семінарії, В. Андрієвський прилучився у 1883–1884 рр. до гуртка Ф. Свідерського [12, с. 148–157]. Його члени пропагували в молодіжному середовищі соціалістичні погляди й українську літературу. На допиті В. Андрієвський показав: *«Кохаючись в українській мові і українській поезії, я здавна (ще з другого класу семінарії) читав книги, іноді вголос. Володіючи цією мовою і вміючи декламувати вірші, я згуртував навколо себе багато слухачів»* [12, с. 148]. Ледве встиг юнак відбути свій термін покарання (чотирирічне перебування на батьківщині під наглядом поліції), як знову потрапив під арешт. Причиною став зв'язок із варшавським гуртком поширювачів соціалістичної літератури та причетність у минулому до гуртка семінаристів. В. Андрієвський відбував ув'язнення у Варшавській тюрмі, а, вийшовши на волю, опинився без будь-яких засобів до існування. Його батько мав великі неприємності через *«неправильне»* виховання сина, його позбавили парафії [39, с. 100].

У першій половині 1890-х років В. Андрієвський змушений був погодитися на сезонну роботу у філоксерній комісії в Бессарабії. Ця праця була важкою у фізичному й моральному сенсах, із малим і нестабільним заробітком. Проте навіть її не вистачало на всіх бажаних. Натомість там відбулося знайомство з М. Коцюбинським і В. Боровиком, а сам В. Андрієвський став спільно з ними членом Братства тарасівців [19, с. 44]. Братчики намагалися допомогти товаришеві, який дуже потерпав від злиднів. М. Коцюбинський у листі до Б. Грінченка від 21 серпня 1894 р. писав: *«З Василем Трохимовичем як бачився у травні, та й досі. Він далеченько від мене, верстов 300 або й більше. Мені й самому гірко за його стан, а допомогти ніяк. Сталих посад у нас в комісії дуже мало, і сподіватись на якусь вільну – дуже трудно»* [13, с. 48].

Упродовж своїх *«філоксерних»* поневірянь В. Андрієвський частенько навідувався до Чернігівщини. У першій половині 1890-х років він, ймовірно, й одружився: син Василь народився 6 серпня 1895 р. Дитину хрестили у Покровській церкві с. Рожнівки, але обряд здійснив не дід новонародженого, а священник Полієвкт Радченко. Статус старшого В. Андрієвського у метричній книзі визначено: *«син священника»*, дружину його звали – Мотрона Антонівна, а хрещеною матір'ю хлопчика стала одна з найактивніших чернігівських *«громадянок»* Феодосія Стефанівна Шкуркіна-Левицька [7, с. 172].

Наприкінці грудня 1896 р. у листі до І. Шрага з м. Болград Ізмаїльського повіту в Бессарабії В. Андрієвський повідомив: «17 грудня мині сповіщено, що напасть, яка тяжіла надо мною 2¹/₂ роки, скинута, а саме: 1) “следствие производимое в Варшаве по делу характера прекращено”...». Усунення цієї перешкоди дало змогу йому влаштуватися вільнонайманим писарем Чернігівського відділення селянського земельного банку. Утім, і тут заробітки навряд чи могли забезпечити потреби родини Андрієвських. У 1907 р. вони перебираються до повітового міста Чернігово-Сіверщини Кролевця (нині Сумської області). Главі сім'ї запропонували посаду агента із страхування майна від земства [7, с. 173]. Навряд, щоб і вона імпонувала переконанням, здібностям і характеру В. Андрієвського.

Проте, у нього була можливість прилучитися до напівлегальної, а то й зовсім забороненої у царській Росії діяльності. У широковідомих споминах М. Грінченко й А. Верзилова В. Андрієвського названо одним із чотирьох засновників Чернігівської «Громади» [5, с. 463]. Він став і одним із шести засновників чернігівської «Просвіти», був обраний заступником голови товариства М. Коцюбинського [8, с. 235]. У листі від 27 грудня 1907 р. М. Коцюбинський цікавився: «Як там Вам живеться? Через що пишете про ворожі відносини? Як там у Вас стоїть українська справа? Чи не можна закласти в Кролевці філію? Обидва рекомендовані Вами хлопці прийняті у «Просвіту» і дістануть про це звістку» [14, с. 85]. У списку членів Чернігівської «Просвіти» числилися четверо кролевчан: окрім самого В. Андрієвського та його дружини, ще Іван Отрох і Микола Халецький [22, с. 31–35]. Під тиском влади Чернігівська «Просвіта» змушена була припинити свою діяльність у 1911 р. Для таких, громадські активних людей, прибічників українського руху, як В. Андрієвський та його чернігівські однодумці, це була велика втрата, адже зникала одна з небагатьох можливостей для легальної діяльності.

Ще наприкінці 1890-х років Б. Грінченко намагався залучити В. Андрієвського до участі у написанні популярних брошур, закликав спробувати себе у белетристиці. В. Андрієвський високо оцінив ці зусилля: «Ви дуже добре умієте заохочувати людей до тієї праці, яка на Вашу думку, найбільш пожиточна тепер», – писав він 16 грудня 1897 р. [11]. Але скористатися порадою йому вдалося тільки з початком видання тижневика «Черниговская земская неделя» (1913 р.). В. Андрієвський розпочав співробітництво з її редакцією. Хоча й не часто, але регулярно на шпальтах газети з'являються дописи з Кролевця, підписані «Рожновец». Ми припускаємо, що це й міг бути страховий агент місцевого земства, бо навряд, щоб у Кролевці мешкав ще хто-небудь із уродженців с. Рожнівки на Борзенщині, тим паче, що один з дописів стосувався умов вирощування цукрових буряків саме у вищеназваному селі [37, с. 11–12]. Найбільше – вісім подібних дописів – надруковано у другій половині 1915 р. «Рожновця» цікавило громадське життя повітового міста – він писав про зрослий інтерес до преси: «газети розходяться у великій кількості» [36, с. 10], із задоволенням

повідомляв про перевибори правління місцевого товариства споживачів, сподіваючись на здешевлення цін на продукти [38, с. 10].

Стан справ і настроїв у губернії радикально змінився після Лютневої революції. Український рух вийшов з підпілля, і це позначилося й життєм В. Андрієвського. Мешкаючи у Кролевеці, він прагне до Чернігова, де відбулося його революційне хрещення, де живуть його однодумці й соратники. В. Андрієвський взяв участь у роботі Першого Українського губернського з'їзду у Чернігові (8–10 червня 1917 р.), був обраний до Української губернської ради [20, с. 41], у Кролевеці очолив український рух, згодом був повітовим комісаром освіти.

Про успіхи й невдачі українізації громадсько-політичного життя в повіті можна скласти уявлення із заміток, вміщених у *«Черниговской земской газете»*. Щоправда, вони підписані поширеним на той час псевдонімом *«Громадянин»*. На користь гіпотези про авторство В. Андрієвського, крім його заангажованості у громадсько-політичному житті Кролевця та палкої прихильності до українізації, свідчать рядки із споминів Романа Бжеського, який у другій половині 1917 р. був призначений інструктором Центральної Ради до Кролевця. Колоритна постать літнього діяча не могла пройти повз увагу молодого самостійника й борця за незалежну Україну. Р. Бжеський охарактеризував В. Андрієвського *«старим радикалом»* і *«диким самостійником»*, тобто діячем, який поділяє самостійницькі погляди, не будучи членом організації [21, с. 87].

Ким би не був кролевецький *«Громадянин»*, він повідомив, що у Кролевеці відбулося урочисте *«оповіщення народів Універсалу Центральної Ради, із вступним словом виступив голова Українського комітету В. Т. Андрієвський»* [23, с. 11]. Писав *«Громадянин»* про місцевий український рух: вибори гласних Кролевецької міської думи, коли за представників української громади проголосувало 276 осіб, що дало змогу провести двох гласних [24, с. 7], стан земської бібліотеки [25, с. 7–8], запровадження курсів з українознавства для учителів Кролевецького повіту, лекції з історії України, на яких мав читати В. Андрієвський [26, с. 7].

Відображенням тогочасних суспільних настроїв і водночас виявом переконань героя нарисувати може слугувати текст єдиної брошури кролевецького діяча, до речі, підписаної його прізвищем [1]. Автор запевняв, що *«людські права можна зберегти тільки без царя»*, посилаючись на приклад США та Швейцарії, закликав до будівництва Російської федеративної республіки [1, с. 1–2]. Далі йде традиційний для української публіцистики перелік кривд, завданих Україні *«Московщиною»*. Брошура завершується закликом до згуртування громади навколо Центральної Ради: *«А щоб добре обстояти яку справу, треба бути спаяним в одну суцільність, щоб одностайно за неї взятись та ще й добрих проводирів мати. Бо відомо, що як сліпий поведе другого, то обидва в ямі будуть»* [1, с. 16].

Проте динаміка соціальних і політичних змін на середину 1917 р. почала сповільнюватися. Ситуація негативно впливала на настрої

активістів. Розгубленість та навіть безнадія переважають у дописі «Громадянина», надрукованому 17 жовтня. Автор скаржився, що український рух у місті занепав від часу муніципальних виборів у липні, коли спостерігався *«найбільший розвиток нашого українського комітета [Президіум Громади – авт.] і тоді ще він тримався своєї тактики – чиста справа, без компромісів з непевними для українства елементами, чим комітет і керувався при виборах у думу; але за цей хоч і не довгий час виникло чимало змін, як вихід, наприклад, із складу комітета деяких його членів, в тому числі і голови, – і в комітеті запанувала “лагідна” тактика взагалі як у відношенні до ворожих українству російських соціалістів, так і взагалі в своїй діяльності, котра звалась врешті на ніщо»*. «Непевними елементами» дописувач назвав насамперед російських соціалістів. Створення єдиного виборчого блоку з ними він оцінив як зраду українських інтересів, хоча завдяки компромісу до земства обрали трьох гласних. Сам очільник Комітету відмовився від посади [30, с. 5–6]. В. Андрієвський через принципову незгоду з політикою лагідної *«лагідної тактики»* вийшов і з української громади, не брав участі у виборах гласних повітового земства, але погодився на посаду повітового комісара з народної освіти, про що повідав у своїх мемуарах Р. Бжеський [21, с. 127–132].

Проте відносини з нечисленною крелевецькою українською громадою у В. Андрієвського так і не склалися. Він переїхав до Борзенського повіту, де його обрали повітовим гласним, членом управи і заступником голови [31, с. 4]. Оскільки голова повітового земства прибув до Борзни тільки у квітні 1918 р., то обов'язки земського очільника В. Андрієвському довелося виконувати з листопада 1917 р. до березня 1918 р. Зберігся, мабуть, чи не єдиний архівний документ, який підтверджує цей статус. 19 грудня 1917 р. голова Борзенської земської управи В. Андрієвський просив директора місцевої чоловічої гімназії дозволити використати актовий зал для облаштування концерту учениць Борзенського жіночого училища [9, арк. 59].

Однак знайшлася робота до смаку і для цього немолодого, але сповненого ентузіазму та надій на здійснення заповітів Товариства тарасівців братчика. Це був Вільнокозацький рух. Як відомо, наприкінці літа 1917 р. Центральна рада і Генеральний секретаріат визнали загони *«вільних козаків»* парамілітарною громадською організацією, всі осередки якої мали підпорядковуватися Українському генеральному військовому комітету [18, с. 188]. Вперше на шпальтах *«Черниговской земской газети»* інформація з Києва про рух вільних козаків з'явилася у другій половині вересня 1917 р. [27, с. 7]: III Чернігівський селянський з'їзд ухвалив резолюцію про заснування подібних осередків, підкресливши – *«за зразком, який пропонує Український генеральний військовий комітет»* [28, с. 7]; у середині жовтня з'явилося повідомлення про заснування загону у с. Рожнівка Борзенського повіту [29, с. 5–6]. До рожнівської сотні імені гетьмана Петра Сагайдачного записалося 160 осіб [31, с. 4]. Борзенське *«повітове народне земство»* різко засудило більшовицький переворот у Петрограді,

зазначивши: «*Се внесло в життя держави велику анархію і побільшило і без того уже виникшу економічну, продовольчу і політичну кризу, розстроїло вибори до майбутнього Установчого Зібрання*». Земці вітали проголошення УНР і зобов'язалися підпорядковуватися тільки УЦР і Генеральному Секретаріату [32, с. 5]. Ймовірно, на ухвалу радикального рішення суттєво вплинула позиція фактичного керівника земської управи.

Подальший хід подій прослідкувати детально практично неможливо, бо більшовики, розпочавши у січні 1918 р. наступ на Чернігівщину, дійсно внесли суцільний хаос у життя краю. «*Черниговская земская газета*» рясніє повідомленнями про вбивства земських гласних, в редакційній статті під промовистим заголовком «*Земство в опасності*» прямо вказано: «*Тепер проти земства ведуть похід більшовики. Земства розганяються в селах солдатами, які йменують себе більшовиками*» [33, с. 2]. Чи не єдиною збройною силою, яка могла протистояти більшовицькій навалі у повіті, були загони вільних козаків. І цілком природно, що, не маючи змоги утримати владу у повітовому центрі, заступник голови земської управи подався до рідного села – Рожнівки. 13 березня сталася сутичка між козаками рожнівської «*сотні*» і загоном збільшовизованих солдатів. Останні захопили у полон В. Андрієвського і замордували його – так впливає із змісту некролога: «*Давній борець за народ і волю України, що ще з семінарської парточки, почав цю боротьбу, талановита й широко розвинена людина, – він загинув на 57 році життя, тяжко замучений і покинутий у вагоні большевиками, де лежав сім день і був похований німцями як невідомий мученик*». Вагон виявили на станції м. Ромни [34, с. 2]. Є й інша версія загибелі діяча. З оприлюдненого нещодавно протоколу допиту чекістами земляка В. Андрієвського впливає, що рожнівська сотня воювала під Конотопом, і він поліг там. У цьому ж документі йдеться про дітей родини Андрієвських: старший син Василь теж вважався «*петлюрівцем*» і на початку 1930-х років жив за кордоном. Там же перебував і помер у 1929 р. син Петро. А от донька Олена Доценко так і залишилася в рідному селі [17, с. 221–222].

Вивчення життєвого шляху В. Андрієвського дає підстави для декількох висновків. Учасників українського національно-визвольного руху на регіональному рівні було значно більше, ніж звикли вважати. Ретельне дослідження краєзнавчих матеріалів Чернігово-Сіверщини дасть змогу скласти більш-менш повні життєписи й інших призабутих земляків, показати їхній реальний внесок і заслуги у здобутті кращого майбутнього для України.

Хоча репрезентантів українського руху характеризувала приналежність до різних товариств й організацій, партій і течій, незмінною залишалася їх головна мета – здобуття незалежної власної суверенної держави. Ця спрямованість виразно прослідковується у долі Василя Андрієвського: від учасника Братства тарасівців до діяча Української революції, хай і локального рівня, який загинув у бою з більшовиками, захищаючи свої ідеали. На прикладі його долі можна

побачити життєздатність української національної ідеї і виявити наступність поколінь у боротьбі з віковичним ворогом свободи нашого народу – імперською експансією Московії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієвський В. Т. Україна й Московщина / [Написав В. Т. Андрієвський]. Крелевець: Вид. Крелевецького Українського Комітету; Друкарня Ю. Г. Левіна, 1917. 16 с.
2. Власенко В., Курінной О. Василь Васильович Андрієвський в Українській революції 1917–1921 рр. на Чернігівщині (За матеріалами архівно-слідчої справи В. Андрієвського). *Сумська старовина*. 2021. № LVIII. С. 18–24.
3. Власенко В. М. Василь Васильович Андрієвський як літератор і журналіст. *Історико-красназавчі дослідження: традиції та інновації: Матеріали V Міжнародної наук. конф.* (Суми, 11–12 листопада 2021 р.). У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 41–44.
4. Власенко В. М. Публіцистика Василя Андрієвського на шпальтах львівської газети «Діло» напередодні Другої світової війни. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: Матеріали IX Всеукраїнської наук.-практ. конф.* (Суми, 29 квітня 2022 року) / ред. кол.: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 31–36.
5. Грінченкова М., Верзилов А. Чернігівська українська «Громада»: Спогади. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали* / Під ред. М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1928. С. 463–487.
6. Демченко Т. П. Брат і сестри Андрієвські: до історії родини з оточення Коцюбинських. *Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського*. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 96–107.
7. Демченко Т. Василь Андрієвський: штрихи до біографії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 168–180.
8. Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Просвіта» у Чернігові (1906–1911 рр.). *Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наук. праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна* / Редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та ін. Чернігів, 1998. С. 233–241.
9. Державний архів Чернігівської області. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 11.
10. Іваницька С. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.). *Українська біографістика: Збірник наук. праць Інституту біограф. досліджень*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 275–293.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. III. Спр. 35491.
12. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст.: Навч. посібник. Київ, 1999. Ч. II: 60–90-ті роки ХІХ ст. 190 с.
13. Коцюбинський М. Твори у семи т. Київ: Наук. думка, 1974. Т. 5: Листи (1886–1904). 431 с.
14. Коцюбинський М. Твори у семи т. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 6: Листи (1905–1909). 311 с.
15. Курінной О. С. До біографії Василя Андрієвського (трудоий шлях і громадсько-політична діяльність). *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи Матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф.* (Суми, 29 квітня 2022 року) / ред. колегія: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. Суми: Сумський держ. університет, 2022. С. 94–100.
16. Малюта О. В. «Просвіти» і Українська державність (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / НАН України; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Київ: Просвіта, 2008. 838 с.: іл.

17. Моренець В., Шевченко В. Ічнянці в Армії УНР: штрихи до літопису боротьби українців проти російської окупації у перше десятиріччя після більшовицького перевороту 1917-го року. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. 296 с.: іл.
18. Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. 387 с.
19. Наумов С. О. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 36–44; № 6. С. 55–63.
20. Перший український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). Чернігів: Друкарня Чернігівського губернського земства, 1917. 64 с.
21. Роман Бжеський: прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924–1934 років) / Упоряд. В. Бойко, Т. Демченко. Київ: Темпора, 2016. 472 с.
22. Sprawozdanie Towarzystwa «Pросвіта» в Чернігові за 1907 р. Чернігів, 1908. 35 с.
23. Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). 1917, 20 июня. С. 11.
24. ЧЗГ. 1917, 25 июля. С. 7.
25. ЧЗГ. 1917, 1 августа. С. 7–8.
26. ЧЗГ. 1917, 8 августа. С. 7.
27. ЧЗГ. 1917, 19 сентября. С. 7.
28. ЧЗГ. 1917, 10 октября. С. 6–7.
29. ЧЗГ. 1917, 13 октября. С. 5–6.
30. ЧЗГ. 1917, 17 октября. С. 5–6.
31. ЧЗГ. 1917, 1 декабря. С. 4.
32. ЧЗГ. 1917, 8 декабря. С. 5.
33. ЧЗГ. 1917, 25 декабря. С. 5.
34. ЧЗГ. 1918, 9 (22) февраля. С. 2.
35. ЧЗГ. 1918, 6 (19) апреля. С. 2.
36. Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). 1915, 11 сентября. С. 10.
37. ЧЗН. 1915, 16 октября. С. 11–12.
38. ЧЗН. 1915, 11 декабря. С. 10.
39. Чумак А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя. *Зона: Громад. та літ. часопис Всеукраїнського тов-ва політ. в'язнів і репресованих*. Київ, 2001. № 15. С. 100–126.

Оліцький В'ячеслав Олександрович

*завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук*

СТАНОВИЩЕ СУМСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В СЕРЕДИНІ 1940-х РОКІВ

Воєнний та повоєнний час на території Сумщини в релігійній сфері характеризується відродженням церковно-релігійного життя, становленням церковної структури в регіоні. Якщо до кінця 1943 р. активно відбувалося відновлення діяльності храмів та монастирів, налагодження поліконфесійного життя православ'я, то з моменту визволення області від нацистської окупації восени 1943 р. у даних процесах дещо змістилися акценти. У першу чергу, це пов'язано із монополізацією церковної мережі Руською православною церквою та налагодженням її структури в регіоні й ідеологічного впливу серед віруючих православного віросповідання. Духовенство РПЦ перебрало на себе функцію забезпечення духовно-релігійних потреб населення, інтегруючись до соціальної структури суспільства. Паралельно, відбувалося збільшення церковної мережі, кількості духовенства та оформлення структури церковного управління в області відповідно до засад РПЦ.

У зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою УРСР в кінці 1930-х років відбулися зміни єпархіяльної структури РПЦ в республіці. Адміністративні межі єпархій відповідали адміністративним межах областей. Таким чином, територія Сумської єпархії РПЦ відповідала території новоутвореної Сумської області. Така ж система єпархій зберігалася і в середині 1940-х років. Після звільнення Сумщини від нацистської окупації було відновлено діяльність Сумської єпархії. Вона носила назву Сумської і Охтирської єпархії.

У середині 1940-х років Сумську архієрейську кафедру очолювали по чергово два єпископи – Корнилій (Попов) (грудень 1943 р. – вересень 1945 р.) та Іларіон (Прохоров) (вересень 1945 р. – 1951 р.). Єпископ Корнилій походив із числа архієреїв старої формації – висвячених у довоєнний період. У 1930-ті роки він належав до числа обновленців. Проте, 4 грудня 1943 р. відбулося його «возз'єднання» із РПЦ та призначення на Сумську кафедру [1, с. 10–11].

Єпископ Іларіон, навпаки, представляв нову формацію архієреїв РПЦ – висвячених у повоєнний час. Він походив із середовища духовенства Сумської єпархії, належав до білого духовенства, проте у 1943 р. овдовів. 28 вересня 1945 р. відбувся чернечий постриг священника М. Прохорова з нареченням імені Іларіон. Наступного дня відбулося наречення ієромонаха Іларіона на єпископа Сумського і Охтирського, а 30 вересня 1945 р. у Володимирському соборі м. Києва – архієрейська хіротонія [6, с. 30–31]. Відомо, що єпископ Іларіон, будучи парафіяльним священником, зазнавав кримінального переслідування у довоєнний період. Проте, виходячи із доповідної записки про роботу і поведінку агентури із числа єпископів РПЦ в Україні, із високим ступенем імовірності можна стверджувати, що в 1940-ві роки він співпрацював із радянськими спецслужбами, фігуруючи під псевдо «Агент НКДБ СРСР “Усов”» [17]. Відповідно до згаданої доповідної записки, після звільнення м. Суми М. Прохоров протягом двох місяців знаходився в місті як представник Московської патріархії одночасно виконуючи спеціальне завдання 2-го управління НКДБ. За даний час він провів значну роботу з виявлення агентури румунських та німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів та іншого антирадянського елементу в середовищі духовенства. Відзначається також, що після висвячення в сан єпископа агент «Усов» взяв під свій вплив духовенство єпархії, продовжуючи виявляти у його середовищі ворожий елемент та проводячи значну патріотичну роботу по єпархії [2, арк. 95]. Говорячи за виявлення ворожого елементу, мова насамперед може йти про арешти духовенства яке здавалося не достатньо лояльним радянській владі. 26 квітня 1947 р. владику був нагороджений медаллю «*За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.*», що може опосередковано підтверджувати дану інформацію [3, с. 62–63].

Фактично усі діючі парафії, а відповідно і діючі храми, відновили діяльність в умовах нацистської окупації. Переважну більшість храмів було відкрито у 1941–1942 рр. Оскільки чимало церков було закрито у 1930-ті роки, частина із них стояла без використання, а частина

була переобладнана під радянські культурно-освітні установи або використовувалася за іншим призначення. У середині 1940-х років, попри те, що відбулося налагодження відносин між РПЦ та радянською владою, кількість діючих храмів в межах Сумської єпархії скорочувалася, хоча і незначними темпами. Так, на червень 1944 р. у складі єпархії діяв 251 храм, через рік – 240. До кінця 1940-х років було припинено діяльність та знято з реєстрації 53 храми [15, арк. 2–16]. Віруючі активно зверталися із проханнями залишити їхні храми у займаних приміщеннях, та скаргами щодо вилучення церковних споруд, проте такі звернення майже завжди залишалися без задоволення [5, арк. 14; 12, арк. 63].

Варто відзначити, що із відновленням радянської влади на території області, усі діючі парафії пройшли державну реєстрацію. В області даний захід тривав протягом травня – середини червня 1944 р. Тому, відповідно до радянської документальної спадщини та справ парафій, їхня діяльність розпочинається у 1944 р. У даний період надійшов дозвіл не реєструвати парафії, якщо храми, які знаходяться у їхньому користуванні необхідно буде вилучати, а можливості надати інше приміщення відсутні [4, арк. 20, 22; 16, арк. 1–11].

У вересні 1942 р. відновлено, а в повоєнний період – продовжено діяльність Глинської Різдва-Богородицької пустині, єдиного діючого монастиря Сумської єпархії. У досліджуваній період в ньому проживало 37 ченців на чолі з ігуменом схиєромонахом Серафимом (Амелінім). У користуванні братії знаходився житловий будинок та колишній архієрейський корпус, який використовувався частково під чернечі келії, частково під храм. Існував монастир за рахунок пожертв віруючих та приватного господарства. Монахи мали у використанні 5 га землі, три корови, коня, плуг, борону. Відповідно, матеріальне становище було на низькому рівні, проте обитель об'єднувала чернечу спільноту [13, арк. 116, 207–208].

Кількість духовенства в єпархії не була сталою, хоча його кількість і не значно змінювалася протягом досліджуваного періоду. Так, навесні 1944 р., коли розпочався процес радянської реєстрації в області перебували 1 єпископ, 253 священники, 32 диякони та 98 псаломщиків. Серед загальної кількості священників 29 належало до обновленців та 4 до УАПЦ, решта – до РПЦ. Зважаючи на термінологію, використану у документах, можна із високою імовірністю припустити, що під обновленцями малися на увазі представники підгорнівців. Проте вже в липні цього ж року внаслідок заходів влади та представників єпархії у церковній сфері регіону налічувалося 245 священників, із них жодного із складу УАПЦ та 7 підгорнівців [5, арк. 4, 11].

Структура духовенства єпархії була досить строкатою. Наприкінці 1945 р. вона виглядала наступним чином: 1 єпископ, 248 священників, 23 диякони. Із загальної кількості священнослужителів лише 64 мали середню богословську освіту, решта – світську. Із 208 священнослужителів із світською освітою лише 11 мали середню, решта 197 – початкову. Переважна більшість духовенства – 153 особи – мала досвід церковної діяльності 10–40 років, із них 77 осіб – 20–30 років. Разом із тим, 93 особи

мали досвід церковної діяльності менше 5 років, тобто вони були висвячені у воєнний або повоєнний період [8, арк. 6]. Типовими для єпархії були переміщення духовенства, що переважно пов'язане зі змінами місця служіння в межах єпархії або переміщенням на територію інших єпархій. До числа кліру зараховувалися священники, які приїздили з інших єпархій. Крім того, поодинокими причинами вибуття слугувало звільнення заштат. Існували й природні причини зменшення кліру, як-от смерть, проте такі випадки не були масовими. Саме переміщення духовенства в межах єпархії та між єпархіями дозволяло зберегти загальну кількість духовенства, забезпечити священниками храми, які цього потребували, адже уже в 1946–1947 рр. нові висвяти священників були поодинокими [9, арк. 98]. На кінець 1946 р. в єпархії нараховувалося 388 представників духовного сану: 5 архіандритів, 18 ієромонахів, 223 протоієреїв та священників, 25 протодияконів, дияконів та ієродияконів, 117 псаломщиків. За національним складом 366 осіб українці, 22 – росіяни [7, арк. 2].

Одним із чільних завдань даного періоду, які реалізовувалися спільно уповноваженим у справах РПЦ та Сумською єпархією, була ліквідація підгорнівського руху в області. За визначенням обласного уповноваженого, на середину 1945 р. в області даний захід успішно завершувався. Дані кроки сприяли перетворенню Сумської єпархії РПЦ на єдину православну конфесію в області. Парафії, храми та духовенство переводилися до числа єпархії. Духовенство приймалося до числа кліру, звертаючись до правлячого архієрея із покаянням. У першій половині 1945 р. віруючим РПЦ було передано Свято-Воскресенський м. Суми, який належав підгорнівцям; у м. Тростянець на етапі юридичного оформлення переходу знаходилося два храми [11, арк. 11].

Основними статтями фінансових прибутків парафій єпархії були продаж церковних свічок, тарілочні та кружечні збори, пожертви на користь Церкви. Вагомою складовою фінансових прибутків була стаття *«інші надходження»*. Так протягом 1946 р. поступило 12761441 руб. 50 коп. Крім того, значні прибутки надходили від виробництва свічок майстернею, що діяла при Спасо-Преображенському соборі м. Суми. У 1946 р. за їхній продаж поступило 258818 руб. 17 коп.; чистий прибуток складав 84573 руб. Головними статтями витрат по єпархії були купівля свічок, вина, лампадного масла, муки для просфор, придбання та ремонт церковного начиння, утримання та ремонт храмів, *«інші витрати»*. Проте надходження переважали над витратами, зокрема, за підсумками 1946 р. по єпархії прибуток становив 286279 руб. [7, арк. 5–6; 9, арк. 63–64].

Крім того, духовенство єпархії активно займалося патріотичною діяльністю під час якої відбувалися фінансові збори. Після відновлення діяльності єпархія активно долучалася до фінансової допомоги Радянській армії. З вересня 1943 р. до грудня 1944 р. парафії Сумської єпархії жертвували 4985670 руб., із них: 187905 руб. – на лотерею, 841170 руб. на військові облігації, 1763202 руб. – хлібом та цінними речами. Протягом 1945 р. на оборону Батьківщини та допомогу родинам фронтників зібрано 510592 руб., на IV військовий займ – 1413165 руб.

Також протягом воєнного часу на танкову колону зібрано 791629 руб., для допомоги родинам та дітям фронтовиків – 571461 кар., на оборону 846303 руб. У 1946 р. на державний займ відновлення і розвитку народного господарства СРСР зібрано 1039143 руб. [14, арк. 18 зв. – 22].

Духовенство єпархії активно брало участь у задоволенні духовно-релігійних потреб населення. Крім здійснення церковних богослужінь священники масово здійснювали церковну обрядовість побутового характеру, зокрема хрещення, відспівування померлих, вінчання. Найбільше здійснювалося обрядів хрещення та відспівування померлих. У відсотковому співвідношенні обрядів до зареєстрованих випадків, ситуація виглядала наступним чином: хрещення – 55,8%, відспівування померлих – 47,6%, вінчання – 9,4%. Священники намагалися наставляти віруючих, зокрема щодо дотримання основ віровчення, правил життя регламентованих Церквою [10, арк. 28].

Отже, в середині 1940-х років відбувається відновлення та становлення Сумської єпархії. У даний період Сумська єпархія РПЦ монополізувала православне життя регіону; представники інших православних конфесій вимушені були змінити своє юрисдикційне підпорядкування. Священники брали активну участь у релігійному та обрядовому житті населення, долучалися до державних кампаній патріотичних зборів. Єпархія відчувала ряд проблем, зокрема, низький рівень освіти духовенства, подекуди брак парафіяльних священників, закриття частини храмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт о воссоединении обновленческого епископа Корнилия (Попова). *Журнал Московской патриархии*. 1943. № 4. С. 10–11.
2. Докладная записка о работе и проведении агентуры из числа епископата Русской православной церкви на Украине. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 91–96.
3. Из Сумской епархии. *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 9. С. 62–63.
4. Инструкции и указания Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР. 1944. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 1. 103 арк.
5. Информационные доклады, сведения за квартал о сборах с населения на цели обороны за 1941–1944 годы. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 2. 215 арк.
6. Назначения на архиерейские кафедры. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 10. С. 30–31.
7. Отчеты патриархии и экзархату. 1946 год. Канцелярія Сумської єпархії УПЦ. 32 арк.
8. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви по Сумской области. 1946. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 29. 186 арк.
9. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви по Сумской области. 1947. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 42. 188 арк.
10. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви. Директивные указания Совета, отчеты о работе уполномоченного по кварталам 1948 года. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 8. 204 арк.
11. Переписка уполномоченного по делам Русской православной церкви. 1945. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 18. 39 арк.

12. Постановления Совета Народных Комиссаров о порядке открытия церквей, утверждение положения Совета по делам Русской православной церкви и переписка уполномоченного Советом. 1943–1944. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 10. 86 арк.
13. Сведения о наличии монастырей и списки монахов и монахинь по Украинской ССР за 1944 год. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-4648. Оп. 1, Спр. 1. 233 арк.
14. Списки церковных зданий, молитвенных домов, сведения о патриотических сборах церквей за 1946 год. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 7. 113 арк.
15. Список действующих церквей и молитвенных домов. 1944–1948. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 4. 49 арк.
16. Список регистрации церквей и молитвенных домов по Сумской области. 1944–1948. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 5. 11 арк.
17. Українські єпископи Московського патріархату на службі Луб'янки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28993784.html> (дата звернення 16.04.2021).

Коваленко Олександр Вікторович

*завідувач кафедри туризму, Сумський національний аграрний університет,
кандидат педагогічних наук, доцент*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася усвідомленням необхідності дбайливого ставлення до довкілля у глобальних масштабах та збереження історико-культурних цінностей людства. На цьому фоні інтенсивний розвиток отримав туризм у сільській місцевості. Залучення до сільського способу життя та місцевих традицій, участь в аграрній діяльності та тісний контакт з корінним населенням, догляд за домашніми тваринами, проведення дозвілля на лоні сільської природи, різноманітні спортивні розваги – це неповний перелік можливостей сільського туризму, що пропонується в даний час.

Сільський туризм є одним із напрямків розвитку внутрішнього та в'їзного туризму, це відносно новий та перспективний напрям [4]. Розвиток туризму у селі є соціально значущим видом підприємницької діяльності, що сприяє сталому розвитку сільських територій: розвитку інфраструктури, поліпшення якості життя, збільшення доходів місцевого населення, створення робочих місць, підтримки та збереження традицій та культури, збереження екології.

Загальноприйняте у світі визначення виглядає так: сільський туризм – це подорожі громадян з постійного місця проживання до сільської місцевості з розміщенням у сільських гостьових будинках, сільських садибах та на фермах з туристичними цілями та без заняття діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу від джерел у місці тимчасового перебування [1].

Сільський туризм, як відпочинок у сільській місцевості, не лише данина моді, але й необхідність – динамічний та напружений ритм життя в містах, забруднення міського середовища, викликає у міського жителя бажання спокою та усамітнення серед чистого природного середовища. Такий відпочинок дає людині можливість наблизитися до природи,

розслабитися відпочити, набратися сил, і крім того дозволяє задовольнити такі специфічні захоплення, як вивчення історичної, культурної, етнографічної, а також архітектурної спадщини, звичаїв і ремесл, характерних для даного регіону, ознайомлення з місцевістю, народним одягом, кухнею, збирання фольклору, вивчення місцевої мови або діалекту, аматорська фотографія, збирання трав та мінералів [2].

Слід зазначити, що сільський туризм може ефективно розвиватися та функціонувати не скрізь, а лише в регіонах, не охоплених діяльністю, що забруднює навколишнє середовище, на таких територіях як села та селища; малі міста з характерною традиційною архітектурою, побутом, культурою; сільськогосподарські ферми; лісовий фонд; природні парки та природоохоронні території; зони відпочинку та дачні зони; природні феномени; пам'ятки народної культури просто неба.

Сільський туризм – це один із важливих напрямків розвитку регіонів, бо є засобом утримання населення у слабо розвинених у промисловому відношенні регіонах. Сьогодні сформувалися два види сільського зеленого туризму – змішаний і чистий. Перший спирається на селянські (фермерські) господарства, які вирощують худобу та овочі та додатково приймають туристів. Це дає приблизно 25% прибутку фермерської родини. Причому більшість цих коштів реінвестується в облаштування будинку, оновлення інтер'єру, створення умов для гостей. Другий – це виключно діяльність з обслуговування туристів, надання їм готельних послуг у будинках, які виконують роль міні-готелів [3].

Слід також зазначити, що з функціональної точки зору сільський туризм тісно пов'язаний з іншими видами туризму, в першу чергу з рекреаційним, культурним, спеціалізованими видами туризму – лижним, мисливським, рибальським, культурним та іншими, що збільшує попит на традиційний туристичний продукт.

Нині немає єдиної чи універсальної концепції розвитку сільського туризму. У кожній країні і навіть регіоні відповідно до особливостей природних умов і ресурсів, традицій та способу життя існує своя концепція, хоча є загальні базові принципи. У тому числі головним споживачем туристського продукту є турист – індивідуум, родина чи мала група. При цьому абсолютно необхідною умовою успішного розвитку цього напрямку є державна підтримка, а туристські організації, які займаються цим видом бізнесу, мають бути об'єднані у професійні громадські асоціації [5].

Світовий досвід показує, що розвиток сільського туризму сприймається як діяльність, альтернативна сільському господарству. Сільське господарство не може сьогодні запропонувати шляхи суттєвого покращення ситуації на селі, і тому саме сільський туризм з огляду на перспективи його розвитку може забезпечити певну економічну стабільність. Саме сільський туризм пропонує на сучасному туристичному ринку новий вид діяльності – економічну за формою, рекреаційну, екологічну по суті соціальну за напрямом.

На жаль, незважаючи на наявні в нашій державі реальні приклади організації діяльності у сфері сільського туризму, слід констатувати

практичну відсутність нормативно-правової бази, яка спеціально регулює цю діяльність. Але відсутність нормативно-правової бази, не єдина проблема в організації сільського туризму, виділимо ще низку проблем, які необхідно вирішувати для стабільного функціонування ринку послуг сільського туризму:

- недостатньо розвинена інфраструктура або повна її відсутність у ряді сільських територій;

- недостатня поінформованість сільських жителів про можливості розвитку сільського туризму;

- низька ресурсна забезпеченість селян, які бажають займатися організацією сільського туризму;

- відсутність кваліфікованих кадрів для організації сільського туризму;

- відсутність кооперації між усіма учасниками процесу розвитку;

- відсутність єдиної загальнодержавної програми та фінансового забезпечення підтримки розвитку сільського туризму.

Для вирішення існуючих проблем, виходячи з світового практичного досвіду, перспективними в умовах нашої держави, на наш погляд, могли б бути наступні напрямки (моделі), що належать до еко-агротуристичних:

1. Створення регіональних мереж сільського туризму через розвиток малого, сімейного та індивідуального бізнесу на базі існуючих туристичних ресурсів сільської місцевості: засобів розміщення (малого сімейного готельного господарства) та інфраструктури (включаючи різні об'єкти та види бізнесу, які пов'язані із забезпеченням сільського туризму).

2. Відтворення соціокультурного середовища історичного поселення – «історичного села», «національного села», дворянські та купецькі садиби, монастирі тощо.

3. Створення великих та середніх спеціалізованих сільських туристичних об'єктів, орієнтованих на прийом туристів та організацію їхнього повноцінного відпочинку, наприклад етнографічні або культурно-історичні комплекси.

4. Створення державних та приватних сільськогосподарських парків як великих багатофункціональних туристичних, виставкових, рекламно-експозиційних, культурних, науково-дослідних та виробничих комплексів, що мають у своєму розпорядженні засоби розміщення та відповідну інфраструктуру.

Всі перелічені моделі могли б бути реалізовані в нашій державі за виконанням низки ключових умов, специфічних кожної з них.

На наш погляд, до організації відпочинку на селі необхідно підходити не з позицій моди, що швидко змінюється, і з інших тактичних міркувань, а з урахуванням історико-культурних, соціокультурних, екологічних та інших унікальних для території аспектів, на яких в результаті і будується найбільш економічно перспективна в туризмі стратегічна лінія. Прийняття рішень на догоду неграмотним інвесторам загрожує руйнуванням соціокультурного середовища, що історично

склалося, таких цінних у стратегічному плані факторів формування турпродукту, як ландшафтне, історико-архітектурне середовище та інше.

Отже, підсумовуючи у се вищезазначене, можна зробити наступні висновки про те, що розвиток сільського туризму стимулює розвиток малого підприємництва, дає певні підстави для диверсифікації видів підприємницької діяльності у селах та створення нових робочих місць у регіоні. Він також сприяє покращенню рівня життя мешканців конкретної місцевості, стимулює вдосконалення місцевої інфраструктури та підтримки середовища. Але для того, щоб цей вид туризму стабільно розвивався, необхідно формувати його господарський механізм – організаційні, економічні та правові аспекти діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Габа М. І. Сільський зелений туризм – перспективний вид туризму для реформування економіки України. *Інтелект XXI*. 2016. № 2. С. 88–94.
2. Демко В. С., Пасєка С. Р. Сільський зелений туризм як запорука розвитку сільських територій. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 4. Ч. 1. С. 80–87.
3. Нездоймінов С. Г. Сільський зелений туризм як фактор регіонального розвитку. *Перспективи розвитку сільського та екологічного туризму в Україні : збірник тез I міжнародної наук.-практ. конференції*. Рівне, 2016. С. 62–64.
4. Слюсар С. Т., Бурлаков О. О. Шляхи розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні. *Економічний вісник*. 2018. № 36 (1). С. 103–113.
5. Язіна В. А., Ткач В. О., Кожушко С. П. Сільський зелений туризм як основний інструмент створення успішного українського туристичного села. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 29 (2). С. 37–41.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Марченко Олег Миколайович

*доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центрально-український державний університет імені В. Винниченка,
кандидат історичних наук, доцент*

СЕРГІЙ ШЕВЧЕНКО – ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА

До когорти непересічних особистостей Кіровоградщини беззаперечно належить визначний подвижник України, науковець, краєзнавець, педагог, журналіст, громадський діяч – Сергій Іванович Шевченко.

Захопленням регіональною історією, зокрема, історією міста Єлисаветграда, дослідження вкладу його мешканців (чиновників, офіцерів, купців, інтелігенції, представників культурних кіл тощо) у розбудову міста, формування позитивного іміджу степової театральної перлини (після перейменування колишній Кіровоград зараз носить ім'я корифея українського театру М. Л. Кропивницького), сприяла професійна діяльність Сергія Шевченка. З 1981 року, після закінчення історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, він розпочав свою професійну діяльність у Світловодському державному міському архіві архівістом I категорії, а вже невдовзі очолив його. З листопада 1983 р. і до грудня 1991 року він перебував на посаді директора Державного архіву Кіровоградської області.

Працюючи в архівах, Сергій Іванович мав доступ до різноманітної інформації XVIII – початку XX ст., що давало йому можливість *«відкривати»* перед громадськістю нові сторінки регіональної історії, знайомити освітян, інтелігенцію з єлисаветградцями, які в радянський час залишалися *«забутими»* під різними приводами (соціально ворожий елемент – царський чиновник, дворянин, купець, *«буржуазний націоналіст»*, український громадський діяч тощо), розвінчувати радянські міфи про імперську добу.

Популяризацію власних наукових, творчих краєзнавчих пошуків Сергій Шевченко розпочав з 1986 року, працюючи на освітній ниві (за сумісництвом він викладав на кафедрі історії СРСР та УРСР історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О. Пушкіна, з 1992 року – перейшов на постійну основу працювати викладачем кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін педінституту). Після закінчення аспірантури в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України й захисту в жовтні 1997 року кандидатської дисертації за темою *«Україна в міжнародних економічних відносинах (1950–1980-і рр.)»*, повернувся на роботу до КДПУ ім. В. Винниченка. З 1 квітня 2004 року й до 29 вересня 2015 року (дня смерті) працював доцентом кафедри всесвітньої історії педуніверситету. Саме на 1980–1990-ті роки припав пік його активності в царині архівістики. Тоді С. І. Шевченко обирався

делегатом установчих зборів Спілки архівістів СРСР, очолив обласну організацію Спілки архівістів УРСР, став членом республіканського товариства «Меморіал», Всеукраїнської спілки краєзнавців, виконував обов'язки заступника голови її обласної організації, був головою обласної топонімічної комісії (1989–1990 рр.) [3, с. 119].

Активізацією краєзнавчих пошуків і науково-просвітницької роботи Сергія Івановича сприяла також його журналістська діяльність. За контрактом та за сумісництвом він працював журналістом у таких друкованих засобах інформації Кіровоградщини як: «Кіровоградська правда», «Україна-Центр», «Відомості», «Народне слово», «Вечірня газета», «Університетський меридіан», «21 канал» та ін. Він започаткував на обласному радіо та телебаченні розповіді про постаті та події з історії Єлисаветграда та Кіровоградщини.

Викладаючи в університеті навчальні курси («Історичне краєзнавство», «Основи історичного музеєзнавства та охорона пам'яток історії та культури»), Сергій Іванович започаткував проведення звітних студентських конференцій за підсумками архівно-музейної практики безпосередньо в музейних стінах, розробив методичні рекомендації з організації пошукової краєзнавчої, етнографічної роботи, музеєзнавства тощо.

Він був активним учасником різноманітних культурно-мистецьких заходів, виставок, круглих столів, проєктів, залучав студентів до екскурсійної діяльності, проведення різноманітних акцій, волонтерства, виступав організатором кількох краєзнавчих регіональних конференцій. Розповідаючи про визначні пам'ятки Єлисаветграда – Кіровограда, С. І. Шевченко організував піші екскурсії по вулицям міста, безпосередньо звертав увагу на історичні об'єкти. Така наочність сприяла кращому закріпленню краєзнавчого матеріалу студентами [3, с. 46].

У 2017 році на основі баз даних обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д. І. Чижевського учнем Сергія Шевченка Олександром Пасічняком був складений бібліографічний покажчик, у якому вміщено інформацію про праці дослідника (містить 642 бібліографічних записів), що висвітлюють його життя та творчість [4].

Проаналізуємо декілька доробок Сергія Шевченка з історії Єлисаветграда та Єлисаветградщини середини XVIII – початку ХХ ст.

Ще 1991 року в міській газеті «Вечірня газета» з'явилася стаття С. Шевченка «На землях «вольностей запорозьких» (Коли і чому з'явилося наше місто?)» [11, с. 15–17], у якій дослідник ставить питання про час святкування дня міста – 1752 року чи 1754 року (затверджена офіційна дата) та про вивчення історії заселення регіону козаками ще до утворення фортеці Св. Єлисавети. Для цього пропонував створити міську комісію, яка могла б вивчати архівні документи, музейні фонди з метою ґрунтовного вивчення історії краю та міста.

До питання заснування фортеці Св. Єлисавети, мети її створення – для захисту від набігів татар чи, головне, для приборкання козаків і запорожців – звертався Сергій Шевченко в статті «Що таке Єлисавет?» на сторінках газети «Кіровоградська правда» 1993 року [5].

З початку 2000-х років С. І. Шевченко активізував пошукову роботу щодо заселення центральноукраїнських земель середини XVIII ст. вихідцями з Балкан і створення Нової Сербії, як, на думку дослідника, організаційної структури для насамперед «*наступу Російської імперії на запорозькі вольності, зменшенню їх території, обмеження маневру гайдамацьких загонів, які переховувалися тут після походів у польські землі*» [7, с. 61].

Наче продовженням зазначеної вище проблеми стала монографія Сергія Шевченка з історії Єлисаветградщини – «*Українська доля Нової Сербії: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини: Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002)*» [8], у якій на основі архівних даних та інших джерел розкрито роль Центральної України у зв'язках із Сербією за 250 років, починаючи від створення на території Кіровоградщини та сусідніх районів новосербських поселень. Зокрема, Сергій Іванович уперше ввів у науковий обіг інформацію про непрості взаємини між південнослов'янськими переселенцями та українським козацтвом, про заснування фортеці Св. Єлисавети, як основи майбутнього міста, про долі нащадків новосербів, приїзди в різні роки до Єлисаветграда сербів, про громадські і благодійницькі зв'язки між єлисаветградцями та сербами, про традиції міжслов'янської солідарності в тяжкі роки боротьби з Османською імперією та ін.

Значну увагу вчений приділив дослідженню культури та освіти в Єлисаветграді. Наприклад, 2007 року вийшла його стаття «*Кобзар і наш край*» у «*Вечірній газеті*», у якій з'ясовувався шлях десятирічного Тараса, коли його батько Григорій Іванович 1824 року взяв із собою хлопця на ярмарок до Єлисаветграда. Про цю поїздку згадує письменник у повісті «*Наймичка*». Краєзнавець досліджував долі спадкоємців родичів Т. Г. Шевченка на Кіровоградщині [10].

2007 року вийшла ґрунтовна праця С. Шевченка «*Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)*» [9], у якій вперше висвітлені етапи історії найстарішої жіночої гімназії Півдня України, досліджуються зміст навчально-виховного процесу, головні напрямки роботи опікунської та педагогічної рад, батьківського комітету, благодійного товариства допомоги бідним ученицям, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами, сусідніми навчальними закладами передусім чоловічою гімназією та реальним училищем. Автор проаналізував склад педагогічного та учнівського колективів, висвітлив хід будівництва нового приміщення гімназії, простежив долі випускниць гімназії і навіть розкрив сторінки романтичних взаємин і кохання молоді.

Сергій Шевченко уперше звернувся до досвіду діяльності військово-навчальних закладів кавалерійського профілю (училищ, курсів та школи) за весь період їх існування в Єлисаветграді – Зінов'євську у 1859–1933 рр. У праці «*Вершники на Інгулі*» представлена широка панорама навчання, побуту, дозвілля кавалеристів у військовому містечку Ковалівка (зараз район міста Кропивницький) [12].

Як продовження даної теми в співавторстві з краєзнавцем Олександром Чудновим 2015 року була видана книга-альбом

«Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.)» [1].

З'ясовував вчений і роль елисаветградського українського театру та його діячів – М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, М. Заньковецької та інших в українсько-польських зв'язках (гастролі майстрів української сцени 1887–1888 рр. у Варшаву, Гродно, Лодзь, Вільно, виступи трупи у Львові). Про ці події розповідалося в статті *«Театр як повпред нації»* [6].

За плідну наукову, навчально-виховну роботу, краєзнавчу діяльність С. І. Шевченко відзначений почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, управління освіти і науки облдержадміністрації та облради Кіровоградської області, архівного відділу облвиконкому та облпрофради, міської ради та виконкому, ради обласної організації УТОПІК, ректорату ЦДПУ, нагороджений годинником Голови Верховної Ради України (2007 р.), нагрудним знаком республіканського оргкомітету з проведення огляду пам'ятників і пам'ятних знаків. Лауреат обласних пам'яткоохоронної (1987 р.), краєзнавчої ім. В. Ястребова (1996 р.), за краще висвітлення в засобах масової інформації 60-річного ювілею Кіровоградської області (1999 р.) та газети *«Народне слово»* ім. В. Винниченка (2007 р.), Долинської районної ради ім. І. Проценка премій. У 2012 та 2013 роках був визнаний кращим науковцем КДПУ ім. В. Винниченка в галузі історії [2, с. 48].

29 вересня 2015 року у зв'язку з невиліковною хворобою Сергій Іванович Шевченко помер, але залишився в серцях багатьох людей як чудовий педагог, вдумливий дослідник, справедливий, вимогливий до інших і насамперед до себе, толерантний, відповідальний, чесний, відданий власній справі вчений. Він відзначався глибокою інтелігентністю, вишуканістю манер, здоровим консерватизмом, стриманим оптимізмом, реалістичною й іронічною оцінкою подій, мав почуття гумору й завжди вірив у щасливе майбутнє нашої України та українців. Аналізуючи краєзнавчий доробок С. Шевченка, можна стверджувати, що він закладав алгоритм майбутніх дій для всіх пошукувачів історії Єлисаветграда, спонукав молодих істориків, краєзнавців до вивчення вітчизняної історії, до відкриття та вивчення забутих імен української історії, збереження духовності, виховання національної свідомості. Своєю працею він відновлював і примножував історичну пам'ять та будував Українську державу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.): книга-альбом / авт. тексту Сергій Шевченко; фото, архівні, картограф. матеріали Олександр Чуднов. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. 231 с.
2. Марченко О. М. Три постаті факультету історії та права ЦДПУ імені В. Винниченка як носії нової української ідентичності: П. М. Безтака, В. М. Філоретов, С. І. Шевченко. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. XVI.* / Державний архів Кіровоградської області. Кропивницький: Центрально-Українське вид-во, 2021. С. 40–49.

3. Печериця Т. В. В ім'я України – Сергій Шевченко. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 159 (№ 11-12). Ч. 1. Історичні науки. С. 118–121.
4. Сергій Шевченко: історик, педагог, краєзнавець. Бібліографічний покажчик / Укладач Т.П. Макарова. Кропивницький, 2017. 70 с.
5. Шевченко С. І. Що таке Єлисавет? *Кіровоградська правда*. 1993, 25 лютого.
6. Шевченко С. І. Театр як повпред нації. *Народне слово*. 2003, 30 січня.
7. Шевченко С. І. Нова Сербія на землях старої України. *Київська старовина*. 2003. № 3. С. 54–61.
8. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини: Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002). Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2004. 166 с.
9. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. 180 с.
10. Шевченко С. І. Кобзар і наш край. *Вечірня газета*. 2007, 25 травня.
11. Шевченко С. І. Лицарі українського степу: Збірка статей (1983–2008 рр.). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. 279 с.
12. Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. 332 с.

Гончаренко Анатолій Володимирович

*доцент кафедри історії, Сумський державний університет,
кандидат історичних наук, доцент*

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА ЛЕОНІДА КУЧМИ, 1994–1999 рр.: ВІЗІЯ АМЕРИКАНСЬКИХ ТА БРИТАНСЬКИХ УЧЕНИХ

Здобуття Україною незалежності 24 серпня 1991 р. привернуло увагу багатьох американських та британських учених до нашої країни. Таке фокусування спостерігачів зі США та Великої Британії щодо України не було дивним, якщо звернутися до того значення, яке вони надавали українській державі. Зазначалося, що «з розмірами, рівними Франції, населенням в 52 мільйони, розташуванням на перехресті між Європою і Азією, великими сільськогосподарськими і високотехнологічними галузями, і великими природними ресурсами, Україна – найважливіший фактор для стабільності континенту, а її невизначеність вплине на всю Європу» [18, с. 52]. У силу об'єктивних чинників Україна ставала другою після Російської Федерації за важливістю країною, що утворилася після розпаду СРСР.

Важливість України для Заходу відзначав британський дослідник Джеймс Шерр, який стверджував, що її стабільність важлива для загального спокою Європейського континенту, а міжетнічна злагода в країні буде мати конструктивну роль для держав, які її оточують, та в яких існують загрози подібних конфліктів [24, с. 6].

Подальша доля України, а саме її існування як незалежної держави, на думку багатьох американських та британських учених, впливала на розвиток геополітичної ситуації на Європейському континенті. По-перше, незалежність України «фундаментально змінила статус Центральної та Східної Європи», оскільки «в перший раз в сучасній історії ці країни знайшли себе відокремленими від Росії» [18, с. 62]. Крім того, як відзначали деякі дослідники, Україна ставала буфером між Росією і країнами Західної і Центральної Європи [6, с. 38; 13, с. 45; 17, с. 11].

По-друге, траєкторії поведінки Києва на міжнародній арені представляли для експертів значний інтерес в контексті прогнозування зовнішньополітичного курсу Москви, а також з точки зору розвитку внутрішньополітичної ситуації у нашій країні. Як відзначав Збігнев Бжезінський, *«Україна... є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестане бути євразійською імперією»* [1, с. 61]. У той же час *«незалежна, демократична, прозахідна Україна може забезпечити модель для розвитку Росії», а її «падіння... посилить авторитарні тенденції у Росії і зробить Європу менш безпечною»* [6, с. 38; 18, с. 52, 61].

Солідарним з цими оцінками щодо важливості українсько-російських відносин для Європейського континенту був і Шерман Гарнетт, який вважав, що *«російсько-українські відносини є одним з найбільш важливих прикладів двосторонніх взаємин в Європі»* [11, с. 71; 2, с. 85].

Дж. Шерр, визначаючи значущість України в у геополітичній парадигмі Захід–Росія, вказував на важливість України у контексті використання її території для диверсифікації маршрутів енергоносіїв з Азії в Європу [24, с. 7].

Важливість України для Росії визначалася низкою чинників. Фахівцями підкреслювалася тісна кооперація між українськими і російськими підприємствами, у тому числі, в такій стратегічній сфері як оборонна промисловість [4, с. 111]. Роберт Блеквілл зазначав, що мало хто з росіян схильний розглядати Україну як незалежну державу, а інтерес Заходу до цієї країни викликає у Москви підозри [9, с. 10]. Як зазначав Ш. Гарнетт, на сприйняття України в Російській Федерації великий вплив мали історичні і психологічні фактори: *«І Росія, і Україна йшли від старих систем психології, історії та радянської спадщини, які формують взаємне сприйняття і гарантують нерозуміння»* [11, с. 46; 12, с. 90].

На думку багатьох американських та британських дослідників у 1990-х роках українсько-російські відносини характеризувалися низкою суттєвих протиріч та різноспрямованістю зовнішньополітичних устремлінь Києва та Москви. Росія, незважаючи на її економічну слабкість і політичну плутанину, протягом цього періоду робила спроби розвитку інтеграційних процесів у регіоні (з включенням до них України), а українське керівництво, як у період президентства Леоніда Кравчука (1991–1994 рр.), так під час першого терміну президентства Леоніда Кучми (1994–1999 рр.), прагнуло проводити зовнішньополітичний курс, покликаний *«прив'язати» країну “до Європи”*» [18, с. 54].

Причини протиріч американські та британські вчені бачили в протилежних поглядах політичної еліти двох країн. Російський істеблішмент зазнавав труднощів у питанні примирення з новою дійсністю в особі сусідньої незалежної України. Такій позиції сприяли психологічні установки – прихильність ідеям панславізму і месіанської ролі Росії у регіоні [8, с. 201]. Зазначалося, що серед російського політичного істеблішменту була популярна ідея *«возз'єднання Росії та України»*: *«Більшість російських політиків, охоплених ідеєю відновлення*

статусу великої держави і об'єднання території колишнього СРСР, визнають, що Україна – ключ до їх планів і відкрито підтримують ідею нового поглинання» [1, с. 126; 18, с. 52; 11, с. 49–52; 24, с. 22].

У трактуваннях американських та британських учених в українсько-російських відносинах були присутні як думки про тиск, що періодично чиниться Москвою на Київ [7, с. 74; 14, с. 557], так і зворотні судження про схильність Москви до пошуку компромісів [10, с. 115]. При цьому прихильники обох підходів погоджувалися в тому, що стратегічним вектором російської політики є побудова інтеграційної схеми з Україною, як в рамках двосторонніх відносин, так і за допомогою механізму багатосторонніх структур.

Після поразки на дострокових президентських виборах 1994 р. Леоніда Кравчука президентом України став Леонід Кучма. За оцінками американських та британських дослідників, істотну роль в триумфі кандидата-переможця зіграла підтримка населення східних, переважно російськомовних областей України, і не в останню чергу тому, що його президентська кампанія *«концентрувалася на більш тісних зв'язках з Росією і запровадженні російської як другої офіційної мови» [5, с. 131; 16, с. 8; 18, с. 54].*

Проте, прийшовши до влади, Л. Кучма показав себе політиком-практиком, не схильним до односторонньої орієнтації на певний геополітичного впливу. Магістральним напрямком його зовнішньої політики у 1994–1999 рр., як відзначали іноземні фахівці, стала збалансована поведінка на міжнародній арені, у якій узгоджувалося прагнення розвитку відносин із Заходом, небажання обмежувати свій суверенітет у військовій, політичній чи економічній сфері та готовність до побудови взаємовигідних двосторонніх відносин з Росією [11, с. 125–127; 3, с. 71; 22, с. 11–13; 23].

Дж. Шерр зазначав, що для Л. Кучми та його оточення НАТО було необхідною противагою Російській Федерації, а активний розвиток діалогу з Північноатлантичним альянсом у 1990-х роках заклав необхідний фундамент для руху у бік вступу до організації за третього президента України В. Ющенка [22, с. 13]. Подібну думку поділяв Стівен Ларрабі, який вважав, що *«зближення з НАТО було частиною ретельно продуманої політики балансування Кучми, який прагнув зміцнити зв'язки з альянсом для покращення умов свого співробітництва з Росією» [15, с. 135].*

Протягом першого президентства Леоніда Кучми українсько-російські відносини характеризувалися періодично виникаючими труднощами та напруженістю з низки стратегічно важливих питань. У цей час загострюється проблема вивезення з території України ядерної зброї, остаточне рішення щодо якої супроводжувалося *«нестриманими обіцянками, двозначними заявами, запевненнями, що продовжуються, про прихильність до початкових обіцянок разом з вказівками на нові умови їх здійснення» з боку Києва, чії «ядерні амбіції сягали корінням головним чином політичних і психологічних аспекти відносин із Росією» [21, с. 136–137; 14, с. 559].* Невизначеність у такому

гострому питанні викликала стурбованість у Москві, особливо у контексті можливості появи біля її кордонів «ворожої, нестабільної держави, яка володіє ядерною зброєю» [21, с. 140].

Проблема базування Чорноморського флоту, який залишився після розпаду СРСР, та пов'язане з цим питання статусу Кримського півострова, інтерпретувалися деякими американськими та британськими дослідниками як найбільш серйозні точки напруги в українсько-російських відносинах у період першого президентства Л. Кучми [8, с. 249; 16, с. 9; 11, с. 59, 72–76; 14, с. 558; 3, с. 61]. Причинами цього було не тільки суто військове значення флоту для обох держав, питання приналежності суден та баз у Криму або той факт, що згідно з статистичним даним більшу частину населення півострова становили етнічні росіяни. В цьому контексті, як зазначала Селеста Волландер, «на стратегічні інтереси накладалися національна гордість, емоції та наслідки внутрішньої політики, які ускладнювали становище» [4, с. 110].

Періодично відносини між Україною та Росією загострювали конфлікти на економічному ґрунті, пов'язані з українськими боргами за постачання російського газу та перешкодами у допуску українських товарів на російський ринок [12, с. 87; 14, с. 558]. Зрештою, небажання українського керівництва рухатися в руслі інтенсифікації інтеграційних процесів на двосторонній та колективній основі, на думку Давида Рівери, також «викликало гнів у Москві» [20, с. 94].

З часом, як зазначали американські та британські вчені, конфліктність російсько-українсько-російських відносин зменшувалася, а проблемні питання починали налагоджуватися. Компромід щодо ядерної зброї, як підкреслювали дослідники, за активної підтримки США, було досягнуто в 1994 р., коли Україна остаточно ратифікувала Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь між СРСР та США від 31 липня 1991 р., а також приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як «держава-учасниця, яка не володіє ядерною зброєю» [9, с. 10–11; 11, с. 113–124; 12, с. 87; 14, с. 559; 2, с. 206–211].

Кримське питання, яке почало загострюватися з обранням на пост «президента Кримської республіки» в січні 1994 р. проросійського сепаратиста Ю. Мешкова [5, с. 136], з часом «трансформувався з потенційного російсько-українського територіального конфлікту у внутрішньокримську боротьбу між Мешковим та парламентом» [5, с. 136; 19, с. 26–27].

Доля Чорноморського флоту була врегульовано відповідно до угоди між Україною та Російською Федерацією в 1997 р., яку деякі дослідники визнали ключовим документом, що дозволив, хоч і не повністю, але вирішити «найбільш вибухонебезпечну і безперспективну проблему» двосторонніх відносин [24, с. 23; 12, с. 86; 4, с. 110; 22, с. 16].

Одночасно було укладено Договір про дружбу, що включав найважливіший для Києва момент – офіційне визнання Росією державних кордонів України. У результаті цього, як зазначали британські дослідники Ендрю Вілсон і Клелія Ронтоянні, до кінця 1990-х років «екзистенційний страх» української еліти перед Росією почав слабшати [3, с. 47].

Поряд з тим, незважаючи на наведені вище приклади врегулювання проблемних питань в українсько-російських відносинах у період першого президентства Л. Кучми, а також загальне зниження напруги між Києвом та Москвою, як зазначають американські та британські дослідники, безхмарними ці стосунки не були. Вони зберігали *«кризовий потенціал»* для таких гострих проблем, як *«діаметрально протилежне ставлення»* Києва та Москви щодо розширення НАТО на схід або демаркації російсько-українського кордону [24, с. 23; 11, с. 101–105; 12, с. 91–92; 4, с. 111].

Крім того, як зазначав Дж. Шерр, незважаючи на *«гігантський крок уперед»*, здійснений Україною та Росією в 1997 р. щодо врегулювання проблеми Чорноморського флоту, з'явилися проблеми з виконанням та невизначеністю у тлумаченні укладеної сторонами угоди [24, с. 24].

Як підкреслював Ш. Гарнетт, поряд з незгодою щодо конкретних питань в українсько-російському діалозі була присутня серйозна відмінність у підходах щодо майбутнього розвитку двосторонніх відносин. Російська Федерація в 1992–1999 рр. шукала, як зазначив *«президент Б. Єльцин, “братнього слов'янського компромісу”, інтегрованих відносин, які за характером були б більш тісніші, ніж звичайні міждержавні... Україна ж хоче недвозначних міждержавних відносин»* [12, с. 92–93].

Таким чином, американські та британські дослідники, аналізуючи українсько-російські відносини під час першого президентства Леоніда Кучми в 1994–1999 рр., вказували на наявність у двосторонніх стосунках конструктивних моментів і конфліктних питань унаслідок різноспрямованих зовнішньополітичних устремлінь Києва й Москви. Подібний підхід переважав в американських та британських академічних колах, був зафіксований в офіційних документах та в працях провідних дослідників.

Більшість учених США та Великої Британії вважали, що нові незалежні країни значний мають інтерес для Заходу, Російська Федерація не має монопольного права на території пострадянського простору, Вашингтону, Лондону та іншим європейським центрам необхідно підтримувати ці країни, щоб не допустити їх повернення в сферу геополітичного впливу Москви. Крім того, посилення позицій Росії в Україні не відповідало інтересам Заходу та Києва.

Дії з боку Кремля викликали гостру критику в експертній спільноті США та Великої Британії. Росію не безпідставно звинувачували в тиску на Україну та бажанні реінтегрувати її територію. І хоча визнавалося, що у деяких питаннях сторонам вдалося прийти до компромісу, відносини між двома країнами ще більше загострилися на початку XXI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его стратегические императивы. М.: Международные отношения, 2003. 255 с.
2. Голдгейр Дж., Макфол М. *Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны»*. М.: Международные отношения, 2009. 522 с.
3. Уилсон Э., Ронтоянни К. Безопасность или процветание? Пути, которые выбирают Беларусь и Украина. Мечи и орала: Экономика национальной

- безопасности Беларуси и Украины / Под ред. Р. Легволда и С. А. Уолландер. М.: «Интердиалект+», 2004. С. 27–76.
4. Уолландер С.А. *Взаимосвязь экономики и безопасности во внешней политике России и их значение для Украины и Беларуси*. Мечи и орала: Экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / Под ред. Р. Легволда и С. А. Уолландер. М.: «Интердиалект+», 2004. С. 77–124.
 5. Aslund A. Eurasia letter: Ukraine's Turnaround. *Foreign policy*. 1995. № 100. P. 125–143.
 6. Asmus R., Kugler R., Larrabee S. Building a New NATO. *Foreign Affairs*. 1993. V. 72. № 4. P. 28–40.
 7. Brzezinski Zb. The premature partnership. *Foreign Affairs*. 1994. V. 73. № 2. P. 63–82.
 8. Dawisha K., Parrott B. Russia and the new states of Eurasia: The politics of upheaval. Cambridge: University press, 1994. 458 p.
 9. Engaging Russia: a report to the Trilateral Commission / Blackwill R., Braithwaite R., Tanaka A. The Trilateral Commission. Washington, Paris, Tokyo, 1995.
 10. Garnett Sh.W. U.S.-Ukrainian relations: past, present, future. *Ukraine in the World. Studies in the international relations and security structure of a newly independent states*. 1996. V. 20 P. 103–124.
 11. Garnett Sh.W. Keystone in the arch: Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe. Carnegie endowment for international peace. *Washington: Carnegie Endowment for Intl Peace*, 1997. 145 p.
 12. Garnett Sh.W. Europe's crossroads: Russia and the West in the new borderlands. *The New Russian foreign policy* / Ed. M. Mandelbaum. New York: Council on Foreign Relations, 1998. P. 64–99.
 13. Holbrooke R. America, a European power. *Foreign Affairs*. 1995. V. 74. № 2. P. 38–51.
 14. Kubicek P. Russian foreign policy and the West. *Political Science Quarterly*. 1999–2000. Vol. 114. № 4. P. 547–568.
 15. Larrabee S. F. *Ukraine and Transatlantic integration / Open Ukraine: changing course towards a European future*. Ed. by T. Kuzio and D. Hamilton. *Washington: Center for Transatlantic relations*. 2011. P. 133–146.
 16. Malcolm N., Pravda A., Allison R., Light M. Internal Factors in Russian foreign policy. Oxford, New York: Oxford University Press, 1996. 368 p.
 17. Mandelbaum M. Preserving the new peace. *Foreign Affairs*. 1995. V. 74. № 3. P. 9–13.
 18. Mroz J. E., Pavliuk O. Ukraine: Europe's linchpin. *Foreign affairs*. 1996. Vol. 75. № 3. P. 52–62.
 19. Pifer St. *Averting crisis in Ukraine*. Council on foreign relations. Council special report. 2009. № 41. 62 p. URL: https://cdn.cfr.org/sites/default/files/pdf/2009/01/Ukraine_CSR41.pdf?_gl=1*1vii2zp*_ga*MjEzZmJhA5Mzg2NC4xNjY5MDgzOTQ3*_ga_24W5E70YKH*MTY2OTA4Mzk0Ny4xLjEuMTY2OTA4NDM0NS4wLjAuMA.
 20. Rivera D.W. *Engagement, containment and the international politics of Eurasia*. *Political Science Quarterly*. 2003. Vol. 118. № 1. Spring. P. 81–106.
 21. Rumer Eu. Eurasia Letter: Will Ukraine return to Russia? *Foreign policy*. 1994. № 96. P. 129–144.
 22. Sherr J. *The Mortgaging of Ukraine's Independence*. London: Chatham House. 2010. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/bp0810_sherr.pdf
 23. Sherr J. *Ukraine's Election: Watershed or New Stalemate?* London: Chatham House, 2010. URL: www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/pp0210ukraine.pdf.
 24. Sherr J. *Ukraine's New Time of Trouble*. Camberley: Conflict Studies Research Centre, 1998. UL: <https://fhs.brage.unit.no/fhs-xmlui/bitstream/handle/11250/99519/INF0698.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Бугай Олександр Миколайович

*заступник завідуючого відділу-завідуючий сектору ядерно-фізичних досліджень,
Інститут прикладної фізики Національної академії наук України, м. Суми,
кандидат фізико-математичних наук*

Білик Володимир Миколайович

*молодший науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень,
Інститут прикладної фізики Національної академії наук України, м. Суми,
магістр фізики*

Осадчий Євген Миколайович

*науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень,
Інститут прикладної фізики Національної академії наук України, м. Суми,
кандидат історичних наук*

РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНИЙ АНАЛІЗ ЗАЛІЗНОЇ КРИЦІ З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОГО МІСТА ПУТИВЛЬ

Поселення «Молокозавод» є частиною посаду літописного міста Путивль. Воно розташоване на захід від городищ «Городок» та «Микільська Гірка». Поселення було відоме за переліком пам'яток археології 1936 р., складеному директором путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєвим [3, с. 192]. Обстежене Д. Березовцем наприкінці 1940-х років, у 1982 р. досліджувалося Лівобережною слов'яно-руською археологічною експедицією на чолі з О. В. Сухобоковим [1, с. 242; 5, с. 5–6]. Тоді обсяг дослідженої території був незначним через те, що на той час завод функціонував і місця для розкопок були обмежені. У 2012 р. обстеженню території поселення завадили напівзруйновані будівлі заводу та огорожа, і тільки після повного демонтажу споруд у 2021 р. [4, с. 15].

2022 року Путивльською археологічною експедицією під керівництвом Д. Каравайка продовжено дослідження на території посаду літописного Путивля. Невеликий розкоп площею 36 м² було закладено на краю берегового схилу правого берега р. Сейм. У розкопі переважали об'єкти давньоруського часу, переважно ями. В заповненні однієї з них було виявлено залізну крицю. Вона була передана до лабораторії Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми, де було проведено дослідження елементного складу зразка.

Рис. 1. Криця з території посаду літописного Путивля. Зовнішня поверхня та макроструктура зачищеної поверхні

Дослідження проводились методом рентгенофлуоресцентного аналізу з використанням портативного рентгенівського спектрометра «ProSpector-3». Межа виявлення елементів з використанням даного методу знаходиться на рівні 0,01 мас.%. Прилад може знаходити елементи в діапазоні від натрію до плутонію. Дослідження проводились в режимах та «Метали» та «Руда, оксиди».

Криця являє собою фрагмент, відрубаний кувалом у давнину. Вона має форму наближену до неправильного трикутника. Поверхня пориста з відбитками решток палива та оплавлених шлаків і каверни від газів, що

вигоріли. На поверхні криці було зафіксовано відбитки дерева, яке було паливом при плавленні руди. Встановлено, що це рештки дубу. Дубове вугілля має температуру горіння близько 900⁰, а з використанням примусового нагнітання повітря вона може бути достатньою для плавлення залізної руди. Маса зразка 105 г. Вага криць, що були виявлені у Новгороді, становила близько 300 г, отже у випадку з зливком з посаду Путивля маємо справу з третиною від традиційної ваги [2, с. 12–13].

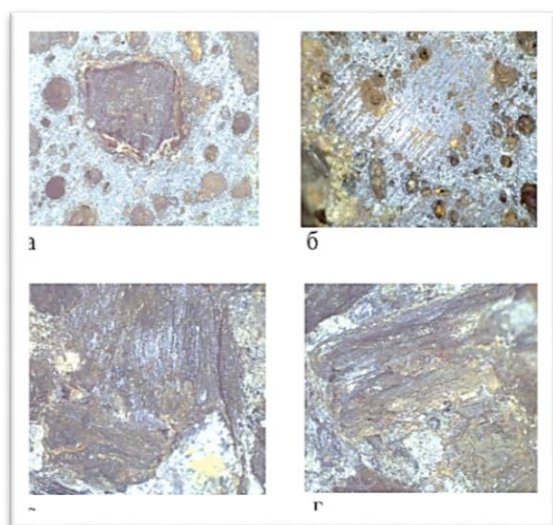

Рис. 2. Мікроструктура криці із 100-кратним збільшенням. А – ферит з включенням нерозплавленої руди, б – ферит, в, з – відбитки палива на зовнішній поверхні криці

Для проведення аналізу механічним способом була зачищена поверхня криці у місці де вона була відрубана у давнину. Крім того, було здійснено фіксацію мікроструктури зачищеної поверхні за допомогою мікроскопічних знімків зі 100-кратним збільшенням.

На зачищеній ділянці криці виділяються кілька структурних утворень, що розрізняються за кольором та щільністю. Макроструктура криці мала губчасту поверхню, яка мала пористість від газів. Найбільш інформативними є включення сірого і темно-сірого кольору та коричневого. Перші є рештками фериту, другі – рудою, що не переплавилася. Для аналізу було обрано дві ділянки, помічені на зразку. За результатами аналізу з'ясовано, що у криці є включення заліза високої концентрації понад 90%, а руда містить близько 50% заліза (табл. 1–3).

На зачищеній ділянці криці виділяються кілька структурних утворень, що розрізняються за кольором та щільністю. Макроструктура криці мала губчасту поверхню, яка мала пористість від газів. Найбільш інформативними є включення сірого і темно-сірого кольору та коричневого. Перші є рештками фериту, другі – рудою, що не переплавилася. Для аналізу було обрано дві ділянки, помічені на зразку. За результатами аналізу з'ясовано, що у криці є включення заліза високої концентрації понад 90%, а руда містить близько 50% заліза (табл. 1–3).

Таблиця 1. Показники вимірів в режимі «Руда, оксиди». Ділянка 1.

Хімічний елемент	Fe ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	CaO ₃	Al ₂ O	MnO	K ₂ O	SO ₂	Cr ₂ O ₃	SrO	PbO
Відсотки	69,3	13,2	9,1	4,1	3,1	0,53	0,5	0,05	0,02	0,02	0,02

Таблиця 2. Показники вимірів в режимі «Руда, оксиди». Ділянка 2.

Хімічний елемент	Fe ₂ O ₃	SiO ₂	Al ₂ O	CaO ₃	P ₂ O ₅	K ₂ O	MnO	TiO ₂	ZrO ₂
Відсотки	46,9	38,7	4,7	4,1	2,0	1,9	0,21	0,12	0,01

Таблиця 1. Показники вимірів в режимі «Метали». Ділянка 1.

Хімічний елемент	Fe	Mn	S	Ti	As
Відсотки	98,42	1,41	0,10	0,10	0,02

Елементний аналіз криці в режимі «Руда, оксиди» показав природний вміст марганцю у складі заліза. Його процентний вміст становить 0,2–0,5%, що є досить високим для залізних руд. Під час переплавлення руди у метал відбувається процес відновлення марганцю. У режимі «Метали» на ділянці 1 вміст марганцю становив вже 1,41%.

Аналізи, що були проведені для виробів з заліза та фрагментів залізоплавних горнів, що походять з Ширяєвського городища також показали значний вміст марганцю. Джерелом походження руди з якої виплавлялося залізо була заплава Сейму, зокрема значне за площею Молченське болото. У розмивах знаходиться значна кількість болотної руди – лімоніту. Вони часто присутні також у залізистих пісковицях, які мають виходи поблизу Ширяєвського городища.

Отже, криця є продуктом путивльських металургів. Для її виплавки використовувалася руда та паливо, які походять з найближчої околиці міста. Структурний та елементний аналіз криці показав, що вона складається з фериту, який становить понад 90% зі значним вмістом марганцю. Криця має губчасту структуру з домішками руди, що не розплавилася. Такі заготовки повинні були куватися для вибивання шлаків та надання щільності металу. Великий вміст марганцю робить залізо досить міцним, але без втрати пластичності при куванні. Отриманий сплав робить метал є стійким до ударів та підвищує зносостійкість виробів. Марганцева сталь використовувалася у виготовленні ковальських інструментів або зброї та елементів захисного спорядження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району в 1952 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. К. 1952. Т. III. С. 242–250.
2. Колчин В. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технологии). *Труды Новгородской археологической экспедиции*. М.: АН СССР, 1965. Т. 2.
3. Лепьошкін О. Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми: Університетська книга, 2009.
4. Осадчий Є. М., Качура О. В., Каравайко Д. В. 2021. *Звіт про археологічні розвідки на території Конопольського району Сумської області у 2021 р.* Науковий архів ІА НАН України. Б/н.
5. Сухобоков О. В. 1983. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982–1983 гг.* Науковий архів ІА НАН України. 1982-1983/33. ф. е. 20903.

Прудько В'ячеслав Олександрович

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ (1917–1921 рр.)

Значний пласт інформації при вивченні регіональної історії містять в собі місцеві періодичні видання. Залучення їх до наукового обігу сприяє всебічному розумінню особливостей перебігу подій політичного, економічного та культурного життя на місцях, що завжди має свої особливості та відрізняється від життя столиці та інших значимих в політичній історії міст України. Не становить в цьому відношенні винятку і періодика часів Української революції 1917–1921 рр.

У той час як періодичні видання центральних державних установ та інші столичні видання стали предметом детального вивчення науковців, періодика повітового рівня до цього часу залишається маловивченою.

Окрему увагу заслуговують дослідження Г. Я. Рудого, М. Я. Варшавчик, А. В. Санцевич, М. Ф. Дмитрієнко, П. І. Губи, які містять сформульовані загальні підходи до вивчення періодики, саме розуміння ролі та місця періодики як джерела до вивчення історії.

Метою даної розвідки є вивчення періодичних видань Ніжинського повіту, Чернігівської губернії впродовж 1917–1921 рр.

Революція знищила всілякі обмеження й заборони, які тяжіли над українським друкованим словом. Відкрилися необмежені можливості для розвитку української преси, літератури й наукового письменства. Однак гарячий революційний час не сприяв спокійній літературній праці, до того ж більшість українських літературних і наукових сил була абсорбована політичною діяльністю і не мала часу для творчої діяльності. Саме тому протягом першого року революції переважала література «метеликів» – агітаційних брошур, партійних програм. Більш-менш тверду позицію мали партійні друковані органи, що виходили у Києві, а саме щоденні газети «*Нова Рада*», «*Робітнича газета*», «*Народна воля*», «*Вісти з Української Центральної Ради*», «*Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки*» та низка інших, які активно популяризувались у підконтрольних Центральній Раді губерніях.

Поряд з офіційними столичними виданнями з'являлися й місцеві – губернські та повітові. На Чернігівщині в цей час користувалися популярністю відомі видання «*Черниговская земская газета*», «*Черниговский край*», «*Черниговское слово*». На сторінках газет в значній мірі знайшло відображення як життя Чернігова, так і повітових центрів. Цьому сприяло те, що видавництва газет мали досить широку мережу власних кореспондентів та постійних дописувачів. Створення громадських організацій та оновлених органів влади на місцях вимагало наявності власних друкованих органів, чим пояснюється поява низки повітових видань. Так, у Городні видавались «*Известия Городнянского уездного исполнительного комитета*», в Острі – «*Остерські хвилі*» (одне з повністю україномовних видань). Не оминуло пожвавлення видавничої справи й Ніжинщину. Друкованим органом Ніжинського громадського комітету (НГК) стали «*Известия Нежинского общественного комитета*». До редакційної колегії «*Известий*» увійшли професор П. Тихомиров та студенти С. Сівков і І. Ковалевський [2, 1917, 5 квітня]. Газета значну увагу приділяла проблемі відродження національної культури українського народу і його прагненню до державності. Члени редколегії газети мали різні політичні уподобання і погляди на національне питання. Якщо П. Тихомиров позиціонувався лібералом (кадетом), то С. Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а І. Ковалевський – українським есером, головою «*Просвіти*», повітовим комісаром Центральної Ради. Проте, їх єднала спільна робота по формуванню демократичної свідомості, піднесенню культурно-національного рівня громадян міста.

Населенню повіту були добре відомі й такі видання як «*Нежинская пчела*» та «*Нежинец*». Відповідальним редактором останнього був голова Ніжинського сільськогосподарського товариства М. Висоцький. Друкувався журнал у міській друкарні М. Горбовіцера.

На перших шпальтах *«Нежинца»* розміщувалися переважно статті на сільськогосподарську тематику. Так, у кількох номерах за 1917 р. було вміщено велику й ґрунтовну статтю І. Шимка про результати сільськогосподарського перепису 1916 р. у повіті. Інші публікації розміщувалися в постійних рубриках *«Хроніка місцевого життя»*, *«По губернії»*, *«По Росії»*, *«За кордоном»*, *«Огляд військових дій»* тощо. Крім статей власних кореспондентів друкувалися також передруки з інших газет, зокрема, *«Черниговской земской газеты»*, *«Південноросійської сільськогосподарської газети»*, *«Руських відомостей»*. Даний підхід до структури подачі матеріалу зберігався і в інших виданнях того часу [5, с. 165].

Розвиток громадсько-політичного життя після повалення самодержавного ладу суттєвим чином позначився на характері видання. Відчутнішою, зокрема, стала частка статей, що інформувала про розвиток революційного руху, а також офіційні розпорядження нових органів влади. Також час від часу з'являлися на шпальтах *«Нежинца»* літературні оповіді та вірші.

Ще одним виданням, яке видавалось в Ніжині у лютому-березні 1918 р. став *«Бюллетень городского исполнительного комитета»*, що видавався в типо-літографії М. Глезера. Завданням *«Бюллетеня»* було інформування населення про зміну влади, адже саме в цей час Ніжинщину спішно залишали більшовики в ході наступу українських та німецьких сил. За короткий час існування (22 лютого – 5 березня) було видано чотири номери *«Бюллетня»*. На відміну від попередніх видань *«Бюллетень»* містив відомості, пов'язані виключно зі збереженням громадського спокою в місті, а тому на його сторінках друкувались повідомлення про місцеві події, звернення Української Центральної Ради та обов'язкові офіційні документи [1, 1918, 6 березня].

На хвилі розгортання національного руху Центральна Рада організувала видання великої кількості просвітницької і пропагандистської літератури з національного питання. Ініціатива була підтримана на місцях. Так, під впливом відомої праці М. Грушевського *«Хто такі українці і чого вони хочуть»* з-під пера І. Ковалевського вийшла окремим виданням подібна за назвою брошура *«Хто ми, що ми і чого хочемо?»*. На дванадцяти сторінках автор стисло подає історію українського народу, зупиняється на його тяжкому становищі у складі Російській імперії та закликає цінувати та примножувати здобутки революції [3, с. 137–150]. Сам факт видання подібних брошур свідчить про усвідомлення на місцях важливості пропагування перших перемог українства у боротьбі за державність та інтереси нації. Така позиція викликала протидію з боку прихильників єдиної Росії. У газеті *«Известия Нежинского общественного комитета»* був надрукований *«Відкритий лист пану Ковалевському»* Михайла Новицького (Мешканець с. Лосинівка Ніжинського повіту), в якому засуджувалася ідея незалежності України, а сам автор брошури піддавався різкій і несправедливій критиці. На шпальтах газети виникла полеміка. І. Ковалевський виступив у відповідь, виклавши свою позицію. Як представник української

інтелігенції він указував на низький рівень свідомості й освітнього рівня своїх опонентів [2, 1917, 29 липня]. Як бачимо, ставлення до українського руху в Ніжинському повіті було не однозначним.

Розповсюдження друкованого слова відіграло в цей час надзвичайно важливе значення, адже саме зі сторінок преси до населення доносилися життєво важлива інформація про події, що мали безпосередній вплив на його становище. Преса стала одним з джерел формування масової свідомості громадян, які вимагали інформаційної підтримки від владних органів в питаннях, пов'язаних з важкими умовами зміни державного ладу. Досить часто саме зі сторінок преси лунали провокаційні заяви опозиційних політичних сил – частіше всього проросійського спрямування. Це, в свою чергу, вимагало створення органів цензури, яка постала з проголошенням Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Політика більшовицької влади у галузі культури була розрахована на швидке охоплення якомога ширшої аудиторії. Широкомасштабне розгортання заходів по ліквідації неписьменності та пропаганді ідей соціалізму супроводжувалося якісно новим підходом до видавничої справи. Радянське керівництво надавало великої уваги поширенню загальнодержавної періодики та налагодженню роботи місцевих видавництв. У Ніжині було започатковано низку місцевих друкованих органів – *«Ніжинський боротьбист»*, *«Продовольча справа»*, *«Селянська газета УКРОСТА»*, *«Червоне слово»*. Відносно високим рівнем інформативності відзначилися два останні видання, які були друкованими органами Ніжинського повітового відділу УКРОСТА (українського відділу Російського телеграфного агентства) та Ніжинського повітового виконкому. Структура даних видань була схожою і складалася з рубрик, присвячених огляду військових, загальнодержавних та місцевих подій. Нові видання, порівняно з пресою попередніх років, більше нагадували агітаційну літературу, на сторінках якої йшлося в основному про зміцнення радянської влади та роль у цих процесах комуністичної партії, силу та міць Червоної армії тощо. Таким чином, друковане слово було перетворено на могутній ідеологічний інструмент радянської пропаганди.

Мешканці Ніжинщини мали доступ не лише до місцевої преси. У травні 1920 р. у межах повіту розповсюджувалося 27 місцевих та загальнодержавних видань, з яких мешканцями тільки за травень було замовлено 5731 примірник. Найбільшу кількість періодики передплатили у Монастирищанської волості – 575. До найбільш затребуваних видань увійшли *«Біднота»*, *«Ніжинські відомості»*, *«Селянська біднота»*, *«Московские ведомости»* [4, арк. 11 зв – 12]. У червні 1921 р. кількість періодичних видань скоротилася до 19, проте число замовлених протягом місяця примірників зросло до 16825. Найбільшою популярністю користувалася *«Біднота»*, за нею йшли газети *«Комуніст»*, *«Ніжинські відомості»*, *«Червоне слово»*, *«Українська біднота»* [4, арк. 20]. Протягом липня 1921 р. у межах повіту було поширено 18494 примірники періодичних видань.

Таким чином, протягом короткого часу радянській владі вдалося охопити своїми періодичними виданнями значну кількість мешканців повіту. Головним завданням, що покладалось на всі видання, стало ідеологічне виховання населення. Але й стрімке чисельне зростання нових видань не задовольняло потреби у них. Протягом тривалого часу у межах повіту відчувалась нестача друкованого слова, про що свідчили повідомлення від комітетів незаможних селян, які постійно говорили про «народну темряву», як одну з головних перешкод у своїй діяльності, і пов'язували її саме з браком потрібної літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бюлетень городского исполнительного комитета. Нежин. 1918.
2. Известия Нежинского общественного комитета – офіційний друкований орган Ніжинського громадського комітету. Ніжин. 1917.
3. Ковалевський І. Д. Хто ми, що ми і чого хочемо? *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2009. № 8 (11). С. 137–150.
4. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (НВ ДАЧО) Ф. 5835. Оп. 1. Спр. 140. Сведения о подписке на газеты, журналы и др. литературу. 6 февраля 1920 г. – 21 марта 1921 г. 66 арк.
5. Потапенко М. Газета «Нежинец» у 1917 році (до історії періодичних видань Ніжинщини). *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2009. № 8 (11). С. 164–170.

Артюх В'ячеслав Олексійович

незалежний дослідник, кандидат філософських наук, доцент

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ ТА ЙОГО ВАРІАНТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕЇ «УКРАЇНА МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ»

Українська історіософія, як інтелектуальна практика на межі традиційним чином зрозумілої філософії історії та політичної ідеології, що шукає у минулому, сьогоденні й майбутньому якийсь сенс і намагається осмислити шлях України в історії, у ХХ ст. стає дієвим засобом вирішення суспільно-політичних та культурних завдань нації. В її межах виникає кілька варіантів геополітичної фігури «Україна між Заходом і Сходом» (Д. Донцов, В. Липинський, М. Грушевський, С. Томашівський, Ю. Липа, Д. Крупницький).

У своїй статті я зупинюся на поглядах на цю проблему нашого земляка, уродженця Тростянця, письменника й однієї з ключових фігур української культури доби «розстріляного відродження» Миколи Хвильового (Фітільова) (1893–1933). Свої ідеї він розвинув у серії памфлетів «Камо грядеши?», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія». Звичайно, уявлення Хвильового на цивілізаційне місцезнаходження України не раз уже досліджувалися істориками, літературознавцями й філософами. Специфіка мого підходу полягає в тому, що тут звертається особлива увага на комуністичну складову цих поглядів та їх зв'язках з теорією Освальда Шпенглера.

У поглядах Хвильового на «азіатський ренесанс» можна запримітити деякі цікаві паралелі між шпенглерівським розумінням цивілізації і ленінським вченням про імперіалізм як про вищу й останню стадію капіталізму. Як відомо, в О. Шпенглера цивілізація – це останній етап

у розвитку культури. Відтак без перебільшення можна стверджувати, що у кожного з восьми культурно-історичних типів (єгипетського, індійського, вавілонського, магічного (арабсько-візантійського), китайського, аполонівського (греко-римського), фаустівського (західноєвропейського) та культури майя), на які він ділить історію людства є своя цивілізація. Кожен культурно-історичний тип, будучи організмом, прямує до своєї загибелі. І тому цивілізація стає невідворотною долею будь-якої культури. *«Цивілізації – це крайні і найштучніші стани, на які здатен вищий тип людей. Вони – завершення; вони слідуєть за становленням як те, що стало, за життям як смерть, за розвитком як заціпеніння, за селом і душевним дитинством, засвідченим дорикою і готикою, як розумова старість і кам'яне, скам'яніле світове місто. Вони – кінець, без права на оскарження...»* [8, с. 163–164].

Найцікавіше, чого часто не помічають дослідники памфлетів Хвильового, – це те, що в Шпенглера подібним чином зрозуміла цивілізація стає тотожною імперіалізму. *«Імперіалізм, – стверджує він, – це чиста цивілізація. У цій непорушній формі проявляється доля Заходу»* [8, с. 170]. І якраз у цьому моменті лєнінська класова критика імперіалізму як загниваючого капіталізму збігається з критикою Шпенглером цивілізаційного закостеніння Заходу. Тому не дивно, що для Хвильового втрата *«класового чуття»* (що закидали йому комуністичні критики) перед наведеним і багатьма подібними пасажами *«Присмерків Європи»* стає неминучою, – Шпенглер бо лише підтверджує лєнінське вчення про імперіалізм. Така накладка класового марксистського та цивілізаційного шпенглерівського підходів на розуміння загальноєвропейської кризи породжує уявлення про неминучу загибель Заходу. Та Хвильовий згідно із діалектичним вченням у стані загинання помічає й паростки нової Європи. Щасливе комуністичне майбутнє – це програма-максимум. І, як не дивно, ці моменти відродження у сучасній йому Європі двадцятих років він пов'язує із фашистським рухом. Його, хто описував у своїх художніх творах ідеал нової могутньої людини, творця щасливого завтра, не могли не захопити аналогічні особливості фашистської доктрини, внутрішня енергетика цього руху, ніцшеанська ідеологія жаги до життя, волі до влади. Ось його характеристика фашизму: *«Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільової людини, відродженням нового типу відважних конкістадорів, що за ними тоскує й європейське суспільство... Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцнити. І хоч цей прихід запізнаний, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію»* [6, с. 614]. Ще про фашизм: *«Фашистська мужня цільність мусить бути ближчою нам від рідної розляпаної психіки»* [6, с. 597].

Для розуміння взаємодії у поглядах Хвильового класового та національного елементів на шляху до комунізму потрібно навести і прокоментувати хоча б таку цитату: *«Ми є справді-таки незалежна держава, – стверджує він, – що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього»*

хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація... виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загально історичний процес» [6, с. 591].

Хвильового безперечно можна віднести до сповідувачів тих ідей, яким Карл Поппер (1902–1994) присвятив книгу *«Злиденність історизму»*: *«Пам'яті незчисленних чоловіків і жінок всіх переконань, націй і рас, що стали жертвами фашистської та комуністичної віри в Незмінні Закони Історичної Необхідності»* [4, с. 23]. За історичистського тлумачення історія бачиться такою, що нею керують об'єктивні закони суспільного розвитку, і на основі їх відкриття можна передбачити шляхи розвитку людства; далі, історія спрямовується до певної мети – ідеального стану досконалості (у цьому випадку – комунізму). І таке поєднання принципів телеології та причинності притаманне також поглядам Хвильового. Отже, *«механіка»* функціонування людського світу з його точки зору нам відома. Цей світ строго детермінований законами історичного розвитку, які відкрили К. Маркс і Ф. Енгельс. У нації теж є закони свого розвитку, але вони не можуть не бути складовими більш глобальних закономірностей марксистського вчення. Фактично, за Хвильовим, дати нації *розвинутися до кінця*, проявити свій внутрішній енергетичний потенціал і буде складовою прогресивного руху на шляху до комунізму. Завдання комуніста – *відповідати* цим єдиною правильним законам. Тому, не потрібно привносити *«хаос»* у рух історії, виступаючи проти ще однієї *«залізної»* закономірності, навпаки, потрібно всіляко сприяти розвитку національного фактора (у нашому випадку – українського), що рівнозначно прийняттю, розумінню і розвитку комуністичної ідеї. Тобто, будь-які утиски українського національного життя з боку комуністів прочитуються Хвильовим як справа антикомуністична. Він іде навіть далі і твердить, що розбудовувати російську культуру в Україні в конкретно-історичних умовах двадцятих років є, по суті, справою *контрреволюційною* [6, с. 591] (У межах теорії *«боротьби двох культур»* у тодішній Україні протилежна думка, яка належала секретарю ЦК КП(б)У Дмитру Лебедю, звучить так: *«Поставити собі завдання активно українізувати партію, а відповідно і робітничий клас... зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі за нинішнього економічного, політичного і культурного співвідношення між містом і селом ... означає стати на точку зору нижчої культури села порівняно з вищою культурою міста»* [1, с. 74–75]). Таке зміщення смислів й акцентування уваги на особливій ролі нації в порівнянні з класовим чинником, навіть обумовленості класового національним (затримка з розвитком нації затримує і формування класових сил) робить Хвильового не просто комуністом, а націонал-комуністом.

Тепер детальніше про *«азіатський ренесанс»*. В ідеї *«азіатського ренесансу»* знову ж поєднано, здавалося б, непеєднуване у тогочасних ідеологічних реаліях *«Совєтської»* України – більшовицька класова теорія та ідеї представника *«філософії життя»* Шпенглера. Але на що більшість сучасних дослідників знову ж таки чомусь уперто не звертає увагу, так це на ідею, що *«азіатський ренесанс»*, центром якого є Україна, розгортається як складова реалізації четвертого, пролетарського, культурно-історичного типу, тобто стає необхідним етапом на шляху до побудови комуністичної формації. Намагання тлумачити погляди Хвильового з применшенням їх комуністичної наповненості, мабуть, можна пояснити відповідною ідеологічною заангажованістю дослідників.

Після того як у ХІХ столітті остаточно сконструювалася цивілізаційна опозиція *«Захід-Схід»* неможливо було вже визначати свою власну цивілізаційну приналежність без її врахування. Особливо це виявилось важливим для народів Центрально-Східної Європи, до яких належить і український. Тим часом Хвильовий конструє історіософську теорію *«помежів'я»* як географічну локалізацію ментально-психологічних та цивілізаційних особливостей української нації. Потрібно мати на увазі, що дихотомія *«Захід-Схід»* формувалася на Заході, причому з точки зору західного (європоцентричного) способу мислення. Тому, характеризуючи перший смисловий полюс (Захід), превалюють позитивні оцінки, а характеризуючи Схід, – навпаки. Захід – це демократія, Схід – деспотизм; Захід – це динамізм, Схід – застій, нерухомість тощо. Натомість Хвильовий Схід наділяє позитивними характеристиками.

У першому своєму памфлеті *«Камо грядеши?»* Хвильовий ще відносить *«ренесанс»* лише до сфери мистецтва: *«Говорячи про азіатський ренесанс, – пише він, – ми маємо на увазі майбутній нечуваний розквіт мистецтва в таких народів, як Китай, Індія і т. д. Ми розуміємо його як велике духовне відродження азіатськи-відсталих країн»* [5, с. 417].

У пізніших памфлетах і листах Хвильовий розуміє його вже як цивілізаційний феномен та як політичну настанову.

Якщо тепер спробувати реконструювати погляди Хвильового на цю проблему, то виходить такий логічно несуперечливий образ ідеї *«азіатського ренесансу»*. Насамперед Україну він бачить досить умовною складовою азіатської цивілізації, називаючи її ще *«Азіатською Хохландією»*, але з поправкою з огляду на знаходження України на межі Азії. Сама ж ідея відродження, що йде з Азії, нав'яна, швидше за все, творами Володимира Леніна (1870–1924) (*«Ленін ніс світло з Азії»*) про революційну роль колонізованих народів Сходу у майбутніх подіях світової історії. У зв'язку з революційними подіями в Китаї, Індії, Ірані та Туреччині В. Ленін, пишучи про національне *«пробудження Азії»*, Азію як *«горючий матеріал у світовій політиці»*, *«відсталу Європу і передову Азію»*, був переконаний, *«що в грядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернене проти капіталізму й імперіалізму»*

і, може, відіграє далеко більшу революційну роль, ніж ми сподіваємось» та «селяни колоніальних країн, незважаючи на те, що вони зараз ще відсталі, відіграють дуже велику революційну роль в наступних фазах світової революції» [3, с. 36].

Саме на основі ленінського вчення про імперіалізм, де проводиться думка, що звільнення від колоніальної залежності народів Сходу повинно привести до краху всю капіталістичну систему, і формує свої думки Хвильовий. Сполучення економіки Заходу й вольового духу Сходу і дасть те піднесення, що в термінології Шпенглера можна назвати народженням нового культурно-історичного типу, а географічним місцем його виникнення стане Україна. Євразія як синонім України (доречно згадати російський варіант євразійської теорії, в якій «континентом Євразією» виступає вже Росія) є у Хвильового тією «південно-східною республікою комун», що знаходиться «на межі двох великих територій, двох енергій» [6, с. 615]. Від Європи майбутня комуністична епоха може взяти економічну основу («міцну матеріальну базу для азіатських конкістадорів»), від Азії – енергію [6, с. 614]. Тип людини, наповненої цією енергією, Хвильовий за аналогією із завойовниками Америки називає конкістадорським і переконує, що «тільки конкістадори Великого Сходу утворюють четвертий культурно-історичний тип, що тільки вони виведуть людськість на шлях комуністичних революцій» [6, с. 617]. Таким чином, саме в Україні відбудеться поєднання ментальності й культури Сходу і Заходу, саме тут азіатські конкістадори стануть західниками [6, с. 619] і саме тут «під дальній гул барикадних боїв спалахне багряно-голубим п'ятикутником над темною європейською ніччю» [5, с. 415] «азіатський ренесанс» як початок нової світової комуністичної революції. Після неї обов'язково настане комунізм, цей «четвертий культурно-історичний тип». Тож виходить, що «азіатський ренесанс» у Хвильового є не зовсім азіатським. В «азіатській Хохландії» Європа лише оновлює себе за допомоги Азії і, звичайно ж, творчою роботою представників української нації. Пізніше оті смисли, послуговуючись якими, Хвильовий окреслює місце України «між Заходом та Сходом», в українського історика Бориса Крупницького (1894–1956) випліються у чеканне формулювання: «Україна – це Захід на Сході», або місія України – це «місія західника на Сході» [2, с. 216]. А поки що звертає на себе увагу також те, що Хвильовий у зміст поняття «Схід» ще не вкладає значення православного Сходу; Схід для нього – це тільки тюркський, китайський чи індійський.

Як бачимо, погляди Хвильового є ще й зашифрованим виявом ідеї українського месіанізму. Однак специфіка такого месіанізму полягає в тому, що твориться він людиною з атеїстичним типом світогляду. Часи ж первинного месіанізму (на зразок польського, який функціонував у межах панівного релігійного типу свідомості) вже минули, й тому ця ідея конструюється Хвильовим як лише *раціонально-необхідна*. Такі ідеї просто повинні належати до месіанського типу: «Коли ти будеш шукати тут елементи месіанізму, ти їх, звичайно, знайдеш», – вустами персонажу із «Санаторійної зони», Анарха, проголошує він свої думки.

Таким чином, історіософські ідеї Хвильового формувалися під впливом трьох світоглядно-філософських традицій: матеріалістичного розуміння історії з ідеями Леніна включно, теорії Шпенглера та української національної ідеології. Об'єктивно ідея «азіатського ренесансу» «працювала» на творення уявного стану відрубності України, її культури та історичного шляху розвитку незалежно від Росії. Варіант історіософської фігури «Україна на межі» постає необхідною складовою функціонування самостійного типу національної свідомості, через яку Хвильовий у своїх поглядах надає Україні статусу суб'єкта історичного процесу. Більше того, за допомоги цих поглядів Хвильовий, долаючи провінційний статус України, виводить її у творці світової історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.: Глобус: Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського ун-ту, 1992. 176 с.
2. Крупницький Борис. Основні проблеми історії України / на правах рукопису. Мюнхен [Б. в.], 1955. 221 с.
3. Ленін В. І. Доповідь про тактику РКП 5 липня [1921]. В. *Ленін. Повне зібрання творів*. Т. 44. К.: Вид-во політичної літератури України, 1974. С. 32–51.
4. Поппер Карл. Злиденність історизму / пер. з англ. В. Лісового. К.: АБРИС, 1994. 192 с.
5. Хвильовий М. Камо грядеши? М. *Хвильовий. Твори: у 2 т.* Т. 2. К.: Дніпро, 1990. С. 390–443.
6. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? М. *Хвильовий. Твори: у 2 т.* Т. 2. К.: Дніпро, 1990. С. 576–621.
7. Хвильовий М. Сентиментальна історія. М. *Хвильовий. Твори: у 2 т.* Т. 1. К.: Дніпро, 1990. С. 487–536.
8. Шпенглер Освальд. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1: Гештальт и действительность / пер. с нем. К. А. Свасьяна. М.: Мысль, 1993. 663 с.
9. Шпенглер Освальд. Пруссачество и социализм / пер. с нем. А. А. Франковского, Е. С. Берловича. Пб.: Academia, 1922. 71 с.

Тарабан Юрій Валентинович

старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат педагогічних наук

Кудінов Дмитро Валерійович

професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

ЗАСНУВАННЯ СУМСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА: ПРИЧИНИ, ОБСТАВИНИ, ПРИЧЕТНІ ОСОБИ

Маловідомою частиною історії освіти м. Суми є існування в ньому закладу нижчої духовної освіти. У тому числі, питання про обставини його заснування. Отже, мета даної розвідки – розкрити їх та назвати імена причетних до вагомої події в історії м. Суми – відкриття в ньому Сумського духовного училища.

Загалом, на території нинішньої Сумщини вперше духовний заклад освіти був відкритий у 1819 р. в Охтирці. Можемо виділити два основних чинники заснування тодішньої духовної школи: 1) церковно-канонічна регламентація церковного життя; 2) економічний розвиток повітових міст Слобожанщини.

Розглянемо систему нормування, у межах якої в Охтирці було відкрито заклад духовної освіти. Питання духовної освіти є складовою загальноцерковного укладу, що в цілому регулюється нормами церковно-канонічного права, а також іншими нормами, створеними на його основі. Одним з таких нормативних документів став Духовний регламент, укладений ще в 1721 р. [10]. У ньому передбачалося створення училищ для навчання кандидатів у священство при архієрейських будинках і монастирях. Діти духовенства повинні були вступати на навчання обов'язково та навчатися для подальшого вступу до духовних семінарій (ті, хто відмовлявся, втрачали належність до духовного стану та усіх привілеїв, що надавав такий статус). Освітня реформа 1814 року імператора Російської імперії Олександра I та затвердження нових статутів духовних шкіл створили умови для розширення мережі закладів освіти. Станом на початок ХХ ст. у Російській імперії діяло 185 духовних училищ, у яких навчалось приблизно 30 тис. учнів [9].

Зважаючи на потребу навчання майбутніх кліриків, єпископ Слободсько-Український і Харківський Павло (Саббатовський) звернувся до комісії Святійшого Синоду із клопотанням про ухвалу заснування духовного училища у м. Охтирка для навчання дітей духовенства Охтирського, Сумського, Лебединського і Богодухівського повітів Харківської губернії. Його відкриття відбулося 30 серпня 1819 р. Охтирське духовне училище функціонувало як заклад освіти, випускники якого у подальшому могли продовжити навчання у духовній семінарії та здобути священний сан або ж вступити на найнижчий щабель державної служби [16, с. 266].

Уже у пореформений період Охтирка почала значно поступатися м. Суми за рівнем економічного розвитку. Проведення до Сум залізниці в 1870-ті роки стимулювало підйом цукрової промисловості, машинобудування, харчової й металообробної галузей, ярмаркової торгівлі, сфери послуг. У свою чергу, зміни в господарстві міста призвели до зростання кількості населення й посприяли культурно-освітньому та духовному розвитку Сум. Разом із промисловим та житловим будівництвом тут будувалися нові храми й створювалися нові церковні громади, що формувало потребу в кадрах священнослужителів. Зростання кількості парафій зумовило й необхідність відкриття закладу духовної освіти.

Приводом до переведення з Охтирки до Сум духовного училища стала руйнація старого училищного будинку. Спочатку єпархіальне керівництво планувало побудувати новий триповерховий корпус в Охтирці. Утім, одразу виникли перешкоди: неможливість улаштувати нову споруду на болотистому ґрунті без додаткових робіт з осушення землі, логістичні труднощі доставки будівельних матеріалів через віддаленість від залізниці повітового центру, відсутність на місці артілей, здатних виконати проєкт і, нарешті, брак коштів. Аргументом слугував також факт високої захворюваності учнів через розташування закладу в *«болотяній місцевості м. Охтирка»* (протягом восьми років, 1878–1885,

з 1200 учнів хворіло 890). Натомість привабливою опинилася ідея переведення навчального закладу до Сум, до міста котре демонструвало не лише високі темпи економічного та демографічного зростання, мало залізничне сполучення, але й відзначалося широкими благодійними ініціативами місцевих підприємців. Останні особливо урочисто приймали в себе архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова), що також не могло не відбитися на подальшому позитивному рішенні про переведення училища в Суми. Зокрема, під час приїзду архієпископа наприкінці 1882 р. квартиру для нього облаштував староста соборної церкви, почесний громадянин Д. І. Суханов. Він і його давній партнер у комерції І. Г. Харитоненко влаштували обіди на честь іменитого гостя. Обидва підприємці приємно вразили харківських гостей, котрі навзаєм згадали їх у дописі в *«Харківських єпархіальних відомостях»* в якості *«справжніх російських хлібосолів»*, які *«багатіють не в себе, а в Бога»*. Аргументом такій думці слугували не лише витрати на утримання владики під час його вояжу, але й внески бізнесменів у духовну справу – реконструкція Спасо-Преображенського собору в Сумах (Д. І. Суханов) і зведення церкви св. Тихона в сл. Нижня Сироватка (І. Г. Харитоненко) [1, с. 164–168; 8; 12, с. 19]. Крім того, І. Г. Харитоненко був відомий своїми пожертвами на користь духовних училищ та бідних церков Харківської єпархії [2; 7, с. 8–9]. Тож, немає нічого дивного в тому, що думка про переведення училища в Суми, озвучена благочинним і настоятелем соборної церкви в Сумах В. В. Нікольським, одразу набула організаційних форм. Архієпископ доручив о. Василю схилити до фінансування проекту сумських підприємців, а міську думу виділити ділянку. Сам владика ініціював проведення в лютому 1886 р. у Сумах з'їзду духовенства Охтирського училищного округу для обговорення питання про переведення училища. Останній під впливом головуючого Нікольського підтримав побажання архієпископа, який одразу порушив відповідне клопотання перед обер-прокурором Синоду [1, с. 212–214; 11, с. 135; 12, с. 19].

Міська влада виділила ділянку для будівництва училища на розі Троїцької вул. та Павлівської пл. Кошторис будівництва формувався за рахунок пожертвувань різних благодійників (чималу суму запропонували І. Г. Харитоненко та Д. І. Суханов), фінансів, власне, самої єпархії, а також казни, Синоду та органів місцевої влади. Наприклад, училищна церква облаштувалася коштом як жертвувателів, так і єпархії. Її старостою спочатку був почесний громадянин Андрій Котенко. Почесним блюстителем училища до 1898 р. був П. І. Харитоненко. Потім його змінив на цій посаді інший благодотворитель церкви – цукрозаводчик М. Й. Лещинський [5, с. 537; 13, с. 441; 18, с. 173]. Значні зусилля для фінансування будівництва прикладала сама церква. Зокрема, в Охтирці був розпроданий будівельний матеріал на 20 тис. руб., Харківське єпархіальне жіноче училище виділило 8 тис. руб., правління єпархіального свічного заводу – 15 тис. руб., приходські церкви – 28 тис. руб., Ряснянський монастир – 30 тис. руб. Сам владика пожертвував на справу будівництва училища 3 тис. руб. власних

коштів [1, с. 215–216]. Таким чином, зі 150–155 тис. руб., потрібних для зведення училища (за даними протоієрея, ключара харківського кафедрального собору С. О. Іларіонова), збрала понад $\frac{2}{3}$ [12, с. 58, 446].

Проекти будівель духовного училища та гуртожитку при ньому (не зберігся) у неовізантійському стилі були виконані Харківським єпархіальним архітектором Володимиром Христиановичем Немкіним (1857–1908). В окремій споруді, вочевидь, знаходилася й училищна лазня. На дворі були зведені й магазини для збереження харчу (припустимо, всі ці приміщення будувалися дерев'яними). У самому ж навчальному корпусі були розміщені кухня та їдальня, квартири наглядача та його помічника. Також тут на другому поверсі була облаштована домовна церква на честь Охтирської ікони Божої Матері (донині збереглися лише окремі елементи інтер'єру, як-от різні двері) [4, с. 496; 14]. Назва церкви, запропонована архієпископом, успадкувала зв'язок із Охтиркою та особливим шануванням згаданої чудотворної ікони у місті попереднього знаходження училища. У 1890-ті роки у дворі також було побудоване одноповерхове приміщення лікарні (нині – один із корпусів обласної лікарні). При цьому 2000 руб. на її спорудження виділили цукрозаводчики П. І. Харитоненко й М. Й. Лещинський [3, с. 526]. Головний корпус опалювався трьома повітряно-паровими калориферами конструкції харківського інженера В. С. Покровського [6, с. 694].

Корпус училища та однопрестольна Охтирсько-Богородична церква при ньому були освячені 20 вересня (за новим стилем) 1888 р. архієпископом Харківським і Охтирським Амвросієм і Сумським вікарним єпископом Петром (Лосевим). *«Урочистості були найрозкішнішими, – писав С. О. Іларіонов у своєму листі до колишнього архіпастиря єпархії Савви (Тихомирова), – обіди в училищі – Харитоненки й Суханова – старости соборного. Духовенства й сторонніх почесних гостей зїхалося в такій кількості, що Сумам прийшлося бачити подібне зібрання вперше. Урочистості були того варті! Владика наш багато виніс на своїх плечах при зведенні цього училища, що обійшлося в півторасти тисяч, але за це створив нев'янучий монумент собі»* [12, с. 522]. Наглядач Матвій Преображенський і педагоги училища подарували архієпископові образ Амвросія Медіоланського з надписом *«Основателю Сумского духовнаго училища, Высокопреосвященнѣйшему Амвросію, Архієпископу Харьковскому и Ахтырскому, отъ воспитателей и воспитанниковъ. Сентября 8 дня, 1888 г.»* [1, с. 234–235].

Викладацький склад частково було переведено з Охтирки, а частково сформовано з місцевих педагогів. Так, до Сумського духовного училища з Охтирки перевелися наглядач, статський радник М. М. Преображенський, його помічник О. Д. Угринович, учителі російської та церковно-слов'янської мови П. Л. Кохановський і В. В. Сукачов, грецької мови – П. М. Попов, латини – І. В. Сукачов. З них Володимир Васильович Сукачов, який розпочав викладання в духовному закладові у 1880 р., пропрацював в ньому до Першої світової війни [15, с. 496; 17, с. 142; 19, с. 119].

Загалом, своїй появі в Сумах духовне училище завдячує кільком обставинам: 1) бурхливий розвиток м. Суми та Сумського повіту

в економічній, демографічній і духовній сферах; 2) наявність заможних благодійників – меценатів церкви (передусім, в особі Д. І. Суханова та І. Г. Харитоненка); 3) особиста приязнь до Сум з боку тодішнього архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія. Раціональний підхід та добра організація справи зумовили доволі швидке вирішення питання переведення училища. Від задуму до реалізації (організаційне вирішення, проектування, фінансування, будівництво, устаткування) промайнуло лише два з половиною роки. У результаті, в Сумах з'явився ще один заклад середньої освіти, відтепер, духовного спрямування, котрий забезпечив містян додатковими робочими місцями, церкви регіону – псаломщиками й дияконами, релігійну молодь – першою сходиною отримання духовної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Буткевич Т. И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. 349 с.
2. Буткевич Т. От Комитета по сбору пожертвований на пособие бедным церквям и приходам Харьковской епархии. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1889. № 19. С. 300.
3. Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 524–527.
4. Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 493–496.
5. Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 536–540.
6. Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1903 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 23. С. 692–696.
7. Иван Герасимович Харитоненко (†30 ноября 1891 года). Харьков: Тип. «Южного края», 1894. 24 с.
8. Илларионов С. Поездка преосвященного Амвросия в г. Сумы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 3. С. 37–40.
9. Макарьев Ф. Г. Реформа духовно-учебных заведений и в частности духовных училищ. *Христианское чтение*. 1906. № 1. С. 137–157.
10. Матях В. М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721.
11. Протоиерей В. В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 133–136.
12. Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А. И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. 842, XXXV с.
13. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1904. 471 с.
14. Скибицька Т. Духовне училище, поч. 90-х рр. 19 ст. (архіт). Вул. Троїцька, 48. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»)* / [Ред.-вид. група тому: В. Павленко, О. Аленич, Н. Подоляка, Є. Осадчий, О. Коротя]. К.: б. в., 2017. С. 182–183.
15. Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 494–497.

16. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. 332 с.
17. Харьковский календарь на 1891 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1891. разд. паг.
18. Харьковский календарь на 1898 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1898. разд. паг.
19. Харьковский календарь на 1914 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1914. разд. паг.

Акічев Шаміль Мулламович

*науковий співробітник, Конотопський міський краєзнавчий музей
ім. О. М. Лазаревського*

СПОГАДИ Б. Ю. ХВОСТОВА (ЗОШИТ-ЩОДЕННИК № 1 (1941–1943 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КОНОТОПА 1943 р.

2023 року виповнюється 80 років з часу визволення нашого краю від нацистських загарбників. У визволенні Конотопа 1943 року з'являються нові факти про ті події. Свідком визволення був краєзнавець Борис Юхимович Хвостов (1921–2011). Він народився у м. Конотоп у листопаді 1921 р. Навчався у Конотопській школі № 1 ім. Т. Г. Шевченка та у школі № 3. Пережив голодомор 1932–1933 рр. Під час війни працював в Конотопському райконторі зв'язку, потім у роки нацистської окупації Конотопа 1941–1943 рр. у німецькому відділенні зв'язку. До виходу на пенсію працював на Конотопському заводі «Червоний металіст». З 1941 р. по 2009 р. він писав щоденники, які після його смерті 14 січня 2011 р. були передані до нашого музею. У них представлена фіксація життя міста від 1939 р. по 1995 р. Для дослідників подій Другої Світової війни буде цікаво дізнатися як проходило визволення Конотопа у вересні 1943 року. Пропонуємо ознайомитися з його спогадами, які подаються з скороченнями.

За два дні до 6 вересня (вступ)

6 вересня – по- справжньому святковий день для жителів нашого міста, адже 55 років (запис 1998 р.) тому визволили Конотоп від фашистських окупантів ворога не тільки нашого, а всіх народів Європи.. Так писав у своїй замітці «В небі війни» про ту давню подію учасник визвольної операції і, без сумніву, учасник бомбування Конотопу 4-го і 5-го вересня 1943 року, міста без ворожих військ льотчик 108-го гвардійського авіаполку, учасник ВВВ В. Древаль [1].

Так, визволяли місто Конотоп. І люди, мешканці міста з нетерпінням чекали того дня, коли, нарешті зустрінуть своїх рідних воїнів, своїх визволителів у своєму зруйнованому війною місті. І от- дочекалися. Минула ніч з 3-го по 4 вересня, ніч повна тривоги, вогню і вибухів снарядів і підірваних мін. Горіла нафтобаза, підірвалися будинки в місті, стали в повітря залізничний вокзал, педучилище, будинки райконтори зв'язку – остання «робота» гітлерівських військ у Конотопі. На ранок 4-го вересня у місті тихо, жодного пострілу, жодного ворожого солдата... де-не – де тліють зарниці від розривів німецьких та радянських снарядів – майже до півночі велась артперестрілка, – люди полегли зійхнули і чекали на своїх визволителів. І дочекались. Десь о 9-й годині (Перший наліт радянської авіації на місто, другий наліт о 10-й годині тих же радянських соколів –

на беззахисне населення району Конотопу – на Загребелля). Був і третій і четвертий наліт на місто і слідуємого дня – 5-го вересня. (Постраждало багато безневинних людей, знищено бомбами і вогнем оселі мирних жителів). Бомбували місто без ворога... Бомбувала червонозоряна авіація. Свої своїх.. Тому, що був свідком тих подій, тих варварських бомбувань мирного населення, отими «сталінськими соколами 4-го і 5-го вересня 1943 р., розповім лише два епізоди з того так званого «визволення» (з зошита №1 і зошита №2) [6, арк. 2].

...було годин 10 вечора. Як почули віддалений гуркіт моторів літаків. Мало їх літає кожного дня туди і сюди – звикли вже, і ніхто не звернув уваги. Та ось щось гучніше, приближаються, гуркіт сильніший і враз навіть у хаті зробилось світліше, мов від блискавки. Глянули у вікно, аж то мабуть радянські літаки над містом. Поскидали на парашютах фонарі, і скрізь так стало видно, мов у день. Забабахали зенітки. Аж ось впали перші бомби на місто. Далі більше і більше почало падати бомб. Над містом весіло 50 фонарів. Зенітки й крупнокаліберні кулемети, що викидали вгору трасуючі снаряди й кулі, не вгаваючи бахкали в повітря. Але «У-2» (то були вони) все підходили й підходили, скидаючи смертоносний вантаж на голови тих, в кого могли попасти.. З'явилось кілька точок пожеж. Що горіло – не відомо. Може хвилин сорок, й більше продовжувався той перший масовий наліт советської авіації на Конотоп. Згасли останні фонарі, гуркіт моторів віддалявся. Стрілянина вщухла. Тільки в різних кінцях міста, то тут, то там здіймалось зарево пожеж, спалахуючи язиками серед темної ночі.

...багато міських громадян йшло з Сарнавщини того ранку. То були втікачі від вчорашньої бомбежки. Коли увійшов у Сарнавську вулицю перше, що кинулось мені у вічі, (в Драгомирівському дворі) – зламана пополам велика береза віком 50-70 років – бомба впала майже рядом. Далі на розі вулиць Сарнавської і Комисарівської – розбита розкидана хата якогось мирного жителя. Сарай і огорожа повалені. Коли дійшов до центру міста, то побачив [6, арк. 3] – що передня частина кінотеатру (фойе) зовсім розламана і відділена від капітальної цегляної стіни. Бомба впала якраз у кінобудку і дерев'яна частина будівлі розпалась. Уламки дерев'яних стропил, передок, дощок, уламки цегли валялись навкруги. (Кажуть, що в кінотеатрі саме йшло кіно. Від бомб поранено і вбито було кілька німецьких солдатів і офіцерів). Телефонна станція наполовину розбита - вікон, дверей і навіть півстіни немає – знесло повітрям. Бомба видно впала у двері пошти. Радіовузол працював, хоча в багатьох місцях лінія пошкоджена. Німців не на жарт охопила паніка. Деякі частини пакуються і відступають з міста (Бомбардування Конотопа радянською авіацією було 25-го серпня 1943 р., а також аеродрому). В кінці серпня, після бомбардування німці почали більш тривожно почувати себе. Тилові їх частини, що декотрі з них жили в місті майже більше року, спішним порядком навантажували своє майно на автомашини і рушали на Захід. На їх місце прибували ті, що були десь ближче до передової лінії фронту. Це вже були не такі, як ти тилові.

Це здебільшого злі на все і на всіх, роздратовані, а де-котрі навіть невдоволені війною і зачинщиками. Більше всього, звичайно, перепадало нам цивільному населенню. Один приходить – дай молока, другий – масла, яєць, третій ще щось і так без кінця. Ім коли є, то краще приходилось віддавати, а не то – йому, завойовнику, нічого не варто пустити кулю в лоб хазяїну [6, арк. 4].

...З німцями почали відступати не тільки підлабузники. Не тільки ті люди, що волею й неволею були поставлені на чолі організацій чи підприємств, або як у селі – старшини села або общини, але й так звані українські козаки. Вони бились хоча і в рядах німецької армії проти більшовизму, але були за визволення України взагалі від якого б то не було чужоземця – росіянина, поляка або німця, Відступала й РОА Власова... [6, арк. 6].

...А шляхами, дорогами безупино, до речі організовано, на машинах посувається бойова техніка, солдати, ось так недавно прославленої німецької армії. Цілий день до пізнього вечора чути гуркіт машин, гомін і крики солдат і офіцерів – підгоняють відступаючих. З настанням темноти – все завмирає. Один звук лишається. – це далекі далекі розкати гарматних пострілів десь у північно-східному напрямі [6, арк. 8]... Все частіше почали з'являться радянські літаки, вірніше – американські., по 2, по 4. Скинуть кілька бомб і вертаються «додому». Інколи стріляють німецькі зенітки, що розставлені круг міста, та над самим містом ніякого літака не збили [6, арк. 9].

У зв'язку з частими розвідувальними і бойовими нальотами з боку росіян, та з великим рухом відступаючої німецької армії, і їхньою роздратованістю, - на роботу майже ніхто не ходить. Чути було, що німці дні зо два ще повключали трансляцію на місто, а тоді і все замовкло. Ніяких вістей ні від якого боку, неначе в лісі. Та вони й не потрібні, ті вісті, ось видно їх: кожного дня відступають німецькі артчастини, мотомеханізовані частини – вся армія. Все ближче і ближче чути канонаду – десь у районі Путивля б'ють гармати.. Та німецькі літаки ще несуть з конотопського аеродрому смертоносний вантаж кудись на схід. Меньш, ніж за годину справляються туди й назад. Чорні від моторних газів, смертоносні літаки з свастикою або чорними хрестами на крилах, вони, як кобці ширяють у повітрі, пролітають над головами. Німці сердиті, озвірили, чорні від бруду і сонця, часто з незліченою кількістю комах – паразитів проходять і проїжджають містом.... по всіх шляхах і дорогах йдуть і їдуть відступаючи німці. Автомашини їдуть одна за другою інтервали між ними в півтора – два метри. Тут і тягачі, що тягнуть гармати, прицепи з снарядами і ящиками з боєприпасми. Стукіт коліс об брук важких підвід, запряжених величезними бітюгами, крики погоничів, шум моторів, гул сигналів автомашин, проникливий рев низько пролітаючих літаків – все змішалось з величезною хмарою куряви, що знялась над головами, і вже нічого не видно на протилежному боці вулиці. Так було по вул. Роменській, на Невському проспекті, і прилеглих вулицях [6, арк. 10–11]... о 12-й годині ночі

почалась артперестрілка, стрілянина, бо стріляли тільки російські гармати по відступаючому ворогові. Хата немов колиска колихається від вибухів падаючих снарядів [6, арк. 17]... Артстрілянина вранці вщухла і гуркіт машин притих. Вранці знову те саме що вчора: відступ німецької армії, гуркіт машин, стрілянина. Неначе за лісом (км за 5-6 від нас) – гуркіт гармат. Війна прийшла і до нас. Останні машини, танки, гармати, підводи і все це з людьми - на диво організовано відступає на захід. Німці поки що відходять, не тікають, не спішають, - невже на що надіються. Ритмічно, на вищих нотах працюють двигуни машин. Літаки час від часу з бомбами курсують на передній край фронтової лінії. Авіабаза мабуть ще у Конотопі... З половини дня у місті почались вибухи великої сили: відступаючі німці, як свого часу відступаючі частини Червоної Армії зносять у повітря все цінне, щоб не лишилось ворогові. Знову варварське знищення народного добра, все на бідність і страждання головним чином цивільного міського населення [6, арк. 18]... Решта дня й послідуюча ніч пройшли в тривозі і небезпеці. Крім поодиноких важких вибухів почали почуватися більш слабкі, поодинокі й групові – десь рвалися ящики з снарядами, патронами. – остання ніч перед відходом німців у Конотопа. Над містом розігралась заграва пожеж більшість людей ховалась у льохах, підвалах, відчуваючи вибухи і не бачачи, що робиться зверху. щось незвично жакливе творилось тієї ночі: мало того, що були часті вибухи, блискавичні спалахи від снарядів, - в чорному небі то тут, то там висовувались кров'яні язики темно чорного і голубого полум'я, потім страшний вибух і всепоглинаючий вогонь розбігався на всі боки. Це була ніч царства вогню, знищення і темноти. Вже палає наша пошта, Будинок Рад і мабуть педінститут [6, арк. 19].

...у бік вокзалу -добра чверть горизонту – в огні мабуть горіла нафтобаза. На ранок почало трохи стихати, а коли розвіднілось – лунали поодинокі вибухи та догоряли пожарища. Їдкий дим стілівся по місту. За два дні до 6 го вересня. Ранок 4-го вересня напрочуд видався теплий, сонячний. Після недавніх вибухів у місті настала тиша. Люди з червоними від неспанья очима бо ніч була тривожною, пережукуються якомсь глухо, боязко. На вулицю виходять лише тоді, коли побачать, що вона порожня і що там немає німців. Та їх в місті, здається вже не було від учора. Все неначе б було гаразд, та не даром говорять, що тихо буває перед бурєю. І от о 9-й годині ранку почувся гуркіт літаків моторів десь у височині. Це вже летять зі сходу, з боку, наступаючих радянських військ. Ми всі з затаєнною надією і гордістю думали, спостерігаючи політ літаків, наших, радили, що от дадуть же німцям жару десь там за Бахмачем або ще! Вгорі почулося завивання з страшним ревом – пікіруючого літака, раптом на мить – тиша, і з тріскотом щось гепнуло майже поруч. Я відчув, що мене неначе хтось підняв, а тоді кинув. Потім – знову такий же тріск і вибух. А земля здригалась сильніш, льох гойдало, обсипалась земля. Раз – у раз, чути було завмираючий свист авіабомб, потім вибухи, тріск і гойдання землі [6, арк. 20–21]... Ми глянули у бік сходу і побачили більш

десятка літаків. Над Загребеллям від літаків відокремлюються якісь краплинки, більшають, зникають десь за деревами, і великої сили вибухи з чорним димом і високими стовпами землі й вогню піднялись у повітря. Німців в місті вже немає. Куди ж вони, кляті, кидають! У беззахисне мирне населення міста і Загребелля! Після кількох вибухів, що в основному припали на Загребелля, – до неба в різних місцях знялись хмари диму й вогню. Горіло кілька осель жителів від бомб своїх же, радянських літаків. Де ж у них зв'язок, де ж розвідка? У місті від учора немає німців. Все через неорганізованість зв'язку в Радянській Армії... В місті анархія. Кожен сам собі хазяїн: що хоче, те й робить; що може, те й бере і куди завгодно йде. Знову, як і два роки тому люди кинулись по магазинах, по складах, по квартирах, де жили німці, щоб що-небудь добути з їжі або з мотлоху або якихось предметів вжитку для себе, сусідів, родичів. Якщо два роки тому люди нишпорили по складах, магазинах або квартирах, де жили комуністи та євреї, – то тепер більшість заглядало у квартири, де жили німці, на їх бази (склади), і звичайно, дещо знаходили [6, арк. 22].

А на головній вулиці – валяються поламані німецькі гвинтівки, пачками патрони, побиті вози, автомашина, що мабуть вночі вдарилася об стовп і залишилася на місці. Труп великих коней з розірваними частинами тіла. А дроту на вулиці всякого – не важко й запутатись. Стовпи паламані або стоять похилившись. На розі вулиць – глибока воронка від бомби. По обіді зробили вилазку у місто нам вона чуть не стала життя: трічі ми були під бомбардуванням – раз від німецької авіації і двічі – від радянської [6, арк. 25].

... – Безголове командування в нашій армії: в місті уже два дні, як немає німців, ніякої армії – німецької, чи радянської) а радянські бомби, інколи й снаряди падають на населення. Та взагалі, чому ж немає й досі радянських військ? Над вечір, уже регулярно, майже через кожну годину з'являлись німецькі літаки над містом і скидали одну-дві бомби. Вночі час від часу чути, гарматні постріли та німецьких батарей із-за Підлипного, то російських – десь із-за лісу, і, проносячись у височині один одному назустріч і фуркаючи пролітають снаряди. Добре, що небагато їх падало на місто. Більшість перелітало [6, арк. 26]. Ніч пройшла швидко. Крізь сон інколи чулись кулеметні черги, голоси, крики, потім – тихо і знову кулеметні й рушничні постріли. Мабуть російські розвідчастини підходили до міста. Стріляли, але відповіді нікому було давати. Німців уже два дні як немає. Через деякий час стрілянина вщухла, і радянські солдати почали перебіжками входити в Конотоп. Був день 5 вересня 1943 р. (Радінформбюро, правда, сповістило потім, що Конотоп було взято в запеклих боях, навіть вуличних боях з німцями 7 вересня. Але де ті бої були – невідомо). Наше місто було вільне від усякого ворога і в нього зайти можна було майже без жодного пострілу). І от того світлого соняшного дня ми вперше за два роки побачили російських солдат, червоноармійців Але що то були за солдати? Хлопчаки 17-18 років в гімнастках, з автоматами в руках і в погонах. Чорні від бруду і пилу, а подекуди в обмотках – ось

такі були перші наші завойовники – визволителі. Спочатку перебігали від будинку до будинку, та коли дізнались, що в місті уже кілька днів, як немає нікого – стали ходити вільніш, організовано. Деякі тягли кулемети «Максим», налагоджували зв'язок – тягли польовий кабель. Групами розходились по квартирах, заглядали в спустошені магазини, зустрічались і цивільні – новоспечені «Партизани» - десь знайшли склад зброї, тягли то одну, хто дві гвинтівки. Всім в око кинувся громадянин, Самусь, що при німцях був директором Конопотської МТС, а тепер почепив нахрест дві стрічки патронів і тяг дві гвинтівки, видаючи себе за вояка, за партизана. А червоноармійських частин стає в місті все більше [6, арк. 27–32]... Годині об 11-й дня – знову наліт нашої авіації на місто. Бомбардування!! В чому ж справа? Де ж зв'язок? А у на тут уже з ранку або й свої Червона Армія! От безглузддя! Самі своїх б'ють. Здорово! За день кілька разів налітала німецька авіація. Тривожний був день. А над вечір трохи затихло. Радянські війська вже великими групами на автомашинах, танках... з гнівним хвилюванням переходжу дорогу біля 4-ї школи; навпроти будинок нашої пошти і зв'язку – підірвано німецькими мінами, що кожухи від них валяються осторонь. Обидва корпуси будівель зруйновано так, що відремонтувати їх буде важко, або й зовсім неможливо [6, арк 33–34]... За кілька метрів валяється цегла, побиті двері; покрівля пошматована на клапті; стірають рейки, пруття від перекрить. Залізні балки позакручувались, неначе з картону. Значить все. Тут на роботу не так скоро прийдеш. Звернув вліво на вул. Красногірську, справа на горі, де будівлі райспоживспілки – подекуди стоять цегляні димарі та обгорілі стіни – результат знищення бомбами і пожежею. Біля друкарні, що стояла з вибитими вікнами, дерева з зеленими, але скрізь обламаними гілками. А вище – біля електричного стовпа велика яма - воронка від бомби. Над воронкою схилилась мотором німецька легкова автомашина. Зліва на пагорбі – бувший сад-парк райпрофспілки (РПС). До війни тут були гуляння, виступи акробатів, артистів, демонструвались кіно, були танці. А у війну – спершу стояли російські танки, потім німецькі. Багато дерев і будівель було пошкоджено ще раніш, а в останній період перебування німців – майже більшу половину дерев було спилано просто на паливо. Лишилась тільки назва саду, великі дерев'яні вхідні ворота та кам'яні східці, що виходять на вулицю. А далі – дивна річ: стоїть собі, як і стояла кілька років тому наша міська електростанція. Цікаво, що і при відступі Червоної Армії її не зірвали, хоча і була вказівка міському і обкому компартії, – і при відступі німців – наша електростанція теж лишилась цілою. Це дуже добре. Може довго не прийдесться сидіти без світла. Що лінії порвані – дрібниця – налагодять. Я звертаю за ріг, на вул. Шеївченка, в ярк. В ярку – кілька воронк від бомб свіжих і дві чи три, що впали страшної ночі 25 серпня. Пройшов Лукашеву вулочку, звертаю на Соборну – Червону [6, арк. 35–36]... Ось будинок. Мама вдома...

Так, далеко в неповних (описах) закінчилось наше життя при німецькій окупації 1941–1943 рр, що й досі інколи вдається взнаки. завдяки

такій гарній опіці радянської влади про наш знедолений українській народ. Відтворено по пам'яті, бо попередній запис було знищено. Квітень, 1958 р. Конотоп Б. Хвостов. Вул. Червона №65 [6, арк. 37–38].

Нижче запис рукою автора: «Я – Хвостов Б. Ю. даю дозвіл на корекцію і надрукування в журналі «Сумська старовина» мого опису – щоденник, що був написаний мною в період ВВВ і окупації міста Конотопа німцями в 1941–1943 рр. Додаток – загальний зошит на 100 аркушів. Підпис 19 березня 2009 р. м. Конотоп» [6, арк. 42].

Планувався друк, але з невідомих причин головний редактор журналу «Сумська старовина» В. Б. Звагельський не надрукував його спогадів.

А так Б. Ю. Хвостов описав визволення Конотопа 1943 року.

Конотопський район був окупований нацистськими військами з 6 по 18 вересня 1941 р., а вигнання їх було здійснено з 3 по 13 вересня 1943 р. за період окупації з вересня 1941 по вересень 1943 року окупантами було розстріляно і замучено до 30 тисяч чол., з них мирного населення – до 3 тисяч, в т. ч. єврейського населення до 1 тисячі та 27000 військовополонених. Багатьом з військовополонених вдалося втекти. Велика кількість мирних жителів загинула від бомбардувань, артобстрілів, перестрілок під час бойових дій, від розривів мін та снарядів, що залишились на території району. Від бомбардувань у Конотопі загинуло 117 чоловік [3, с. 273].

Конотоп під час окупації був потужним залізничним вузлом через який йшли ешелони в різних напрямках. Розуміючи стратегічне значення Конотопа німці використали для знищення промислових об'єктів і житлових будинків загопи факельників і підричників. 4-5 вересня 1943 р. – 12 розвідників 159-го мотомеханізованого стрілецького полку 75-ї гвардійської дивізії з боку с. Підлипного проникли в район залізничного вузла ст. Конотоп і захопили в полон 27 німецьких підричників, які мали наказ знищити колію і деякі інші споруди. Водогінну вежу В. Шухова в центрі міста німці готували до підриву, але мешканці Конотопа змогли перервати електрокабель підричників. «У Конотопі окупанти знищили 26 підприємств, Будинок Рад, вчительський інститут, пошту і телеграф, 2 дитячі садки зруйнували міське комунальне господарство, електростанцію, водогін, основні цехи заводів “Червоний металіст” та КПВРЗ, зруйнували і спалили 2 555 житлових будинки» [2, с.41].

Про взяття і бомбування Конотопа можна дізнатись з книги спогадів радянського льотчика – бомбардувальника Георгія Олександровича Осипова «Все объекты разбомбили мы дотла. Льотчик – бомбардировщик вспоминает», видрукованої у РФ у 2002 р. Він згадує як тоді відбувалися нальоти радянських літаків на Конотопщину. Він пише, що після визволення 60-ю армією Центрального фронту Глухова і початку наступу на Конотоп і Бахмач, радянські бомбардувальники з 1 по 9 вересня 1943 вели бої забезпечуючи оволодіння військами цих міст. 3 вересня 1943 нанесли удар по аеродрому Конотоп. Було скинуто 200 бомб і знищено 12 літаків противника. Командувач 16 повітряною армією генерал-лейтенант Руденко оголосив подяку льотчикам [5, с. 93].

Бої за звільнення території Конотопського району почались 3 вересня 1943 р. В них взяли участь 70 гвардійська, 226, 132, 141, 143,

280 стрілецькі дивізії, 248 окрема курсантська стрілецька, 108 танкова бригада, 1 гвардійська артдивізія прориву, 65 гвардійський мінометний полк, 2 винищувально-протитанкова бригада 60-ї армії Центрального фронту [2, с. 38].

3 вересня 1943 частини 226 стр. дивізії, долаючи сильний вогневий опір і відбиваючи контратаки противника, форсували р. Сейм, захопила в боях переправи біля с. Хижки і Мутин. 70 стрілецька дивізія зайняла с. Мельня, 248 курсантська стрілецька бригада – с. Духанівку. 6 вересня 132-а і 280-а стрілецькі дивізії у взаємодії з 141-ю і 143-ю дивізіями стрімкою атакою в 14.30 оволоділи м. Конотоп [2, с. 38].

В офіційних радянських джерелах подано відомості про бої при взятті міста. Про військові втрати Радянської Армії: газета «*Конотопський край*» на с. 2 за 18 січня 1995 р. повідомляла у статті «*Вічна пам'ять. За даними міської редколегії "Книги пам'яті"*» в боях за звільнення Конотопа 6 вересня 1943 р. загинуло (по встановлених прізвищах) 716 чоловік, серед них було 6 жінок. В госпіталях міста в цей період померло від ран ще 77 громадян. «*В боях у вересні 1943 за місто відзначились бійці різних національностей. Загинули 419 росіян, 144 українців, 35 узбеків, 29 казахів, 17 татар, 14 туркменів, 13 білорусів, 12 азербайджанців, 12 таджиків, 6 євреїв, 5 якутів, 3 грузин, 3 башкири, 2 киргизів, 1 вірменин, 1 осетин*» [4, с. 2].

Конотоп був напівколом охоплений військами 60-ї армії з північного і південного сходу. Боячись оточення, ворог відступав, залишаючи підрозділи підричників і факельників, які руйнували і підривали промислові підприємства, культурно-освітні заклади та житлові будинки. В ці дні загинуло багато мешканців Конотопа, с. Підлипного і району Загребелля, які влаштували примітивні сховища на своїх городах або під будинками. Під час бомбардувань і артобстрілів їх схованки руйнувалися і їх закидало землею. За матеріалами «*Книги скорботи*» загинули: 2 вересня 1943 загинули під час артобстрілу Конотопа Тетера А. Ю. [3, с. 314]. 2 вересня 1943 р. в Конотопі загинули під час бомбардування міста: Скрипник Н. Г., Федорова А. А. [3, с. 311, 315]. 3 вересня 1943 р. в Конотопі загинули під час бомбардування міста: Стрижко Ф. Г. [3, с. 312]. 4 вересня 1943 р. в с. Підлипне під час бомбардування загинули: Лакиза Л. С., Петренко С. [3, с. 294, 304, 305]. 5 вересня 1943 р. були інтенсивні бомбардування села Підлипне, загинули: Батюк М. А., Гавро Б. М., Гавро Є. С., Гавро М. В., Глушан Н. П., Глушан О. П., Глушан П. О., Зіньков В. К., Йорик Т. П., Лучко О. Я., Фостенко У. С. [3, с. 277, 280, 280–281, 282, 286, 287, 297, 316]. В Конотопі загинули 5 вересня 1943 р від бомб: Віхниченко Г. П., Вольховський О. А., Гапонцев, Дмитрусенко Г. П., Довгаль А. О., Дума П., Жолобок Т. Я., Зеленський М. А., Зимовець Г. С., Іваничко І. О., Іващенко У. К., Кладков О. Д., Кушеба М. І., Кушніров П. І., Лебідь Г., Лисенко М. М., Маїрко М. І., Макарчук А. Н., Макарчук Є. П., Мартиненко С. А., Сучко І. В., Тимченко Є. Ф., Хоменко І. І., Черниш Л. П., Ярмош Є. О [3, с. 279, 280, 281, 284, 285, 286, 287, 289, 294, 296, 297, 298, 313, 314, 316, 317, 320]. В Конотопі 5 вересня 1943 h/ від артобстрілів загинули: Ковшар Є. С., Чмир Р. М. [3, с. 290, 318]. В Конотопі 6 вересня 1943 р. від

вибуху снарядів загинули: Гнойова В. Д., Довгопола З. П., Єрьомін А. М., Калюжна О. Т., Мажара Г. І., Михно М. Р., Роздабаров К. Ю., Садовський І. С. [З, с. 282, 284, 285, 288, 297, 300, 308], 6 вересня 1943 р. від бомб загинули у Конотопі: Дубинко А. М., Зубко В. М., Качура Д. М., Козіна Г. Д., Колмаков К. В., Кузько І. О., Кукліна У. І., Курган Д. В., Лебедько В. Т., Мовчан Д. Д., Могилко Ф. І., Погорілий О. П., Сибіль М. А., Силка Т. С., Сучко В. А., Хоменко К. П., Хоменко Ф. [З, с. 284, 287, 289, 290, 293, 294, 300, 301, 306, 310, 313, 316]. 7 вересня 1943 р. від бомб загинула в Конотопі Нечипоренко Маріанна [З, с. 302].

Нам не доступні німецькі архіви з матеріалами про Конотоп початку вересня 1943 року. Але навіть спогади однієї людини можуть дати нове бачення тих подій. Можливо подібні мемуари є і по інших містах і брехливість сталінської пропаганди стане цілком очевидною для істориків сучасності. При порівнянні різних історичних джерел виникає нова картина історії нашого міста, відомого Конотопською битвою і Конотопською відьмою, славетними воїнами – гетьманом І. Виговським, полковником Г. Гуляницьким і генералом М. Драгомировим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Древаль В. В небі війни. *Конотопський край*. 1998, 2 вересня. № 70 (12384). С. 3.
2. Книга пам'яті України. Сумська область. Т. 5. Суми: Слобожанщина. 1995. 756 с.
3. Книга скорботи України. Сумська область. Т. 1. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2003. 688 с.
4. *Конотопський край*. 1995, 18 січня. № 6 (12008). С. 2.
5. Осипов Г. О. Все объекты разбомбили мы дотла. Летчик-бомбардировщик вспоминает. М.: Яуза, Эксмо, 2010. 418 с.
6. Хвостов Б. Ю. Зошит-щоденник № 1: рукопис. Конотоп, 1958.

Курінна Тетяна Миколаївна

незалежний дослідник, кандидат історичних наук

АНАЛІЗ АРХІВНОЇ БАЗИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОДІЙНОСТІ ТА МЕЦЕНАТСТВА

На нинішньому етапі формування громадянського суспільства благодійність та меценатство фактично перетворилося на важливий, але мало врегульований компонент економіко-культурного життя в Україні. Адже на благодійність, меценатство дивились як на додатковий, безкоштовний ресурс. А саме цей ресурс має регулювати держава. Але демократичне суспільство передбачає процес стимульований і врегульований. Обґрунтування ментального і світового історико-управлінського та сучасного управлінського, правового аспектів державного регулювання благодійності та меценатства щодо дітей

сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та обдарованих дітей в Україні та в світі знайдете у праці, над якою ми працювали більше десяти років [1]. Це титанічна робота, таку думку висловив один оператор черкаського телеканалу «Рось».

Ми подаємо приклади проблематики із архівної бази України.

Джерела і матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві відкривають завіси правди на регулювання благодійності за царату. Так, у фонді Канцелярія Київського, Подільського, Волинського губернатора Ф 442 зберігають оригінали і копії численних інструкцій, розпоряджень, циркулярів, якими керувалися у своїй діяльності благодійні товариства, їх звіти, листування тощо. Зокрема, (спр. 664) містить змістовну переписку Київського благодійного товариства з Київським губернатором

про надання права відати і розпоряджатися кружечним збором на користь бідних і убогих за 1867 рік Ф. 163 [2]. Київська міська управа підтверджує, що у врегулюванні процесу благодійності мали безпосередній зв'язок органи місцевого самоврядування.

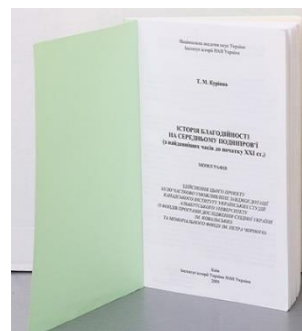
Важливе значення для розуміння принципів діяльності благодійних благодійних установ при навчальних закладах різних рівнів мало дослідження фонду Управління опікуна Київського навчального округу (ф. 707).

Багаті джерельні матеріали по історичному досвіду регулювання проблеми, про благодійну діяльність у м. Києві і українських регіонах та її форми і напрями, які зберігаються у Київському обласному архіві. Так, справи фонду 2 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського губернатора) допомагають всебічно висвітлити стан нужденних у богадільні для престарілих і інвалідів православного віросповідання імені почесного громадянина М. П. Дегтярьова у м. Києві за 1889 рік (спр. 28). А Звіт начальника Київської жіночої гімназії м. Києва Міністерства народної освіти губернатору за 1890–1891 навчальний рік і нарис про діяльність товариства допомоги нужденним ученицям вказаної гімназії за перше десятиліття 1881–1891 рр. Відкриває імена меценатів, почесних членів товариства допомоги нужденним ученицям Київської жіночої гімназії, а саме: голови правління товариства, помічника опікуна київського навчального округу А. А. Попова, графа О. О. Мусіна-Пушкіна, О. А. Григоренка, М. А. Тарновського, Ф. А. Терещенка та ін. Згідно постанови правління в 1890 році за право навчатися у закладі 37 учениць, а це становило і 9 % від загальної кількості учениць гімназії, товариство заплатило 1635 руб. [3].

Змістовністю матеріалів виділяється справа 52 вищеназваного фонду. Так, у звіті товариства допомоги нужденним учням Черкаської прогімназії за 1888/1889 н.р. стало відомо про форми допомоги нужденним учням розмірі однієї річної плати за навчання, іншим по 10 руб. допомоги, трьом учням гімназії надано допомогу для внеску за навчання у першому півріччі навчального року. Видано допомогу

на придбання форми трьом гімназістам [3, арк. 1–5]. Вказана справа розкриває діяльність меценатів, членів товариства графа О. О. Бобринського, П. В. Баса, Р. Я. Гамлера, дійсних членів товариства В. І. Альбрандт, князя Л. В. Яшвіля, графині К. А. Балашової, М. А. Терещенка, Ф. І. Лисака, С. І. Полинковського, І. І. Мацевича ін. [3, арк. 22–23].

Крім того у цій справі є звіт діяльності київського слов'янського благодійного товариства за 1890 р., який склав професор І. Д. Флоринський. Це дало змогу простежити діяльність українських меценатів інституту родин Є. В. Галагана, Г. П. Галагана, князя Є. П. Демидова, В. К. Яхненка та Н. Х Буге, А. І. Кістяківської. Товариство займалося просвітницькою роботою. На засіданнях обговорювалася діяльність видатних світських і церковних діячів товариства. Зокрема, архімандрита Кирила Терлецького. Простежуються форми надання благодійної допомоги меценатами учням навчальних закладів – це плата за право навчання, грошова допомога, забезпечення взуттям, одягом ін. [3, арк. 14]. Напрями діяльності та форми благодійності є актуальними як з теоретичної так і з практичної сторони для сьогоденних реалій життя студентів, учнів України.

Соціальна діяльність в тому числі турбота про утримання богадільні на 40 осіб для бідних громадян м. Черкас за рахунок міста Черкас і в розпорядженні черкаської міської думи. Черкаська дума призначила пожиттєво або на три роки опікуном закладу купця II гільдії П. К. Грекова. Вказане джерело вказує, що цей притулок приймав пожертвування від різних осіб. Як правило подібні заклади відкривалися в честь визначних подій. У даному випадку у честь коронації Олександра III і Марії Федорівни [4, арк. 34].

У справі 52, названого фонду листування голови правління Черкаського товариства допомоги бідним, з міською управою. Із листування стало відомо, що у 1902 році голова правління товариства допомоги бідним вказував, що Міністерство фінансів затверджувало рахунок по влаштуванню у Черкасах і Городищі опікунством про народну тверезість народних будинків. Відмічалось, що для м. Черкас характерна особливість – це низький рівень моральності у дітей і розбещений вплив батьків на дітей, що обезсилює піклування існуючих початкових шкіл.

Наплив рецидивістів, із часів навігації на Дніпрі в Черкасах значний процент край бідних і обездолених, значне вживання спиртних напоїв, у порівнянні із споживанням напоїв у інших містах [4, арк. 89, 94]. Від алкоголізму видозміниться людина, передбачали ще за царату.

Тому на перехідному етапі необхідно приділяти увагу просвітницькій діяльності, навчанню здорового способу життя, християнської етики. Ми стали свідками цього.

Деградація, низький рівень духовності – видозмінилась людина!

За радянщини і не тільки, відійшли від Бога. Багато гріха, мов земля вже не видержала, як вказали Блаженніший Митрополит Київський

Онуфрій, після 24 лютого 2022 року, як почалася агресія сучасної Росії. Земля, жива, земля свята і природно це одна із причин війни з Росією!

На думку Митрополита Онуфрія, *«щоб набути собі духовні мірки, за допомогою яких можна визначити де істина, де брехня, ми повинні читати святе письмо, особливо Євангеліє і Псалти»* [5, арк. 1].

Фонд Черкаської жіночої гімназії А.В. Самойлової (ф.407) містить листування та звіти опікунської ради, про плату за навчання [6, арк. 7].

Фонд 548 Чигиринська повітова і земська управа висвітлює через положення, інструкції, статuti і листування співпрацю земських санітарних опікунств місцевих органів самоврядування про опіку постраждалих воїнів I світової війни, про захист і державну допомогу їх родинам, надання приміщень для лікування, притулків для інвалідів, одягу і ін., сприяння навчанню і перенавчанню інвалідів, про матеріальну допомогу малолітнім, сиротам, бідним, немічним, невиліковнохворим та ін. Згідно статуту земських санітарних опікунств з благодійною метою дозволялося збирати особливий кухольний збір по церквах [6, арк. 1–7].

Фонди 446 Корсунського комітету по наданню допомоги мобілізованим нижнім чинам 1895–1914 рр. (ф.446), Корсунського волосного опікунства про опіку сімей нижніх чинів й ратників державного ополчення 1915 року (ф.359), Черкаського Тетянівського Комітету по наданню допомоги біженцям і іншим постраждалим від війни у 1916–1917 роках (ф. 3.), про видачу продовольчої допомоги відставним нижнім чинам і тимчасовопостраждалим сім'ям 1915 р. (ф.19), В'язівської волосної управи (ф. 25) знайомлять з встановленням пільг військовослужбовцям у 1917 р., Шендерівської волосної управи (ф. 19) інформують про видачу грошей сиротам нижчих чинів із часів війни з Японією за 1912 рік, суспільного опіки (ф.8) розкриває витрати на суспільну опіку у м. Черкасах 1915 року, Черкаського повітового відділення (ф.142) висвітлюють благодійну діяльність, опіку, про створення опікунств при церковно-парафіяльній школі сучасного села Орловця, допомога сім'ям, особи яких знаходилися в діючій армії, а також про збір пожертвувань в Черкаському повіті 1915 р. Таким чином матеріали фондів Черкаського обласного державного архіву висвітлюють історичний досвід благодійності православної церкви у роки I світової війни, діяльність благодійних товариств, комітетів піклування. Таким чином, досліджені матеріали і джерела архівів України, підтверджують про створення та функціонування богаділень, будинків догляду, притулків. Вагоме місце у благодійності відігравали приватні пожертвування. Простежується благодійна діяльність державних, станових установ, організацій. Таким чином, джерельна база підтверджує, що у XIX – на початку XX ст. була сформована система опікування, соціальне забезпечення постраждалих, інвалідів I світової війни, їх сімей, сиріт тощо [7].

Пропозиції. При церквах, монастирях створювати притулки, для дітей сиріт, німечин пристарілих, інвалідів війни з Росією.

Час змушує створювати та облаштовувати дитячі інтернати для дітей сиріт.

Надати всіляку допомогу напівсиротам дітям, дружинам, матерям, які втратили синів у роки агресії.

Потрібні програми на вказані цілі.

Контроль над використанням коштів на вказані цілі.

Вдосконалення законодавства про творчу діяльність публічних людей з Росії на Україні. Потрібно врахувати, які з них є Народними артистами України. Обов'язково враховувати їх благодійну діяльність по різних напрямках і по напрямку допомоги армії України в роки війни з Російською Федерацією в роки війни і після війни. Вони працювали на перемогу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Курінна Т. М. Державне регулювання благодійності і меценатства: монографія. К.: ТОВ «Талком», 2018. 400 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442 Канцелярія Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. Оп. 181. Спр. 664. Дело по ходотайству Киевского благотворительного общества об оставшихся в его ведении и распоряжении кружечного сбора в пользу бедных и убогих ноябрь 1862. 17 арк.
3. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 2. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. Оп. 51. Спр. 28. Дело канцелярии Киевского губернатора о предоставлении в Министерство внутренних дел народного просвещения отчетов расходов обществ. 71 арк.
4. ДАКО. Ф. 2. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. Оп. 26. Спр. 52. Дело канцелярии Киевского губернатора о предоставлении в Министерство внутренних дел и Народного просвещения отчетов расходов обществ. 77 арк.
5. Документи домашнього архіву Тетяни Курінної. 2022. 9 с.
6. Державний архів Черкаської області. Ф. 8 . Черкаська міська дума (г. Черкасы Киевкой губернии). Оп. 3. Спр. 43. О постройке приюта для бедных граждан города Черкасс ноябрь 1884–12 ноября 1904 г. 101 арк.
7. Архів Державного комітету України у справах релігій. 2001. 55 арк.

Сорокін Андрій Анатолійович

аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук гуманітарно-педагогічного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України

ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ І (XXI) СКЛИКАННЯ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ ЗБІРЦІ СОЛОМІЇ ПАВЛИЧКО «ЛИСТИ З КИЄВА»

Актуальним в контексті дослідження діяльності Київської міської Ради народних депутатів (Київміськради) І (XXI) скликання є активніше звернення до вивчення мемуарних джерел.

На сьогодні найбільш висвітленими серед останніх є спогади керівників і депутатів міської та районних Рад народних депутатів м. Києва означеного скликання [15; 16; 19], поряд з тим значно менше уваги саме у визначеному контексті приділено мемуарам тогочасних

діячів науки та культури, зокрема епістолярній збірці Соломії Павличко «Листи з Києва», що має англomовний переклад 1992 р. [13, с. 5] та два оригінальні україномовні видання 2000 і 2001 рр. [12, с. 6; 13, с. 6]. Дослідження безпосередньо вказаної збірки належить Т. Шевченко [25], що зосередилася на її загальному літературознавчому аналізі [25], окресливши її багатожанровість [25, с. 185], а також навела уривок зі збірки стосовно перейменування центральної площі м. Київ [25, с. 191]. Один із листів збірки про мітинг 22 травня 1990 р. біля пам'ятника Т. Шевченка в центрі Києва було використано у доповіді про трансформації колективної пам'яті в Україні [24, с. 14–15]. Також зміст збірки коротко охарактеризовано у рецензії депутата Київміськради I (XXI) скликання [10, с. 41; 19, с. 210, 212] М. Стіхи [20]. Утім, на сьогодні означена епістолярна збірка залишається малодослідженою [25, с. 184–185], прикладом чого слугує відсутність згадок про неї у працях з історії Інституту літератури НАН України [4; 8], із яким була пов'язана професійна діяльність С. Павличко [8, с. 29, 164, 248, 262, 333, 335, 350, 393–394, 396, 422–423, 443, 450, 560].

Мета статті – дослідити специфіку відображення діяльності Київміськради I (XXI) скликання в епістолярній збірці С. Павличко «Листи з Києва».

Обидва україномовні видання епістолярної збірки Соломії Павличко «Листи з Києва» загалом нараховують 65 листів [12, с. 9–150; 13, с. 9–150], зокрема 55 за 1990 [12, с. 9–132; 13, с. 9–132] і 10 за 1991 роки [12, с. 133–150; 13, с. 133–150], які разом відображають водночас оповідь авторки про тогочасні події та її роздуми про них [25, с. 184–185, 192].

Проблематика ж діяльності Київміськради I (XXI) скликання напряду порушується вже у першому листі від 12 травня 1990 р. [12, с. 9–11; 13, с. 9–11], де авторка повідомляла про складнощі з обранням голови Київміськради її сесією: *«Мера в нас так і нема. Сили поділилися порівну. «Праві» перли свого апаратчика, “ліві” – Погрібного. Останній на днях вийшов з партії. Тепер знову висунули інших кандидатів, і все почалося спочатку»* [12, с. 10; 13, с. 10]. Поряд із західним найменуванням посади голови Київміськради [10, с. 29] без врахування наявності окремої посади голови її виконавчого комітету (Київміськвиконкому) [10, с. 26] й типовою для часів перебудови оберненою класифікацією політичних сил [2, с. 16–17] цікавою особливістю змісту листа є пов'язування становища у Київміськраді із загальною політичною обстановкою та попередніми політичними акціями в м. Києві: *«У Києві відчуваються досить великі зміни. На Хрещатику на стовпі висить синьо-жовтий прапор. Під ним продають «самвидав». Український, білоруський, а також єврейський. В статтях – антигорбачовські настрої. На Музейному провулку, на будинку, де Рух, так само прапор, інформаційні стенди, фотографії, типи з СУМу продають свою літературу. 22 квітня вони влаштували в Києві великий переполох. Поклали до пам'ятника Леніну терновий вінок, потім палили його книжки. Людей, розказують, було море. Але трактування різне. А демократ Погрібний, на думку багатьох, через*

це не пройшов у мери Києва» [12, с. 9–10; 13, с. 9–10]. Опис подій у листі збігається зі свідченнями із періодичної преси [6; 14; 23] та іншими спогадами [9, с. 65].

Уже у наступному листі від 14 травня 1990 р. [12, с. 12–13; 13, с. 12–13] С. Павличко згадала пікет біля Київміськради на підтримку Литви в умовах розгортання пролитовських акцій та налагодження зв'язків Київміськради із керівництвом Литви [18, с. 134]: *«Ще одна сьогоднішня подія. Невелика група людей пікетує міськраду. Це – Комітет солідарності з Литвою. Комітети такого роду діють. Є ще литовський клуб. По Києву висять різного роду листівки в підтримку Литви» [12, с. 13; 13, с. 13].*

У листі від 29 липня 1990 р. [12, с. 48–52; 13, с. 48–52] повідомлялося про підняття біля будинку Київміськради українського національного прапора [9, с. 131]: *«Мені дуже хотілося побачити прапор. Адже, яким би символічним не був символ, він все ж багато значить. В 9 годині вечора була там. Високий флаґшток і величезних розмірів прапор. Важко повірити! Мене не було в Києві 10 днів, і знову крок вперед зробили наші демократичні сили. Внизу, коло підніжжя флаґштока, стоять люди з прапорами так само, йде якийсь безперервний мітинг. Навколо флаґштока, коло його підніжжя, – море квітів, синьо-жовтні стрічки, листівки, лозунґи. (Коло радянського прапора – так само пару якихось чахлих квіточок, мабуть, старі більшовики принесли). Верталася по тій же вулиці від батьків об 11 годині вечора. Людей стало менше, але все одно досить багато. Стоять – співають народні пісні. Кажуть, люди стоять тут цілодобово. На сусідньому флаґштоці досить понуро висить старий радянський прапор. Чула, комуністи ходять по жеках і збирають підписи, щоб національний прапор зняти. Власне, рішення про його підняття прийняла президія міськради без кворуму. За це спочатку вчепилися партократи. Але зняти цей прапор уже, мабуть, неможливо».* Прикметно, що у названому листі С. Павличко є посилання на один із тодішніх газетних репортажів, дійсно наявний у названій газеті [22]: *«Однак я вже вдома, в Києві, і навіть, попри фенол, прийшла до тям. Ще на вокзалі зустрівся нам співробітник нашого інституту Толя Шпиталь. Він розмахував свіжою газетою «Культура і життя», де був репортаж про підняття синьо-жовтого прапора коло міськради 24 липня на Хрещатику. Він сам там був і розповідав, що на мітингу зібралося 120 тисяч людей» [12, с. 50; 13, с. 50].*

У листі від 16 серпня 1990 р. [12, с. 58–59; 13, с. 58–59] С. Павличко згадала про зустріч із М. Стріхою із окресленням особливостей його депутатської діяльності та політичної активності частини депутатів Київміськради [9, с. 74]: *«Коло міськради в районі синьо-жовтого прапора, попри спеку, весь час стоять люди. Зустріла свого приятеля Максима Стріху, депутата Київської міськради. Він примудряється у вільний від фізики і депутатства час перекладати для книжки, котру я готую до друку, вірші Емілі Дікінсон. Я під враженням від його депутатського значка. Половина депутатів міськради носять свої офіційні значки з прапорцем, уже не радянським, а національним.*

Максим (фізик!) цілком поглинутий міжконфесійними суперечками, які все сильніше розгортаються в Києві навколо ще не повернутих державою церков. Євреям, між іншим, повертають їхню старовинну синагогу, в якій тепер ляльковий театр» [12, с. 59; 13, с. 59].

12 вересня 1990 р. [12, с. 61–62; 13, с. 61–62] С. Павличко описала тогочасну складну соціально-економічну ситуацію в м. Києві [20, с. 517] на власному прикладі й із переданням почуттів М. Стріхи як депутата Київміськради [19, с. 210, 212]: *«Я в жаху біжу в магазин. Своїй трирічній дитині я не зможу пояснити, що в СРСР – перестройка, і тому немає булки до чаю. На щастя, в крамниці – усе поки нормально, хліба повно, черги нема, тільки за рогом в'ється черга за горілкою, в якій збратано стоять чистенькі інтелігенти разом з обшарпанними алкоголіками і бродягами. Відлягло від серця. А от в мого приятеля – депутата міськради Максима Стріхи – від серця не відлягає. Бо паніка може в кожную хвилину впасти на місто, і тоді народ піде і розвалить свою нову демократичну міську раду, як у свій час французи повалили Бастилію. І ніхто не подивиться на синьо-жовтий прапор, який висить на флагіштоку. І заодно розвалять Верховну Раду, поки її депутати на канікулах» [12, с. 62; 13, с. 62].*

Вже у наступному листі від 16 вересня 1990 р. [12, с. 62–64; 13, с. 62–64] йшлося про вплив тодішньої суспільно-політичної ситуації на активізацію процесу перейменувань київської топоніміки [21, с. 17], зокрема назви центральної площі м. Києва: *«Ми в розвитку революційних процесів відстаємо від Львова десь місяців на десять, отже, за логікою історії, десь весною в нас, сподіваюсь, стане одним Леніним менше. На Хрещатику, як ти пам'ятаєш, мабуть, їх стоїть аж два. Принаймні крок до того вже міськрада зробила: площу Жовтневої революції перейменовано депутатами в Майдан Незалежності. Незалежності, правда, ще нема, але принаймні площа вже є. Скоро в Києві неможливо буде знайти жодної вулиці. Нова міськрада зчищає з карти міста імені партійців і революціонерів з якимось очевидним захопленням. Площа соратника Леніна Урицького, котра на якихось пару років стала площею Брежнєва, тепер називається Сінною, вулиця Кірова скоро, мабуть, стане вулицею Грушевського. Не знають, що робити з вулицею Героїв Революції. Вона колись мала назву вулиці Жертв Революції, потім, у 70-х чи ще раніше, партійна влада здогадалася, що назва звучить двозначно, і з'явилася вулиця Героїв Революції. Тепер жартуни пропонують назвати її вулицею Жертв Героїв Революції» [12, с. 62–63; 13, с. 62–63]. Твердження про перейменування вказаної площі є хибним [3], однак відображає справжню ініціативу тогочасної міської влади з перейменування площі Жовтневої Революції на Майдан Незалежності [11].*

26 вересня 1990 р. [12, с. 67–68; 13, с. 67–68] С. Павличко писала про можливий страйк у м. Києві із власним посиленням на дані з Київміськради: *«Загальноукраїнський страйк перенесено на 1 жовтня. Ця плутанина з датою – великий політичний прорахунок. Врешті, ніхто, як завжди, не знає, що, коли і де має бути. А від цього – майже панічні настрої. 30 вересня Рух планує в Києві маніфестацію, на якій*

має бути близько мільйона чоловік. Наступного дня – страйк і похід з двох боків Дніпра, тобто з двох сторін Києва до будинку Верховної Ради. Його готує Міжпартійна асамблея. За попередніми прогнозами, в Києві мають страйкувати 30% підприємств (дані маю з міськради)» [12, с. 67; 13, с. 67], а вже наступного дня [12, с. 68–69; 13, с. 68–69] повідомляла про згадування у новинах дозволу Київміськради на проведення призначеної на 30 вересня 1990 р. маніфестації Народного Руху України: «Сьогодні, як я і думала, в Києві – тихо. Але напруження посилюється далі. У вечірніх новинах виступив начальник міліції Києва і повідомив, що політична маніфестація, запланована Рухом на 30 вересня – санкціонована міськрадою, а маніфестація, запланована на перше жовтня перед Парламентом, не дозволена, не санкціонована, тому міліція закликає киян не виходити на вулиці і обіцяє застосовувати відповідні заходи. Отже, будуть розганяти! Крім того, весь Київ перекопаний – нібито ремонту потребують всі дороги і вулиці поблизу Верховної Ради. Крім того, на кордонах міста готуються застави, щоб не пропускати приїжджих» [12, с. 68; 12, с. 68].

У листі С. Павличко про події з 30 вересня по 11 жовтня 1990 р. [12, с. 69–74; 13, с. 69–74] йшлося про мітинг 30 вересня 1990 р. [12, с. 69–71; 13, с. 69–71] із особистою згадкою авторки про депутатів Київміськради: «Коли проходили повз міськраду, у вікнах з синьо-жовтими прапорцями з'явилися депутати. Серед них я впізнала найвищого на зріст – Максима Стріху» [12, с. 71; 13, с. 71].

Лист від 18 жовтня 1990 р. [12, с. 82–87; 13, с. 82–87] прикметний описом участі Київміськради у подіях Революції на граніті [17]: «Але повернуся трохи назад. Ще в суботу вночі до мене подзвонив Максим Стріха (тепер депутати міськради забули про вікенди і відпочинки) і повідомив, що в понеділок – 16-го – буде студентський страйк всього Києва і маніфестація коло Парламенту. Нині Київська міськрада перетворилася на штаб революції – засідають ночами, потім у повному складі йдуть “в народ”, щоб запобігти сутичкам людей з міліцією» [12, с. 83; 13, с. 83].

Подальша ж діяльність депутатського корпусу Київміськради стосовно поточних політичних подій розкривається у листі від 7 листопада 1990 р. [12, с. 95–102; 13, с. 95–102] стосовно відзначення офіційних радянських свят [9, с. 150–176]: «Друга річ, яка з початку листопада нагнітала атмосферу в місті, – це наближення Жовтневих свят. З цього приводу в Києві, як у столиці військового округу, за традицією на Хрещатику планувався військовий парад. У Москві так само планувався парад, і вже під час його репетиції у Москві під танки лягали депутати міськради і просто активісти. В Києві так само раніше завжди проводили репетицію. Тепер її проводити побоялися. Демблок у міськраді спробував провести рішення про заборону параду, але не зібрав більшості. Партократи зірвали кворум» [12, с. 97; 13, с. 97]. Важливо, що у листі згадано представлення думки заступника голови Київміськради [10, с. 25] О. Мосіюка на пленарному засіданні Верховної Ради Української РСР [9, с. 158–161] та особливості ухвалення міськрадою рішення стосовно проведення урочистих

заходів: «Потім слово одержав Мосіюк, заступник мера Києва, з закликом до Верховної Ради відмінити парад, враховуючи напружену ситуацію в місті, але на цьому депутати-партократи демонстративно покинули зал. Не знаю, чи в якихось інших країнах більшість покидала коли-небудь зал засідань... Отже, Парламент припинив роботу до 12 листопада, санкціонувавши огидливий марш солдатів і танків по центральній вулиці Києва. Однак в понеділок, 5 листопада, міськрада все ж провела рішення про те, щоб провести парад на площі Перемоги, тобто не в центрі міста, де вже встигли побудувати трибуну для уряду, а дещо збоку. Комунисти для своєї демонстрації одержали Хрещатик з його двома пам'ятниками Леніну, а Рух та інші демократи – площу Богдана Хмельницького» [12, с. 98; 13, с. 98].

У листі від 29 листопада 1990 р. [12, с. 113–115; 13, с. 113–115] С. Павличко вказала на політичне протистояння всередині Київміськради із відставкою з посади її голови [9, с. 154–155]: «У Києві своя смута і своя криза. «Праві» з'їли мера міста, який пройшов від демократів. Після відставки мера Києвом править його заступник, молодий фізик-рухівець» [12, с. 114; 13, с. 114]. Також у вказаному листі названо згадуваного раніше М. Стріху в якості інформатора С. Павличко про ситуацію в Києві та детальніше розкрито його діяльність поза межами депутатських обов'язків: «Максим Стріха, від якого я все дізнаюся про те, що робиться в Києві, в настрої бойового песимізму – “все погано, але так легко ми не здамося”. Вчора якраз відвідала хаотичну квартиру Максима Стріхи, де ми в невеликій компанії обмивали офіційну реєстрацію Наукового товариства ім. Петра Могили, яке склалося з трьох, як у нас кажуть, “молодих” вчених. Там є Стріха, Гриценко, Забужко, Рябчук, Білокінь, я – всі фігури тобі відомі. Є ще деякі інші люди, в основному комп'ютерники-програмісти. Під егідою Товариства Білокінь збирається видавати журнал “Наше минуле”, а Гриценко щорічник “Хто є хто в Україні”. Такі поки що плани. Не знаю тільки, де вони обоє збираються брати папір» [12, с. 114–115; 13, с. 114–115]. Роль М. Стріхи в інформуванні С. Павличко про діяльність Київміськради підтверджується й коротким листом від 19 серпня 1990 р. [12, с. 59–60; 13, с. 59–60] стосовно політико-релігійних змін у м. Києві: «Сьогодні Спаса і нарешті стало прохолодніше. До цього релігійного свята зареєстрували Українську Православну Автокефальну церкву. Це мені повідомив Максим Стріха» [12, с. 59; 13, с. 59].

Вже у листі від 9 грудня 1990 р. [12, с. 121–124; 13, с. 121–124] С. Павличко описала мотиви створення власного епістолярію та причини його уповільнення наприкінці року: «Те, що почалося з моєї ностальгії за нашими едмонтонськими розмовами і з мого захоплення самим процесом друкування на комп'ютері, те, що потім продовжувалося під твоїм тиском, тепер робиться все важчим. По-перше, події складаються так, що мені все менше й менше хочеться за ними стежити. Тобто, з одного боку, я люблю спостерігати за політикою. Є така стара радянська інтелігентська гра – гадати, що буде завтра, як поведеться один великий діяч, як зреагує інший. Тим більше, у нас, як і раніше, багато подій залишається десь за кулісами, за кадром, за

межами газет чи телебачення. Отже, можна тільки вгадувати, що насправді стоїть за якимись черговими кадровими змінами. (Наприклад, що означає нове призначення генерала Громова на пост заступника Міністра внутрішніх справ СРСР – тільки «поправління» міліції чи нейтралізація Громова від армії як потенційного лідера військового перевороту. І т.д.)[.] З другого боку, писати ці листи стає набагато важче. Хоча б тому, що навіть від весни життя тут – я маю на увазі політичне життя – стало значно інтенсивнішим і драматичнішим. Тобто таким, як тепер, воно в Україні не було ще ніколи. Я цілком усвідомлюю, що робиться «велика» історія, але вона все більше нагадує мені шторм у північних океанах, котрий кидає один на одного величезні айсберги. Бути зовсім близько до цих айсбергів і небезпечно, але якраз це мене не тривожить, і психологічно важко. Ведучи ці фрагментарні, спазматичні, може, часом хаотичні (інакше не виходить, коли пишеш зразу) записки-листи-хроніки, я більше, ніж звичайно, переживаю все, що робиться навколо. А хочеться, як хочеться виключити телевізор, коли передають чергове засідання Парламенту. Важко витримати, коли на очах все так очевидно посунуло «вправо». Я й сама це добре бачу і розумію, водночас відчуваю настрої навколо себе, водночас дратуюся тими, котрим усе байдуже. Крім того, пишучи ці листи про те, що відбувається, я прирекла себе на постійні думки: чому все так? за що? що далі?» [12, с. 121–123; 13, с. 121–123]. Надалі ж у листі були описані настрої киян та згадано вшанування за ініціативою Київміськради жертв монгольської навали 1240 р. [1]: «Народ же в цілому – той загальний міфічний народ, яким лякають один одного політичні опоненти, – думає, мабуть, про хліб насущний або, в кращому разі, спостерігає за розвитком подій з телевізора. Сьогодні повторилося те саме. Але знову без особливого успіху. В Києві стало холодно, йде сніг. Навіть тризна по жертвах татаро-монгольської навали на фундаменті Десятинної церкви, побудованої ще князем Володимиром, не привернула великої кількості людей. (6 грудня 1240 року Київ був ними захоплений і зруйнований). Не допомогло навіть анонсоване безплатне частування від імені міської ради. Мандарини і булочки після панахиди не було кому роздавати» [12, с. 123; 13, с. 123].

Київміськрада також згадується у збірці «Листи з Києва» в листі від 22 січня 1991 р. [12, с. 139–140; 13, с. 139–140] із описом антивоєнного пікету іноземних студентів [7]: «18 січня йшла з роботи і бачила маніфестацію коло міськради арабських і кубинських студентів. Чоловік 150 з прапорами Іраку, лозунгами “Руки геть від Іраку”. Але найцікавіше, що вони стали на сходах і скандували українською мовою: “Ганьба Бушу”. Такий плід українізації» [12, с. 139; 13, с. 139]. Остання ж пряма згадка про Київміськраду наявна у листі від 1 лютого 1991 р. [12, с. 142–144; 13, с. 142–144]: «Сьогодні мав бути особливий день. Початок офіційного напіввійськового стану, проти якого офіційно проголосували 6 республік. Україна офіційно ще не реагувала, а деякі депутати дали інтерв'ю про те, що військові патрулі для нашого ж блага. Отже, поки вони давали інтерв'ю, всі з інтересом чекали на вулицях військові

патрулі з автоматами і броньовиками. Але в Києві, здається, тихо. Чула, міськрада готує спеціальну постанову, в якій заборонить такого роду патрулі на території Києва» [12, с. 142; 13, с. 142].

Загалом згадки про діяльність Київміськради наявні у 12-ти листах досліджуваної епістолярної збірки за 1990 р. [12, с. 9–13, 48–52, 58–59, 61–62, 67–74, 82–87, 95–102, 113–115, 121–123; 13, с. 9–13, 48–52, 58–59, 61–62, 67–74, 82–87, 95–102, 113–115, 121–123] і у 2-х за 1991 р. [12, с. 139–140, 142–144; 13, с. 139–140, 142–144], що разом становить майже 1/5 від кількості листів за обидва роки й приблизно таку ж кількість у співвідношеннях за кожен із років. Особливістю епістолярної збірки в аспекті персоналій є найбільша кількість згадувань серед депутатів Київміськради М. Стріхи [12, с. 59, 62, 68, 71, 83, 114; 13, с. 59, 62, 68, 71, 83, 114], натомість менша – А. Погрібного [12, с. 10; 13, с. 10] та О. Мосіюка [12, с. 98; 13, с. 98], який поряд із єдиною прямою згадкою названий як «молодий фізик-рухівець» [12, с. 114; 13, с. 114] після так само опосередкованого згадування голови Київміськради [10, с. 25; 17, с. 42] А. Назарчука й поряд з відсутністю персоналізації інших депутатів Київміськради та членів її виконавчих органів.

Отже, в епістолярній збірці С. Павличко «Листи з Києва», попри певні помилки та розмитість відомостей про структуру та більшість персоналій Київміськради, наявні важливі відомості про умови її діяльності впродовж 1990 р. та початку наступного року із наголосом на політичному аспекті останньої та виділенні серед депутатів постаті М. Стріхи. Джерелами означених відомостей у листах С. Павличко слугували її власні враження та дані від М. Стріхи як колеги з інтересами у літературознавчій сфері та водночас депутата Київміськради. Надалі ж актуальним залишається дослідження мемуарної спадщини діячів науки та культури України в контексті політичних перетворень межі 1980–1990-х років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Безверхий М. Д., Черепакін О. Трагічний слід орди. *Вечірній Київ : Незалежна газета столиці України*. 1990. № 281 (14096). 7 груд. С. 1.
2. Білоус А. Політичні об'єднання України. К.: Україна, 1993. 108 с.
3. Є площа Незалежності. *Вечірній Київ*. 1991. № 164 (14279). 27 серп. С. 1.
4. Жулинський М. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України 1926–1996. К., 1996. 80 с.
5. Кіндрачук Н. М. Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): джерельна база дослідження. *Інтелегенція і влада. Серія : Історія*. 2012. Вип. 25. С. 232–239. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_24 (дата звернення: 30.11.2022).
6. Кузьменко В. Понеділок – день важкий. *Вечірній Київ : Газета Київського міського комітету Комуністичної партії України і Київської міської Ради народних депутатів*. 1990. № 104 (13919). 8 трав. С. 1.
7. Лукомська І. Хусейна підтримують у Києві. *Вечірній Київ*. 1991. № 14 (14129). 22 січ. С. 1.
8. Мишанич О. В. (відп. ред., упоряд.). Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75. К.: Наукова думка, 2003. 589 с.
9. Мосіюк О. М. День прапора. К.: «К.І.С.», 2018. 192 с. : іл.
10. Мужилко О. Влада міста Києва (1990–2011 роки). К.: Бужани, 2011. 146 с.

11. Одарич Н. Байдужих немає. *Вечірній Київ*. 1990. № 204 (14019). 5 верес. С. 2.
12. Павличко С. Листи з Києва. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 160 с.
13. Павличко С. Листи з Києва. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 159 с.
14. Сесія Київської міської Ради. *Прапор комунізму : Орган Київського міського комітету Комуністичної партії України і Київської міської Ради народних депутатів*. 1990. № 107 (3706). 8 трав. С. 1.
15. Сорокін А. Висвітлення діяльності Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання доби суверенізації Української РСР у мемуарах столичних керівників. *Шевченківська весна – 2016 : історія : матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2016. С. 299–302.
16. Сорокін А. Діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання у працях І. Салія. *Другі києвознавчі читання: історія та етнокультурна. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.)*. К.: «Фоліант», 2017. С. 456–459.
17. Сорокін А. Документи фонду 1697 (Київська міська рада) Державного архіву м. Києва як джерело з історії Революції на граніті. *Шевченківська весна – 2018 : історія : матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2018. С. 41–43.
18. Сорокін А. Документи фонду 1697 (Київська міська рада) Державного архіву м. Києва як джерело з історії українсько-литовських зв'язків у 1990–1991 рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 56. С. 133–137. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2018/56/articles/21.pdf> (дата звернення: 30.11.2022).
19. Сорокін А. Опубліковані мемуари як джерело з історії виборів до Київської та районних у місті Києві рад народних депутатів XXI скликання. *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 2 листопада 2017 р.* С. 209–212.
20. Стріха М. Соломія Павличко. Листи з Києва. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ». – 2000. – 160 с. *Дух і літера*. 2002. № 9–10. С. 515–517. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5499/Solomiya_Pavlychko.pdf (дата звернення: 30.11.2022).
21. Терес Н., Іваницька Л. Тоталітарна топоніміка радянських вулиць Києва в особах. Документи і матеріали. Київ : Саміт-книга, 2019. 312 с.
22. Чекмишев О., Артюшенко В. Синьо-жовтий – над Хрещатиком. Українська національна символіка та її використання у Києві – на порядку денному міської Ради народних депутатів. *Культура і життя : Орган Міністерства культури УРСР та Республіканського комітету профспілки працівників культури*. 1990. № 30 (3055). 29 лип. С. 7.
23. Чижик І. Що далі?.. *Прапор комунізму*. 1990. № 96 (3695). 24 квіт. С. 2.
24. Шамара С., Ігнатенко Ю. Політика пам'яті та соціокультурна реальність в Україні (пострадянські зміни і перспективи вивчення на початку XXI століття). *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект : матеріали III науково-практичної конференції (23-24 березня 2017 року, м. Черкаси)*. С. 11–15. URL: https://chdtu.edu.ua/media/k2/attachments/Materialy_FIPN_2017_1.pdf#page=11 (дата звернення: 30.11.2022).
25. Шевченко Т., Наративно-ментальні особливості есе епістолярного типу в сучасній українській літературі (Листи з Києва С. Павличко). *Studia Ukrainica Posnaniensia* [online]. 2019, Vol. VII/2, pp. 183–192. [przełączony 30 listopada 2022]. ISSN 2300-4754. Dostępny w: https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_sup_2019_7_2_19/c/17639-18728.pdf.

Савченко Наталія Василівна

завідувач науково-експозиційного відділу, Роменський краєзнавчий музей,
філія Державного історико-культурного заповідника «Посулля»

СВІТЛИНИ ЗІ ЗБІРКИ РОМЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ ФЕДОРА БОЖКА, ВІЙСЬКОВОГО ДІЯЧА УНР

Важливою складовою колекції Роменського краєзнавчого музею, філії Державного історико-культурного заповідника «Посулля» є збірка фотографій кінця XIX – початку XX століть. Особливої уваги заслуговують ті світлини, які пов'язані з історичними подіями та постатями. У ході підготовки виставки «XX століття: слідами державності» до 25-ти річчя Незалежності України і 100 річчя Української революції відбулося нове прочитання фондкових документів. Після детального вивчення джерельної бази, на двох світлинах було ідентифіковано постать Федора Божка, підполковника Армії УНР, заступника командира полку Чорних запорожців.

Федір Євменович Божко народився 7 червня 1893 року у с. Піски на Лохвиччині, де здобув початкову освіту. Після закінчення Роменського реального училища навчався у Петроградському політехнічному інституті. У жовтні 1915 року вступив до Миколаївського кавалерійського училища, по завершенню якого юнака призначили на службу до 2-го Дагестанського кінного полку. За службу його нагороджено відзнакою Св. Георгія IV ступеню. Першу Світову війну він закінчив у званні штабс-ротмістра. У червні 1918 року повернувся до України, а у листопаді став отаманом лохвицьких повстанців. Брав активну участь в анти-гетьманському виступі. У армії УНР Божко посідав посади ад'ютанта оперативного відділу 2-ї Запорозької дивізії, заступника командира Окремого кінного партизанського дивізіону ім. Петра Болбочана, заступника командира полку Чорних запорожців. 31 серпня 1919 року у Києві разом із групою козаків виконав наказ Володимира Сальського і зірвав російський прапор з будинку Думи, що спровокувало стрілянину. 1920 року за завданням генерала М. В. Омеляновича-Павленка був відправлений на радянську територію з розвідницькою місією (викриття більшовицьких інформаторів). Заарештований, вбитий у Харкові під час спроби втечі в ніч з 13 на 14 грудня 1921 року.

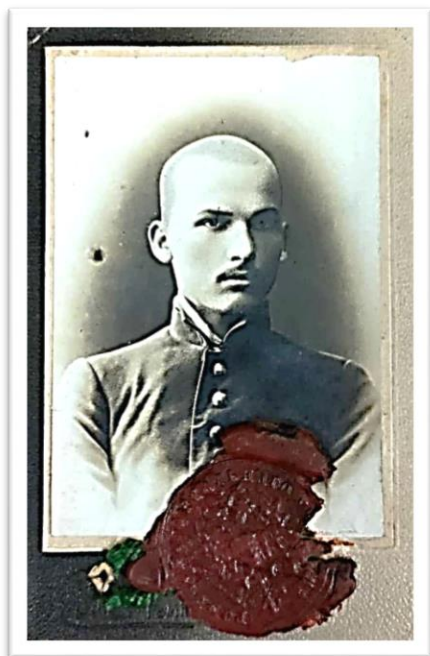
Досьогодні його зображення не публікувалося і вважалося втраченим. Дослідник Ярослав Тинченко, який вивчав біографію Божка, стверджує: «зовсім не збереглося фотографії нашого героя» [1]. Він ілюструє свою статтю малюнком Леоніда Перфецького «У відбитому Києві чорношличники скидають з будинку Думи російський прапор, 31 липня 1919» [2]. Малюнок фіксує саму історичну подію, коли колона полку Чорних запорожців відмовилася йти парадом по Хрещатику, де майорів російський триколор. Сотник Божко зняв із балкону та кинув зірваний прапор під ноги коня Володимира Сальського. Після цього і відбувся бій денікінців із українським військом.

Найвірогідніше, на малюнку зображено полковника, командира Запорозького корпусу Володимира Сальського.

Існує ще одне графічне зображення, яке ілюструє факт зняття російського прапору на київській думі 1919 року, – «Триколор під

копитами. Чорні запорожці відмовилися парадувати перед російським прапором» авторства Богдана Піргача [3]. Знову ж таки, якщо опиратися на опис події, то на ньому зображено того ж Володимира Сальського. Але це зображення, за відсутності світлини-портрету, використовують як портрет Федора Божка.

Отож, у збірці Роменського краєзнавчого музею виявлено два фотодокументи, після вивчення яких можна стверджувати, що зображений на них юнак – Федір Євменович Божко.

*Фотопосвідчення учня
Роменського реального училища
Федора Божка
1915 рік*

Перший документ, фотопосвідчення учня Роменського реального училища Федора Божка [4], переданий до фондів Роменського краєзнавчого музею 1993 року. Розмір світлини 9 x 6 см, наклеєна на паспорті 11,5 x 7,5 см. На ній – в анфас погрудний портрет юнака у формі учня реального училища, з поголеною головою та вусами. На паспорті – отвори, в які заправлена зелена нитка, закріплена сургучем із відтиском печатки Роменського реального училища. Внизу на паспорті – тиснення «*Ромны*».

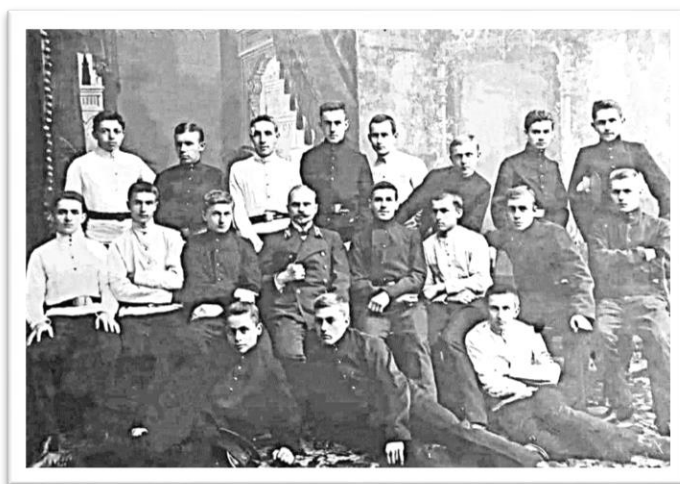
Паспорту, на яке наклеєне фото, вказує на виробника – роменську фотофірму «*Модерн*» братів Козакевичів.

На звороті світлини міститься напис російською мовою: «*Божко Федор Евменович. Выпускник реального училища г. Ромны 1915 г.*». Напис кульковою ручкою свідчить про те, що його

зроблено у другій половині ХХ століття.

Друга світлина, де ідентифікується постать Федора Божка, – фото випускників Роменського реального училища. На фоні декорацій – група учнів-реалістів та їхнього викладача, які сидять та стоять у три ряди.

На звороті – напис олівцем російською, частина тексту не читається: «*Наставник Афанасий Алексеевич*

*Випускники Роменського реального училища
1915 рік*

Ельчуков... Чернигова ...Юда, Малашенко Алексей, Геллер Ле..., Вареник (?) Василий, Костенецкий Костянтин, Назаренко Петро (прозвище Савва), Кричевский Давид, ...арапов Алексей, Максимов Владимир, Божко Федор, Ивницкий Иларион, Аф. Ал. Ельчуков, Супруненко Алексей, Цар... Василий, Поляков Павлусь, Букшованый

Дмитрий, Гриненко..., ...ов Давид. Выпускники Роменского реального училища 1915 г.» [5]. Другий зліва у другому ряду – реаліст Федір Божко.

Федір Божко, реаліст
Роменського
училища

Візуально аналізуючи обидва фото, можна поставити під сумнів датування, вказане у написі. На груповому фото юнак виглядає молодшим, віком 13-15 років, а на посвідченні – дорослішим, 16-20 років. Сумнівною є і дата «1915 рік». Беручи до уваги поштові листівки, направлені до Федора Божка у Петроград, датовані 1914 роком [6, 7], у 1915 році він вже навчався у Петроградському політехнічному інституті.

Проводячи порівняння фотографій, що ілюструють книгу спогадів Петра Дяченка «Чорні запорожці» [8] можна припустити, що на двох світлинах, імовірно, зображений Федір Божко. Одне з них, з Петром Дяченком, командиром полку у центрі та двома запорожцями обабіч. Вояк праворуч Дяченка має схожі риси обличчя з учнем на фотографіях зі збірки Роменського краєзнавчого музею. З огляду на те, що Федір Божко обіймав посаду заступника командира полку Чорних запорожців, можна припустити, що то і є ніхто інший як він.

Збереглися дуже скупі спогади про зовнішність заступника командира чорношличників. Никифор Авраменко, козак 1-ї Запорізької дивізії, подав у своїй книзі чи не останній прижиттєвий опис Федора Божка, якого зустрів у січні 1920 року: «В бородатім помічникові Дяченка пізнав Божка, бувшого в Кременчуці ад'ютанта оперативного відділу 2-ї Запорозької дивізії, а ще раніше ротмістра Дагестанського полку Дикої дивізії, георгіївського кавалера» [8, с. 319]. За деякими описами Божко мав «бандитську» зовнішність та носив бурку, черкеску, папаху [1] – військову форму часів його служби у кавалерійській дагестанській дивізії.

З огляду на ці дані доцільно проаналізувати ще одне фото з книги Петра Дяченка. [8] Козак, що сидить з шаблею, у бурці, профілем та розрізом очей також має схожість із портретом реаліста Божка, описаним вище. Вірогідно, що другий козак, який стоїть у черкесці з георгіївським хрестом і папасі, тимчасово, для фотографування, позичив одяг у свого колеги, того ж Федора Божка.

Отже, в експозиції Роменського краєзнавчого музею експонуються дві світлини із зображенням у юному віці Федора Божка, заступника командира полку Чорних запорожців армії УНР. До цього зображення військового діяча вважалося втраченим. Проводячи аналогію із іншими маловивченими світлинами із архівів командира Чорних запорожців, Петра Дяченка, можна припустити, що на двох із них також, вірогідніше за все, зображений Федір Божко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ярослав Тинченко. Учитель чорношличників. *Український тиждень*. № 13 (281) від 28 березня 2013 р. URL: <https://tyzhden.ua/History/75894>.
2. Леонід Перфецький. У відбитому Києві чорношличники скидають з будинку Думи російський прапор, 31 липня 1919. URL: <https://i0.wp.com/artes-almanac.com/wp-content/uploads/2017/03/perfecky01.jpg?ssl=1>.

3. Ганна Чабарай, Богдан Піргач: «Сучасні однострої української армії стали схожі на європейські, проте водночас наслідують елементи періоду Перших визвольних змагань». *Український тиждень*. № 6 (482) від 9 лютого 2017 р. URL: <https://tyzhden.ua/History/185022>.
4. Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (ДІКЗ «Посулля»). Посвідчення Федора Божка. 1908 р. КН-2114, Док-443.
5. ДІКЗ «Посулля». Випускники Роменського реального училища. 1913 р. КН-19096, Ф-2494.
6. ДІКЗ «Посулля». Поштова листівка від Марії до Федора Божка від 24 серпня 1914 року. Кн-7807.
7. ДІКЗ «Посулля». Поштова картка адресована Федору Божку від 14 жовтня 1914 року. Кн-7769.
8. Петро Дяченко. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. URL: <https://coollib.com/b/213227/read>.
9. Никифор Авраменко. Спомини запорожця. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avramenko_Nykyfor/Spomyny_zaporozhtsia.pdf?

Клюєв Володимир Володимирович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Велика війна, конфлікт, який «покладе кінець всім війнам», наприкінці 1918 р. досягла завершення, проте найважче – повоєнне облаштування світу – залишалось попереду. Великі надії та сподівання у вирішенні цього нагального питання покладалися на конференцію держав-переможниць у світовій війні. 18 січня 1919 р. Версальський палац почав масово приймати нових гостей – державні діячі, політики, дипломати, військові, економісти і юристи. Усі вони з'їхалися до Парижу, щоб вирішити безліч проблем, породжених війною. Загалом в роботі конференції брали участь понад 1000 делегатів із 27 країн; від конференції чекали нових мирних договорів та відповідей на актуальні питання. Домінуючий вплив на діяльність керівних органів конференції мали президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції Ж. Клемансо, Великої Британії – Д. Ллойд-Джордж, Італії – В. Орландо, які склали Найвищу раду, або Раду чотирьох [2, с. 149]. Очікування від мирної конференції були величезні; настільки ж великим був ризик розчарування від результатів – так, прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо скаржився, що *«вести війну набагато легше, ніж укласти мир»* [3].

Одним з напрямів роботи Паризької мирної конференції було встановлення кордонів держав, які з'явилися на мапі світу за підсумками Першої світової війни. Покладаючи великі надії на справедливе післявоєнне вирішення національного питання, на конференцію держав-переможниць приїхали делегації з України, країн Балтії та Закавказзя. Очолювати спільну делегацію УНР та ЗОУНР було доручено Г. Сидоренку, проте дипломати Західної області УНР діяли окремо. Головними завданнями, які ставилися перед українською делегацією, були: домогтися міжнародного визнання незалежності УНР; отримати допомогу і підтримку з боку країн Антанти в боротьбі з більшовицькою Росією [1].

Фаховий рівень української делегації значною мірою не відповідав поставленим перед нею завданням – делегати УНР не володіли повною та достовірною інформацією про європейські політичні та економічні проблеми; за відсутності всебічної обізнаності вони не змогли чітко та скоординовано реагувати на зміни настроїв у політичному середовищі повоєнної Європи [4, с. 178]. М. Тишкевич, який пізніше замінить на посаді голови делегації Г. Сидоренка, відзначав, що *«українські дипломати за рік перебування в Парижі не спромоглися вивчити французьку мову, а про розробку єдиної національної ідеї взагалі не думали»* [5, с. 149].

За весь час роботи Паризької мирної конференції *«українське питання»* розглядалося лише в контексті вирішення двох інших національних питань – російського та польського (останнього у зв'язку з проблемою східних кордонів Польщі та польсько-українською війною за Східну Галичину). Що стосується Наддніпрянської України, то вона розглядалася організаторами конференції як одна з територій колишньої Російської імперії, а тому була частиною російського питання, обговорення якого розпочалося з перших днів роботи конференції. Під час розгляду російського питання висвітлювалась ситуація в Україні – учасники конференції були поінформовані про більшовицьку збройну агресію проти УНР. Чим серйознішою ставала для країн Заходу небезпека з боку більшовицької Росії, тим менше залишалося в УНР шансів бути визнаною країнами Антанти [1].

Ставлення провідних світових лідерів до розв'язання *«українського питання»* було неоднозначним. Ж. Клемансо, який поклав на себе обов'язки голови конференції і якому належала роль *«першої скрипки»*, робив ставку на сильну, союзна Франції Польщу, тому домагався відновлення *«Великої Польщі»* із включенням до її складу Східної Галичини. Д. Ллойд-Джордж займав більш нейтральну позицію щодо української проблеми і виступав проти створення сильної польської держави, оскільки побоювався посилення впливу Франції у Східній Європі. Він зазначав, що *«українців слід визнати як єдине ціле незалежно від того, чи буде їх визнано незалежною державою, чи частиною Росії на правах федеративного або будь-якого іншого принципу»* [2, с. 150–151]. Проте серед членів британської делегації не було одностайної думки щодо майбутнього України – так, У. Черчилль підтримував білий рух та ідею відновлення *«Великої Росії»*, тому негативно ставився до проявів самостійництва серед українців. В. Вільсон у власних *«14 пунктах»* висував гасло національного самовизначення народів колишньої Австро-Угорщини, однак представникам Наддніпрянської України такого права не надавалося [5, с. 148].

Урешті-решт перемогу здобув французький варіант вирішення *«українського питання»*. Існування в Східній Європі міцної Польської держави було вигідно як Франції (на противагу Німеччині), так і іншим великим гравцям. Небажання лідерів Антанти розглядати УНР як незалежну державу обумовили долю західноукраїнських земель, які по суті стали розмінною монетою, за допомогою якої великі держави намагалися створити захисний бар'єр проти проникнення більшовизму

до Західної Європи. Події, що стали наслідком рішення стосовно української проблеми, розвивалися дуже швидко: 25 червня 1919 р. Польща отримала право на окупацію Галичини та введення на цій території цивільної адміністрації; 8 травня 1919 р. в Парижі було прийнято рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині; Північна Буковина та Бессарабія опинилися в складі Румунії. Після втрати Директорією контролю над більшістю українських територій стало неможливим і визнання незалежності УНР країнами Антанти [1].

Таким чином, спроби української дипломатії досягти міжнародного правового визнання УНР і заручитися підтримкою держав Антанти не мали успіхів. Причиною цього є те, що Україна на Паризькій мирній конференції виступала не як суб'єкт, а як об'єкт міжнародної політики, як поле експансіоністських інтересів інших держав. Головні творці післявоєнної мапи світу – Франція, Велика Британія та США – проігнорували право українського народу на самовизначення та державну самостійність, що ще більше ускладнило розв'язання «українського питання».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гошуляк І. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. URL: <http://surl.li/dwhtx>.
2. Дацків І. Б. ЗУНР у боротьбі за незалежність на Паризькій мирній конференції 1919 р. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 147–168.
3. Паризька мирна конференція 1919-1920 років. URL: <http://surl.li/dhszb>.
4. Попенко Я. В. Діяльність дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції (липень-грудень 1919 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. № 24. С. 176–182.
5. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. *Український історичний збірник*. 2013. № 16. С. 147–161.

Мурашко Катерина Олександрівна

студентка IV курсу групи ІС91, Сумський державний університет

РОСІЙСЬКИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРИОГРАФІЇ: РАДЯНСЬКО-РОСІЙСЬКА VS УКРАЇНСЬКА

Російський колабораціонізм – явище, мало досліджене і не розкрите до кінця. Державна пропагандистська машина СРСР/РФ багато років маніпулювала та приховувала факти, напряду пов'язані із співпрацею з ворогом. Це говорить про те, що росіяни боялись дискредитації армії, погіршення міжнародної репутації, «падіння» в очах народу і зневіри населення у власних збройних силах. Саме тому ідеологія заперечувала і обмежувала будь-які дослідження у цьому напрямку.

У радянській історіографії феномен колабораціонізму описаний крізь призму тоталітарного режиму: сухі факти, не вдаючись до біографічних та статистичних даних. Огляд документів вищого нацистського командування, що стали нормативною базою окупаційної політики на Сході, загальна характеристика встановленого режиму вперше найбільш ґрунтовно подані у виданому 1965 року збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим 1941-1944рр.». У ньому містились важливі звіти, повідомлення радянських істориків на

міжнародній конференції з історії Руху Опору в чеських Карлових Варах. Матеріали знімали вуаль з політики пограбування, експлуатації і систему фашистського терору, але події, що відбувались на території РСФРР отримали недостатньо уваги [13].

Література, видана у 1960-1970-х роках, присвячена окупаційному режиму на території СРСР, зокрема праця «*Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*», тільки моментами зачіпала тему колабораціонізму, більшість займала бойова підготовка партизан, їх діяльність, тощо.

Десятиліттям пізніше, у 1980-х завіса таємниці з цієї теми почала поступово спадати. Аналіз матеріального та побутового становища населення, проведений дослідниками Ю. Арутюняном, М. Вилцаном та В. Анісімовим, становить чималий інтерес, оскільки вчені намагались підняти питання масового вигнання населення на роботи до Німеччини [1; 2; 4].

М. Загорулько та А. Юденков також піднімають питання економічного колабораціонізму і добровільної співпраці, але трактують його в грубій формі – піти на таке могли тільки «*недобиті вороги радянської влади*» і «*буржуазні націоналісти*»[8].

Так звані «*білоемігранти*» мали інший погляд на факти добровільної співпраці і скоріше виправдовували дії колаборантів, аніж засуджували, оскільки у них був вибір – залишитись і загинути в Росії чи вижити і почати боротьбу заново, на іншій території. Все це значно розколело політичну еміграцію – на чий бік ставати: на бік тирана Сталіна, який своїми репресіями спустошив російську землю, чи на бік Гітлера, який оголосив похід проти комуністів[5].

Одна із найважливіших проблем у вивченні теми колабораціонізму росіян – те, що дослідники, трактуючи дане питання, заперечують наявні дані (все це переросло у феномен «*нас там нет*») і досі емоційно сприймають цей термін. Дослідник О. Макаров зазначає, що до 1990-х термін не вживався для означення співпраці із ворогом на радянській території, а безпосередньо для співпраці ІНОЗЕМНИХ громадян на інших окупованих територіях Європи. Пізніше слово «*зрада*» замінено французьким словом «*колабораціонізм*», щоб більш пом'якшити значення терміну як на слух, так і юридично [11].

М. Семиряга, більш детально вивчивши контакти радянських громадян із нацистами, запропонував подвійне значення терміну:

А) як свідому зраду, що завдавала шкоди країні;

Б) як співпрацю чи вимушену взаємодію заради виживання.

Також історик вважає, що не можна вважати зрадою будь-які контакти із ворогом, оскільки так можна звинувачувати усе населення, що проживало під окупацією [17].

Сучасні російські історики М. Кирсанов, С. Дроб'язко, П. Полян та ін. говорять про те, що колабораціонізм – спосіб вижити під п'ятою окупантів. Вони охарактеризували психологічні аспекти, серед яких чільне місце посідає страх за своє життя, свою родину і дітей [9; 14].

В. Малиновський запропонував класифікацію колабораціонізму за критерієм взаємодії із нацистами. Застосування цього прийому дало

змогу частково виправдати мотиви співпраці з окупантами. Він виокремив «свідомий» колабораціонізм (будь-яке неприйняття радянської влади і усвідомлене бажання стати на бік ворога) і «вимушений» (виявляється через співпрацю та певні зовнішні обставини стосовно об'єкта). Але слід відокремлювати і «псевдоколабораціонізм» – виконання певних функцій в окупаційній адміністрації чи поліції учасниками народного опору – так пише дослідник Є. Кринько [12; 10].

Були і моменти конкретного засудження явища для підтримки порядку – історик Макаров пише, що полон розглядався радянським законодавством як злочин, оскільки в СРСР було видано Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії від 16 серпня 1941 р. № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї», згідно з яким позиція радянського керівництва, прирівнювала всіх полонених до зрадників, підштовхнувши багатьох до вимушеної співпраці з німецькими властями [11].

На відміну від російських вчених, їх українські колеги вважають, що колабораціонізм – явище цілком закономірне для будь-якої війни. Суть полягає не стільки у співпраці з ворогом, стільки у бажанні вижити чи бажанні змінити щось у своїй країні саме таким шляхом. О. Потильчак, розглядаючи причини співпраці з окупантами у господарській сфері, доводить що ці дії відбувались через тиск трудової повинності та життєвих обставин, тому колабораціонізмом у повному розумінні цього слова це назвати складно [15].

Я. Грицак доповнив класифікацію, додавши до вимушеного та добровільного ідеологічний – тобто колаборація не обов'язково означала солідарність із нацистською ідеологією [6].

О. Романько також виправдовує мотиви колаборантів – на його думку радянський колабораціонізм є продовженням Громадянської війни, а його передумовами стали особливості суспільно-політичного розвитку передвоєнного СРСР [17].

Валентина та Валерій Шайкан увели в науковий обіг поняття «колабораціонізм націй» - тобто тих, що мали свою державність напередодні війни, і тих, які державності не мали [18].

Стосовно трудової діяльності в умовах окупації – в такому випадку дії робітників не можна віднести ані до колабораціонізму, ані до пособництва, оскільки це виживання в умовах жорсткого гітлерівського режиму.

І. Дерейко та Т. Бородіна вважають, що в основі колабораціонізму лежать ворожість до влади (розкуркулення, репресії), меркантильні інтереси тощо. Колаборантами ставали інтелігенція, родичі репресованих, асоціальні елементи і військовополонені [3; 7].

Таким чином, можна побачити, що колабораціонізм у працях радянсько-російських і українських вчених цілковито різний. Радянські дослідники, перебуваючи в умовах тоталітарного режиму, сухо і дотично висвітлювали окремі факти, не наводячи ані статистичних, ані біографічних даних. Пізніше, з послабленням режиму, увага до колабораціонізму зростала і на поверхню виходили аналіз причин, деякі факти і біографії. Було проведено перші спроби ґрунтового аналізу і систематизації даних.

Стосовно російських емігрантів переважає виправдання, оскільки так люди прагнули змінити щось у своїй країні і шляхом співпраці з ворогом шукали більше вигоду й методи руйнації гітлерівських планів та перегравання їх на свою користь.

Сучасні російські дослідники примножували спадок радянських – введено більш широку типологізацію, розсекречено чимало цікавих архівних документів. Були спроби виправдати колаборантів шляхом розширення типологізації – додалися свідомий і вимушений, а також псевдоколабораціонізм.

На відміну від російських та радянських вчених, у роботах українських істориків виправдань мотивів колабораціонізму більше, відповідно більше і доказів. Вони також виносять наперед психологічний аспект, додаючи сюди і важкі життєві обставини, і «*благі цілі*», оскільки більшість тих, хто так чи інакше співпрацював із ворогом – робив це, шукаючи вигоду і прагнучи змін, тобто вимушено, а не добровільно, хоча що ті, що ті в такому методі боротьби вбачали шлях до змін у тогочасному правлячому режимові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анисков В. Т. Крестьянство против фашизма. 1941–1945. История и психология подвига. М.: Памятники исторической мысли, 2003. 502 с.
2. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. АН СССР, Ин-т истории СССР. 2-е изд., доп. М.: Наука, 1970. 466 с.
3. Бородіна Т. Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943). *Голокост і сучасність*. № 1(15). 2017. С. 39–80.
4. Вылцан М. А. Крестьянство России в годы большой войны, 1941–1945. Пиррова победа. М.: РНФ, 1995. 79 с.
5. Вторая мировая и вторая гражданская. Эмигранты в антигитлеровских армиях и в Сопротивлении. URL: https://rusidea.org/431011#_ftnref1.
6. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 1996. 360 с.
7. Дерейко І. Колабораціонізм, поняття. *Енциклопедія історії України: Т. 4*. НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.
8. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). 3-е изд., доп. М.: Экономика, 1980. 376 с.
9. Кирсанов Н. А, Дробязко С. И. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта. URL: <http://militera.org/articles/divs/bio/k/t41557/>.
10. Кринько Е. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии. *Вопросы истории*. 2004. № 11. С. 153–164.
11. Макаров О. Коллаборационизм и сотрудничество в Великой отечественной войне. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2011. № 3. С. 185–191.
12. Малиновский В. Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? *Вопросы истории*. 1996. № 11–12. С. 164–166.
13. Молодова И. Отечественная историография оккупационного режима, функционировавшего на захваченных нацистами территориях РСФРР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennaya-istoriografiya-okkupatsionnogo-rezhima-funktsionirovavshogo-na-zahvachennoy-natsistami-territorii-rsfsr/viewer>.
14. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 896 с., илл.

15. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944). К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29 с.
16. Романько О. В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. 414 с.
17. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 863 с.
18. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.

Дегтярьов Вадим Анатолійович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ПРОБЛЕМА «НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВО» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ 2008–2022 рр.

Розпад колишньої Югославської держави відбувався фактично одночасно з розпадом Радянського Союзу, який ознаменував собою завершення періоду біполярного протистояння та започаткування нової пост-біполярної системи міжнародних відносин. Разом із тим загострилась криза міжнародного права, що особливо проявилось у колізії між двома його нормами. Перша – декларує територіальну цілісність усіх визнаних держав, друга – відстоює право націй на самовизначення. Актуалізувалось також питання, які саме нації можна вважати такими, що мають право на самовизначення, і чи можуть такими націями бути ті, що уже мають власні національні держави [6, с. 177–178].

Упродовж ХХ ст. це питання неодноразово піднімалося у зв'язку з частими змінами кордонів та розпадом багатьох держав. Неодноразово робилися спроби вироблення критеріїв для визнання нових держав, однак єдиного підходу закріплено не було. Дана проблема відсутності єдиного міжнародно-правового механізму визнання держав дає про себе знати у сучасний період. Відродження поліцентризму та прагнення окремих держав до сепарації, як відповідь на глобальні інтеграційні процеси, призводить сьогодні до чергової світової перебудови.

Станом на тепер на міжнародній арені існує велика кількість конфліктних ситуацій, що потребують належного правового врегулювання, яке можна забезпечити лише вирішенням проблеми критеріїв міжнародного визнання держав. Однією з таких ситуацій є проголошення 17 лютого 2008 р. незалежності республіки Косово [3, с. 19].

Після цього проголошення почався процес визнання новоствореної держави, що, на нашу думку, можна вважати початком кінця системи міжнародних відносин, заснованої на визнанні непорушності суверенітету національних держав. Що це означає:

1. Визнання можливості зміни кордонів держав насильницьким шляхом і без згоди держави, що мала суверенітет над певною територією, зафіксований міжнародно-правовими договорами. До прикладу, розпад таких держав як СРСР, Чехословаччини, Югославії не порушував

принципу територіальної цілісності, оскільки їх суб'єкти просто змінили свій статус, закріпивши це в домовленостях між собою.

2. Можна сказати, що прецедент визнання республіки Косово фактично зафіксував відмову частини світової спільноти від принципу суверенітету держави-нації, і перехід до системи, заснованої на верховенстві певних цінностей та віри, підкріплених силою.

3. Гіпотетична можливість використання косовського прецеденту сепаратистами по всьому світу, в тому числі й для встановлення контролю над територіями, значимість яких визначають, наприклад, запаси корисних копалин чи геополітичні інтереси тих або інших держав [2, с. 115–116].

На мою думку, проблема «*незалежності Косово*» в сучасних реаліях і небезпеки, які вона в собі приховує, є актуальними для України. Дотримуючись принципу поваги до суверенітету та територіальної цілісності всіх визнаних держав, Україна офіційно не визнала незалежність Косово, проголошену у 2008 р. На цю позицію не вплинули ані резолюція Європейського парламенту 2009 р., яка рекомендувала визнати незалежність регіону, ані рішення Міжнародного суду ООН у 2010 р., у консультативному висновку якого було зазначено, що декларація про проголошення незалежності Косова не суперечить нормам міжнародного права і в цілому не порушує жодних міжнародних актів або резолюцій Ради Безпеки [5, с 66]. Тут варто зазначити, що дані міжнародно-правові акти мають необов'язковий або рекомендаційний характер [11, с. 96]). Україна не вважає Косово прецедентом для інших регіонів світу і відкидає можливість визнання інших самопроголошених утворень [5, с 66]. Твердості українській позиції додало використання Росією у серпні 2008 р. «*косовського прецеденту*» як виправдання війни з Грузією і визнання незалежності Південної Осетії та Абхазії [6, с. 184].

Українсько-сербський міждержавний діалог визначається доволі стриманою динамікою, важливою складовою частиною якого є взаємна повага до територіальної цілісності обох держав. Ця позиція неодноразово підтверджувалася українськими високопосадовцями. Зокрема, 2 серпня 2010 р. заступник Міністра закордонних справ України В. Хандогій запевнив посла Сербії в Україні Д. Лазича, що Україна й після рішення Міжнародного суду ООН від 22 липня 2010 р. не збирається визнавати незалежність Косова і вважає, що це рішення не може бути прецедентом для врегулювання інших етнічних конфліктів. 3 листопада 2010 р. у Києві Президент України В. Янукович прийняв Прем'єр-міністра Македонії Н. Груєвські. Україна визнала конституційну назву цієї країни й домовилася про продаж бронетранспортерів. Крім того, В. Янукович підтвердив, що Україна не визнала незалежність Косова, а також вирішення цієї проблеми в жодному разі не можна розглядати як прецедент для вирішення інших етнічних конфліктів.

У квітні 2011 р. Голова Верховної Ради України В. Литвин відвідав із візитом Сербію. Сторони домовилися поглиблювати українсько-сербські міжпарламентські зв'язки. Голова Народної Скупщини Республіки Сербія С. Джукич-Деянович подякувала Україні за підтримку територіальної цілісності Сербії. У листопаді 2011 р. відбувся візит до

України президента Сербії Б. Тадича. Підсумком переговорів стало підписання угод між Сербією та Україною щодо співробітництва в сфері оборони, транспортних перевезень та безвізового режиму. Україна закликала вирішувати спірні проблеми між сербською і албанською сторонами виключно мирними засобами. Україна враховує можливі загрози своїй територіальній цілісності та вважає будь-яку силову зміну державних кордонів викликом своїй і загальноєвропейській безпеці [6, с. 185–186]. У липні 2018 р. відбувся візит президента України П. Порошенка до Сербії. У ході зустрічі з президентом Сербії А. Вучичем П. Порошенко заявив: *«Ми поважаємо територіальну цілісність і суверенітет Сербії. Ми не визнали Косова і виходимо з позиції, що проблема Косова повинна бути вирішена компромісним шляхом з урахуванням інтересів Сербії»*. Він зазначив, що Сербія аналогічно не визнає анексію Російською Федерацією українського Криму [7].

Російська агресія проти України, яка розпочалася у лютому 2014 р., розмежувала новітню історію європейської системи безпеки на період до цієї агресії і після неї. Російська влада і, зокрема, В. Путін обґрунтували анексію Криму використанням принципу права народів на самовизначення, посилаючись на прецедент визнання Косово. Слід звернути увагу на непослідовність позиції РФ з даного питання, адже посилаючись на косовський прецедент у питанні *«самовизначення»* Криму, російська влада продовжує підтримувати суверенітет республіки Сербії і критикувати *«страшний прецедент»* [4, с. 68], створений Заходом у 2008 р. Тобто, не визнаючи відповідність міжнародному праву певної ситуації, держава не може посилатися на неї. Показово, що навіть Президент Сербії Т. Ніколіч в інтерв'ю французькому виданню *«La Croix»* дивувався, чому Росія визнала Республіку Крим, не визнаючи Республіку Косово [13, с. 407].

Крім того, існує суттєва різниця між тим, що відбувалося в Криму та Косово. Визнання Республіки Косово поєднується з наявністю відповідних екстремальних обставин, серед яких юристи-міжнародники виділяють такі: систематична експлуатація, дискримінація населення, перспектива життєздатності народу, відмова центрального уряду від компромісних рішень, вплив на регіональний та міжнародний мир. Проблема статусу Косово вирішувалася упродовж багатьох років, натомість анексія Криму відбулася за лічені дні. Тож спостерігаємо явне використання владою РФ прецеденту Косово для виправдання власних незаконних дій [13, с. 407].

Проблема *«незалежності Косово»* актуалізувалася з новою силою у 2022 р. з початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України. Президент Росії В. Путін у черговий раз використовує прецедент визнання Косово для обґрунтування власних загарбницьких планів щодо України. 21 лютого 2022 р. владою Російської Федерації була визнана незалежність так званих *«Донецької та Луганської народних республік»*, що стало зручним приводом до початку війни. У ході бойових дій у вересні 2022 р. на окупованих РФ територіях було проведено незаконні референдуми, за результатами яких російська влада оголосила про анексію чотирьох областей України [9].

У ході загострення сербсько-косовського протистояння в липні 2022 р. косовське питання знову актуалізувалося і в українському політикумі. 5 серпня 2022 р. з'явився законопроект «*Постанови про визнання державного суверенітету та незалежності Республіки Косово*» за авторством народного депутата О. Гончаренка [8]. 27 жовтня нардеп за власною ініціативою виступив в парламенті республіки Косово і заявив про важливість визнання республіки Україною [1]. Проте позиція України з даного питання залишається незмінною. Однією з причин, чому Україна не визнає незалежність Косова, є побоювання, що Україну звинуватять у непослідовності позиції щодо територіальної цілісності держав. «*Якщо ми визнаємо Косово, ми дамо аргумент нашим супротивникам щодо послідовності нашої міжнародної правової позиції, оскільки ми завжди рішуче виступали за територіальну цілісність, що є основним принципом міжнародного права. І ми не розглядали права на самовизначення народів як таке, що дає право на сецесію, тобто відокремлення і створення власної держави*», – заявив у ході саміту «*Форум 2000*» у Празі Голова комітету Верховної Ради із закордонних справ О. Мережко [10].

Експерти вважають, що гіпотетичне визнання Україною республіки Косово додасть політичної ваги Російській Федерації у питанні анексії Криму. «*У нас і так по Криму дуже складна ситуація, а й ще погіршувати визнанням Косова – це абсолютно зіграти на руку Москві. Коли Сербія визнає, тоді це зробить і Україна...*», – заявив експосол України в Хорватії і Боснії та Герцеговині О. Левченко [12].

Отже, проблема «*незалежності Косово*» у зовнішній політиці України є актуальною і своєчасною. Україна враховує загрози своїй територіальній цілісності та вважає будь-яку насильницьку зміну державних кордонів викликом своїй і загальноєвропейській безпеці. Попри напруженість у двосторонніх відносинах, зумовлену проросійською орієнтацією Белграда, Україна і Сербія формально дотримуються принципу взаємної поваги суверенітету та територіальної цілісності. Україна не визнає незалежності Косово, виходячи з власних національних інтересів та свого бачення шляхів зміцнення європейської і світової безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виступ нардепа Гончаренка у парламенті Косова був його особистою ініціативою – пресслужба апарату ВР. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/868560.html>.
2. Дівак В. В. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 107–119.
3. Єфремова К. В. Визнання держави у сучасному міжнародному праві (на прикладі Косово). *Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид.* 2020. № 2. С. 18–22.
4. Задорожній О. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма. К: К.І.С., 2015. 144 с.
5. Орлик В. В. Косовське питання у контексті безпекової ситуації на Балканах: виклики для України. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 3-4(51). С. 57–69.
6. Павленко О. С. Позиція міжнародного співтовариства щодо самовизначення Косова (1990–2010-ті роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Тернопіль: Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2018. 226 с.

7. Порошенко в Сербії підтвердив невизнання Україною Косова. URL: https://lb.ua/news/2018/07/03/401878_poroshenko_serbii_podtverdil.html.
8. Проект Постанови про визнання державного суверенітету та незалежності Республіки Косово. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74686.
9. Путин объявил об аннексии частей 4 областей Украины и предложил переговоры. URL: <https://www.unian.net/war/putin-obyavil-ob-anneksii-chastey-4-oblastey-ukrainy-i-predlozhit-peregovory-11995998.html>.
10. У «Слузі народу» пояснили, чому Україна не визнає незалежність Косова. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kosovo-vyznannia-nezalezhnist/32016061.html>.
11. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 3. Предметно-тематична частина: К–О / Відп. ред. М.М. Варварцев. К.: Ін-т історії України НАН України. 2012. 315 с.
12. Україна має визнати Косово лише після Сербії, бо Росія може розіграти карту Криму, – експосол в балканських країнах. URL: <https://espreso.tv/ukraina-mae-viznati-kosovo-pislya-serbii-bo-rosiya-mozhe-rozigrati-kartu-krimu-eksposol-v-balkanskikh-krainakh>.
13. Хмельова І. Є. Міжнародно-правове визнання Республіки Косово. *Молодий вчений*. 2017. № 7. С. 406–409.

Воротняк Каріна Іванівна

*студентка IV курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Науковий керівник – Ковалець Тарас Романович, асистент кафедри історії
України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(м. Чернівці), кандидат історичних наук*

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ВОЗОВОГО ТАБОРУ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Під час вивчення військового мистецтва різних народів світу виявляються як подібні, так і відмінні елементи їх військового мистецтва. Базові принципи підготовки і ведення війни, специфічні підходи й засоби проведення битв і кампаній стали основою для виникнення військової стратегії. Оскільки певні засади і набір конкретних стратегем є універсальним і закладають фундамент військового мистецтва, це може пояснити, чому окремі елементи військового мистецтва в деяких народів, незважаючи на географічну чи хронологічну віддаленість, є подібними.

Значний вплив на формування військового мистецтва мали особливості географічного розташування, соціально-економічного розвитку, самобутні національні військові традиції тощо. Враховуючи ці фактори, в усі часи перед армією виставлялося завдання розробити ефективні методи як наступу, так і захисту. Саме цим обумовлена мета даної публікації – з'ясувати історичні витоки та указати на аналоги використання возового табору у Центрально-Східній Європі.

Одним із перших дослідників, хто поставив питання де вперше з'явився спосіб захисту під прикриттям табору – в Русі (східних слов'ян) чи її ворогів – був український історик П. Голубинський. На його думку, таборовий (возовий захист) повинен був з'явитися природно, вже з *«готових даних»* [1, с. 73]. Такі *«дані»*, як стверджує науковець, могло

дати саме кочове життя: *«постійні пересування з місця на місце з кибитками-вежами, місцевістю, позбавленою будь-якого укриття, виводили кочівників на шлях захисту за допомогою цих же веж... Постійні напади, несподівані і стрімкі, одного кочового племені, одного роду на інший, дуже рано змусили кочовика шукати прихистку за своїми вежами. Особливо це було необхідно в той час, коли те чи інше плем'я перекочувувало зі своїм майном і стадами з одного місця на інше. В цей момент кочівникам дуже важко було захищатися, а тому природно припустити, що в таких випадках рух відбувався табором (возовим укріпленням). Якщо ставався напад, табір (возове укріплення) зупинявся; все майно, стада, діти й жінки і частина воїнів замикались в таборі, а спереду шикувалась маса вершників, яка і рухалась на ворога; в разі невдачі розбиті воїни відступали до табору і могли в ньому сховатись»* [1, с. 74].

Тактика такого виду повинна була існувати у номадів з незапам'ятних часів і була наслідком самого способу їхнього життя. Опис такого табору, який використовували угорці під час свого пересування територією Центрально-Східної Європи, знаходимо у Фоми Сплітського: *«розставивши таким чином вози і щити по колу на кшталт табірних укріплень, всі вони розмістились ніби в дуже тісному загоні, і ніби прикривали себе з усіх боків возами і щитами. Угорці вважали, що знаходяться в укріпленому місці, однак воно виявилось головною причиною їхньої поразки»* [21, с. 106-107].

Побутує думка, що слов'яни перейняли цей прийом у сусідів-кочовиків. Сучасний київський дослідник В. Топальський з цього приводу наводить наступний аргумент: оскільки основними ворогами русів в різні часи були мадяри, печеніги та половці, то є всі підстави для розгляду впливу цих народів на військову справу слов'ян у часи Київської Русі, а саме на спосіб захисту русів за допомогою возового укріплення [17, с. 11].

Таке облаштування табору, однак, був досить поширене як серед різних євразійських варварів, так і у військах *«цивілізованих»* країн. Навіть традиційно вживана в літературі назва такого укріплення – ваґенбург – германського, а не кочовницького походження, тому достеменно визначити хто саме познайомив слов'ян із таким прийомом неможливо [13, с. 178]. За свідченнями Феофілакта Симокатти, слов'яни, рятуючись від ромеїв (візантійців), *«склавши вози, влаштували з них укріплений табір і в центрі цього табору сховали дітей і жінок»* [20, с. 154].

З вищенаведеного опису можна зрозуміти, що слов'яни не тільки встановили вози по колу, а й зв'язали їх між собою, що надзвичайно ускладнювало штурм такого укріплення. Захисники перебували у вигіднішому становищі: по-перше, вози слугували гарним укриттям для стрільців та металників; по-друге, стоячи на возах, їм було зручніше вразити як кінного, так і пішого ворога. Пробити ж прохід у *«стіні»* зв'язаних возів було практично неможливо – щоб перекинути або зсунути хоча б один віз, його необхідно було роз'єднати із сусідніми, що було нелегко під потужним обстрілом тих, хто тримав оборону у ваґенбурзі [13, с. 179].

Відомий дослідник історії України М. Грушевський стверджував, що спосіб застосування возових таборів *«широко звістний у азійських орд (гунів, угрів, половців), і очевидно, дуже рано мусив бути перейнятий нашими предками, а потім широкою розвою, популярності й значіння дійшов в тактиці козацькій, коли маємо й ближші відомости про нього»* [2, с. 252]. Основною функцією возів в даний період було забезпечення війська озброєнням і провіантом. Перша згадка про обоз руського війська зустрічається у *«Повчанні»* Володимира Мономаха під 1096 р.: *«оружье бяхомъ услали напередъ на повозехъ»* [10, с. 90]. За даними І. Срезневського, слово, що позначає обоз, з'явилося в джерелах, що стосуються подій кінця XI – початку XII ст., і відповідало слову *«товар»* [14, с. 969].

Поява в писемних джерелах кінця XI ст. згадок про сухопутний обоз не була випадковою. По-перше, розквіт Київської Русі в часи Ярослава Мудрого призвів до розвитку сухопутних комунікацій, що сприяло активному використанню нових засобів пересування. По-друге, у 1050-х роках на південному сході Русі з'явилася нова загроза – половці. Це спричинило зміни у руському військовому мистецтві – у стратегії, тактиці військ, спеціалізації підрозділів. Для боротьби з половцями були потрібні інші війська, організація яких враховувала б особливості ведення військових дій за іншого рельєфу (степового), та проти іншого противника (кінноти). Стрімкість легкоозброєної кінноти половців вимагала подібної активності і від руського війська. Ймовірно, з цього моменту князі починають переходити від формування важкоозброєного пішого війська до важкоозброєного кінного війська, оскільки важке озброєння обмежувало мобільність воїнів. Таким чином, війську знадобився невеликий обоз, який би не обтяжував дружину [7, с. 82].

Руський обозний транспорт, однак, як і обози кочівників, використовувався також для військових цілей – як пересувне польове укріплення. Обози кочовиків в літописах називали *«вежами»*. Поняття було широким – шатро, кибитка, стан, город [14, с. 484–485].

Практично у всіх згадках про *«товар»* простежується взаємозв'язок: *«товар»* згадувався у тих князів, котрі мали зв'язок з кочовиками – половцями, чорними клобуками. Наприклад, перша згадка *«товару»* з'являється в джерелах у зв'язку з діяльністю Василька Ростиславича: *«и приде Василко въ 4 ноябрья, и перевезеся на Выдобычь, и иде поклонитя къ святому Михаилу в манастырь, и ужина ту, а товары своя постави на Рудици; вечеру же бывшую приде в товаръ свой»* [9, с. 250]. Цей князь воював разом з половцями проти спільного ворога. У 1091 р. Василько і Тугоркан з Боняком розгромили печенігів, в 1092 р. з тими ж половцями Василько розгромив поляків [7, с. 84].

Отож, нема нічого дивного в тому, що руські воєначальники стали використовувати обози так само як і кочовики. Наприклад, 1099 року джерела повідомляють, що під час облоги Володимир-Волинського, *«и ста Давыдъ, оступивъ град, и часто приступаше. Единою подступиша к граду под вежами, онѣм же бьющим с града, и стрѣляющим между собою, идяху стрѣлы акы дождь»* [9, с. 264]. Однак у повідомленні йшлося про те, що возами були не *«товари»*,

а «вежі», хоча про кочовиків літописець не згадував. Як вважав історик Д. Мойсеев, це було пов'язане з тим, що літописець хотів приховати взаємодію руського князя і половця Боняка, оскільки перед облогою Володимир-Волинського саме завдяки Боняку було здобуто перемогу над угорським королем та князем Ярополком Володимировичем. Цілком природно, що потім Давид Ігорович вирушив «вступати у володіння» за підтримки Боняка. Отже, воїнами, які брали в облогу Володимир, були половці, тому літописець і згадував не руський «товар», а «вежі» кочівників [7, с. 85].

Якщо намагатися простежити хронологічну послідовність писемних свідчень, то наприкінці XI ст. половці використовували «вежі» також як пересувне польове укріплення. Руські «товари» приблизно з другої половини – другої чверті XII ст. стали використовуватися в аналогічних ситуаціях. Наприклад, при описі подій 1151 р. літописець відзначив: *«начашася бити по Днепроу оу насадех от Києва оли и до Десны они ис Киева в насадех выездеху биться а они ис товар и тако бьяхутся крепко»* [4, ствп. 243]. Очевидно, захисники Києва використали для оборони переправи через Дніпро окрім «насадів» (річкових суден) і «товари» (обози), які підвезли до берега. У даному випадку ми бачимо використання руського «товару» в ролі рухомого польового укріплення [7, с. 85].

У наступний литовсько-руський період історії України зберігається практика застосування возових таборів. Зокрема, у ході битви проти військ Золотої Орди на р. Ворсклі 13 вересня 1399 р. князь Вітовт Кейстutowич знаходився *«во обозе, въ кованыхъ телегахъ на чепехъ железныхъ, со многими пищалями и пушками»* [6, с. 173]. Як констатував чернівецький історик А. Федорук, ствольну вогнепальну зброю литовці на перших порах наважувались вивозити на поле битви саме під захистом возового укріплення – *«вагенбург»*. Однак у боротьбі з мобільним противником новий прийом виявився малоефективним [18, с. 165].

До застосування возового табору на полі бою вдавалися учасники битви під Грюнвальдом (15 липня 1410 р.). Підрозділи антиорденської коаліції біля с. Фаулен (Ульново) переправились через річку Марша і розташувались трьома обозами, спорудженими як вагенбург [16, с. 86]. Як доводив білоруський історик А. Тарас, литовський князь Вітовт, котрий до того часу вже чотири рази вступав у союз з Тевтонським орденом, прожив кілька років у його володіннях, чудово знав свого противника. Він розумів, що пробити лави важкої рицарської кінноти в лобовій атаці практично неможливо. Єдиний шанс на перемогу – змусити її порушити свій стрій і звести на польове укріплення [16, с. 94]. У ході битви кіннота Вітовта перемістилась до лісу і, розділившись на дві частини, відкрила прохід до свого вагенбурга. Декілька хоругв великого маршала ордену Фрідріха фон Валленрода кинулись в погоню, що порушило бойовий стрій супротивника і полегшило становище лівого флангу Вітовта. Хрестоносці, які погнались за втікачами, біля литовського табору були оточені й знищені [16, с. 96]. Багато хрестоносців, яким вдалося уникнути оточення або вирватись з нього, засіли у своєму вагенбурзі. Оточений рядами возів, забезпечений піхотою, табір давав можливість оборонятися.

Успішної оборони, однак, не вийшло. Ваґенбург' було захоплено внаслідок стрімкої атаки, а майже всі його захисники загинули [16, с. 106]. Варто наголосити, що серед ключових факторів, які зумовили поразку тевтонців, А. Тарас виокремив вдаваний відступ татар і литовців, унаслідок чого тевтонці загрузли в бою за ваґенбург' і зазнали важких втрат; перетворення союзних обозів в укріплені табори дало литовцям можливість зупинити атаку загонів Конрада фон Валленрода [16, с. 108].

Із битвою під Грюнвальдом пов'язаний важливий епізод в кар'єрі одного з майбутніх військових лідерів гуситів Яна Жижки, котрий, беручи участь у битві на боці тевтонців, уперше познайомився з використанням возового табору для оборони [15, с. 66]. Як засвідчили події Гуситських війн, саме вдало розроблена лідером таборитів тактика й використання ваґенбург'а сприяла поступовому перетворенню гуситів у потужну та загартовану армію, і навіть створенню репутації непереможного війська.

Ваґенбург' таборитів – це рухома фортеця, складовими частинами якої були скріплені ланцюгами вози, що рухалися рядами (колонами). Кожен віз запрягався двома кіньми: один йшов у голоблях, а другий попереду – у постромках. Пересування регулювалися сигнальними прапорами, що підіймалися на передньому та задньому возі кожного ряду. Зазвичай вози утворювали чотири колони (ряди) – дві крайні і дві внутрішні. Передні і задні краї крайніх колон були довшими за внутрішні, і ці виступаючі краї рядів називалися «окридили» (крила). Вони служили для того, щоб, залежно від обставин, з'єднуватися між собою для швидкого перетворення похідного порядку на форму закритого табору. Взагалі ж під час руху вони утворювали найрізноманітніші форми, наприклад у вигляді літер V, C, E або Ω. Якщо рухома фортеця мала перетворитися на закритий табір, то коней випрягали, голоблі насувалися на передні вози і з'єднувалися ланцюгами. Коні залишалися біля возів, щоб у будь-який момент їх можна було знову запрягти, оскільки гусити часто раптово переходили від оборони до нападу. Коні перебували під наглядом зброєносців, чотирикутними щитами яких прикривалися проміжки між возами. На кожному возі стояли чотири молотильники, які були навчені робити окованим залізом ланцюгами від двадцяти до тридцяти помахів на хвилину, а також воїни, озброєні довгими гаками, і кілька лучників, арбалетників та стрільців з рушницями [3, с. 305].

Гуситський віз перетворився на тактичну і бойову одиницю, яка мала обслугу з 20 чоловік, серед яких 6 лучників, 2 стрільці з рушницями, 2 мечоносці зі щитами, 4 ціповики, 4 воїни з баграми і мечами, 2 їздові з мечами і щитами. Була створена конструкція возу з високими бортами, закритими дерев'яними щитами, розміри яких можна було збільшувати. Ці заходи дозволили вести бойові дії не тільки біля воза, а й з возу [15, с. 66].

Ваґенбург' намагалися будувати на високому місці і за наявності часу посилювали ровом. Деякі вози були озброєні гарматами, наглухо закріпленими упоперек воза (без можливості повороту гармати або зміни кута піднесення) [12, с. 129]. Загін (5-6 тис. чол.) з трьома сотнями возів міг зайняти для оборони площу близько 24 тис. м² (300x80 м) [11, с. 499]. У ваґенбурзі, як правило, залишалися два виходи: передній для піхоти і тильний для кінноти, що прикривалися чотирикутними щитами. Іноді

гусити влаштовували земляні бастіони, обладнані бомбардами. Виходи використовувалися для вилазок піхоти та кінноти, що становила резерв [11, с. 499]. В одному із заздалегідь підговлених пунктів (зазвичай тильний вихід) возове укріплення розмикалось – і через ці ворота вихоплювалась кіннота, яка проводила флангову атаку на деморалізованого противника, в той час як піхота здійснювала вилазку з іншого боку (як правило, передній вихід). У такому випадку ворога змушували до відступу чи навіть до хаотичної втечі. Швидкий перехід від оборони до контратаки був тактичним новаторством гуситів [19, с. 266].

Елементи польового укріплення були використані гуситами під командуванням пана Брженека зі Швігова у битві при Книні 6 листопада 1419 р., а через кілька місяців уміле використання ваґенбург'а у битві при Судомержі допомогло гуситам здобути перемогу. 25 березня 1420 р. гуситський загін, що відступав з Пльзеня до Табору, був атакований військом південночеських панів під командуванням Мікеша з Емніште та Петра зі Штенберка. Гусити, на чолі яких стояли пан Брженек зі Швігова, Ян Жижка з Троцнова та Валкун з Адлара, зайняли зручну оборонну позицію біля одного зі ставків поблизу Судомержі, оточивши позиції похідними возами. Саме возове укріплення дозволило відбити атаку чисельно більшої рицарської кавалерії. Бій тривав кілька годин, втрати обох сторін були великі. У битві при Судомержі можна виявити основні елементи гуситської тактики – використання ваґенбург'а та особливостей рельєфу місцевості. Згодом зі збільшенням чисельності армії, появою кавалерії, покращенням якості озброєння та рівня підготовки військ тактика буде доповнена новими елементами – контратакою та переслідуванням супротивника [8]. Загалом, як констаує український дослідник І. Стороженко у гуситів кожен віз був перетворений на неприступну маленьку фортецю Його обслуга могла вести бій проти рицарів навіть окремо від табору, завдаючи їм ніщивних ударів [15, с. 66].

Найбільш важлива складова гуситської військової техніки – возове укріплення – набула значного поширення у Східній Європі, де рівнинний характер рельєфу і засилля кінноти у воюючих сторін сприяв застосуванню броньованого захисту. Як стверджувала чернівецька дослідниця І. Кубай, *«саме даною тактичною особливістю можна пояснити поразку 1,5-тисячної таборитської піхоти, очоленої Сигізмундом Корибутовичем, яка підтримала в битві над р. Свєнтою під Велькоміром 1435 р. князя Свидригайла Ольгердовича. Під час переправи через річку Свєнту вози були розірвані, і обороноздатність таборитів звелася до нуля. Крім того, сильний дощ та в'язкий ґрунт редукували до мінімуму операційні можливості табору»* [5, с. 11].

Отже, практика застосування вазового табору як бойового елемента простежується в стратегії кочових народів на теренах Центрально-Східної Європи щонайменше з IX–X ст., що було продиктовано нагальною потребою захисту на відкритій місцевості за відсутності природних об'єктів, придатних виконувати захисну функцію.

Під час військово-політичних контактів з номадами Великого степу цей прийом був запозичений східними слов'янами, що підтверджується свідченнями літописних джерел. У подальшому, в литовсько-руський

період, такий вид польової фортифікації набув доволі широкого застосування як на теренах України, так і поза її межами. Дослідники відзначають використання ваґенбург'а як ключового фактора, що забезпечив перемогу союзних військ над Тевтонським орденом у битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р.

Найбільш активного використання ваґенбург'а набув у період т. зв. гуситських війн завдяки таланту полководця Яна Жижки. Саме гусити перетворили возовий табір на основний бойовий елемент своєї армії, здійснивши ряд ефективних новацій. Більшість перемог гуситів була зумовлена саме вмінням використання ваґенбург'а на полі бою, причому не лише задля захисту, а й для контратак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Голубовский П. В. Съ какого времени можно прослѣдить на югѣ Руси способъ защиты таборомъ? *Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве*. 1889. Т. II. М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1902. С. 72–79.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 586 с.
3. Дельбрюк Г.Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 3 СПб.: Наука, Ювента, 1996. 448 с.
4. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. II. М.: Языки русской культуры, 1998. 938 стб.
5. Кубай І. Поширення та вплив гуситських ідей на українських землях кінця XV – першої половини XVII ст. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів*. К: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 7–17.
6. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Полное собрание русских летописей. М.: Языки славянской культуры, 2000. Т. XI. 264 с.
7. Моисеев Д. А. К истории военного дела древней Руси: «лоды», «товар», «возы». *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*. Сер. 2. 2015. Вып. 1. С. 79–88.
8. Пашинин А. П. Шляхта и военное искусство гуситов. *Военно-исторические исследования в Поволжье*. Вып. 5. Саратов, 2003. URL: <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/10082/06.pdf>
9. Повесть временных лет. *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века*. М.: Художественная литература, 1978. – С. 22–276.
10. Поучение князя Владимира Мономаха. *Памятники литературы Древней Руси XI–XV веков*. М.: Советская Россия, 1981. С. 86–97.
11. Разин Е. А. История военного искусства, в 3-х т. Т. 2. История военного искусства VI–XVI вв. СПб.: ООО «Издательство Полигон», 1999. 656 с.
12. Свечин А. А. Эволюция военного искусства. Т. 1. М.-Л.: Военгиз, 1928. 387 с.
13. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
14. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 3. СПб.: Типогр. Императорской Академии наук, 1912. 988 с.
15. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній і українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держуніверситету, 1996. 320 с.
16. Тарас А. Е. Грюнвальд. 15 июля 1410 г. Минск: Харвест, 2010. 160 с.
17. Топальський В. Л. Військово-інженерна справа Київської Русі (IX – перша половина XIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005. 21 с.

18. Федорук А. Роль князів з династії Гедиміновичів у появі та використанні вогнепальної зброї в руських землях наприкінці XIV – першій половині XV ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 20: Синьоводська битва 1362 р. в контексті історії Східної Європи. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 163–176.
19. Федорук А. В., Кубай И. М. Гуситы и военное дело Молдавии в XV в. *Stratum plus*. 2013. № 6. С. 255-276.
20. Феофилакт Симокатта. *История*. М.: АН СССР, 1954. 222 с.
21. Фома Сплитский. *История архиепископов Салоны и Сплита*. М.: Индрик, 1997. 320 с.

Лисенко Владислав Олександрович

студент групи І-6 Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА МАЗЕПИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Постать Івана Степановича Мазепи в історіографії є, мабуть, однією з найбільш суперечливих, в цілому історичні праці про гетьманування Мазепи умовно можна поділити на чотири етапи: дворянсько-ліберальний (XVIII ст.); буржуазно-демократичний (XIX – початок XX ст.); радянсько-догматичний (1917–1991); сучасний (1991–2022). Тож метою дослідження є загальний огляд найбільш відомих історичних праць, що видані у зазначених періодах.

У межах дворянсько-ліберального періоду, мою думку, особливо цінним з наукової точки зору є літопис Самійла Величка [1], в якому детально описано виникнення Гетьманщини з часів Б. Хмельницького та її розвиток за його правонаступників, в тому числі й Івана Мазепи. Не буде перебільшенням сказати, що історикам відомий родовід Мазепи, період його становлення, розвитку та освіти саме завдяки доробку Самійла Величка. Літопис є цінним з наукової точки зору ще й тому, що виклад подій в ньому здійснюється на основі універсалів, листування Івана Мазепи та інших особистих документів гетьмана. Взято до уваги також Коломацькі статті, написані московськими державниками, та підписані Мазепою при отриманні булави 1687 рік .

Розглядаючи буржуазно-демократичний період варто згадати ґрунтовне дослідження видатного українського історика Миколи Костомарова «Мазепа» [4] 1882 року. Даний доробок залишив помітний слід як у вітчизняній, так і російській історіографії відносно даного питання. Не можливо не зауважити і сміливість самого Миколи Костомарова, який ризикнув звернутися до дослідження постаті Мазепи в часи, коли це було м'яко кажучи не популярним, а сама персона гетьмана вважалася темою табу. Враховуючи специфіку часу і становище науковця, цілком пояснюваним є негативне змалювання та недооцінення державницької діяльності Мазепи. Це пояснює і походження таких образливих ярликів як «зрадник», «боягуз», «пристосуванець» тощо. Проте не можна недооцінювати і цінність даного дослідження, адже навіть у негативному контексті автор залишає місце для роздумів. Об'єктивний читач обов'язково зверне увагу на

конкретні факти, що свідчили про імперську політику царя відносно Гетьманщини, що наштотує на висновок про те, що Івана Мазепа все ж боровся за незалежність Вітчизни і орієнтуючись від обставин намагався обмежити наступ на козацькі вольності та права. Як недолік роботи Костомарова, на нашу думку, можна вважати недооцінення значення державницької політики Мазепи та натяк на те, що гетьману забрало національної свідомості. Також не дослідженим питанням залишилися відносини Івана Мазепи з різними прошарками населення, зокрема старшиною, церквою, міщанами та селянами.

Цікавими на мою думку є також погляди українського «*батька історії*» Михайла Грушевського на постать гетьмана Мазепи, які варто зауважити є також доволі суперечливими. Проте щодо оцінки союзу зі шведами Грушевський також об'єктивно оцінив даний крок гетьмана, називаючи це вимушеною необхідністю, на яку був вимушений піти Мазепа задля збереження української державності. Тобто Грушевський називав цей союз найменшим із зол в виборі між яким стояв гетьман [2].

Думки радянських пропагандистських істориків є очевидними, адже дана епоха відбилася на історіографії умовним змаганням між дослідниками за право більше очорнити Мазепу. В якості прикладу можна навести «*Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*», випущені в 1959 році В. Дядиченком [3].

У повоєнну добу дослідників Мазепи чекала незавидна доля, проте варто виділити монографію О. Оглоблина «*Гетьман Іван Мазепа, та його доба*» 1960 року, нас створення якої історик поклав більшу частину свого професійного життя [5].

Щодо оцінки діяльності Мазепи в зарубіжних працях то значний інтерес викликає книга Теодора Мацьківа – «*Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*». На її сторінках мова йде про події, що відбувалися в Україні у кінці XVII — на початку XVIII ст. Праця написана на широкій джерельній базі. Теодор Мацьків проаналізував широке коло як архівних, так і опублікованих джерел, у яких знайшли відображення життя й діяльність гетьмана України, зокрема, його зовнішня політика. Різноманітний фактичний матеріал вчений почерпнув з німецьких, англійських, французьких, шведських, голландських, австрійських, швейцарських дипломатичних реляцій, з преси, мемуарів, документів зарубіжних архівів [6].

Найбільший за обсягом та найширший за змістом у монографії розділ третій «*Мазепа у німецьких джерелах*», в якому наводяться численні відомості з преси про події, що відбувалися в Росії, у тому числі і в українських землях, у кінці XVII ст. – на початку XVIII ст., про Мазепу, зокрема, про його участь як провідника козацьких походів проти Кримського ханства і Туреччини, у придушенні повстання на Правобережній Україні, очолюваного Семеном Палієм, проти польсько-шляхетського гніту.

У підрозділі «*Мазепа в німецькій пресі до 1708 року*» Т. Мацьків зазначає, що свідчення чужинців у тодішній пресі для нас цікаві й цінні, бо вони висвітлюють не тільки постать гетьмана, а й тогочасне суспільне, політичне, культурне життя в Україні.

У монографії наведено ряд інших свідчень, почерпнутих автором з німецької преси, в якій позитивно оцінювався І. Мазепа.

Праця написана на широкій джерельній базі. Теодор Мацьків проаналізував широке коло як архівних, так і опублікованих джерел, у яких знайшли відображення життя й діяльність гетьмана України, зокрема, його зовнішня політика. Різноманітний фактичний матеріал вчений почерпнув з німецьких, англійських, французьких, шведських, голландських, австрійських, швейцарських дипломатичних реляцій, з преси, мемуарів, документів зарубіжних архівів [7].

Сучасна історична наука вже є більш незалежною від політичних обставин має на меті саме незаангажоване висвітлення державницькою діяльності Івана Мазепи, багато праць епохи незалежності знімають з гетьмана образливі ярлики попередників.

Тож дійсно, історіографія діяльності гетьмана Івана Мазепи суперечлива, часом заангажована, часом навіть образлива, проте радує те, що на сучасному етапі вже існує ряд можливостей об'єктивного дослідження персони та діяльності гетьмана Мазепи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Величко С. Літопис. Т 2 / пер., авт. комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 581 с.
2. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Вид-во «Світ». 2007. Т. 8. С. 123–134.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 530 с.
4. Костомаров М. Мазепа. Київ, 1991. 136 с.
5. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Торонто, 1960. 408 с.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с.
7. Шевченко Ф. П. Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с. *Український історичний журнал.* 1993. № 2-3. С. 115–121.

Ребенок Вікторія Русланівна

студентка 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

МІСЦЕ РУСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Витоки українського державотворення мають глибоке коріння, що сягає доби існування Давньоруської держави, яка здійснила значний вплив на суспільну, економічну, політичну та культурну сфери наступних державних утворень які існували в рамках сучасної території України.

М. С. Грушевський у «*Історії України-Руси*» – першому викладі історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. – дотримується думки про те, що пріоритетна роль формуванню етногенезу українського народу належить території [3, с. 245]. Спочатку Русь складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель, тобто вона не виходила за межі протоукраїнської етномовної території. На цій же території містився й політичний, економічний та

культурний центр держави – Київ. На 860-ті роки Русь також об'єднувала лише українські племена – полян, деревлян, південних дреговичів та чернігівську частину сіверян. В останній чверті IX ст. територія держави почала значно розширюватися [4, с. 51].

Першою засвідченою у писемних джерелах назвою історичної території України була «Руська земля», «Русь». Термін «Київська Русь» веде свій початок не з історичних джерел, а зі сторінок наукових праць першої половини XIX ст.

У Бертинських анналах, які містять найдавнішу західноєвропейську згадку про державу «Русь», зафіксовано також, що у 839 р. до імператора Людовика I (814–840) прибуло посольство візантійського імператора Теофіла (829–842), який «*прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони і народ їх, називаються Рос (Rhos); їх король (лат. rex) має титул хакана (лат. chaganus), і направив до нього (Теофіла), як вони стверджували, заради дружби*» [1, с. 77–78]. Назва «Русь» уперше в тексті давньоруського літопису зазначена 852 роком: «*Нача ся прозывати Руская земля*» [1, с. 84].

На думку вітчизняного історика Ю. І. Терещенка, об'єднання східнослов'янських племен у державу, насправді не було конфедерацією дрібних племен або окремих князівств – це була консолідована класична середньовічна імперія [5]. Русь конституювалася ранньофеодальною монархією з автократичною формою устрою. Вища державна влада у цей період мала військовий характер, і достеменно відомо, що перші руські князі були виборними [6]. Влада у державі реалізовувалася на принципі сюзеренітету-васалітету, який був притаманний Європі.

Організація державної влади і суспільства у Києво-Руській державі відповідала тогочасній європейській моделі. Вища державна влада належала князеві, який виконував найважливіші її функції, – законодавчу, виконавчу, судову та очолював військо. Йому належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею [1, с. 81].

По мірі централізації влади, традиції та звичаї почали фіксуватися у княжих статутах. За княгині Ольги ще мали місце звичаї помсти, аманату, але почалося правове врегулювання розмірів збирання данини, утверджувалося поняття власної території. У першому договорі Русі з Візантією (907 р.) зафіксоване посилення на «*Закон Руський*», що свідчить про існування фіксованих правових звичаїв (вірність досягнутій угоді, недоторканість представників іншої сторони, спадковість тощо [2, с. 244].

Спочатку сформувалася й діяла десяткова система органів державної влади. Суть її полягала в тому, що на завойованих або приєднаних територіях Великий князь київський залишав військові гарнізони, але згодом тисяча втратила своє реальне математичне наповнення та стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову та фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з соцькими, що також виконували фінансові, адміністративні та судові функції [1, с. 82].

У Києво-Руській державі сформувалися й утвердилися захисні механізми від тиранії та прагнення до демократизму, найвиразнішими

проявами якого були вічові традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. Правлячий князь у разі необхідності скликав народні збори населення – віча, що були важливим органом влади та інститутом українського звичаєвого права, будучи відомі ще за доби племінного ладу [1, с. 81–82]. Віче перетворюється в досить впливовий орган місцевого самоврядування, беручи на себе деякі функції державного управління. Наприклад, воно відмовило Мстиславу Володимировичу, брату Ярослава Мудрого, зайняти київський престол (1024 р.), а в 1068 р. народні збори усунули від влади в Києві Ізяслава Ярославича. У літописних джерелах зафіксована участь віча у вирішенні важливих питань життя міста і держави, війни і миру, у формуванні міської постійно діючої громади, яку очолював тисяцький. Роль міських громад і віче міст окремих князівств, їх вплив на вибори князя неухильно зростали по мірі посилення удільної роздробленості Русі [2, с. 247].

Укріпленню влади князя сприяло прийняття християнства 988 р. Нова релігія виконувала ідеологічну функцію в державі, бо навколо неї згруповувалися однодумці, що прагнули захистити свою батьківщину від іновірців. Християнство проголошувало владу правителя божественною. Ця релігія легітимно консолідувала знать і не виникало потреби застосовувати збройні засоби. Вона сприяла набуттю Руссю авторитету на міжнародній арені. З'явилися церковні суди, які, відповідно до судової реформи, були незалежними від княжих, вічевих, вервних і приватних судів. Церква визнавала патронат князівської влади в усіх галузях своєї діяльності і з часом стала її міцною ідеологічною опорою [6].

Історична закономірність утворення політичних об'єднань – держав, кордони яких в основному збігаються з межами відповідних етнічних територій, полягає в тому, що започатковує їх один конкретний етнос, якому й належить ця держава, незважаючи на можливі розширення її території в майбутньому, за рахунок земель інших етносів.

За концепцією М. С. Грушевського, кожна народність, включаючи й українську, має свою самостійну історію, початок якої пов'язаний з Руссю [3, с. 241]. Давня Русь спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили протоукраїнці. Русь виникла як рання українська держава. Лише значно пізніше вона стала типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці [4, с. 54].

Матеріальна і духовна культури України започатковані культурою праукраїнських союзів племен і Русі. Безпосередність історичної свідомості не перервали ні монгольська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV–XVI ст. Ця культурна традиція зберігалась та передавалась упродовж XVI–XVIII ст. і мала вияв у кераміці, прикрасах, житловому будівництві, у традиційному одязі, усній народній творчості тощо.

Таким чином, на ранніх етапах свого існування Русь розміщувалася на території Середньої Наддніпрянщини, до складу якої входило місто Київ – політичний і культурний центр держави. Русь була ранньофеодальною монархією з автократичною формою устрою. Князь володів вищою державною владою і виконував функції:

законодавчу, виконавчу, судову та був головнокомандувачем війська. Централізованість влади в державі впливала на задокументування традицій та звичаїв у княжих статутах та в перших збірках законів. У Русі сформувались органи державної влади, які спочатку були десятковими і забезпечували контроль території. Важливу роль для державотворчих процесів відіграло прийняття християнство 988 р. Нова релігія консолідувала населення Русі та укріпила владу князя. Підґрунтя матеріальної і духовної культури України було закладене Руссю, яка отримувала й важливу роль для становлення та розвитку в подальшому української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

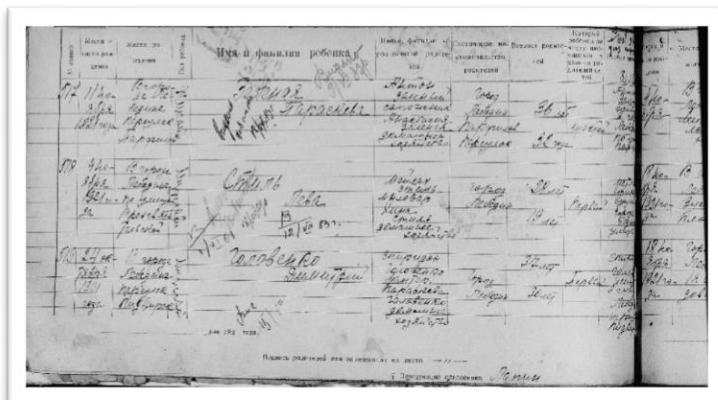
1. Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатомісячній історії українського державотворення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 74–87.
2. Калакура Я. С. Витоки українського суспільства та зародження громадянства (Княжа доба). *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. К.: ННДІУВІ, 2010. Т. XXVI. С.241–252.
3. Лебедева Ю. Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі як держави українського народу. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2014. Вип. 25. С. 240–251.
4. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К.: Видавничий центр «Академія». 2001. 152 с.
5. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття: навч. посіб. К.: Перун, 1996. 496 с.
6. Чорна К. П. Традиції державного управління у Київській Русі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 10. URL: <http://www.dy.pauka.com.ua/?op=1&z=1239> (дата звернення: 21.11.2022).

Білоножко Ігор Іванович

провідний науковий співробітник, Комунальний заклад «Лебединський міський краєзнавчий музей» виконавчого комітету Лебединської міської ради

НОТАТКИ ДО БІОГРАФІЇ ЛЕОНІДА МИХАЙЛОВИЧА СТИЛЯ

Український художник Леонід Михайлович Стиль народився 4 листопада 1921 р. в м. Лебедин, Харківської губернії. У книзі реєстрації актів громадянського стану про народження за 1919–1922 роки в записі за номером 518 читаємо що 4 листопада 1921 року в місті Лебедин в сім'ї миловара Мейлаха (28 років) та домогосподарки Хіни Стиль (19 років), які про-

Сторінка КРАГС

живають на вулиці Трьохсвятительській народився первісток, якого назвали Льова (так записано у КРАГС, пізніше стали називати Льоня – Леонід). За розповідями очевидців, Леонід почав малювати з чотирьох

років. Пережив Голодомор 1932–1933 років. Німецько-радянська війна застала Леоніда Михайловича в лавах Червоної Армії. У важких боях за Харків він потрапив під бомбардування, в результаті чого отримав важкий струс мозку від близького вибуху авіабомби. Після одужання продовжив службу в Сибіру.

Під час своєї «Сибіради», як не дивно це звучить, Леонід Михайлович зміг не лише поправити своє здоров'я, але і

почав вивчати пленер живопису у тодішнього директора Третьяковської галереї Євгенія Кудрявцева, учня легендарного пейзажиста Ісаака Левітана.

Упродовж 1945–1947 років навчався у Харківському художньому інституті (його викладачами були Сергій Фотійович Бесєдін, Йосип Абрамович Дайц, Олексій Опанасович Кокель). З 1947 по 1953 роки Стилль навчався у Ленінградському інституті мистецтв ім. І. Ю. Рєпіна Академії мистецтв СРСР (до 1917 року Російська імператорська Академія художеств). Навчався спочатку у професора Михайла Георгійовича Платунова, а пізніше в класі професора Рудольфа Рудольфовича Ференца та Василя Васильовича Мєшкова.

У 1953 році, невдовзі після закінчення відділення живопису, Леонід отримав своє перше професійне визнання – його дипломна картина «Відстоїмо мир», присвячена IV конференції прибічників миру, була представлена на виставках в Державній Третьяковській галереї в Москві, у виставковому залі в Казанському соборі в Ленінграді; картина багаторазово виходила з друку тисячними тиражами в СРСР та за кордоном. У 1958 (за іншими даними, у 1955 році) році він став членом Союзу Художників СРСР та членом профспілки художників.

Довгий час художник жив в Україні, у Києві, в будинку за адресою вул. Леніна № 40, кв. 6. Був членом Спілки художників України. З Україною Леоніда Михайловича пов'язує не лише місце народження, але й важливі періоди творчого становлення, формування особливого професійного

Л. Стилль. Дівчина біля комода. 50-ті рр.

«почерку», тематика картин. Був представником альтернативних течій в українському мистецтві (у 1960-ті роки).

Леонід Михайлович учасник 80 виставок, у тому числі, 11 всесоюзних, найпрестижніших в СРСР, зокрема, в Центральному Виставковому Залі, московському Манежі. Брав участь у всеукраїнських виставках з 1954 року, всесоюзних з 1953 року. Персональні виставки робіт Л. Стиля відбулися в Обухові у 1960 і 1971 роках, Києві у 1963, 1965 та 1971 роках. У 1968 році Стиль провів персональні виставки своїх картин в 22-х країнах світу, у тому числі, навіть у таких доволі екзотичних та маловідвідуваних громадянами СРСР місцях, як-от Санта-Крус-де-Тенерифе (столиця Іспанської автономії Канарські острови), Бейруті (столиця Лівану). Крім того, його картини та оповідання друкувалися в найпопулярніших ЗМІ СРСР та країн «народної демократії» в Східній Європі (уже не кажучи про республіканські та регіональні ЗМІ) – «Україна», «Огонек», «Работница», «Правда», «Известия», «Советская Культура», «Смена», «Творчество», «Румыния», «Юность», «Искусство», «Наше слово» (Польща), «Крестьянка», «Судовой колокол».

Майстер в ті роки став близьким другом та знайомим багатьох відомих діячів радянської доби. У тому числі, співака Леоніда Утьосова, композитора Дмитрія Шостаковича, скрипаля Давида Ойстраха, космонавтів Юрія Гагаріна та Павла Поповича, автора та виконавця пісень Олександра Вертинського. Леонід Стиль став одним з перших поціновувачів чудового та широко відомого автора пісень, «шістдесятника» Булата Окуджави, публічні виступи та концерти якого всіляко обмежувалися владою. Стиль написав два портрета Булата Шалвовича, допомагав йому провести та записати перші підпільні концерти. Л. Стиль – засновник і перший директор Балашихинської картинної галереї (РРФСР, 1976–1986).

Леонід Михайлович працював в галузі станкового живопису та книжкової графіки, у жанрі портрету, пейзажу, був майстром тематичних картин і картин на історичну тему.

Леонід Михайлович Стиль відомий своїми великими багатофігурним картинами, а також, фігурними, жанровими та пейзажними роботами, особливо тими, котрі зображують побут українських селян та пейзажі середньої полоси Росії. На додаток до своєї репутації «імпресіоніста» Стиль став одним з піонерів того, що в кінці-кінців отримало назву «суворий стиль». Леонід Михайлович ніколи не зупинявся на досягнутому, завжди шукав щось нове. Практично кожне десятиліття відмічалось відчутним стилістичним здвигом, яке відображало новий етап його художнього розвитку. «У Стиля немає стиля», – любив над собою пожартувати майстер, але, як відомо, у кожному жарті, є частина жарту. На мій погляд, у цій фразі присутній елемент самокритики, вимогливості Майстра до себе, творчої незадоволеності, постійне прагнення досконалості. Тим не менше, його картини можна зустріти в найбільших музеях провідних країн світу –

Японії, Франції, Чехії, Бельгії, США, Канаді.

Найбільш відмінними періодами в творчості Майстра були – Академічний період 1947–1953 років, Ранній Київський період 1953–1965 років, Київський період 1965–1975 років, Московський період 1975–1990 років.

У 1990 році Леонід Михайлович виїхав на проживання в США до

свого сина Олексія. Він продовжив творити і в Сполучених Штатах – у Каліфорнії, демонструючи ту ж пристрасть і енергію, які він проявляв в юності. Він був постійним підписним учасником Каліфорнійського арт-клубу. Помер Леонід Михайлович 4 жовтня 2014 року в м. Лос-Анджелес.

Олексій Леонідович Стиль продовжує справу свого батька; художник працює в традиціях Російської реалістичної школи, заснував «Союз російських художників», проживає в м. Лос-Анджелес, Каліфорнія, США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Памяти Леонида Михайловича Стиля. URL: <https://prizvanie-to.livejournal.com>.
2. Державний архів Сумської області. Ф. 7720. Оп. 22, Спр. 1, Арк. 619.
3. Стиль Леонид Михайлович. Произведения живописи. URL: <http://artgallery.krasno.ru> › Sti.
4. Стиль Леонід Михайлович. URL: <https://www.wiki.uk-ua.nina.az>.
5. Художник Стиль Леонид Михайлович. URL: <https://artinvestment.ru>.
6. Стиль Леонид Михайлович. Статті о живописи. URL: <http://www.artpanorama.su>.
7. Леонид Стиль. Википедия. URL: <https://wiki5.ru> ›.
8. Стиль Леонид Михайлович – Окна соцреализма. URL: <http://oknasocrealisma.com>.

СЕКЦІЯ 2 БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гаврилишин Петро Михайлович

доцент кафедри міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук

БОГДАН ГАВРИЛИШИН: СПРОБА КОРОТКОЇ БІОГРАФІЇ

У статті ставлю за мету висвітлити ряд ключових моментів біографії видатного вченого, мецената та громадського діяча проф. Богдана Гаврилишина. Враховуючи історичний контекст діяльності цієї особистості, прагну висвітлити періоди його життя у Польщі, Канаді, Швейцарії, співпрацю з Австралією та Аргентиною, допомогу молодій державі Україна.

Богдан Гаврилишин (1926–2016), працюючи директором Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, за родом своєї професійної діяльності відвідав значну кількість країн. Добре помітні контрасти між ними змусили його задуматися над тим, чому одні суспільства впевнено ідуть дорогою розвитку, а інші стоять на місці, показуючи неефективність. Продуковані ним ідеї і досі є актуальними з огляду на поточний стан держави Україна, адже після завершення російсько-української війни знову постане питання вироблення оптимальної моделі українського суспільства та держави. Можливості, які тоді появляться, потрібно буде максимально використати. Його життєвий досвід та непересічна біографія являються мотиваційним прикладом для молоді.

Постать та інтелектуальні здобутки Богдана Дмитровича вивчалися рядом таких науковців як М. Голянич [6, с. 472–474], О. Геращенко [5, с. 116–120], його біографію описували Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин [4, с. 208–214], В. Пуаєттон [11], зрештою він залишив свої спогади «Залишаюсь українцем», вперше надруковані в 2011 р. [3].

Як дізнаємося із енциклопедичної статті, Богдан Дмитрович Гаврилишин – український, канадський, швейцарський економіст, громадський діяч, меценат, колишній член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади [1, с. 88–89].

Народився він 19 жовтня 1926 року у с. Коропець (нині смт, донедавна Монастириський, тепер Чортківський район, Тернопільська область, Україна; тоді Буцацький повіт, Тернопільське воєводство, II Річ Посполита). У 1930 р. батько, котрий займався підприємницькою діяльністю (виросував хміль на продаж до броварень ін.) купив близько 10 га землі між м. Бучач і с. Жизномир, де збудував дім, який зберігся донині.

Три роки навчався у початковій школі в с. Жизномирі. Потім – у Буцацькій польськокомовній гімназії (у 1936/37 н. р. закінчив VIIа клас у 1937/38 н. р. закінчив VIIIа клас), яку після приходу більшовиків перетворили на середню школу. З вересня 1941 року навчався у Чортківській гімназії, а в 1943/44 н. р. – у Дрогобицькій гімназії.

У часи II Світової війни, у 1944 році, представники окупаційної адміністрації забрали його на примусові праці до Німеччини: *«Нас зловили німці й ми отримали щось на зразок “запрошення” до Німеччини, від якого було важко відмовитись. Потім був майже цілий рік важкої праці, жорсткої дисципліни, поганій їжі й жодного «світла в кінці тунелю» до травня 1945-го, коли війна закінчилась. Чи варто детально описувати ті останні дев'ять місяців “німецького раю”?* Навряд. Там не було нічого, що я бажав би згадувати, до того ж я був молодий, тому намагався перетворювати навіть небезпечні й важкі життєві ситуації на просто неприємні пригоди, надіючись, що ці пригоди гарно закінчатся» [3, с. 31].

Від травня 1945 року перебував у таборі для переміщених осіб, 1947 року виїхав до Канади. Тут він працював лісорубом, організовував вечірні класи для українців, діяв у профспілках.

10 червня 1950 р. в Торонто одружився на Лені (Леоніді) Гайовській, яка народилась в Едмонтоні в сім'ї канадських українців. Познайомився з нею завдяки Пласту, членкинею якого вона теж була [3, с. 57–58; 64].

1952 року здобув ступінь бакалавра, а в 1954 році – магістра спеціальності *«інженер-механік»* в Університеті м. Торонто. У 1954–1960 рр. обіймав посади з дослідництва, інженерної справи, менеджменту в Канаді. З 1960 р. мешкав у Швейцарії. 1976 року здобув ступінь PhD з економіки у Женевському Університеті.

Майже тридцять років Б. Д. Гаврилишин присвятив Міжнародному інституту менеджменту (МІМ-Женева). У ньому обіймав посади директора з навчання (1960–1968 рр.), директора Інституту (1968–1986 рр.), почесного науковця (1986–1989 рр.). У Женеві він викладав такі дисципліни, як економічний розвиток, керівництво міжнародними операціями, світове бізнесове середовище, управління державами тощо. Проводив семінари, головував на конференціях, читав лекції в університетах для груп фахівців та на міжнародних конференціях у більш, ніж 70 країнах.

Про свій вплив на Австралію Б. Гаврилишин писав: *«Один із наших випускників був директором міжнародної компанії IBM в Австралії і очолював Австралійську асоціацію менеджменту. Він переконав членів асоціації запросити мене прочитати лекції та стати головою великої конференції для керівників із різних секторів австралійського суспільства. Коли я отримав запрошення і прочитав, що подія проходить в Будинку опери у Сідней, прийняв його без найменшого вагання»* [3, с. 199]. Стосовно Аргентини він згадував: *«Як тільки приїхав до Буенос-Айреса, я усвідомив, що завдяки своїй книзі став досить відомим в академічних та політичних колах. Саме через це сім моїх лекцій були відкритими для громадян, а три виголошені виключно для командування армії, авіації і морського флоту. Мета зрозуміла: Аргентина на той час була під управлінням військової хунти. То була диктатура з обмеженням політичних прав людей і в усіх аспектах зовсім неефективна. Незадоволення населення зростало. Деякі з генералів стали замислюватися – чи не передати їм владу цивільним, однак вони вагались, бо не хотіли бачити “демократичну*

анархію". Завданням моїх лекцій було пояснити, що існує велика кількість систем управління, включаючи й побудовані на коаліції декількох партій, як, до прикладу, швейцарська пряма демократія з узгодженим прийняттям рішень на всіх рівнях політичної та адміністративної структури. У моїх лекціях була закладена ідея, що передача влади цивільним не обов'язково закінчиться "демократичною анархією". Запитання і дискусії після цих трьох лекцій носили делікатний характер. Речі мали стати зрозумілими, я їх не називав "поіменно". Через кілька місяців після мого візиту військова хунта оголосила, що восени відбудуться дострокові вибори. У мене не було впевненості, що це були прямі причини і наслідки, пов'язані з моїми лекціями, але очевидно дві речі збіглися не випадково» [3, с. 205].

В Україні почав працювати з 1988 р., завжди на громадських засадах. Від здобуття Україною незалежності був радником кількох Президентів України, прем'єр-міністрів, голів Верховної Ради.

1990 року заснував Міжнародний інститут менеджменту в Києві, що став першою бізнес-школою на теренах СРСР. Богдан Гаврилишин переконав Джорджа Сороса відкрити свій благодійний фонд саме в Україні, а не десь у Росії. Так фонд Джорджа Сороса «Відродження» фінансував декілька проєктів для Пласту [13, с. 366]. Першим головою наглядової ради Фонду став саме Богдан Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ–Україна) було створено у Києві в 1990 р. із залученням представників різних українських організацій. Це були Юрій Щербак з організації «Зелений світ», Павло Мовчан з «Просвіти», Борис Олійник з «Фонду культури». Вони стали співзасновниками й членами ради директорів МФВ. До наглядової ради також приєдналися: Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Володимир Василенко, Валерій Мещеряков, Володимир Савельєв, Сергій Конев, Ігор Юхновський та Валентин Симоненко [3, с. 218].

Що цікаво, станом на 1990 р. в Україні не існувало жодної установи для об'єктивного аналізу та пропозицій щодо політики уряду та інших гілок влади. Потреба в такій аналітиці була очевидна. Завдяки фінансуванню Джорджа Сороса Б. Гаврилишин створив Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), який діє і до сьогодні [3, с. 219–221].

У 1996–1997 рр. був директором Міжнародної академії довілля в Женеві.

Богдан Гаврилишин є також відомим членом Пласту – Національної скаутської організації України. Вступив до нього в другій половині 1930-х років; від квітня 1946 року належав до куреня Лісові Чорти. У 2006–2008 роках – голова Крайової пластової ради (КПР) – «законодавчого» органу Пласту. Пласт істотно вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина і як показав час, згодом, він натомість допомагав розвитку Пласту у вже набагато старшому віці. Так, очоливши КПР, він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ-Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні. Свідченням його системного підходу до організації роботи було заснування Фонду Розвитку Пласту, що дало можливість оплачувати

зарплатню постійним працівникам та фінансувати ряд так потрібних для скаутської організації проектів, зокрема проведення таборів, організації поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Він істотно допоміг трансформації Пласту з регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру [12, с. 241].

У 2010 р. учений заснував Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина, що починався як Фонд Розвитку Пласту. Його місією проголошувалася підготовка критичної маси молодих українців, які на власному досвіді вивчили як функціонують найкращі країни Європи, та зможуть утворити критичну масу людей, яка трансформує Україну. Наступного року після смерті Богдана Гаврилишина його трьома дітьми та дружиною фонд було перезасновано і він отримав назву Фонд Родини Богдана Гаврилишина [8]. Нова інституція продовжила всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності Фонду родини Богдана Гаврилишина та Фонду Богдана Гаврилишина сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. З 2022 р. діє амбасадорська програма, яка згуртувала активних, лідерських випускників для поширення цінностей та реалізації місії фонду. Окремо варто виділити «Проект #bh15» – проект з популяризації Декларації відповідальності людини, створеної Богданом Гаврилишином у 2014 р. Складаючись із 15 пунктів, вона покликана формувати культуру персональної відповідальності в Україні та світі [10]. Вони стосуються законслухняності, чесності, бережного ставлення до довкілля та поваги до людини. Він доводив, що однією з передумов виконання Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, є усвідомлення та прийняття кожним членом суспільства індивідуальної відповідальності на всіх рівнях. Автор відобразив різні рівні відповідальності, які можуть стати дороговказами до більш демократичного, інклюзивного та ефективного суспільства з точки зору гуманістичних цінностей. У 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, який відзначається щороку 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина.

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає *«перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів... Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України»* [2, с. 241]. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців *«зі здоровою системою цінностей»*, котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у своїй книжці *«Залишаюся українцем»*, повідомляючи про мету свого спеціального *«Благодійного фонду Богдана Гаврилишина»*.

Богдан Гаврилишин був членом ініціативної групи *«Першого грудня»* – об'єднання, створеного у 20-ту річницю референдуму за незалежність України відомими інтелектуалами та громадськими діячами. 8 грудня 2012 року ініціативна група *«Першого грудня»* представила один з ключових своїх документів – *«Українську хартію*

вільної людини». Документ було оголошено в Українському домі під час Національного круглого столу, присвяченого 21-й річниці референдуму за незалежність України. Хартію підписали В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Семен Глузман, Володимир Горбулін, кардинал Любомир Гузар, Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський та Ігор Юхновський [14].

24 жовтня 2016 року о 5-й ранку Богдан Гаврилишин помер у своїй квартирі в Києві. На даний момент на честь Богдана Гаврилишина названо вулиці в трьох містах України – Києві, Львові та Чорткові. 17 жовтня 2019 р. відбулося урочисте відкриття кімнати-музею Богдана Гаврилишина в його рідному смт Коропець. Крім представників місцевої влади та громади, на відкриття приїхали студенти й викладачі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Тернопільського національного економічного університету, Чортківської гімназії, пластуни з Івано-Франківська та Чорткова, давні друзі й колеги пана Богдана [9].

На мій погляд, Богдан Гаврилишин належить до непересічних представників українського народу, який не лише на словах, а й на практиці сприяв розбудові української держави та суспільства. Найкращим підтвердженням його ефективної діяльності є те, що започатковані ним справи і далі продовжують жити. Створені Богданом Гаврилишином ідеї мають свій потенціал для України і на сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Віднянський С. В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
2. Гаврилишин Б. Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. К.: Пульсари, 2009. 248 с.
3. Гаврилишин Б. Д. Залишаюсь українцем: спогади. К.: Пульсари, 2011. 288 с.
4. Гаврилишин Т. Ю., Гаврилишин В. П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль: Воля, 2004. 240 с.
5. Геращенко О. Л. Економіка XXI: країни, підприємства, людини. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2019. 313 с.
6. Голянич М. Футурологія. Філософія майбуття: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 540 с.
7. Міжнародний фонд «Відродження». URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/>.
8. Місія. URL: <https://bhfamily.org/>.
9. На Тернопіллі відкрили музей Богдана Гаврилишина. URL: <https://zbruc.eu/node/92902>.
10. Проекти Фонду. URL: <https://bhfamily.org/proekty/>.
11. Пуаєттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біопр. / пер. з франц. І. Відлер. К.: Славутич-Дельфін, 2015. 144 с.
12. Сич О. Пласт – український скавтинг: нарис витоків, історії, сьогодення. – 2-ге вид., змінене, доповнене. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. 288 с.
13. Субтельний О. та ін. Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху. Торонто: Пластове Видавництво Plast Publishing Inc., 2019. 440 с.
14. Українська хартія вільної людини. URL: <http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny>.

Цибка Веніамін Іванович

голова Сумського міського об'єднання громадян «Фонд підтримки інформаційних проєктів «Алгоніка»

СТУДІЇ З ДОСЛІДЖЕННЯ РОДОВОДУ ІСТОРИКА ВОЛОДИМИРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ПАРХОМЕНКА

Відома українська науковиця Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко назвала історика Володимира Олександровича Пархоменка «одним з видатних знавців старої історії України» та «одним з кращих дослідників» [37, с. 20]. І, не зважаючи на таку високу оцінку наукової спадщини історика, його генеалогія зостається білою плямою – більшість енциклопедичних видань вказують лише дату й місце народження та походження з родини священнослужителів [23; 34; 36, с. 146]. Не додають нової генеалогічної інформації і нечисленні монографії та наукові статті присвячені, здебільшого, науковому доробку історика [1; 28; 38, с. 13; 39; 40; 45; 46].

Мета публікації – дослідити та описати родовід В. О. Пархоменка. Мета деталізована наступними завданнями – на прикладі дослідження генеалогії священицького роду Пархоменків: а) висвітлити технологію архівного пошуку для генеалогічних досліджень такого роду; б) схарактеризувати особливості документальної бази дослідження родоводів священиків та церковнослужителів; в) з'ясувати цінність окремих видів документальних джерел для дослідження генеалогії духовенства; г) оцінити трудомісткість генеалогічних досліджень з відновлення звичайних та змішаних родоводів представників духовного стану.

Дослідження родоводу розпочалося з відправної точки – відомих дати та місця народження Володимира Олександровича. На збереженні у Державному архіві Сумської області є метричні книги церков містечка Сміле Роменського повіту Полтавської губернії: Миколаївської – за період 1870–1917 років; Покровської – за 1770–1848, 1880–1917 роки; Преображенської – за 1880–1917 роки; Трьохсвятительської – за 1853–1856, 1872–1918 роки; Успенської – за 1804–1849, 1880–1919 роки. Отже, для виявлення актового запису про народження Володимира Олександровича Пархоменка підлягають обробці метричні книги за 1880 рік усіх смілянських церков. Те, що більшість цих метричних книг знаходяться у одній архівній справі [9], значно спростило задачу. Результат був досягнутий – у метричній книзі Преображенської церкви за 1880 рік виявлено актовий запис № 38 про народження дев'ятого вересня 1880 року у «мѣстечка Смѣлого Преображенской церкви священника Александра Андреева [сына] Пархоменка и законной жены его Елизаветы Александровой [дочери], оба православного исповѣд[анія]» сина Володимира. Обряд хрещення здійснив двадцять восьмого вересня 1880 року священик Михайло Чеснейший з дяком Григорієм Корнієвським [2]. Хрещеними батьками були: відставний підпоручик Олександр Петрович Троцький, дочка священика Марія Герасимівна Секалова [32]. Біля актового запису є помітка: «4 Іюля 1901 г. 3 ст.» [9, арк. 408 зв–409].

Виявлення документального підтвердження вже до того відомого факту надало нову важливу для подальшого архівного пошуку

інформацію: батько Володимира Олександровича був священником Преображенської церкви – отже подальший архівний пошук слід проводити по метричним книгам цієї церкви, а не по п'яти церквам м. Сміле. Кропітка робота з метриками зазначеної церкви дала свої результати – у метричній книзі за 1900 рік виявлено актовий запис № 1 про смерть одинадцятого січня «мѣстечка Смѣлого Преображенской церкви священника Александра Андреева [сына] Пархоменка» у віці шістдесят одного року від запалення легень. Сповідував та причащав духовник Федір Лонгінов. Тринадцятого січня «погребеніе было совершено духовенством всего благочинія во главѣ депутата священника о. Кирилла Соляникова» [11, арк. 133 зв–134]. Нова архівна знахідка надала досліднику нові відомості: по віку померлого стає відомим рік його народження, а дата смерті надає можливість зробити наступний крок у дослідженні. Цим наступним кроком було пошук по «Полтавским епархиальным ведомостям» згадки про смерть священника Олександра Пархоменка. Удача сприяла досліднику і було виявлено написаний двадцять восьмого січня тисяча дев'ятсотого року священником Лабуцевим [33] некролог Олександра Андрійовича. У ньому було зазначено: «11 января сего года въ 11 часовъ утра послѣ десятидневной болѣзни скончался благочинный 6 округа Роменскаго уѣзда, священникъ Преображенской церкви м. Смѣлаго Александръ Андреевичъ Пархоменко.

Покойный – сынъ священника – родился въ г. Ромнахъ въ 1838 году, образование получилъ въ Полтавской духовной семинаріи, которую окончилъ въ 1859 году со степенью студента семинаріи. На служеніе церкви онъ выступилъ въ 1867 году: 20 декабря Преосвященнѣйшимъ Архіепископомъ Іоанномъ Полтавскимъ и Переяславскимъ онъ былъ рукоположенъ въ санъ діакона, а 31 декабря въ санъ священника къ Петропавловской церкви с. Процовки Роменскаго уѣзда. Прослуживъ здѣсь полгода, онъ по прошенію былъ перемѣщенъ къ Преображенской церкви м. Смѣлаго въ 1868 году 3 іюля, гдѣ и остался до смерти.

Покойный, кромѣ исполненія пастырскаго долга въ своемъ немалочисленномъ приходѣ, несъ еще и другія обязанности по учебному и духовному вѣдомствамъ. Такъ, по учебному вѣдомству онъ съ 1868 до 1876 года состоялъ наставникомъ Смѣлянскаго сельскаго училища; съ 1875 года до самой смерти состоялъ законоучителемъ Смѣлянскаго Министерскаго двухкласнаго училища; съ 1880 года утверждень въ должности законоучителя женскаго отдѣленія того же училища. Съ 1871 по 1891 годы былъ депутатомъ по духовному вѣдомству съ 1873 по 1893 годъ состоялъ членомъ благочинческаго совѣта, а съ 1894 по день смерти проходилъ должность благочиннаго 6 округа Роменскаго уѣзда.

Такая дѣятельность почившаго не осталась незамѣченною. Его начальство удостоило слѣдующихъ наградъ: въ 1871 году онъ былъ награжденъ набедренникомъ; въ 1874 году благословеніемъ Святѣйшаго Синода безъ грамоты; въ 1880 году бархатною фіолетовою скуфією, въ 1891 году камилавкою; за службу по учебному

вѣдомству нагаждень орденомъ Св. Анны 3 степени въ 1896 г., а въ 1897 всемилостивѣйше нагаждень наперснымъ крестомъ, отъ Св. Синода выдаваемымъ. Простой перечень наградъ показываетъ, что покойный былъ видный дѣятель.

Между многими прекрасными качествами покойника обращаютъ на себя вниманіе трудолюбіе и миролюбіе. Нужно удивляться той энергіи, съ какою трудился покойный, не смотря на свои не молодые годы. Съ 8 часовъ утра до 3 ч. по полудни онъ каждый день былъ въ министерскомъ училищѣ. Утро и послѣ обѣденное время у него шло на исполненіе требъ въ своемъ не малочисленномъ и довольно разбросанномъ по хуторамъ приходѣ. Вечеромъ, часто до 2 и 3 часовъ по полуночи, онъ занимался дѣлами по должности благочиннаго. “Сохраняйте миръ между собою; если для сохраненія придется пожертвовать и своими интересами, то жертвуйте, ибо, говаривалъ онъ, гдѣ миръ, тамъ почиваетъ благословеніе Божіе”. Свои слова онъ оправдалъ и въ жизни своей. Между нимъ и прихожанами за 31 годъ службы его не было никакихъ неудовольствій, недоразумѣній и пререканій, также точно между нимъ и окружающимъ духовенствомъ.

Отдать послѣдній долгъ почившему собралось все почти духовенство округа. Въ погребеніи участвовали 13 священниковъ и 4 діакона, во время погребенія произнесено 3 надгробныхъ слова, въ которыхъ была очерчена личность покойника, какъ семьянина, пастыря - проповѣдника и начальника.

Тѣло почившаго при колокольномъ звонѣ трехъ церквей, многочисленномъ стеченіи народа и горькихъ слезахъ семьи 13 января было опущено въ могилу.

Миръ праху твоему, добрый труженникъ на Нивѣ Христовой.» [27].

З виявленого некрологу стає відомим місце народження священика Олександра Андрійовича Пархоменка – місто Ромни Полтавської губернії, а також підтверджений вирахуваний по зазначеному у актовому запису про смерть віку померлого, рік народження Олександра Андрійовича – 1838 рік. Крім того, стає відомим соціальний стан його батька. Ці три факти й стають вихідною інформацією на наступного кроку генеалогічного дослідження – виявлення актового записи про його народження.

У метричній книзі Покровської церкви м. Ромни за 1838 рік виявлено актовий запис № 21 про народження дванадцятого грудня у священика цієї ж церкви Андрія Йосифовича Пархоменка сина Олександра. Чотирнадцятого грудня новонароджений Олександр був охрещений протоієреєм Григорієм Демчинський з дяком Михайлом Олексійовичем Іваницьким. У графі «*Рукоприкладство свідателів записи по желанію*» записаний титулярний радник Степан Ілліч Радченко [5, арк. 34 зв–35].

Виявлені факти дозволяють намітити три напрямки подальшого архівного пошуку, кожен з яких має свій корпус архівних документів: до 1867 року – Покровська церква м. Ромни; 1867–1868 роки – Петропавлівська церква с. Процівка Роменського повіту; 1868 рік і після – Преображенська церква м. Сміле Роменського повіту. Наступний перегляд метричних книг відповідних церков за відповідні роки дав свої результати.

У метричній книзі Петропавлівської церкви с. Процівка за 1868 рік виявлено актовий запис № 20 про народження двадцять восьмого липня у священика зазначеної церкви Олександра Андрійовича Пархоменка та його законної дружини Єлизавети Олександрівни дочки Ольги, яка тридцятого липня була охрещена. Хрещеними батьками записані: колезький секретар Василь Йосифович Бальме [48] та дочка священика Катерина Андріївна Пархоменко. Під актовим записом підписався благочинний Андрій Пархоменко – дід новонародженої [15, арк. 1766 зв–1767].

Дослідником очікував, що у метричних книгах смілянської Преображенської церкви будуть виявлені актові записи про народження більшості дітей Олександра Андрійовича Пархоменка. Але, крім уже згаданого актового запису про народження сина Володимира, виявлено лише актовий запис № 28 про народження двадцять дев'ятого серпня 1887 року дочки Марії. Хрещеними батьками були: закінчивший курс семінарії Прокофій Павлович Сахновський та старша дочка священика Ольга Олександрівна. Обряд хрещення відбувся лише п'ятнадцятого вересня і на зараз зостається загадкою причина такого тривалого зволікання з його проведення. Біля актового запису є помітка: *«Дъло 3 ст. 1910 г. № 1491»*, яку слід розуміти, що справа Марії Олександрівни розглядалася у 1910 році у 3-му столі, слід вважати, Полтавської консисторії [10, арк. 101 зв–102]. Крім вже згаданого актового запису про смерть Олександра Андрійовича Пархоменка у 1900 році, був виявлений актовий запис про смерть двадцять першого січня наступного 1901 року його сина – двадцяти чотирьохрічного священика Василя Олександровича Пархоменка, померлого від черевного тифу [11, арк. 193 зв--194]. У *«Полтавських епархиальных ведомостях»* за відповідний рік було віднайдено й некролог, з якого стають відомими деякі факти біографії молодого священика: *«Образование получил в Роменскомъ духовномъ училищѣ и Полтавской духовной семинаріи, которую и окончилъ въ 1900 году по второму разряду. Въ семь же году 23 сентября онъ Преосвященнѣйшимъ Гедеономъ былъ рукоположенъ в санъ діакона, а 24 сентября [24] въ санъ священника къ Преображенской церкви м. Смѣлаго на мѣсто своего отца, (умершаго 11 января 1900 года) которое ему было предоставлено Преосвященнѣйшимъ Иларіономъ Епископомъ Полтавскимъ и Переяславскимъ.»* [26]. Цей некролог уточнює місце поховання не тільки Василя Олександровича, якого парафіяни називали: *«нашъ батюшка якъ пышный цвѣточекъ»*, а й його батька, Олександра Андрійовича Пархоменка – *«на погостѣ приходской церкви»* [26, с. 483]. Двадцять восьмого грудня 1908 року померла, а наступного дня була похована 80-річна *«города Роменъ дочь священника Марія Андреева Пархоменко»* [12, арк. 457 зв–458]. З епархіальних відомостей дізнаємося, що Марія Андріївна неодноразово отримувала грошову допомогу від Полтавського епархіального піклування [35, с. 40; 47, с. 716].

Робота з метриками роменської Покровської церкви виявилась результативною: крім згаданого вище запису про народження Олександра Андрійовича Пархоменка були віднайдені актові записи про

народження дітей священника Андрія Йосифовича: Федора (17.01.1834) [5, арк. 2 зв], Миколи (26.06.1836) [5, арк. 15], Катерини-старшої (21.01.1842) [16, арк. 1 зв–2], Йосифа (31.03.1844) [17, арк. 24 зв–25], Катерини-молодшої (12.11.1846) [15, арк. 54 зв–55]. Катерина-старша померла двадцять восьмого травня 1843 року [16, арк. 21 зв–22], а Йосиф помер другого травня 1845 року [17, арк. 103 зв–104]. У метричній книзі за 1845 рік було відшукано актовий запис № 6 про вінчання *«уъздного города Пирятина умершаго діякона Петра Калиновича сына кончившего курсъ семинарскаго ученія воспитанника Андрея Петрова Калиновича»*, двадцяти трьох років та вісімнадцятирічної священницької дочки Варвари Андріївни Пархоменко. Поручителями по нареченому були: священник Різдва Борогодиці с. Засулля Роменського повіту Стефан Петрович Терешкевич, казначей Роменського повітового казначейства титулярний радник Петро Андрійович Власов, а поручителями по нареченій були: її батько священник Андрій Йосифович Пархоменко та учитель нижчого відділення Роменського духовного училища Петро Григорович Павловський. Таїнство вінчання здійснив протоієрей роменської Соборної Свято-Духовської церкви Григорій Дияконенков з дияконом Андріаном Канєвським [17, арк. 72 зв–73].

Другого серпня 1853 року у віці 43-х років *«отъ грудной болъзни»* померла бабуся Володимира Олександровича, дружина священника Андрія Пархоменка Катерина Петрівна [18, арк. 188 зв–189]. Певне утруднення визвало встановлення дати смерті Андрія Йосифовича Пархоменка. Згадки про нього є в метричній книзі за 1863 рік [3, арк. 73 зв–74; 74 зв–75]. У метричній книзі роменської Миколаївської церкви за 1868 рік він записаний як священник, який сповідував та долучав перед смертю померлого двадцять третього липня 1868 року тридцятитрьохрічного бухгалтера Роменського богоугодного закладу титулярного радника Івана Івановича Геодена [15, арк. 96 зв]. У метричній книзі за 1873 рік А. Й. Пархоменко ще згадується парафіяльним священником [7, арк. 23 зв–24; 24 зв], а в метричній книзі за 1877 рік – вже інший парафіяльний священник [8, арк. 1 зв–2]. Отже, Андрій Йосифович помер у період 1874–1876 років. Перегляд *«Полтавских епархиальных ведомостей»* дозволив уточнити дату смерті: у розпорядженнях епархіального начальства з публікацією померлих духовних осіб, що підлягають виключенню зі списків, благочинний Роменського повіту, священник Покровської церкви м. Ромни, член ревізійного комітету Роменського духовного училища А. Й. Пархоменко згадується як померлий двадцятого лютого 1875 року [42, с. 140].

Наступне локальне завдання поставлене перед собою дослідником – виявлення актового запису про одруження Андрія Йосифовича та Катерини Петрівни для встановлення її дівочого прізвища було виконано: двадцять першого лютого 1826 року *«Хорольскаго повѣта села Янекъ воспитанникъ Полтавской Семинаріи Андрей священника Иосифа сынъ Пархоменкова, холостъ по учиненіи указаго обиска обвѣнчанъ съ дѣвицею Екатериною повѣтоваго города Ромна умершаго священно намѣстника Петра Терешкевича дочерью первымъ бракомъ»*. Поручителями наречених були: дяк церкви села

Нової Аврамовки Іоанн Стасєвських та колезький реєстратор Ілля Радченко [4, арк. 100].

Знання дівочого прізвища дружини Андрія Йосифовича та наявність збереженої метричної книги за відповідний рік дозволило відшукати актовий запис про її народження – Катерина Петрівна Терешкевич народилася двадцять четвертого листопада 1810 року. Батьки: священник роменської Покровської церкви Петро Трохимович Терешкевич, Єфросинія Олексіївна Терешкевич. Хрещена мати – *«свойственная коллежскаго совѣтника Осифа Марковича Анна Гавриловна»*. Обряд хрещення здійснив 25 листопада протоієрей Трохим Терешкевич [6, арк. 28 зв].

Склад родини священника Андрія Йосифовича Пархоменка був перевірений за сповідними розписами Покровської церкви м. Ромни за період 1826–1859 рр. У сповідному розписі за 1826 рік Андрій Йосифович Пархоменко записаний у віці 24 років разом з 16-річною дружиною Катериною Петрівною. Тридцятип'ятирічна дружина *«умершаго священно намѣстника Петра Терешкевича»* Єфросинія Олексіївна разом з дітьми: 13-річним Андрієм, 9-річним Стефаном та 6-річним Миколою жила на окремому подвір'ї і мала дворових людей: 22-річну Дарію Сосєдкову та 19-річного Гаврила Багрієнка [13, арк. 47]. Згідно сповідного розпису за 1840 рік родина тридцятивосьмирічного Андрія Йосифовича налічувала вісім осіб, включаючи і дворічного Олександра, батька майбутнього історика. Також до складу священницького двору записані дворові люди: 32-річний Гаврило Климентович Багрієнко (вочевидь теща віддала), 29-річна Марфа Прокофіївна Огарьова, 36-річна Юхимія Вуколівна Рябокось та 59-річна селянка поміщика Кіселевського вдова Марина Яківна Луцивка. Теща Андрія Йосифовича Єфросинія Олексіївна з двадцятидворічним сином Стефаном та дворовими людьми жила окремим двором [14, арк. 1–1 зв]. У сповідному розписі за 1854 рік п'ятдесятидворічний Андрій Йосифович записаний як вдівець. На момент складання відомості бувших на сповіді парафіян його діти мали вік: Марія – 24 роки, Іван – 22 роки, Федір – 20 років, Микола – 18 років, Олександр – 16 років, Катерина – 7 років. У 1854 році дворових людей вже налічувалось п'ятеро осіб [14, арк. 137]. У сповідному розписі за 1859 рік Андрій Йосифович та деякі його діти записані у відповідному віці, але сини Федір, Микола та Олександр не згадуються – вочевидь, перебували на навчанні [14, арк. 160], а де саме маємо змогу дізнатися з клірових відомостей. У кліровій відомості роменської Покровської церкви за 1850 рік Іван записаний у складі родини свого батька з поміткою *«изъ Семинаріи исключень по болъзни и за болъзнію находится при отцу въ домъ»*; Федір з поміткою про навчання у нижчому відділенні семінарії; Микола з поміткою про навчання у вищому відділенні, а Олександр – у нижчому відділенні Роменського духовного училища [21, арк. 26 зв]. У кліровій відомості за 1858 рік Микола та Олександр зазначені як такі, що навчаються у вищому відділенні Полтавської духовної семінарії [22, арк. 27 зв–28].

Клірові відомості містять й службову характеристику на самого Андрія Йосифовича Пархоменка. У кліровій відомості за 1826 рік

зазначено, що він із духовного стану, син священика, закінчив у Полтавській семінарії курс богослов'я, висвячений на священика п'ятнадцятого квітня 1826 року Єпископом Полтавським та Переяславським Георгієм, «въ штрафахъ не былъ и под судомъ не состоитъ», «изрядного» «жизнеповеденія», «должность свою исправляетъ рачительно», «читаетъ и своего сочиненія проповедь въ приходской Роменской Покровской церкви сказывалъ 1го числа октября», свій службовий борг виконує «порядочно» [19, арк. 26 зв–27]. Із клірової відомості за 1838 рік дізнаємося, що А. Й. Пархоменко «1838 года Юля 22 дня за благонравие и аккуратность по церквѣ и священнической должности Преосвященнымъ Епископомъ Гедеономъ награжден набедренникомъ» [20, арк. 20 зв–21]. Згідно клірової відомості за 1850 рік, службова характеристика має продовження: «Въ 1842 году за устройство горняго сѣдалища Высокопреосвященнейшимъ вѣлено Духовной консисторіи дѣйствіе священника имѣть во вниманіи. 1848 по отношенію Санкт Петербурскаго Рускаго Географическаго общества, Епархиальнымъ начальствомъ назначенъ представлять въ оное свѣденія къ определенію климата, и за предствленіе оныхъ отъ Географическаго общества отношениемъ за № 29 5 февраля 1849 года явлена искренняя признательность. За такое же представленіе въ 1849 году за № 1502 Декабря 21 того же года изъявлена вторично признательность отъ онаго общества» [21, арк. 26 зв].

Із клірової відомості за 1858 рік дізнаємось, що священик отримував подяки від Географічного товариства і наступні два роки. Також в ній згадується про його призначення «въ Роменский уѣздный судъ увѣщевателемъ преступниковъ», благочинним, членом ревізійного комітету «для повѣрки экономическихъ отчетовъ» Роменского духовного училища, слідчим духовного правління по скарзі парафіян с. Калиновки на священика Маркевича тощо [22, арк. 27 зв–28]. Клірова відомість за 1850 рік інформує нас також і про один неприємний випадок, що стався в 1847 році – священику «здѣлано внушеніе въ правленіи за несоблюдѣніе въ церквѣ хладнокровія противъ Діакона Квитки» [21, арк. 27]. Про суть конфлікту дізнаємось з відповідного надпису стосовно, як виявилось, запального диякона Василя Хрисанфовича Квітки, який «за ударъ въ голову ... чашею при ... св. тайнъ и неповиновеніе своему священнику былъ подъ запрещениемъ болѣе года, что и вмѣнено ему в наказаніе...» [21, арк. 28].

Виявлені під час генеалогічного дослідження архівні документи надали можливість не тільки відновити фрагмент родоводу священицького роду Пархоменків (рис.1), а й виявити окремі факти біографій представників досліджуваного роду. Проте генеалогія історика Володимира Олександровича Пархоменка, без сумніву, потребує подальшого студіювання: додаткове архівне дослідження потрібно не тільки по метрикам Трьохсвятської церкви с. Єньки Хорольського повіту Полтавської губернії, де служив прадід Володимира Олександровича священик Йосиф Пархоменко, а й, наприклад, по метричним книгам

церкви Марії Магдалини богоугодного закладу м. Ромни, церков сс. Великі Бубни, Пекарі, Ріпки, де служив священиком дядько історика Микола Андрійович Пархоменко. Встановлення дівочого прізвища матері В. О. Пархоменка – одна з численних задач наступного етапу генеалогічного дослідження.

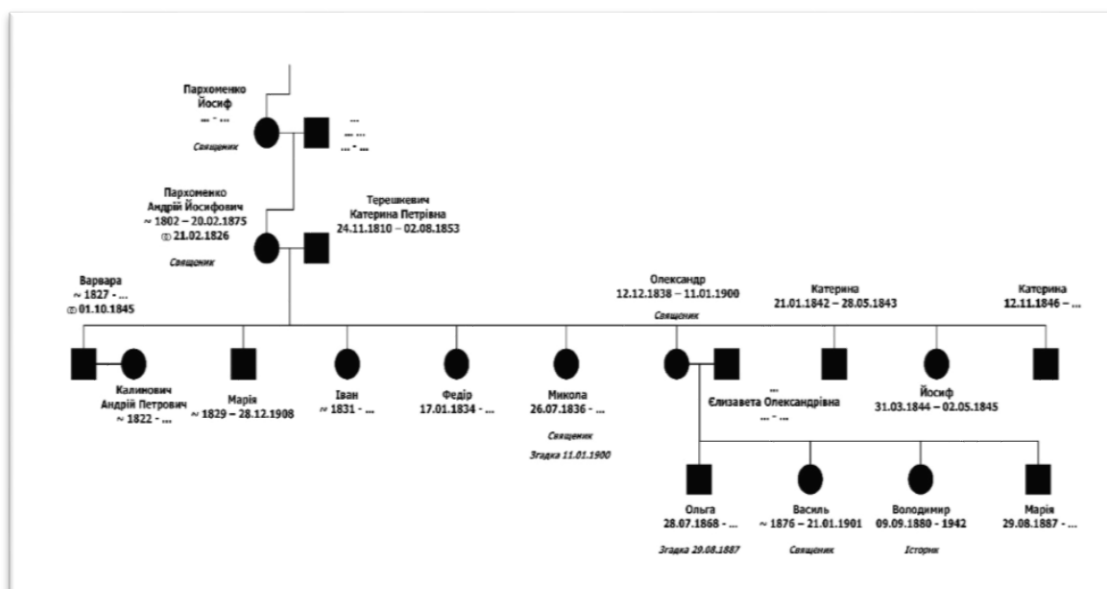

Рис. 1. Відновлений фрагмент родоводу Володимира Олександровича

На прикладі священицького роду Пархоменків можна сформулювати деякі особливості дослідження генеалогії духовенства.

1. Документальну базу дослідження генеалогії духовенства складають не тільки документальні джерела, які використовуються для генеалогічних досліджень усіх соціальних станів (метричні та сповідальні книги), а й документальні джерела, які використовуються лише при вивченні родоводів священо- та церковнослужителів. До таких джерел, які дослідниця Н. Лобко класифікувала як станові [30, с. 13], відносяться клірові відомості та єпархіальні відомості. На важливість використання клірових відомостей під час відновлення родоводів священицьких родів звертали увага чимало дослідників [29]. Сповідні відомості, хоча й відносяться до універсальних документальних джерел, які використовуються при дослідженнях генеалогій усіх станів (маємо на увазі православного віросповідування), але, зважаючи на наявний в них розділ «Духовные и их домашние», добре допомагають при відновленні родоводів духовенства [31].

2. Цінність єпархіальних відомостей для генеалогічних досліджень полягає в тому, що вони містять офіційну інформацію про призначення, переведення чи вибуття священнослужителя до/з конкретної парафії. Оскільки кожна парафія – це своя документальна база дослідження – свій комплекс метричних та сповідальних книг, то така інформація про службу духовної особи має неабияке значення для планування та здійснення генеалогічного дослідження.

3. Єпархіальні відомості, здебільшого, не містять інформацію про склад конкретної священицької родини, але можуть надати через опубліковані некрологи безцінну для дослідника інформацію біографічного

характеру стосовно конкретного представника досліджуваного роду. Крім того, єпархіальні відомості не тільки інформують про факт навчання в духовних училищах, семінаріях дітей духовенства, а й часто надають відомості про їх успішність.

4. Родини священо- та церковнослужителів, здебільшого, були багатодітними. Сини, найчастіше, наслідували приклад батька – робили кар'єру «по духовному вѣдомству». Хтось із них залишався при батьківській парафії, а хтось отримув призначення до іншої. Часто кандидати на рукоположення в сан священника чи диякона вінчалися у храмі, де служив хтось з родичів, а не в тій парафії, куда вони отримали призначення. Значна доля матримоніальних зв'язків духовенства була внутрішньостановими – дослідження жіночих гілок священницьких родоводів було пов'язане з вивченням генеалогії інших родів священо- та церковнослужителів. Отже, дослідження генеалогії священницьких родів пов'язане з обробкою архівних документів декількох парафій, інколи, навіть не одної єпархії. Трудомісткість – одна з особливостей таких досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ЛІТЕРАТУРИ ТА ПРИМІТКИ

1. Абросимова С. Дослідник ранньої історії Русі. *Український археографічний щорічник*. Вип. 10/11. К., 2006. С. 793–795.
2. Григорій Іванович Корнієвський, син дяка смілянської Параскевіївської церкви Івана Федоровича Корнієвського, народився приблизно 1841 року. Навчався у Роменському духовному училищі. Помер 4 листопада 1881 року від сухот у віці сорока років. *Джерела*: Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 960. Оп. 3. Спр. 646. Арк. 47 зв–48; ДАСО. Ф. 1188. Оп. 6. Спр. 143. Арк. 206 зв–207.
3. ДАСО. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 1. 183 арк.
4. ДАСО. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 5. 107 арк.
5. ДАСО. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 6. 119 арк.
6. ДАСО. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 7. 33 арк.
7. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 5. Спр. 4. 402 арк.
8. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 5. Спр. 7. 404 арк.
9. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 6. Спр. 142. 503 арк.
10. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 6. Спр. 147. 452 арк.
11. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 6. Спр. 161 А. 313 арк.
12. ДАСО. Ф. 1188. Оп. 6. Спр. 166. 559 арк.
13. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 259. 197 арк.
14. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 260. 178 арк.
15. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 506. 1807 арк.
16. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 585. 123 арк.
17. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 586. 121 арк.
18. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 587. 200 арк.
19. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 619. 205 арк.
20. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 628. 286 арк.
21. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 638. 314 арк.
22. ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 646. 311 арк.
23. Звагельський В. Б., Німенко Н. А. Пархоменко Володимир Олександрович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. С. 345.
24. Згідно опублікованих у «Полтавских єпархиальных ведомостях» розпоряджень єпархіального начальства Василь Олександрович Пархоменко був висвячений на священника 25 вересня. *Джерело*: Распоряжения єпархиального начальства. *Полтавские єпархиальные ведомости*. № 34. Часть официальная. 1900. С. 906.

25. Клировая книга Полтавской епархии на 1902 год. Полтава, 1902. 656 с.
26. Лабунцев И. Священник Василий Пархоменко (Некролог). *Полтавские епархиальные ведомости*. № 10. Часть неофициальная. 1901. С. 481–483.
27. Лабунцев И. Священник Александр Пархоменко (Некролог). *Полтавские епархиальные ведомости*. № 5. Часть неофициальная. 1900. С. 195–197.
28. Ластовський В. В., Ляпіна О. В. Пархоменко Володимир Олександрович. *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834-2004 рр.) / КНУТШ; під ред. Г. Д. Казьмирчука*. Київ: Прайм-М, 2004. С. 270.
29. Лобко Н. В. Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*. № XLVII. 2020. С. 20–28.
30. Лобко Н. В. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях: автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.06. К., 2008. 17 с.
31. Лобко Н. В. Сповідні відомості церков: інформаційний потенціал та особливості використання при реконструкції родоводів. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXIII. 2014. С. 5–10.
32. Марія Герасимівна Секалова, дочка священика смілянської Трьохсвятительської церкви Герасима Андрійовича Секалова, який від дружини Олександри Іллівни крім Марії мав синів Євстафія, Миколу та дочку Наталію. *Джерело*: ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 646. Арк. 62 зв-63.
33. Можливо, у прізвищі друкарська помилка. Ймовірно, що некролог написав священик Трьохсвятительської церкви м-ка Сміле Іван Лабунцев. На користь цього припущення свідчить те, що у довіднику «Клировая книга Полтавской епархии на 1902 годъ» немає священиків та церковнослужителів за прізвище «Лабунцев», але прізвище «Лабунцев», навпаки, зустрічається. Це припущення повністю знайшло підтвердження: некролог померлого у січні 1901 року священика Василя Пархоменка склав священик Іван Лабунцев.
34. Оглоблін О. П. Пархоменко Володимир. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 5: Місто – "Перемышлянинь" / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: М. Глобенко (†), В. Голубничий, Є. Гловінський (†), І. Кошелівець (літ. ред.), Б. Кравців, В. Маркусь, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, М. Стахів, А. Фіголь, М. Чубатий, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.)*. Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1966. С. 1957.
35. От Полтавского Епархиального попечительства. *Полтавские епархиальные ведомости*. № 1-2. Часть официальная. 1889. С. 38–43.
36. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. 238 с.
37. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка: Праці історично-філософської секції. (Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою)*. Т. 173. Париж, Чикаго, 1962. С. 7–111.
38. Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. *Серія: Історики України*. № 6. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 78 с.
39. Портнов А. Бібліографія наукової спадщини Володимира Пархоменка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 664–673.
40. Портнов А. В. Володимир Пархоменко: штрихи до наукової біографії історика. *Грані*. № 3. Дніпропетровськ. 1999. С. 97–99.
41. Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. № 15. Часть официальная. 1868. С. 543–544.

42. Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. № 7. Часть официальная. 1875. С. 136–141.
43. Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. № 3. Часть официальная. 1894. С. 110–113.
44. Распоряжения епархиального начальства. *Полтавские епархиальные ведомости*. № 5-6. Часть официальная. 1894. С. 244–253.
45. Ричка В. Пархоменко Володимир Олександрович. *Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. Кн. 5 / Упорядник О. А. Білоусько*. Київ-Полтава: Оріяна, 2007. С. 428–432.
46. Ричка В. М. Пархоменко Володимир Олександрович. *Енциклопедія історії України: Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*. К.: Наукова думка, 2011. С. 79.
47. Список священно и церковно-служителей Полтавской епархии, вдов и детей их, которым назначено денежное пособие из Полтавского Епархиального Попечительства.... *Полтавские епархиальные ведомости*. № 24. Часть официальная. 1894. С. 702–721.
48. Указом Герольдії про затвердження у дворянстві № 37051 від 2 грудня 1900 року Василь Йосифович Бальме внесений у Дворянську родовідну книгу Полтавської губернії по Роменському повіту: частина 3, літера О, сторінка 1181. *Джерело*: Державний архів Полтавської області. Ф. 379. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 3.

Бривко Микола Вікторович

науковий співробітник, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (м. Київ), доктор філософії

Бривко Ольга Іванівна

педагог-організатор, ДСС «Орлятко» (сmt. Ворзель, Київська область)

РІД РЕМІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ МІСТА СНІЖНЕ

Вивчаючи історію становлення та розвитку того чи іншого міста або селища, особливо у добу Російської імперії, дуже часто ми спостерігаємо вплив на їхній розвиток великих землевласників чи промисловців. Зокрема, це спостерігається на прикладі заможного донського дворянського роду Ремі, який зіграв помітну роль у становленні міста Сніжне, сучасної Донецької області (Україна), яке наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття входило до складу Міуського (Таганрогського) округу Облaсті війська Донського Російської імперії.

Важливе джерелознавче значення для вивчення родоводу Ремі має справа «*О сопричислении к дворянскому состоянию*» Російського державного історичного архіву [8], яке до сьогодні так і не вивчено у повній мірі. Історіографія історії роду Ремі в сучасній науці представлена переважно працями російських дослідників. Насамперед, це статті Марії Кіричок у таганрогських газетах [5-7] та стаття стосовно родового герба Ремі російського геральдиста Сергія Думіна [3]. Окремі відомості маютья і в інтернет-публікаціях, зокрема, на сайті «*Вікіпедії*» та генеалогічного форуму ВГД (forum.vgd.ru). Водночас і до сьогодні існують певні прогалини, як в історії роду Ремі, так і внеску окремих представників у становлення міста Сніжне.

Тому метою даного дослідження є висвітлення як родоводу донського дворянського роду Ремі, так і життя окремих представників

цього роду і їхнього внеску у розвиток міста Сніжне Донецької області в кінці XIX – на початку XX століття.

Походить дворянський рід Ремі з провінції Шампань у Франції, проте будучи гугенотами, його представники змушені були переїхати до Швейцарії, де вони вперше згадуються у 1691 році у м. Лозанна. Та вже наприкінці XVIII століття інженер-поручик голландської служби Жан-Габріель Ремі у 1787 році був прийнятий до Інженерного корпусу Російської імперії.

Народився Жан-Габріель Ремі 7 грудня 1758 року в Лозанні, де був хрещений, в родині Поля Ремі (1704 – 05.02.1766) і Генриєтти де Ілленс (1716 – 16.11.1781), які мали ще старшого сина Анрі.

У віці 15 років молодий юнак вступив на теологічний факультет Лозаннської академії, однак через рік залишив її заради військової справи. І вже у 1785 року мав офіцерський чин у голландській армії. Згодом, 9 березня 1787 року, у званні інженер-поручика перейшов на російську службу, на якій перебував під іменем Гаврила Павловича Ремі.

Упродовж своєї військової кар'єри Гаврило Павлович відзначився під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., взявши участь в облозі Очакова, взятті Бендер та штурмі Ізмаїла, де отримав поранення в руку, за що здобув від Суворова золотий знак. Також Ремі брав участь у будівництві Севастополя та фортеці Кінбурн у 1796 році.

У 1797 році Гаврило Павлович став майором, а згодом – підполковником артилерії, а у 1798 р. був призначений полковником в артилерійській князя Мишецького батальйон.

Надалі його перевели в Інженерний корпус і вже 2 червня 1800 року підвищили до звання генерал-майора. З 1812 року він служив у Києві, де входив до ложа «Об'єднаних слов'ян» (1820–1821); незабаром помер. Похований у місті Києві [2].

За свою службу Гаврило Павлович нагороджувався чисельними нагородами, серед яких – орден Святого Георгія IV ступеню за багаторічну службу (1809).

Будучи одружений з Дариною Олександрівною фон Ашер, Г. П. Ремі виховував п'ять синів і сім доньок. У подальшому сини продовжили службу в Російській імператорській армії. Та серед них саме молодший, четвертий, син – Олександр, був найбільше пов'язаний із Областю війська Донського, й, зокрема, із містом Сніжне сучасної Донецької області України.

Народився Олександр Гаврилович Ремі 30 серпні 1809 року; згодом продовжив військову службу, як батько та брати. Вже у 1835 р. отримав чин штабс-ротмістра у Лейб-гвардії гусарському полку, а у 1840 р. був призначений на посаду чергового штаб-офіцера у Новочеркаськ, куди й виїхав разом із поетом Михайлом Юрійовичем Лермонтовим, із яким приятелював. Під час тієї поїздки Михайло Лермонтов гостював у Ремі, який та той час вже володів поселеннями в районі Савур-Могили, а саме селами Степанівкою, Ремівкою та іншими землями довкола майбутнього міста Сніжне. Де саме зупинялися Ремі та Лермонтов достеменно не

відомо, оскільки головна садиба була у Степанівці, а в Ремівці – літня дача, та вже в Таганрозі їхні шляхи розійшлися. Ремі поїхав до Новочеркаську, а Лермонтов – далі на Кавказ.

Із тих часів подальша доля Олександра Гавриловича Ремі була повністю пов'язана із Областю Війська Донського та містом Сніжне. У 42 роки Олександр Гаврилович одружився із правнучкою отамана Матвія Платова – Марією Дмитрівною Леоновою, якій на той час виповнилося 18 років. Їхній шлюб був щасливий, хоча заради цього Олександр Ремі перейшов у православ'я. У них народилися троє синів та п'ятеро доньок. У 1860-ті роки Олександр Гаврилович вийшов у відставку в чині генерал-майора. У 1847 р. він був нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеню.

Олександр Гаврилович був гарним архітектором та великим шанувальником собак. Крім розлогих володінь в районі Сніжного, ще володів біля Таганрозі землею на Петрушанській косі. Зокрема, селом Синявки, в якому він раніше обміняв на собак дев'ять сімей, привіз їх у Сніжне й поселив у селищі Ремівка. Нині цей район місцеві мешканці між собою називають «Собачівка». Нащадки цих родин досі мешкають у селі Ремівка та у селищі шахти № 4 м. Сніжне [1]. Крім того, Олександр Ремі мав декілька будинків у самому Таганрозі, на вулиці Шмідта й Малій Грецькій, де й оселився після відставки. У подальшому в роки Першої світової війни будинок на вулиці Шмідта передали під санаторій для поранених.

Будучи архітектором, Олександр Гаврилович брав участь у будівництві Таганрогського театру і в облаштуванні склепу отамана Матвія Платова на хуторі Мишкіному. А у 1869 році був помічником голови статистичного комітету у Таганрозі.

Слід відмітити, що Олександр Ремі, як турботливий господар, облаштував свої володіння, зокрема села Степанівку й Ремівку. Зокрема, у 1867 році у Степанівці за його активної участі відкрита школа для навчання селянських дітей грамоті. Також він, а в подальшому і його син Микола, який часто жив у Степанівці, сприяли будівництву храму Різдва Пресвятої Богородиці у селі Степанівка та Івано-Богословського храму в селі Ремівка [1].

Загинув Олександр Гаврилович 1871 року в залізничній катастрофі під Новочеркаськом, хоча існує версія про те, що ніби він не помер тоді, а іммігрував за кордон, вистрибнувши із потягу коло станції Олександрово-Грушево (нині м. Шахти), в останню хвилину отримавши попередження щодо залізничної катастрофи. Однак підтверджень цьому катма.

Олександр Гаврилович Ремі, маючи велику родину, завжди прагнув облаштувати життя своїх дітей, особливо доньок, вдало видавши їх заміж. Вони усі, крім Катерини, поріднилися із представниками найвідоміших донських дворянських родів – Істомініми, Поляковими, Кутейніковими, Машликіними. Його сини у своєму житті обрали власний шлях, і не пішли на військову службу, як батько. Старший син – Микола Олександрович – педагог, дійсний статський радник, у 1906–1915 рр. –

голова губернських дворянських зборів у Таганрозі, ніколи не був одружений та багато років мешкав у селі Степанівці і дуже любив жіноче товариство. Саме за його активної допомоги, як і інших членів роду Ремі, був побудований храм у селищі Ремівка. Середній син – Олександр Олександрович – став лікарем, і довгі роки працював у Таганрозі в міській лікарні, де й помер у 1932 році. Також був неодружений. І молодший син – Володимир (1857 р. н.) став інженером-механіком та мав садибу у селі Ремівці. Одружившись на О. Єфремовій [4, с. 31], Володимир Олександрович продовжив рід Ремі. Він був розстріляний представниками радянської влади в 1920 році, і похований в районі міста Ростов-на-Дону.

Володимир Олександрович Ремі мав доньку Тетяну, яка 1919 року була відзначена Георгіївським хрестом IV ступеню, будучи сестрою милосердя у Донській білій армії, згодом приєдналася до армії Врангеля. Інша донька у між 1917 і 1920 роками виїхала із матір'ю до Петрограду.

Син Олександр Володимирович (27.08.1897 – 29.04.1964) під час революції теж приєднався до білого руху на Дону, згодом до армії Врангеля. У 1920 р. залишив рідну землю, емігрувавши спочатку до Франції, а згодом до Фінляндії, де й зараз мешкають його нащадки. Одружившись із Івонною Рошетт (1920 р. н.), він мав доньку Ольгу (1945 р. н.) та сина Володимира (1947 р. н.), котрий відвідував село Степанівку у 1989 році і виховав двох синів – Тимофія (1992 р. н.) та Олександра (1974 р. н.).

Інший син Володимира Олександровича – Дмитро Володимирович – народився у 1903 році в Таганрозі, опинившись в еміграції у Фінляндії. Тут одружився із Ніною Чиллієвою, від якої народився син – Олександр Дмитрович (1934 р. н.), що мешкає у Хельсінкі й чудово володіє російською мовою. У 1995 році він також відвідував Таганрог та село Степанівку, проїжджаючи через Ремівку та місто Сніжне. Варто відзначити, що він досі шанує пам'ять про своїх предків, зберігаючи літографічний альбом із видом садиби в селі Степанівка, яка сьогодні не збереглася.

Таким чином, рід Ремі і сьогодні не забуває свої коріння та пишається внеском не тільки у розвиток міста Сніжне, а й в цілому Донського краю, залишивши помітний слід в історії колишньої Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бривко М., Огренич Р. Немного о Реми. *Снежнянская жизнь*. 2009, 19 августа. С. 2.
2. Гавриил Павлович Реми. *Википедия*. [Электронный ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Реми,_Гавриил_Павлович.
3. Думин С. В. Герб рода Реми. *Гербовед*. № 7. 1995. С. 39–46.
4. Забытые клады нашего края: история села Степановка Шахтерского района Донецкой области и его окрестностей / Авторский колл.: Огренич Р. Ф. (руковод.), Бривко Н. В., Просянок В. И., Чирка С. Н., Луцай В. В. Снежное: РОАЖ «Штрих», 2009. 86 с.
5. Киричек М. Встреча с родиной предков. *Таганрогская правда*. 1992, 19 августа. С. 3.
6. Киричек М. Кто такой Реми? *Таганрогский вестник*. 1997, 8 мая. С. 6.
7. Киричек М. На пути к разгадке. *Таганрогская правда*. 1992, 18 февраля. С. 4.
8. Російський державний історичний архів. Ф. 1343. Оп. 36. Спр. 20856.

Будянський Дмитро Васильович

доцент кафедри образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат педагогічних наук, доцент

ТЕАТРАЛЬНИЙ ХУДОЖНИК СЕМЕН БЛАЙВАС: НОТАТКИ ДО ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ

Однією із визначних постатей українського театрального мистецтва по праву вважається член Спілки художників України, сценограф, театральний художник Семен Мойсейович Блайвас (1914–1990), життєва і творча біографія якого тісно пов'язана із містом Суми [1].

Митець плідно працював художником-постановником у багатьох театрах колишнього СРСР (Луганському, Гомельському, Криворізькому, Новочеркаському, Харківському, Одеському та інших). В його творчому доробку більше 200 вистав. Ескізи декорацій С. Блайваса та роботи у жанрі станкового живопису зберігаються у музеях Києва, Харкова, Полтави, Сум, Каунаса [2; 3].

Проте, найбільш повно талант майстра був реалізований на сцені Сумського музично-драматичного театру ім. М. С. Щепкіна, у якому він служив з перервами із 1940 по 1984 роки (за іншими джерелами із 1938 по 1982 рр.). Однією із перших вистав С. Блайваса, втілених на сумській сцені, була *«Повість про жінку»* Б. Левіна.

У післявоєнний час на сцені Сумського театру ім. М. С. Щепкіна глядачі побачили, зокрема, такі вистави, оформлені головним художником театру: *«Одинадцять невідомих»* Б. Ласкіна, *«Безприданниця»* О. Островського, *«Підступність і кохання»* Ф. Шиллера, *«Лісова пісня»* Л. Українки, *«У неділю рано зілля копала...»* О. Кобилянської та багато інших [2; 5].

Митець працював з такими визначними режисерами як Олексій Ріпко, Олександр Льдов, Дмитро Алексеєнко, Володимир Усенко, Ігор Рибчинський, Ігор Равицький та ін.

Створюючи візуальний образ вистави (оформлення сцени, декорації, костюми, реквізит, навіть ескізи гриму та перуки) С. Блайвас відповідно до принципів системи К. Станіславського відштовхувався від аналізу змісту п'єси, біографії автора, історичних відомостей, для того, щоб максимально правдиво і, водночас, образно та символічно передати атмосферу епохи, в якій відбуваються події п'єси і показати їх зв'язок із сучасністю.

Своєрідна творча манера митця (оригінальний, впізнаваний блайвасівський почерк), для якої були характерні експресивність, особливий, піднесений настрій, масштабність, ілюзія безкінечності простору, сучасне прочитання класичних творів, особливо яскраво втілились у виставах трагедійного жанру, зокрема, таких як *«Медея»* Еврипіда, *«Отелло»* та *«Річард III»* В. Шекспіра, *«Марія Стюарт»* та *«Розбійники»* Ф. Шиллера, *«Мачуха»* Оноре де Бальзака, *«Камінний господар»* Л. Українки та інших [2; 3].

Проте, і комедія посідала важливе місце у творчому доробку С. Блайваса на сумській сцені. Вистава *«Рожеве павутиння»* за п'єсою драматурга Я. Мамонтова (уродженця Сумщини) у постановці

І. Рибчинського, дія якої розгортається на околиці міста Суми, стала беззаперечною творчою перемогою. Завдяки органічній комедійній сценографії, яскравим костюмам, прекрасній грі акторів (Андрій Носачов у ролі Гей-Гуківського, Неоніла Домбровська у ролі Ніни Михайлівни, Микола Ластовецький у ролі Микити) вистава була прихильно сприйнята сумськими і столичними глядачами та навіть отримала статус своєї рідної творчої візитівки театру імені М. С. Щепкіна.

Надзвичайно плідним періодом творчого життя колективу сумських щепкінців стали 1960–1970-ті роки минулого століття, коли посаду головного режисера театру обійняв заслужений артист УРСР Ігор Рибчинський. Новаторські, оригінальні ідеї режисера були блискуче реалізовані зусиллями корифеїв сцени: О. Тарасенка, А. Носачова, Л. Рудіної, Н. Домбровської, П. Собецького, І. Дехти, М. Лісової, Т. Лимаренко, Л. Рудік та молодих, талановитих акторів: Є. Серебрякової, О. Сокол, В. Будянського, Д. Тараненка, В. Курти та багатьох інших [5].

Театральні декорації та сценічний реквізит, створені С. Блайвасом для вистав, через візуальні образи розкривали режисерський задум, органічно доповнювали сценічне дійство, сприяли створенню акторами більш точних і яскравих образів. Декорації, реквізит, театральні костюми й аксесуари до них були сповнені алегоричного змісту, діяли разом з персонажами вистави, передавали основний емоційний стан театального дійства. Так, наприклад, у виставі *«Марія Стюарт»* за п'єсою В. Шекспіра на площині театального задника був зображений велетенський спрут, що символізував абсолютну владу.

Театр – унікальний вид мистецтва, яке існує лише тут і зараз, тобто безпосередньо в момент представлення вистави глядачеві. Тому, на жаль, разом із майстрами сцени йдуть у вічність створені ними образи і вистави. Проте, завдяки серії портретних робіт провідних акторів сумського театру ім. М. С. Щепкіна, створених С. Блайвасом у 1970–1980-х роках минулого століття, сьогодні у нас унікальна можливість побачити ці сценічні образи, збережені майстром на полотні. Портрети Олексія Тарасенка у ролі Отелло (в однойменній виставі за п'єсою В. Шекспіра), Неоніли Домбровської у ролі Софії (*«Безталанна»* І. Карпенка-Карого), Меланії Лісової у ролі Маври (*«У неділю рано зілля копала...»* О. Кобилянської), Петра Собецького у ролі Манілова (*«Мертві душі»* М. Гоголя), Олександр Сокол у ролі Проні (*«За двома зайцями»* М. Старицького), Андрія Носачова в ролі Івана (*«Зачарований вітряк»* М. Стельмаха) та інші зберігаються у художніх музеях та приватних колекціях.

Сімейною реліквією родини автора публікації є портрет Василя Будянського в ролі Григорія Сковороди (вистава *«Григорій і Параскева»* за п'єсою І. Кавалерідзе) роботи С. Блайваса. Прем'єра цієї вистави відбулась восени 1972 року з нагоди 250-річчя від дня народження видатного українського філософа, письменника та просвітителя.

Творчою перемогою, на думку театральних критиків та глядачів, був визнаний образ Григорія Сковороди, створений артистом В. Будянським.

Обравши публіцистичні, гостро-соціальні барви (на відміну від ліричних, якими користувався С. Дідусенко), В. Будянський створив на сцені яскравий образ борця за права простих людей, захисника людської гідності, носія та транслятора християнських цінностей: *«Довершений образ Сковороди зіграв відомий актор В. Будянський. Актор вдало показав своєю грою постать людини, яка чужі страждання сприймає як свої. Г. Сковорода вступає в поєдинок не зі злом взагалі, а з конкретними носіями нещастя і жорстокості»* [6, с. 102].

За цю роботу В. Будянський був відзначений дипломом III ступеня на Республіканському огляді робіт театрів з молодими акторами і творчих досягнень артистичної молоді [4] і отримав схвальний відгук самого І. Кавалерідзе.

Портрет був написаний у 1986 році (про що свідчить відповідна позначка на картині поруч із авторським сигнатуром «СБ»). В цей період В. Будянський працював у Сумській обласній філармонії артистом розмовного жанру. Тобто, і після того як В. Будянський завершив роботу в театрі (1974 рік), між ним і С. Блайвасом збереглися дружні і творчі відносини. Головний театральний художник міста Суми написав портрет В. Будянського в одній із найбільш вагомих ролей в його артистичній кар'єрі через 14 років, після того як вперше була зіграна ця роль.

В. Будянський в одному з інтерв'ю з теплотою згадував про С. Блайваса як великого трудівника, видатного майстра театрального мистецтва та Людину з великої літери: *«У житті він був доброю, геніально працездатною, талановитою людиною. І сьогодні захоплює творча палітра художника: Шекспір, Шиллер, Гольдоні, Евріпід, Кавалерідзе та багато інших. Чудово знаючи історію костюма Італії, Франції, Семен Мойсейович використовував свої знання у постановках. Це було історично правильно. Митець був добре обізнаний і з українською драматургією. Його сценографія була не побутовою, а умовно-реалістичною. Вистави, оформлені С. Блайвасом, відзначались експресією, масштабністю, оптимізмом та романтизмом. Часто в його роботах можна було зустріти образи, пов'язані із християнськими чеснотами, що виражали пошук людиною шляху до Бога!»* [5].

За однією із міських легенд, в тому числі і завдяки повазі до головного театрального художника міста Суми з боку Михайла Лушпи *«Щепкінці»* у 1980 році отримали для театру нову будівлю. Як відомо, до цього часу театр ім. М. С. Щепкіна розташовувався за адресою: вулиця Покровська, 6, де наразі перебуває Сумський національний театр для дітей та юнацтва.

Залишивши посаду головного художника Сумського обласного музично-драматичного театру імені М. С. Щепкіна митець продовжував плідно працювати у жанрі станкового живопису. Зокрема, у 1982 році ним була створена серія робіт *«Спогади про війну»*, присвячених трагічним подіям Другої світової війни: *«Поминальні свічки»* як посередник між живими та мертвими (ліва частина поліптиха), *«Вторгнення»*, *«Окупація»*, *«Квіти безсмертника»* (центральна частина), *«Насилля»*, *«Геноцид»*, *«Наша Перемога»* (права частина), які наразі зберігаються

у Сумському художньому музеї імені Н. Онацького [7]. Тема війни для С. Блаїваса, як для учасника бойових дій, відзначеного кількома високими військовими нагородами, митця та громадянина була надзвичайно важливою і в творчому, і в особистісному плані.

Картини-кадри, кожен з яких несе окреме змістове навантаження, об'єднані в поліфонічний художній образ, який нагадує майбутнім поколінням про жахіття війни.

Символи, алегорії, кольорові рішення, елементи архітектури м. Суми (Спасо-Преображенський собор, альтанка, чавунні литі стовпи з ліхтарями, пам'ятник Т. Шевченку, роботи І. Кавалерідзе), портрети земляків (автопортрет С. Блаїваса, його молодшої доньки Надії «*Поминальні свічки*», сумського скульптора Федора Коровая) передають людські страждання, глибоке співчуття трагічним долям людей воєнного лихоліття і застереження майбутнім поколінням, щоб ті страшні роки ніколи не повторилися [7].

В контексті сучасних драматичних подій, пов'язаних із повномасштабним військовим вторгненням РФ на територію України, поліптих «*Спогади про війну*» С. Блаїваса набуває нової актуальності та значущості.

Таким чином, велика та самобутня творча спадщина Семена Мойсейовича Блаїваса викликає значний інтерес з боку поціновувачів театрального та образотворчого мистецтва, краєзнавців, істориків, культурологів.

Його роботи і сьогодні експонуються на виставках. Так, 18 вересня 2014 року у приміщенні Сумського театру юного глядача відбулась виставка «*Натхненний Мельпоменою*» до 100-річчя від дня народження видатного театрального художника, яка стала помітною подією у культурно-мистецькому житті міста Суми.

Очевидно, що життєва і творча біографія оригінального, надзвичайно працездатного та обдарованого майстра потребує подальшого ґрунтовного дослідження в історико-краєзнавчому, мистецтвознавчому, культурологічному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Блаївас Семен Мойсейович. *Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник* / голов. ред. В. Б. Звагельський. Суми, 2004. С. 40.
2. Блаївас Семен Мойсейович. *Художники Сумщини: альбом Сумської обласної організації Національної спілки художників України*. Суми: Собор, 2006. С. 145.
3. Блаївас Семен. *Сумщина. Велика спадщина: Образотворче мистецтво* / авт. тексту Ірина Павленко. Суми, 2018. С. 122.
4. Вітаємо переможців. *Український театр*. 1973. № 1. С. 5.
5. Свелеба Т. Художник, натхненний Мельпоменою. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&id=55195&in=499>.
6. Синько Г. П. Драматургія Івана Кавалерідзе в контексті розвитку театру в Україні другої половини ХХ ст. *Вісник [Київського національного університету культури і мистецтва]. Мистецтвознавство*. 2014. Вип. 31. С. 99–104. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2014_31_161.
7. Дужа Г. М. Поліптих «Спогади про війну» С. М. Блаїваса із зібрання художнього музею у Сумах. Сто років існування Сумського округового художньо-історичного музею: зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. Суми, 2021. С. 180–183.

Іванова Віра Олексіївна

учений секретар, Сумський обласний краєзнавчий музей, кандидат історичних наук

ДО ІСТОРІЇ ПИТНОЇ СПРАВИ НА СУМЩИНІ: КУПЕЦЬ ПРОКОПІЙ ГРИНЕНКО

У 1860-х роках – після відміни державної монополії на винокуріння – виробництвом алкогольних напоїв почало займатися купецтво. Уже в 1866 р. у Сумах постав горілчаний завод купця Івана Івановича Сушкіна [25, с. 653]. Не пізніше 1876 р. було засновано підприємство купця Костянтина Михайловича Смірнова [16, с. 155].

Утім, найвідомішим в «алкогольній» історії Сум залишається виробництво, розбудоване Прокопійем Семеновичем Гриненком (1830–1910). Від нього веде свою історію сучасний Сумський лікеро-горілчаний завод. Але відомості про його першого власника надзвичайно лаконічні, бо ґрунтуються буквально на кількох документах із Державного архіву Сумської області [13, с. 37, 40]. Показово, що дати народження і смерті П. С. Гриненка ми знаємо лише завдяки напису на пам'ятнику, встановленому на його могилі, що, на щастя, зберіглася до наших днів. Таким чином, мета цього дослідження полягає в розширенні і вдосконаленні наявної наразі фактологічної бази біографії сумського підприємця.

Могила П.С. Гриненка на Центральному міському кладовищі, м. Суми

Невідомо, де і у якій родині народився майбутній заводчик, чим він займався до організації горілчаного виробництва і як формував свій капітал. Перші відомості про нього датуються початком 1880-х років, коли П. С. Гриненко перейшов піввіковий рубіж. На той час він був сумським II гільдії купцем, брав участь у роботі ревізійної комісії Сумської повітової управи та входив до правління товариства взаємного кредиту Сумського земства [6, с. 61; 18, с. 579]. Згодом, протягом 14 років (1893–1907), П. С. Гриненко обирався гласним Сумської міської думи [13, с. 37].

Сумський лікеро-горілчаний завод веде свій відлік від 12 липня 1897 року. Того дня Прокопій Семенович отримав патент на виробництво алкоголю на горілчаному заводі у власному будинку, заплативши за нього 122 руб. 50 коп. [13]. Проте патенти на виробництво та продаж алкоголю потрібно було купувати щорічно [26, с. 216]. Отже, 1897 рік не можна вважати відправною точкою історії заводу.

Згідно «Указателя фабрик и заводов Европейской России» (1894) підприємство П. С. Гриненка постало у 1886 р. [25, с. 338]. Ця дата видається цілком достовірною, ураховуючи, що у 1887 р. Гриненко як «власник горілкового заводу в м. Сумах» брав участь у Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові. Таким чином купець прагнув привернути увагу до продукції свого тільки-но організованого підприємства. Там він представив свіжі плоди сливи «угорки», хлібне вино та зразки ягідних наливок – вишнівки, слив'янки, чорносмородинної, малинової та горобинової, по 14 руб. за відро (1 відро ≈ 12,3 л). За результатами виставки Гриненко отримав бронзову медаль як другу нагороду у розряді наливок [14, с. 149, 351].

Фото 3. Етикетка продукції горілкового заводу П.С. Гриненка

Фрукти для напоїв Гриненка поставлялися з трьох власних садів у Сумському та Богодухівському повітах Харківської губернії [14, с. 149]. Власним було і виробництво спирту – не пізніше 1886 року купець орендував Степанівську винокурню поміщиці Наталії Хрущової, а не пізніше 1898–1899 років придбав Огибно-Колодізний винокурений завод у слободі Козацька Бутовської волості Грайворонського повіту Курської губернії [19, с. 1021; 4, ствп. 760].

Довідкові видання 1890-х років фіксують розгалужену мережу «алкогольного бізнесу» Прокопія Гриненка. Крім заводів до неї входили гуртові склади і ренськові льохи (магазини, що торгували алкоголем навинос і закордонним питтям) у Сумах (Базарна площа) і Путивлі (вул. Вознесенська, буд. Чистиліна), точки продажу спиртних напоїв при Степанівському заводі, у Сумах, Путивлі, Білопільі й Ромнах [1, ствп. 1555, 1557; 2, с. 40; 3, ствп. 127, 2157, 2161, 2241].

Виробництво алкоголю було тісно пов'язане з хлібним ринком, то ж водночас П. С. Гриненко займався торгівлею зерном і борошном і був одним із директорів акціонерного товариства Боромлянського вальцевого парового млина в Охтирському повіті [1, ствп. 1555, 1557; 2, ствп. 2404; 3, ствп. 1754; 24, с. 812].

Контора Прокопія Гриненка розташовувалась у його будинку, спорудженому в кінці XIX ст. на розі Покровської площі та однойменної вулиці (нинішня вул. Покровська, 2; сьогодні тут розміщені експозиції Сумського обласного краєзнавчого музею). Купець жив у цьому будинку вже в 1894 році [25, с. 338]. Однак на ажурному козирку будівлі, що зберігся до наших днів, можна побачити дату «1901». Найімовірніше, вона вказує на час реконструкції дому.

У тому ж будинку працював магазин із продажу спиртних напоїв, крупчастого борошна (тобто білого пшеничного борошна кращого помелу), «хлібних» (У даному випадку мова йде, найпевніше, про торгівлю зерном і хлібом. Але відзначимо, що «хлібним» товаром також

називали яйця найвищого ґатунку, отримані з квітня по червень. Яйця гіршої якості, отримані у липні і серпні, називали «*трав'яним*» товаром (очевидно, за переважним способом годування свійських птахів) [5, с. 587]) і «*чорних*» товарів. В останню категорію входили борошно (вродзріб), крупи, овес, насіння, сіль, конопляна, лляна та соняшникова олія, скипидар, сало, клей, дуги, голоблі, колеса, дьоготь, крейда, так званий «*мочальний*» товар (рогожа та мішки з неї, циновки тощо), точильні бруски і т. д. [17, с. 708].

Фото 4. Будинок П.С. Гриненка на Базарній площі у Сумах.
Фото початку ХХ ст.

Сумський старожил Павло Нікітенко, який залишив для нащадків самвидавні замітки про побут дореволюційних Сум, писав про магазин Гриненка як найпопулярніший серед тих, що торгували оселедцем, таранькою та іншою їжею: «*За вишуканістю колоніальних товарів, чорною ікрою та іншим тут не гналися, вважаючи, що й ікра риби, що водиться в українських ріках і на Дону, і смачніша, і дешевша*» [12, с. 65]. Однак ці спогади, найпевніше, відносяться до часу, коли Прокопій Семенович уже помер, і справами керував його син – Василь Гриненко.

Ще одна згадка про магазин Гриненка пов'язана з ім'ям сумської вчительки Анастасії Костянтинівни Григор'євої. Працюючи у Покровській церковно-парафіяльній школі, вона організувала харчування дітей із бідних сімей і заручилася підтримкою місцевих підприємців, у т. ч. Гриненка. Почувши про голодні памороки у дітей, той погодився видавати школі щотижня літр соняшникової олії [15, с. 25]. На жаль, із спогадів не зрозуміло, коли саме відбувалися ці події і, відповідно, про якого Гриненка – Прокопія чи Василя – йдеться.

Друга половина ХІХ ст. – час розквіту купецької благодійності та меценатства. Пожертвувати на богоугодну справу вважалося прямим обов'язком успішної людини – і в очах суспільства, і у моральній системі координат самих жертводавців. Не був винятком і Прокопій Гриненко. Відомо, що в 1880–1890-ті роки він займав посаду попечителя Степанівського народного училища [10, с. 27]. Сумське повітове земство

відзначало «корисну діяльність..., що знайшла вираження як у матеріальних пожертвах, так і співчутливому й теплому ставленні до викладачів і учнів» попечителів народних училищ і П. С. Гриненка зокрема [7, с. 184]. Серед іншого Прокопій Семенович виділяв гроші на придбання книг, утримував своїм коштом викладача гімнастики, спонсорував поїздку одного з учителів на курси садівництва [8, с. 148; 9, с. 300; 11, с. 162].

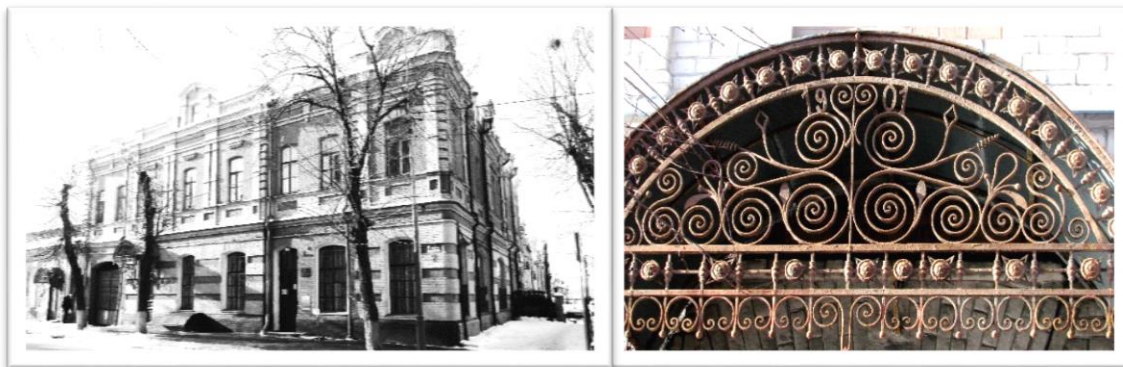

Фото 5. Будинок П.С. Гриненка (нині – Сумський обласний краєзнавчий музей).
Сучасний вигляд

Ім'я П. С. Гриненка зустрічається й серед попечителів Параскіївського притулку для дівчат-сиріт (1896 р.) і Сумської жіночої гімназії (1898–1899 рр.) [13, с. 37]. Не менше 22-х років Прокопій Семенович був одним із директорів Сумського повітового піклувального про тюрми комітету – разом із Іваном і Павлом Харитоненками, Дмитром і Миколою Сухановими, Миколою Скубенком, Миколою Лещинським [20, с. 137; 23, с. 337].

Проте внесок П. С. Гриненка у роботу цих установ залишається, по суті, нез'ясованим. Як нез'ясована доля і його головного дітища – Сумського горілчаного заводу, який на початку ХХ століття зник зі сторінок торгово-промислових видань, хоча, очевидно, продовжував існувати: у 1919 році завод був націоналізований і об'єднаний з народним винним складом [13, с. 38]. Мені вдалося віднайти згадки про два «заводи малоросійських наливок», що працювали в Сумах у 1904–1906 рр. Один із них належав якомусь Нарожному, інший – особі на прізвище Гринченко [21, с. 110; 22, с. 121]. Що це – друкарська помилка чи свідчення того, що завод П. С. Гриненка переживав не кращі часи? Ці питання, як і багато інших, все ще чекають на свого дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. СПб.: Издание А. С. Суворина. 1895. 952 с., разд. паг.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. В 2 т. Т. 2. СПб.: Издание А. С. Суворина. 1897. 820 с., разд. паг.
3. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. В 2 т. Т. 1. СПб.: Издание А. С. Суворина. 1899. 1484 с., разд. паг.
4. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. В 2 т. Т. 1. СПб.: Тип. А. С. Суворина. 1900. 1444 с., разд. паг.

5. Гулишамбаров Ст. Яйцо. Энциклопедический словарь: в 86 т. / под ред. проф. И. Е. Андреевского. СПб.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890 – 1907. Т. XLIA, полут. 82: Яйцепровод – V. Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон. 1904. 450 с., разд. паг.
6. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания бывшего 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика. 1883. 252 с., разд. паг.
7. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23, 24 и 25 сентября 1889 года. С приложениями. Харьков: Тип. Губ. правл. 1890. 256 с., разд. паг.
8. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года. С приложениями. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика. 1891. 212 с., разд. паг.
9. Журналы Сумского чрезвычайного уездного земского собрания 7 сентября 1893 года. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова. 1894. 414 с., разд. паг.
10. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23, и 24 сентября 1894 года. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова. 1895. 232 с., разд. паг.
11. Журналы Сумского уездного очередного земского собрания 4, 5, 6, 7 и 8 октября 1899 года с приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова. 1900. 314 с., разд. паг.
12. Никитенко П. И. В уездном городе «С» или по улицам старого города. Были и небылицы: [рукопись]. Сумы, 1984. 80 с.
13. Приходько А. А. К истории развития винокурения на Слобожанщине. *Сумська старовина*. 1997. № 1. С. 33–40.
14. Срединский Н. К. Лесоводство, садоводство, огородничество и виноделие на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в г. Харькове, 1887 г. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. 508 с., разд. паг.
15. Талденко В. Педагогічні Суми. Суми: Вид-во «Джерело». 2006. 112 с.
16. Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков: Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. 792 с., разд. паг.
17. Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков: Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой. 720 с., разд. паг.
18. Харьковский календарь на 1883 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; ред. секретарь ком. И. И. Киткевич. Харьков: Тип. Харьков. губерн. правл., 1882. Год одиннадцатый. 726 с., разд. паг.
19. Харьковский календарь на 1887 год: в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков: Тип. Губерн. правл., 1886. Год пятнадцатый. 1043 с., разд. паг.
20. Харьковский календарь на 1888 год (високосный): в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков: Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. 690 с., разд. паг.
21. Харьковский календарь на 1904 год / изд. Харьков. губерн. стат. комитета; под ред. М. И. Плещеева. Харьков: б. и., 1904. Год тридцать второй: с прилож. плана г. Харькова. 712 с., разд. паг.
22. Харьковский календарь на 1906 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков: Тип. Губерн. правл., 1906. Год тридцать четвёртый. 634 с., разд. паг.
23. Харьковский календарь на 1910 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков: Тип. Губерн. правл., 1909. Год тридцать восьмой. 388 с., разд. паг.
24. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий. Составлен по данным, извлеченным из материала Отдела торговли, Особенной канцелярии кредитной по части и Департамента железнодорожных дел / под общ. ред. В.А. Дмитриева-Мамонтова. СПб.: Издание А. И. Дмитриева-Мамонтова. 1903. 2066 с., разд. паг.

25. Указатель фабрик и заводов Европейской России: Материалы для фабрично-заводской статистики / Составили по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А. Орлов и С.Г. Будагов. 3-е изд., испр. и значит. доп. СПб.: тип. В. Киршбаума. 1894. 852 с., разд. паг.
26. Устав о питейном сборе. С изменениями, последовавшими до 1 января 1878 года, а равно циркулярами Министерства Финансов и кассационными решениями Правительственного Сената. СПб.: Склад издания в Типографии В. И. Грацианского. 1878. 704 с., разд. паг.

П'ятаченко Сергій Васильович

*доцент кафедри журналістики та філології, Сумський державний університет,
кандидат філологічних наук, доцент*

ІВАН ВЕРНЕТ – ПЕДАГОГ, ЖУРНАЛІСТ, ПИСЬМЕННИК, БІОГРАФ Г. СКОВОРОДИ

Серед культурних діячів Слобожанщини початку ХІХ століття своє особливе місце займає педагог та письменник швейцарського походження Іван Пилипович Вернет (бл. 1760 – бл. 1825). Заможні харківські поміщики запрошували його навчати дітей, журнали просили дати твори для друку, а сам Іван Пилипович, попри свою вроджену скромність, полюбляв розповідати історії про свої зустрічі з відомими людьми, серед яких був і славетний філософ Григорій Сковорода. Неодноразово бував Іван Вернет і на території нинішньої Сумщини, зокрема, він згадує у своїх спогадах Суми та Глухів, а також йому неодноразово доводилося бувати у с. Попівці Сумського повіту, де місцевий поміщик Олександр Паліцин створив просвітницький гурток, відомий під назвою «*Попівська академія*».

Іван Вернет був оригінальною і цікавою персоною, знайомства з ним шукали багато з відомих осіб, проте його смерть лишилася мало поміченою, його твори швидко забулися, хоча серед них є низка доволі цікавих нарисів. Оригінальністю оцінки постаті Сковороди позначений його нарис мемуарного характеру, побудований на спогадах про зустріч зі славетним філософом.

Першим біографом Івана Вернета став його колишній учень, російський письменник, автор фантастичних повістей та подорожніх нарисів, музичний критик і композитор Микола Олександрович Мельгунов (1804–1867), який у журналі «*Современник*» за 1847 рік опублікував спогади про свого колишнього вчителя. Окремий нарис Вернету присвятив відомий історик Дмитро Багалій. Сучасні звернення до постаті Івана Вернета є спорадичними, немає і предметного дослідження його спадщини.

Завданням мого дослідження є узагальнення біографічних відомостей про Івана Вернета, окреслення літературної спадщини та аналіз його спогадів про Г. Сковороду.

Народився Іван Вернет (Жан Верне) у місті Монбельярі, розташованому поруч зі швейцарським кордоном, яке було центром відносно самостійно князівства, але в 1793 році відійшло до Франції. Як повідомляв М. Мельгунов, «*Іван Пилипович Вернет видавав себе за швейцарця. В одній зі статей своїх він називає Швейцарію “рідною країною”*. І це право надав він собі й за своїм незалежним характером,

і за близькістю своєї батьківщини до Швейцарії, до якої пролягли ті самі Альпи, і тому, що не знав, до якої держави й народу себе власне зарахувати» [7, с. 181]. Навчався він у Німеччині в Тьубінгенському колегіумі, де згодом навчалися Шеллінг та Гегель. Бажанням батьків було, щоб хлопець отримав духовне звання, але бідність, відсутність місця чи якась інша причина не дозволила молодому богослову отримати місце пастора, про яке він так мріяв: «За званням своїм я бажав бути сільським священником у чудовому селі (можливо біля підніжжя улюбленої гори Монбар), власником чистого і світлого будиночку на схилі пагорба, біля гаю, чоловіком освіченої, лагідної, благочестивої дружини» [7, с. 181].

Але доля і особисте життя Івана Вернета склалися інакше. На початку 1880-х років російський генерал О. Суворов «виписав собі з Монбельяра, який вважався тоді, як і тепер, розсадником педагогів і гувернанток, нашого молодого вченого, який вирішив шукати щастя в далекому краю і на іншій ниві, ніж богословська» [7, с. 181]. Із Суворовим він зустрівся в Києві й певний час служив при ньому читцем. Тоді ж Вернет вивчив російську мову, яка стала четвертою серед мов, якими він володів – німецької, французької, латинської. «Він так володів французькою, німецькою, латинською і російською мовою, що міг вільно, без зупинок перекладати в усній імпровізації з будь-якої на будь-яку із цих мов» [7, с. 183]. З огляду на це Вернет вважався особливо цінним вчителем, тому, коли він невдовзі залишив Суворова й відмовився від військового ремесла, йому пропонували місце гувернера в багатьох маєтках, а також деякий час він був учителем у Новгород-Сіверській гімназії.

«Закинутий посеред снігів російського провінційного життя, він теплою душою своєї перетворював навколо себе крижану кору на зелену ниву і вирощував на цій оазі благородне насіння честі, правоти, безкорисливості» – писав про нього М. Мельгунов. Також він зазначав, що Вернет був доволі вимогливим до своїх потенційних вихованців і не завжди давав згоду, особливо якщо учень не мав «скільки-небудь вдячного ґрунту». Оцінюючи свій характер, Іван Вернет писав, що він «подібно до монети, яка небагато ходила по руках, зберіг деяку шорсткість». Він уникав товариств, де «відвертість має бути поєднана з важкою обережністю і зміною мудрістю». «Життя моє, – писав він, – було охоплене пристрастями, але ніколи не спотворене ні підлістю, ні шахрайством» [7, с. 183].

Один із видавців часопису «Украинский вестник» Р. Гонорський писав, що в харківському товаристві робили Вернету лише один закид: *«Його перевага колола багатьом очі. Вернет, дійсно, цінував себе високо, як має цінувати себе кожна людина з гідністю, при цьому він добре знав, до чого ведуть крайнощі самооцінки» [7, с. 187]. Саме в цьому, на думку Гонорського, була причина різкої оцінки Вернетом Григорія Сковороди, з яким вони колись не порозумілися під час зустрічі. Редакція журналу «Украинский вестник» називає Вернета людиною, подібно до Сковороди, «оригінальною в усіх відношеннях», «добродушною і простосердечною, яка не подобається лише тим, які закидають йому надмірне самолюбство» [6, с. 120].*

Доля тісно пов'язала Івана Вернета з Україною. Після прибуття до Києва, він так і залишився тут на постійне проживання, ніколи не виїздив до Росії. М. Мельгунов писав: *«Вернет був усиновленим громадянином цієї країни [Малоросії – С. П.], особливо України, яку любив майже так само, як свою батьківщину... Країна чумаків стала його другою вітчизною»* [7, с. 188]. У своїх спогадах І. Вернет писав: *«Немає в мене слів, щоб гідно подякувати тим, котрі в Україні та в Малоросії, будши чужими, пропонували мені їхні будинки та послуги з прямо спорідненим серцем, приглядали мене бездомного»* [7, с. 188]. У своїх спогадах він згадує про Новгород-Сіверський, Київ, Крим, Катеринослав, Херсон, Суми, Глухів Харків. *«У мене в Сумах, як і скрізь, немає нічого, крім спогадів. – писав він. – У Глухові, де раніше прожив я два роки, сумуючи за батьківщиною і пристосовуючись до нового способу життя... У Харкові, який люблю, як дім свій»* [7, с. 188].

Іван Вернет належав до культурної еліти Слобожанщини й підтримував тісні зв'язки з іншими діячами, зокрема, він був у дружніх стосунках із Г. Квіткою-Основ'яненком. Також він був одним з учасників просвітницького гуртка, створеного письменником і архітектором О. Паліциним на хуторі Попівці під Сумами. В. І. Ярославський залишив про Вернета спогади, як про вчителя французької мови, який часто відвідував *«Попівську академію»*.

Як писав Д. Багалій, *«Вернет наслідував мандрівне життя Г. С. Сковороди – переїздив від однієї знайомої сім'ї до іншої; але його життя не було позбавлене деякого комфорту і, головне, він все-таки соромився своєї бідності й намагався жити в багатих»* [1, с. 3]. Вернет любляв ходити пішки – це було йому й до вподоби, і відповідало його статкам. Усе його майно вміщалося в невеличкій валізці, яку він називав своєю торбинкою і яку в дорозі носив на плечах. *«У його валізці, – писав Мельгунов, – половину місця займали книги: Вергілій, кілька томів Руссо, Бернарден де С. П'єр, Стерн, Анахарсіс, Горацій, Геснер, Юнг, Галлер. Залишок місця займала чиста білизна та найнеобхідніший одяг»* [7, с. 190]. Його колишній учень згадував, що Вернет прийшов найматися до його батька гувернером, бо йому вкрай треба було оновити свій сюртук і фрак, які він носив 17 років. Одяг і білизну він прав доволі оригінальним способом – занурювався в річку одягненим, а потім розвішував мокрі речі на гілках дерев, а сам залишався у воді, поки вони не висихали.

Саме під час проживання в будинку Мельгунова Вернету від іще одного наставника цього ж учня Р. Гонорського надійшла пропозиція вступити на літературну ниву й написати щось до журналу *«Украинский вестник»*, який Гонорський щойно започаткував разом із Є. Філомафїтським. Це був перший в Україні літературно-мистецький місячник, який виходив при Харківському університеті протягом 1816–1819 рр. за активної участі І. Срезневського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та інших діячів.

Вернет довго не погоджувався, не довіряючи своїм силам і знанню російської мови, але невдовзі опублікував у цьому часописі низку нарисів: *«Воспоминание о Новгороде-Северском»*, *«Валковское кладбище»*, *«Харьковское кладбище»*, *«Святогорский монастырь»*, *«Нечто»*

об Осле», «Последки из страннической сумки», «Небольшая поездка по Змиевскому уезду», «Возвращение из Валок в Харьков», «Еще несколько моих воспоминаний», «Сковорода – украинский философ» (у співавторстві) та інші. Ці твори не мали чіткої форми, вони були сповнені роздумів про життя та його сенс, містили спогади про відомі йому місця та знайомих осіб, цитати з улюблених письменників із власними коментарями. У цих творах Вернет виявляє себе послідовником ідей Ж. Ж. Руссо та сентиментальної манери письма Л. Стерна, книги яких він завжди носив із собою. Кілька творів І. Вернета були опубліковані на сторінках часопису «Украинский журнал», який виходив у Харкові в 1824–1825 рр. і був продовженням «Украинского вестника».

Одним із найцікавіших творів Івана Вернета є його нарис мемуарного характеру, включений до публікації в часописі «Украинский вестник» під назвою «Сковорода – украинский философ». Ця публікація складається з двох частин і додатків – двох листів Г. Сковороди. У першій частині редакція вміщує статтю «Цинік нинішнього століття» про Г. Сковороду Густава Гесс-де-Кальве, людини широко обдарованої – музиканта, композитора, філософа, мінералога, який на той час займав посаду гірничого начальника Луганського чавуноливарного заводу. Друга частина, яку редакція називає «Лопанський міст», – це уривок зі спогадів Івана Вернета про його зустріч із Г. Сковородою та доволі суб'єктивна оцінка його постаті та творів.

Спогади Гесс-де-Кальве і Вернета є особливо цінними, оскільки вони були сучасниками Сковороди й безпосередньо спілкувалися з ним. Д. Багалій зазначав, що *«видавці, очевидно, віддають перевагу Вернету перед Гесс-де-Кальве, але в дійсності останній надав набагато більше матеріалу»* [2, с. III].

Нарис Гесс-де-Кальве носив відсторонено-описовий характер, до того ж, як довів Д. Багалій, багато в чому помилковий, а твір Вернета дихав емоціями й цим привертав увагу. Його основою став спогад про зустріч із Г. Сковородою в будинку відомого харківського аптекаря П. Ф. Піскуновського, де філософ неодноразово гостював.

«Він був чоловіком розумним та вченим, але норовливість, надмірне самолюбство, яке не терпить ніякого заперечення, сліпий послух, якого він вимагав від своїх слухачів затьмарювали сяйво його обдарувань и применшували користь, яку товариство могло б чекати від його здібностей», – з такої категоричної оцінки починає Вернет свою розповідь про Григорія Сковороду [6, с. 121]. А також висловлює думку про його незавершену досконалість: *«Він був необробленим дорогим каменем, якому була потрібна рука майстерного художника»* [6, с. 121]. Та додає, що в покійного Сковороди не було поблажливості до чужих думок, смак його не був очищеним, він був запальним та упередженим, переходив з однієї крайності в іншу, любив і ненавидів без достатньої причини, а істина в його устах, не прикрита приємною завісою скромності й поблажливості, ображала й не досягала ніколи мети. Вернет заперечує думку тих, хто порівнював Сковороду з Руссо: *«Можна порівняти їх лише в дивному й дикому способі життя, у безкорисливості та в певному роді буркотливості й мізантропії»* [6, с. 122–123].

Що ж стало причиною такої різкої оцінки? Вернет пише, що його перша зустріч зі Сковородою завершилася конфліктом, а причина була, на його думку, в тому, що Сковорода переважно любив українців та німців: *«Ця виняткова любов була причиною моєї з ним суперечки й незгоди під час першого побачення; вона позбавила мене задоволення познайомитися з ним ближче, наскільки я того бажав»* [6, с. 123]. Очевидно, була зачеплена ще якась, більш особиста проблема під час суперечки, оскільки, як згадує Вернет, Сковорода назвав його *«чоловіком із бабським розумом і дамським секретарем»*. Оскільки далі Вернет вказує на те, що він тоді був молодим, мав чутливе серце, яке шукало собі подібного, певно, суперечка якоюсь мірою торкалася протилежної статі.

Неприємний осад від конфлікту згодом, очевидно, наклав свій відбиток і на оцінку самої постаті славетного філософа, і на оцінку творчості. Вернет пише, що вірші Сковороди неприємні його слуху, а його проза нестерпна, бо сповнена заплутаних думок. Якщо через декілька десятиліть Вернет усе ще пам'ятав подробиці цієї суперечки й образливі слова, отже, вони його зачепили за живе. Втім, як він пише, він шанує пам'ять Сковороди, його чеснот і безкорисливість, а також якимось спеціально їздив на могилу славетного філософа.

Д. Багалій зазначав, що крім особистої образи на Вернета впливало те, що він належав до іншого, ніж Сковорода, культурного середовища – *«нового покоління, що виховувалося на європейським просвітнім письменстві та стояло посередині між справжніми послідовниками Сковороди, його адептами та огудниками, що заперечували існування в нього всякого хисту»* [3, с. 96]. Вернет, за оцінкою Багалія, належав до *«кращих представників тих вихователів дворянської молоді України, що до її рук попала справа її освіти та виховання»* [3, с. 96]. Але він був вихований на іншому культурному ґрунті, звик до *«життя по панських палатах»*, тому, вважав Багалій, він не міг зрозуміти Сковороду, який прирік себе на безшлюб'я. Також Багалій закидає Вернету нерозуміння того, що Сковорода не міг бути іншим – більш лагідним та приємним, бо тоді б не був сам собою. Вони, на думку дослідника, *«становили собою протилежні полюси, що ніколи не могли зійтися один з одним, бо природа зліпила їх з відмінного матеріалу»* [3, с. 97].

Проте час згладив ці протиріччя, і Вернет багато в чому повторив долю Сковороди, щоправда, масштаб їхніх постатей був, звичайно ж, зовсім іншим. Вернет залишився неодруженим і на схилі літ шкодував, що не став батьком і не мав дітей: *«Безшлюбний, що блукає далеко від батьківщини, не бере участі в цьому мудрому влаштуванні природи. Особливо холостий у старості, як висохле дерево, стоїть відокремлений і залишений; він марно сподівається через гроші в найманій допомозі здобути цю підпору, яку приніс би зв'язок кровної родини»* [5, с. 326–327]. Незадовго до смерті до смерті він писав: *«Ну, завтра в дорогу: куди? я ще не знаю; куди очі дивляться... Завдяки численним знайомствам, турбуватися немає про що, і для чого приготування? Кілька хвилин і моя валіза складена: у мене речей небагато»* [4, с. 104].

Помер І. Вернет, як пише Мельгунов, «бездомним, безсімейним, на далекій чужині, закинутий туди вигадливою долею, але не пропала пам'ять про нього: його пам'ятають усі ті, у чю душу заронив він незнищенне сім'я прямоти й духовної свободи» [7, с. 195]. У 1840 році в Москві вийшло двотомне зібрання творів Івана Вернета – єдине на сьогодні зібрання художньої спадщини цього оригінального діяча культурного життя Слобожанщини початку ХІХ століття. «Стоячи непорівняно нижче за Г.С. Сковороду за розумом та впливом на сучасне українське і зокрема харківське товариство, – писав Д. Багалій, – І. П. Вернет являє собою оригінального й симпатичного діяча, який залишив по собі добру пам'ять у сучасників» [1, с. 7].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалей Д. І. Харьковский педагог и журналист начала XIX века Иван Филиппович Вернет : из XVIII т. Сб. ист.-филол. о-ва, изд. в честь проф. Н. Ф. Сумцова. Харьков: тип. «Печ. дело», 1908. 7 с.
2. Багалей Д. Издание сочинений Г.С. Сковороды и исследования о нем. Харьков: Тип. Губернского правления, 1894. 634 с.
3. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків: Держвидав України, 1926. 396 с.
4. Вернет І. Мысли перед отъездом. *Украинский журнал*. 1824. № 14. С. 98–105.
5. Вернет І. Харьковское кладбище. *Украинский вестник*. 1817. № 6. С. 320–333.
6. Вернет І. Сковорода, украинский философ. *Украинский вестник*. 1817. Ч. 6. С. 106–131.
7. Л. [Мельгунов Н. А.]. Иван Филиппович Вернет. швейцарский уроженец и русский писатель. Из воспоминаний обыкновенного человека. *Современник*. 1847. Т. 1. Ч. 2. С. 167–195.

Козлов Сергій Валентинович

незалежний дослідник

ДО РОДОВОДУ КАВАЛЕРІДЗЕ

Історія походження прізвища Кавалерідзе, як і багато іншого в житті Івана Петровича Кавалерідзе пов'язана з такими фактами, які не можливо підтвердити або спростувати, бо їх мабуть потрібно віднести до легенд або вигадок. Тому слід спиратися лише на факти та їх інтерпретацію з точки зору історії.

Антропонім **Кавалерідзе** штучний і виник як інтерпретація грузинського прізвища. Можливо визначально це було прізвище **Кервалідзе (Карвалідзе, Кирвалідзе)**. Зважаючи на штучність та унікальність прізвища можна вважати, що люди, які носять прізвище Кавалерідзе (Ковалерідзе), – родичі.

Поява прізвища **Кавалерідзе** та ще декількох (**Куркузакі, Чоні, Цинарідзе** і можливо **Орбеліані, Бакурідзе**), які можна вважати грузинськими, на теренах сучасної України України, пов'язана з генерал-лейтенантом, начальником цивільного управління Закавказького краю, Петром Антоновичем Ладинським (1784–1865).

Петро Антонович Ладинський походив із сім'ї козацьких старшин Роменського повіту Полтавської губернії. На військову службу вступив у 1801 році юнкером до 17-го егерського полку. У 1802 році був проведений у підпоручики і потім у 1803 і 1804 роках перебував

у походах до Гянджи (Єлисаветполя), а в 1805 році бився з персами в Карабаху; був у бою на річці Аскерані і при штурмі Шахбулака; був поранений. У 1809 році він перебував у Західному Закавказзі на кордоні з метою недопущення прориву перської армії до Грузії. За «отличия» під час російсько-перської війни у 1810 році йому було присвоєно звання капітана. У тому ж 1810 року його було призначено керуючим Шамшадильської областю і він з довіреними йому вкрай незначними силами зумів відбити вторгнення перських військ під керівництвом сина шаха Алі-шах-заде. 1811 року у відзнаку отримав чин майора. У кампанії 1812 року Ладинський у чині підполковника знову перебував у Грузії, де бився з грузинськими бунтівниками. 1813 року вирушив у поход з Тифліса до Гюлістану, де перебував під час укладання миру з Персією. У 1816 році Ладинському було присвоєно звання полковника і призначено командиром 7-го карабінерного (колишнього 17-го егерського, згодом Еріванського гренадерського) полку. У 1822 році за хворобою він залишив посаду і був призначений перебувати при Кавказькій армії, проте полк здав новому командиру тільки в січні наступного року. У 1830 р. Ладинський був призначений помічником окружного генерала 7-го округу Внутрішньої варти. У 1831 р. отримав посаду помічника генерал-інтенданта 1-ї армії, а в 1834 р. призначений польовим генерал-провіантмейстером 1-ї армії; у 1835 р. отримав звання майора. 1842 року він супроводжував князя Чернишова під час об'їзду ним Закавказьких володінь Російської імперії. Нагороджений орденами св. Станіслава 1-го ступеня (1839 року), св. Георгія 4-го ступеня (5 грудня 1841 року, № 6403 за кавалерським списком Григоровича-Степанова) та св. Анни 1-го ступеня (1843 року). У 1845 р. генерал-лейтенант Ладинський призначений начальником цивільного управління Закавказького краю. У 1846 році нагороджений орденом св. Володимира 2-го ступеня. Найвищим указом Урядовому Сенату від 8 лютого 1847 року Ладинського було звільнено від служби з абсолютно розстроєного здоров'я. У відставці Ладинський проживав у своєму маєтку в селі Петровському під Керчю, де і помер 26 листопада 1865 року. [13] Актовий запис № 20 метричної книги за 1865 р. церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії [5] плівка 007801147 кадр 1105.

Ось яку характеристику дають Петру Антонович, базуючись на спогадах про нього: *«Ладинський, Петро Антонович, скільки мені відомо, був не Поляк, а Малорос. Він із молодих років служив за Кавказом, ще в 1812–13 рр. н. перебував у чині майора з батальйоном у Кахетії та провадив розправи над учасниками повстання, збудженого царевичем Олександром Грузинським. Вивчивши грузинську мову, він познайомився з багатьма князівськими будинками і, за веселим характером, подобався їм. Ладинський дослужився до чину генерал-лейтенанта і в 1840-х роках, за князя Воронцова, знову з'явився на Кавказі на важливій посаді начальника цивільного управління. Він користувався за старою пам'яттю прихильністю частини вищого Грузинського товариства, особливо деяких старих княгинь, і хоча був старим холостяком, але не рідко запрошував*

до себе на вечори жіноче товариство. Князь Михайло Семенович із княгинею Єлизаветою Ксаверіївною теж іноді в нього бували. 1847 р., якщо не помиляюся, Ладинський, змінений князем Бебутовим, залишив посаду начальника цивільного управління і вийшов у відставку» [1].

У 1825 році Петро Антонович отримав у спадщину земельний наділ та селян на хуторі Артополот (1859 – Артополот, 1868 – Ладанський, а потім хутір Новопетровський) Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії.

А вже в 1827 році в сповідальному розпису церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії [9] (плівка 0078188388 кадр 873) міститься запис по сім'ю **Георгія Іванов Ценаридзев**, 23 років, його дружина Марія Калинічна 18 років, дочка Марина 2 років. Потомки **Георгія (Єгора) Іванова Ценарідзе** і далі фіксуються в метричних книгах та сповідальних прописах церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії та метричних книгах та сповідальних прописах церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії.

У сповідальному розпису церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії за 1840 році [10] (плівка 007818515 кадр 439) вказані прізвища **Куркузаков та Чонія**.

У сповідальному розпису церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії за 1842 році [11] (плівка 007818515 кадр 535) зазначена сім'я № 387 в складі: **Іван Олексійович Цинарідзе** – 38 років, його дружина Агрипина Михайлівна – 33 роки, їх діти: Василь – 11 років, Харитина – 8 років, Корнелій – 4 роки, Софія – 1 рік.

Після своєї відставки, наприкінці 1840-х років Петро Антонович отримав великий земельний наділ в Криму, куди незабаром і перевіз частину своїх селян із хутора Артополот Перекопівської волості Роменського повіту.

У метричній книзі церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії за 1849 рік [7] (плівка 007801147 фото 558) в записі про народження Олександра Мороза 15 травня 1849 року згадується **Іван Олексійович Кавалерідзе**.

У сповідальному розпису церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії за 1859 рік [10] (плівка 007818515 кадр 439) зазначена сім'я № 453 в складі: **Іван Олексійович Кавалерідзе** вдов – 49 років та його діти: Софія – 17 років та Василь – 28 років з дружиною Ульяною Тарасієвною і їхніми дітьми Петром – 2 роки та Мокриною – 1 рік.

Виходячи зі складу сім'ї, записи від 1842 року та 1859 року вказують на одну і ту ж саму особу. А зміна прізвища може бути пов'язана або з помилкою запису за 1842 рік – **Ценаридзев**. Або особа отримала нове прізвище вже в Криму, так як уже в 1849 році ця особа фігурує під прізвищем **Кавалерідзе**.

У сповідальних розписах церкви Святої Параскеви за 1859 рік відсутні діти **Івана Олексійовича Кавалерідзе, Харитина та Корнелій**.

Саме вони залишаються в Криму і записи про них фіксуються в метричних книгах та сповідальних розписах церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії.

6 квітня 1858 року **Харитина** вийшла заміж за Василя Степановича Лола, (актовий запис №7 метричний книзі церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії) [6]. Померла **Харитина** 4 березня 1910, про що записано в метричній книзі Успенської церкви села Старий Крим Феодосійської повіту Таврійської губернії на 1910 рік, (актовий запис №21) [8].

Корнелій також залишився в Криму та одружився з Оленою Ємельяною. У метричних книгах церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії фіксуються факти народження його дітей. Помер Корнелій 7 березня 1889 року (актовий запис №21 метричний книзі церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії) [4]. Саме від сина **Корнелія Григорій (Георгій)** (27 вересня 1888, актовий запис №17 метричний книзі церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії) [3] починається Кримська гілка роду Кавалерідзе.

Записи по **Кавалерідзе** фіксуються в метричних книгах та сповідальних прописах церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії та церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії, так як саме до цих церков належали жителі земельних наділів генерала Ладинського.

Наприклад, син **Василя Івановича Кавалерідзе Йосип** народився 9 вересня 1865 року на хуторі Артополот (актовий запис № 67 в метричній книзі церкви Святої Параскеви села Перекопівка Перекопівської волості Роменського повіту Полтавської губернії за 1865 рік, плівка 007821547, кадр 150) [12], а одружився 27 вересня 1897 року в селі Петровське (актовий запис №45 метричний книзі церкви Різдва-Богородиці села Петровське Феодосійської повіту Таврійської губернії, плівка 007801011, кадр 57) [2]. В актовому записі про народження сина Петро зазначено, що Василь Іванович є дворова людина Петра Антоновича Ладинського. 22 грудня 1886 померла його дружина Уляна Тарасівна Шквирева, а вже 13 листопада 1887 р. він одружився з Агафією Леонтьєвою Яцуною. Василь Іванович Кавалерідзе помер після 1887 року.

У своїх спогадах син **Володимира Петровича Кавалерідзе Гліб Володимирович Кавалерідзе (Hlibco Cavallar Кавалеридзе)** (1929–2016) зазначав: *«Наше справжнє ім'я Хан Хан Саквалерідзе, походить від Хан Хан Даріо Саквалерідзе, який жив у його фортеці Хан Бюлах на річці Аскарані . Цей Хан убив багатьох росіян. Цією статистикою мають самі Росіяни. Щоб нейтралізувати цього кавказького воїна, росіяни вирішили викрасти його сина ВАССО. Генерал Ладонський командував цими діями. Російським вдалося викрасти ВАССО та відвезти на Україну. Вассо представляють як сина Генерала Ладонського. Імператор Росії Олександр Другий присвоїв титул принца молодому ВАССО. ВАССО одружився з українкою. Народився*

Іван (письменник) та Володимир (вчений) мій Батько. Всі ці дані були отримані з вуст літніх кавказців, тому що ми жили протягом декількох років у м. БАТУМІ. Вся інформація може бути підтверджена в інтернеті та в російських газетах (статтях) написані мною!» та (лист від 15 травня 2014 року) “Тобі потрібно дізнатися більше про подробиці нашої сім’ї. Ці подробиці я почув із вуст старих кавказців, коли я був на Кавказі в Батумі. Чув цю історію від різних старих кавказців.

Батьком Вассо був хан (князь?) Даріу Саквалерідзе.

Він був союзником персів (?) у війні з росіянами, захищаючи незалежність Кавказу.

Разом зі своїми воїнами він був дуже ефективним у боях.

Для нейтралізації хана Саквалерідзе генерал Ладонський вирішив викрасти ханського (княжого?) сина, який був нашим прадідом.

Якось молода кавказька жінка йшла з одного аула до іншого, вона мала переправитися через дуже бурхливу гірську річку.

Вона була з двома хлопчиками, один із яких був нашим прадідом Вассо.

Перед переправою через річку Вассо був з іншим хлопчиком, але потім він зник. Російські солдати під командуванням генерала Ладонського взяли Вассо в заручники.

Цей генерал повернувся на Україну разом із Вассо.

Ім’я Кавалерідзе з’явилося вже в Україні, можливо помилково.

Я читав російський документ, де Вассо був записаний як Василь Іванович. Звідки взявся цей Іванович?

Батька Вассо звали Даріу Саквалерідзе.

Одна річ, яка зв’язує мене з Кавказом, дісталася мені від мого батька Володимира, статуетка (фігурка) з перською печаткою, вирізана зі слонової кістки. Їй уже 400 років.

Мій батько передав мені цю статуетку для мене.

Існують ті, хто намагається применшити значення нашої родини у війні проти Росії на Кавказі, прославляючи царських військових загарбників. Це історія, яку я особисто почув від кавказців, які мешкають на Кавказі в Батумі» (приватний електронний лист від 9 мая 2015 року).

З документів не можна зробити однозначний висновок щодо грузинського походження роду Кавалерідзе.

Берест Юрій Михайлович

науковий співробітник, Охтирський міський краєзнавчий музей

Бойко Олена Володимирівна

головний зберігач фондів, Охтирський міський краєзнавчий музей

МАТЕРІАЛЬНА ТА ТВОРЧА СПАДЩИНА ІВАНА БАГРЯНОГО У ЗІБРАННІ ОХТИРСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Одним із найвідоміших представників української літературної діаспори ХХ століття є уродженець міста Охтирки Іван Павлович Лозов’ягін (Лозов’яга) – патріот, письменник, поет, журналіст, політичний і громадський діяч, голова УНРади, номінант на Нобелівську премію з літератури 1962 року. Саме в Охтирці зійшла його яскрава літературна зірка під промовистим псевдонімом Іван Багрянний [10; 7, с. 5].

Довгий час у зв’язку із укоріненням у розумах українців радянської ідеології ставлення охтирчан до його особистості та творчого спадку

було неоднозначним. Але із розвитком української державності з кінця ХХ ст., ситуація поступово змінилася і постать видатного земляка зайняла чільне місце в культурному житті його рідного міста.

Розуміючи зацікавленість вітчизняних і закордонних дослідників історією життя та літературною діяльністю Івана Багряного, автори вводять в науковий обіг його матеріальну та творчу спадщину, яка зберігається у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею (ОМКМ). Колекція складається з особистих речей, світлин, документів та книг. Вона почала формуватися з 1992 року, а загальна кількість експонатів нараховує 457 одиниці зберігання.

Найбільшим дарувальником варто зазначити Фундацію ім. Івана Багряного, яка за період з 1992 року по 1997 роки подарувала ОМКМ переважну частину колекції, пов'язану з іменем Івана Багряного. Також у формування фонду значний внесок зробили його дружина Галина Багряна, Олексій Коновал, Олександр Шугай, Олександр Галкін та Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ).

Першим предметом, який надійшов у фонди ОМКМ, став фотопортрет Івана Багряного розміром 34 x 27 см, який надійшов 17 січня 1992 року (Рис. 1). Його передала дружина Галина Єлеазарівна Багряна (Тригуб). Він і став початком створення в музеї цієї колекції.

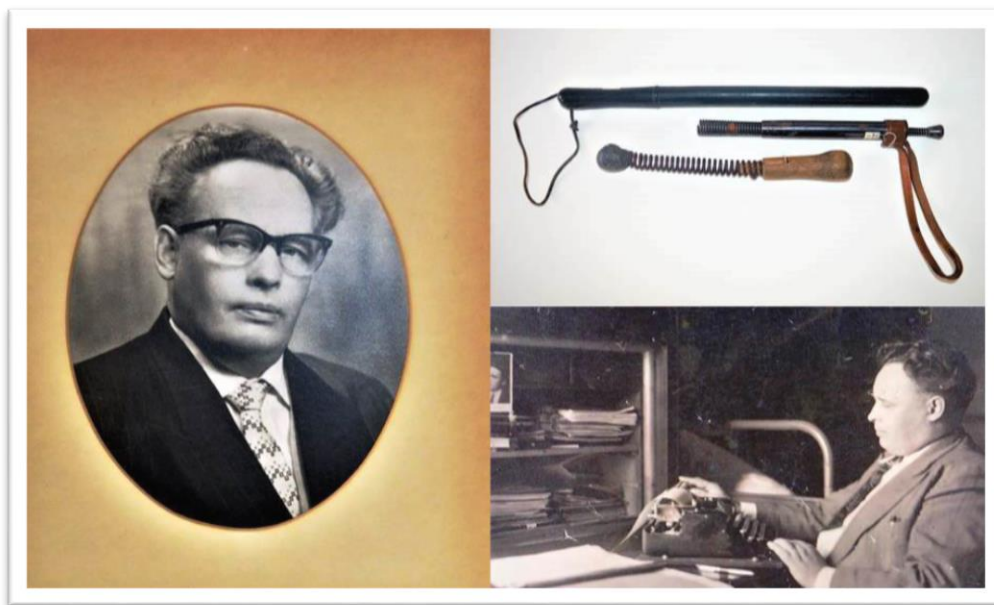

Рис. 1. Зліва: фотопортрет Івана Багряного; справа зверху – три кийки; знизу – Іван Багрянний у себе в кімнаті (фото пошкоджене вибухом авіабомби 08.03.2022 р.)

Разом з портретом Багряного Г. Є. Багряна також передала 15 світлин, пов'язаних із життям письменника за кордоном. У квітні того ж року відбулося нове поповнення колекції. Цього разу дружиною письменника були надіслані книги та брошури.

У вересні 1993 року до ОМКМ надійшли книги «Людина біжить над прірвою» та «Сад Гетсиманський» за авторством нашого земляка від його родини. У січні редактор газети «Українська родина» Олександр

Шугай передав поштовий конверт, присвячений 1000-тю Київської Русі, з портретом Івана Багряного, світлини, книги та газети «Українські вісті» й «Українська родина» з матеріалами про письменника.

19 січня 1994 року з Мельбурну поштою була надіслана нарукавна нашивка з написом «IV з'їзд УРДП», яка належала Івану Павловичу, та збірник на пошану Г. Китастому. У збірнику є матеріали, пов'язані із творчістю Івана Багряного. У квітні від дружини надійшли 22 екземпляри газети «Українські вісті»; її засновником і першим редактором був Іван Багрянний.

Протягом періоду з 1996 р. по 2017 р. музей отримав у свою колекцію особисті речі, аудіокасету, книги та інші предмети, пов'язані із матеріальною та творчою спадщиною нашого земляка Івана Павловича Лозов'ягіна. Останнє поповнення колекції відбулося у листопаді 2017 року і воно пов'язане з отриманням від Олександра Шугая примірника газети «Літературна Україна», у якій вміщено його інтерв'ю, присвячене відкриттю пам'ятника Івану Багряному в Охтирці.

Певно, що найбільш цінними експонатами даної колекції є особисті речі письменника. До особистих речей Івана Багряного, які

Рис. 2. Особисті речі Івана Багряного у зібранні Охтирського міського краєзнавчого музею: сумка, книга «Скельця», картина «Покровський собор в Охтирці», ручки та підставка, печатка і штемпелі, нашивка і гаманець

репрезентовані у зібранні музею, належать: сумка, гаманець, ручки та підставка, нарукавна нашивка, кийки та печатки (Рис. 2). Сумка (1950-ті роки), гаманець із застібкою (1950-ті роки), поршнева ручка, чорно-золотого кольору, що має гравірований напис: «С.У.С. Canada. 21. 03. 59. I. P. B.», кийки, передані фондом імені Івана Багряного 3 вересня 1996 року. А от підставка для ручок і ручка до неї, яка була виготовлена у 1950-ті роки у Німеччині, була

подарована музею 2 жовтня 2006 року на 100-річний ювілей письменника його сином – Нестором Багряним.

У 1996 р. ОМКМ отримав сфрагістичний матеріал (печатки і штемпелі), який належав Івану Павловичу. Подарунок передано від ЦДАМЛМ України, який, у свою чергу, отримав їх від Фонду імені Івана Багряного.

Під час огляду авторами було виявлено, що кругла печатка належить Об'єднанню Колишніх Військових Советської Армії, котрі згодом об'єднались у Легіон Симона Петлюри. Це українські комбатанти, які свого часу довгий час знаходилися у репатріаційних таборах, а потім

частково переїхали до США. Печатка датована 1950-ми роками; місце виготовлення – Чикаго, США.

Рис. 3. Сфрагістичні матеріали та філателія із фонду Івана Багряного у зібранні ОМКМ

Окрім цього, у колекції зберігаються штемпелі з написами «Вітання ЗУНР» (1960-ті роки), «Українська демократія у Чикаго» (1950-ті роки), «До 150-річчя Т. Г. Шевченка» (1964 рік) та штемпель-екслібрис із написом німецькою мовою «JwanBahrianyj» (Рис. 3).

Щодо кийків, які належали Івану Багряному, то довгий час серед охтирчан поширювалася думка, зацікавленими у

цьому людьми, що начебто Іван Багряний бив полонених радянських військових і у підтвердження цього згадувалися кийки. Але навряд чи це спорядження мандрувало з Іваном Багряним з Охтирки; його збереженість та тип, який хронологічно відповідає 1950-м рокам, говорить про протилежне. Тим більше, що за даними архіву КДБ УРСР, ніяких злочинів на території республіки Іван Лозов'ягін у роки війни не вчиняв і попросту не був цікавий радянським слідчим, бо жив за межами їхньої юрисдикції [19, с. 443].

Окремо слід виділити картину «Покровський собор», яка була передана до музею Галиною Багряною під час її відвідин Охтирки. Картина написана Іваном Багряним в Охтирці у 1924 році і є чи не єдиним прикладом початкового етапу його творчості як художника дуже рідкісним і цінним експонатом охтирського періоду життя.

Опосередковано з образотворчою спадщиною І. П. Багряного можна ототожнити портрет Героя України Григорія Китастого, українського композитора, бандуриста та диригента. Його зображення знаходимо у збірнику на пошану композитора, який був надрукований до його 70-річного ювілею у Нью-Йорку у 1980 році. Книга передана у 1994 році та зберігається у фондах музею [15].

У цьому ж збірнику зустрічаємо й пісенну спадщину нашого земляка: на слова вірша Івана Павловича під назвою «Юнацька пісня» було покладено музику Г. Китастого [15, с. 211–215].

До речі, на слова ще одного вірша Івана Багряного «Туман» охтирська композиторка Руслана Лісова написала пісню. У колекції також зберігається партитура Григорія Китастого до пісні-гімну «Вставай, народе!». Вона призначалася для виконання чоловічою капелюю бандуристів та мішаного хору в супроводі ансамблю бандур [5].

Загалом Григорій Китастий написав п'ять пісень на слова віршів Івана Багряного (з листа О. Коновала О. Галкіну від 4 листопада 1995 року) [13, арк. 72].

Аудіоматеріали представлені у фондах музею аудіокасетою «З Багряним по Україні. Художнє читання». Вона виготовлена у США у 1994 році і представляє собою озвучення творів письменника – повісті «Моритурі», уривків із романів «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Розгром», «Огненне коло», гуморески «Репатріація». Читає Ростислав Василенко та Лідія Корсун. Дата і місце виготовлення – Торонто, 1994 рік. Аудіокасета має дарчий напис і передана до музею Ростиславом Василенком у 1996 році.

У зібранні ОМКМ зберігаються фотографічні знімки, пов'язані з життям письменника Івана Багряного в діаспорі. Загальна кількість світлин становить 38 одиниць зберігання. Вони висвітлюють різні етапи життя Івана Павловича в еміграції. Так, на кількох із них бачимо як він подорожує Америкою у 1959 році, відвідавши протягом шести місяців ряд міст у США і Канаді. Там письменник виступав із доповідями, у тому числі і перед сенатською комісією з питань більшовицької діяльності, був запрошений до Державного департаменту США, у радіопередачу «Голос Америки» і на американське телебачення [6, с. 239].

У колекції є світлини з відпочинку Івана Багряного у німецькому санаторії Сан-Блазієн, фотопортрети, світлини з друзями та фотографічні знімки з його похорон у 1963 році.

Варті уваги й світлини, пов'язані із святкуванням 95-го ювілею з дня народження нашого земляка, яке відбулося в Охтирці у 2001 році за присутності членів його родини та поважних гостей із-за кордону (Рис. 4).

Рис. 4. Зліва направо: зверху – зустріч І. П. Багряного й українців Міннеаполісу (США); Іван Багрянний і Григорій Костюк (1959 р.); знизу – похорони І. П. Багряного (серпень 1963 р.); На подвір'ї будинку Івана Багряного, 90-річний ювілей від дня народження. З хлібом-сіллям племінниця письменника Прогонова, з квітами донька Багряного Роксолана. (29. 09. 1996 р.)

Предмети філателії презентовані у зібранні музею трьома видами конвертів та листівок, одна з яких пов'язана з особистим листуванням Івана Багряного зі своїми друзями – родиною Андре. Також у колекції зберігаються запрошення на різноманітні заходи, присвячені ювілеям Багряного.

Літературна спадщина Івана Багряного широко репрезентована в Охтирському міському краєзнавчому музеї. Загальна кількість книг складає 56 екземплярів; деякі із них продубльовано і входять до основного та науково-допоміжного фондівзакладу.

Чи не найважливішим твором Івана Багряного, який вплинув на подальшу долю письменника, була поема «Скелька», надрукована харківським видавництвом «Книгоспілка» у 1930 році. За цю книгу письменника і було заарештовано.

Один із екземплярів книги знаходиться у зібранні ОМКМ. Його передала перша дружина письменника Антоніна Зосимова у 1999 році. Цю книгу охтирська родина письменника дуже цінувала та постійно перечитувала [19, с. 20].

Окремо слід згадати про іноземну бібліографію Івана Багряного. У фондах музею маємо перекладений на англійську, німецьку та іспанські мови його найвідоміший за кордоном пригодницький роман «Тигролови». Книги передані родиною Багряного та його друзями [2, 3, 4].

Маємо у колекції і дитячу літературу за авторством видатного земляка. Це два екземпляри оповідання «Телефон» 1960 року видання та його репринтне видання 2011 року, надруковане київським видавництвом «Смолоскіп», оповідання «До Ворскли, по рибу» з дарчим написом від О. Шугая, казка «Про лелек та Павлика-мандрівника», які надійшли у колекцію у 1996 та 2011 роках відповідно.

Цікаво, що ескізи ілюстрацій до книги «Телефон» Іван Павлович робив самостійно, що також підтверджує лауреат премії Фондації імені Івана Багряного Олександр Панченко [17]. У фондах ОМКМ зберігаються 24 металевих кліше, які використовувалися у друкарні для відтворення ілюстрацій письменника.

Особливо цінними для науковців можуть бути брошури Івана Багряного, які видавалися в Новому Ульмі з кінця 1940-х до початку 1960-х років. Серед них – «Дніпро впадає в чорне море», «В чому різниця», «Так тримати», «Чи розламає нас ворог?», «Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада» та інші. Ці короткі політичні нариси характеризують Івана Павловича як видатного українського громадського та політичного діяча, послідовного патріота, завзятого борця з радянською ідеологією та московськими впливами.

Доля та творчий доробок яскравого представника еміграційної школи в українській літературі Івана Багряного зацікавила чимало дослідників як закордонних, так і вітчизняних. Серед них слід згадати таких літераторів, біографів та науковців як Д. Нитченко, О. Шугай, О. Коновал, А. Лисий, В.Усань, В. Гришко, М. Воскобійник. Вони присвятили досить багато часу на дослідження біографії та творчості видатного земляка.

Серед біографічних досліджень життя і творчості Івана Багряного для місцевих краєзнавців особливе місце посідає роман Олександра Шугая *«Іван Багряний або через терни Гетсиманського саду»*. Він містить різноманітні краєзнавчі аспекти з історії Охтирки та Охтирщини і може використовуватися науковцями для власних досліджень історії краю [19].

Свого часу генеральний секретар ЦК УРДП і голова Фонду імені Івана Багряного Олексій Коновал задокументував важливу роль Івана Багряного та його брошури *«Чому я не хочу вертатися до СРСР»* у подальшій долі українських комбатантів:[17].

Ця брошура була перекладена на англійську мову і розповсюджувалася українцями в американській армії та була передана сенаторам США й уряду Англії. Один із екземплярів *«Чому я не хочу вертатися “додому”»*, надрукований у Нью-Йорку у 1947 році, знаходиться у нашій колекції [1].

До речі, за редакцією Олексія Коновала у фондах ОМКМ зберігаються академічні видання *«Багряний Іван. Листування»* у двох томах, *«Багряний Іван. Публіцистика»* та *«Багряний Іван. Дописи, статті памфлети, рефлексії, есе»*, збірники матеріалів УРДП-УДРП: двотомник *«Наша боротьба та наші позиції»* й *«Українська Революційно-Демократична партія (УРДП-УДРП)»*, які можуть бути гарним джерелом для наукових пошуків.

У зібранні ОМКМ маємо інші книги, переважно критичну та біографічну публіцистику, пов'язану з життям та творчістю І. П. Багряного. Ось деякі із них: О. Шугай *«Іван Багряний: Нове й маловідоме»* у двох томах, В. Коновал *«Політичні принципи І. П. Багряного»*; В. Гришко *«Живий Багряний»*; М. Воскобойнік *«Пам'яті Івана Багряного»*; М. Балаклицький *«“Нова релігійність” Івана Багряного»* та інші. До музею було передано й ротапринтний варіант статі Вадима Усаня *«Іван Павлович Багряний»*. Це вступний нарис до бібліографічного покажчика *«Український письменник і політичний діяч Іван Багряний»*, видану у Харкові в 1996 році. На її звороті знаходимо ксерокопію ненадрукованого листа Багряного до Петра Волиняка [18].

Також заслуговують на увагу інскрипти (дарчі написи) на книгах даної колекції. Вони дають можливість відслідкувати історію формування фонду та імена основних дарувальників. Переважно інскрипти пов'язані з діяльністю Фонду імені І. Багряного та дослідників постаті Івана Багряного – Олександром Шугаєм, Олексієм Коновалом та Олександром Галкіним.

Місцевий бібліографічний матеріал, пов'язаний із постаттю Івана Багряного представлений поемою О. Галкіна *«Ізгой»*, віршованим твором *«На розтинах біди»* Катерини Квітчастої та нарисом журналістки Валерії Бакуліної під назвою *«Хто вкрає істину?»*, у якій авторка намагалася дослідити ставлення охтирчан до постаті їх видатного земляка. Сталося так, що остання книга значно постраждала від осколку бомби під час авіабомбардування центру міста у березні 2022 року [14; 16; 9].

Цінними для дослідників можуть бути епістолярні матеріали, пов'язані з пошуковою діяльністю директора Охтирського краєзнавчого музею О. І. Галкіна. Він розпочав свої розвідки щодо Івана Багряного у квітні 1990 року, а в основі епістолярію – численні листування з різними людьми, установами та організаціями. Варті уваги листування Олександра Галкіна з Сергієм Резніковим, Дмитром Нитченком, Галиною Багряною, Олександром Шугаєм, Олександром Діденко, Оленою Дашко та ін.

Одним із перших, хто відповів Олександрові Івановичу на його пошуки, був колишній учень образотворчого гуртка, яким керував Іван Багряний, Сергій Резніков. Наводимо цитату з його листа до О. І. Галкіна від 21 травня 1990 року: *«займався я в гуртку образотворчого мистецтва, яким керував І. П. Багряний. Заняття відбувалися в Народному будинку на другому поверсі. Про те, що Багряний – псевдонім, ми знали ще до війни, знали, що його реальне прізвище Лозов'ягін. Спочатку про зовнішність. Розумне обличчя, світло-русе (чи навіть світло-каштанове) кучеряве волосся, високий лоб з записинами, уважні, добрі очі, тонкий ніс із знервованими, з характерним вирізом ніздрями...»* [12, с. 104].

Епістолярій О. І. Галкіна, а потім і перша його публікація про Багряного у місцевій газеті *«Прапор Перемоги»* від 22 червня 1990 року *«Зірки свого шляху не змінюють»*, з певною вірогідністю надають можливість стверджувати, що одним із перших дослідників життя та творчості Івана Багряного в Україні був саме колишній директор Охтирського музею Олександр Іванович Галкін [12; 13; 11, с. 3].

У цілому, маркером ставлення колишнього директора музею Олександра Галкіна до постаті Івана Багряного може слугувати його дарчий напис на переданій до музею поемі *«Скелька»* – *«Цю книжку, надіслану мені фундацією ім. І. П. Багряного, а саме О. Коновалом з США, передано Охтирському міському краєзнавчому музею заради поширення творчості нашого великого земляка-письменника. О. Галкін, м. Охтирка»*. І він дійсно поширював спадщину Івана Багряного та боронив його від нападок на рідній землі.

Тематика Багряного була, по суті, *«лебединою піснею»* Олександра Галкіна, який керував діяльністю Охтирського музею 15 років з 1987 р. по 2002 р. Івану Багряному він присвятив значну частину своїх краєзнавчих пошуків, статей у місцевій та всеукраїнській пресі. Його чималий епістолярій допоміг отримати у фонди музею голова місцевого відділу *«Просвіти»*, історик та краєзнавець Олександр Миколайович Скиба.

У колекції знаходиться й листування колишньої вчительки німецької мови Наталії Лапіної з родиною Багряного, світлини з відвідин його могили, статті в місцевій газеті тощо.

Зазначимо, що ці епістолярні матеріали можуть бути джерелом нової інформації щодо біографії та творчості Івана Багряного та потребують окремої публікації.

Стрічки із похорону Івана Багряного (серпень 1963 р.), у кількості 84 шт., слугують незаперечним свідченням вагомого авторитету нашого земляка серед української громади за кордоном (Рис. 5).

Рис. 5. Поховальні стрічки з могили Івана Багряного

До колекції можна опосередковано віднести предмети, пов'язані із діяльністю Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), робота якого була тісно переплетена з особистістю Івана Багряного. Сюди входять: статут ОДУМ (власник О. Коновал), підставка для олівців, запрошення та квитки на ювілейні вечори (135 шт.), журнал «Молода Україна», які датовані періодом 1958–1994 рр. (62 шт.). Усього цих експонатів у колекції – 199.

І хоча спроби познайомити охтирчан зі спадщиною земляка відбувалися у музейному закладі і раніше, лише з 2016 року фонд Івана Багряного постійно використовується у роботі ОМКМ. Співробітниками музею проводяться тематичні екскурсії та читаються лекції, пов'язані з постаттю Івана Багряного. Серед них найбільшою популярністю у відвідувачів користуються: «Від МАРСУ до “Тигроловів”: 15 фактів про Івана Багряного», «Охтирські письменники та поети про рідне місто», «Іван Багрянний. Біг над прірвою від Охтирки до Нового Ульму» та інші.

Частина предметів фонду Іван Багряного з 2016 р. по 2022 р. перебувала у постійно діючій меморіальній виставці «Щоб пам'ятали», яка була присвячена жертвам голодоморів та політичних репресій.

Навесні 2022 року, у ніч з 7 на 8 березня, під час бомбардування міста Охтирки російськими агресорами на початку російсько-української війни, будинок Охтирського міського краєзнавчого музею було значно пошкоджено. Вибухова хвиля від авіаційної бомби, яка розірвалася всього за кілька метрів від музею, нанесла непоправної шкоди як самій будівлі, так і музейній колекції.

На щастя, музейний фонд Івана Багряного вдалося врятувати повністю. Співробітники музею у період інтенсивних обстрілів Охтирки проводили рятівні роботи всередині напівзруйнованого приміщення закладу. Вони вимушені були рятувати експонати з-під уламків скла, витягуючи їх, власне, голими руками. Однак, якщо експонати в експозиції виявилися майже неушкодженими, то бібліографічний матеріал, який зберігався у фондосховищі, отримав певні пошкодження

від уламків (Рис. 6). У зв'язку з переїздами нині в ОМКМ ведуться роботи по впорядкуванню спадщини Івана Багряного.

Рис.6. Пошкоджений бібліографічний матеріал із фонду Івана Багряного в ОМКМ під час вибуху російської авіабомби у березні 2022 року

Отже, колекція, яка містить спадщину Івана Багряного і яка зберігається в ОМКМ, може бути основою для формування джерельної бази з вивчення біографії та творчості видатного українського письменника, громадського і політичного діяча в екзилі на його Батьківщині та дає можливість дослідникам долучитися до історії життя української діаспори у другій половині ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Bahriany Ivan Why I do not want to go «Home». New-York, 1947. 52 с.
2. Iwan Bahriany Das gesetz der taiga, die geschichte einer abenteuerlichen flight. Verlag Styria Koln Graz, 1963. 255 с.
3. Ivan Bahrianyi Cazadores de tigres (novella en dostomos), Buenos Aires: Dunken, 2016. 336 р.
4. The hunters and the hanted by Ivan Bahriany. London, MacmillanCoLtd. NewYork, St Martin's press. 1956. 245 с.
5. Багрянний І. Вставай, народе!: для чол. капели бандуристів та міш. хору в супроводі анс. бандур / сл. І. Багрянний. Б. м.: б. в., 1950. 7 с.
6. Багрянний Іван. Листування. У двох томах. Том перший (1946–1963) / Упоряд. О. Коновал. К.: Смолоскип, 2002. 706 с.: портр.
7. Багрянний І. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії. есе / Упоряд. О. Коновал. К.:Смолоскип, 1996. 856 с.: портрет.
8. Багрянний Іван Скелька. Харків:«Книгоспілка», 1930. 154 с.
9. Бакуліна В. Хто вкрав істину. Суми, ПКП «ЕлладаS», 2015. 92 с.
10. Державний архів Сумської області. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 148.
11. Галкін О. І. Зірки свого шляху не змінюють. *Прапор Перемоги*. 1990. № 101. с. 3.
12. Галкін О. І. Епістолярії (1954–1993): рукопис. Том 1. Охтирка. 234 арк.
13. Галкін О. І. Епістолярії (1994–1999): рукопис. Том 2. Охтирка. 192 арк.
14. Галкін О. І. Изгой. Лебедин: Білий Лебідь, 1996. 171 с.
15. Збірка на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження. УВАН у США. Музикологічна Секція / Упоряд. Я. Гурський. Нью-Йорк, 1980. 294 с.
16. Квітчаста К. На розтинах біди. Сюїта. Суми: «Мрія-1» ЛТД, 1996. 24 с.
17. Панченко Олександр Нарис про Івана Багряного, Фондацію його імені, її очільників, спонсорів, лауреатів та долі українства у світлі «багрянівських» ідей та мрій. Деякі міркування полтавчанина після отримання диплома Фондації Івана Багряного 2014 року. URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/nary-s-pro-ivana-bagryanogo-fundatsiyu-jogo-imeni.html>.
18. ОМКМ КН 9156 рад. 6084.
19. Шугай О. Іван Багрянний або через терни Гетсиманського саду. Роман-дослідження. К.: Рада, 1996. 479 с.

Кокус Вадим Владиславович

головний бібліотекар, Наукова бібліотека Вінницького національного
медичного університету імені Миколи Пирогова

С. А. ГЛАУБЕРЗОН – ОРГАНІЗАТОР І ПЕРШИЙ ЗАВІДУВАЧ КАФЕДРИ ШКІРНИХ ТА ВЕНЕРИЧНИХ ХВОРОБ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ, 1935–1937 рр.

Упродовж всієї своєї столітньої історії Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова об'єднував навколо себе найкращі наукові кадри. Дотепер малодослідженою залишається довоєнна історія його розвитку. Саме на цей період припадає плідна наукова та громадська діяльність першого завідувача кафедри шкірних та венеричних хвороб Вінницького державного медичного інституту Соломона Ароновича Глауберзона.

С. А. Глауберзон народився 17 вересня 1895 р. у м. Ніжин Чернігівської губернії в родині лікарів. Після закінчення у 1920 р. медичного факультету Київського університету працював у психоневрологічному та шкірно-венерологічному інститутах м. Київ, а також у Київському медичному інституті на посаді приват-доцента [11, с. 63]. Працюючи в Київській центральній поліклініці Червоного хреста, С. А. Глауберзон у 1927 р. вперше в СРСР описав гіпертрофічну гемангіектазію. Цього ж року молодий вчений зробив детальний опис ураження кісток при хронічній виразковій піодермії і вперше ввів у науковий обіг термін *Osteopathia pyogenica*, який дістав визнання як в СРСР, так і за кордоном. Пацієнтів з ураженням кісток при хронічній піодермії вчений демонстрував в квітні 1933 року на засіданні дермато-венерологічної секції Київського єдиного науково-медичного товариства. У 1934 р. Глауберзон описав ще два випадки цього захворювання, які полягали в ураженні малогомілкової та великогомілкової кісток по типу остеоперіоститу, однак найбільш ураженим, на його думку, було окістя. Вчений висловлював думку про можливий вплив умов військового часу на виникнення цього захворювання. Працюючи у Київському психоневрологічному інституті С. А. Глауберзон широко використовував парафінотерапію при лікуванні шкірних та венеричних захворювань, псоріазу, патологій опорно-рухового апарату [2, с. 415]. Згодом побачила світ його стаття «Применение парафина при некоторых так называемых нейротрофических и аллергических заболеваниях кожи».

Кафедра шкірних та венеричних хвороб Вінницького державного медичного інституту була організована в 1934 р. на базі обласного шкірно-венерологічного диспансеру, який почав працювати в 1925 р. у пристосованому під лікарню приміщенні на вулиці Першотравневій. Вона була однією з 15 новостворених при відкритті Вінницького державного медичного інституту кафедр [1, с. 121].

У березні 1935 р. Соломон Аронович Глауберзон був затверджений на посаді завідувача кафедри шкірних та венеричних хвороб Вінницького державного медичного інституту і одночасно отримав вчене звання професора. Стаціонар, на базі якого була створена клінічна кафедра, не був пристосований для занять зі студентами. Довелося

швидкими темпами його перебудувати. Було створено спеціальну лабораторію з клінічним, бактеріологічним та гістологічним відділами. Вона була забезпечена необхідним інвентарем, реактивами, цінним приладдям. Також створена колекція грибкових культур та гістологічних препаратів. До навчального процесу залучено найдосвідченіших працівників шкірно-венерологічного диспансеру. На базі кафедри було організовано бібліотеку [3, с. 3].

У цей період колектив кафедри багато уваги приділяв налагодженню навчального процесу, організації науково-дослідної роботи. Почали вивчати етіологію червоного плоского лишая, оперізуючого герпесу, зв'язок патологічних змін шкіри з порушенням функції нервової системи та внутрішніх органів, удосконалення фізіотерапії дерматозів [1, с. 121]. У клініці проводилася значна науково-дослідна робота, зокрема розроблялися нові методи діагностики та лікування шкірних та венеричних хвороб, зокрема ускладнення гонореї. Співробітники клініки вивчали зв'язок патологічних змін з навколишнім середовищем та виробництвом. Так, кафедра направила ординаторів для обстеження працівників одного з підприємств м. Вінниця, в яких було виявлено грибкові захворювання шкіри. Науковцями кафедри під керівництвом С. А. Глауберзона досліджувалися професійні захворювання співробітників одного з тваринницьких підприємств Вінниччини [3, с. 3].

На об'єднаних засіданнях спільно з шкірно-венерологічною секцією Вінницького науково-медичного товариства кафедра провела дві наукові конференції. На них було прочитано кілька наукових повідомлень із демонстрацією хворих і препаратів. У засіданнях брали участь професори та викладачі інших кафедр Вінницького медичного інституту, чимало студентів та лікарів Вінниці. Науковці кафедри підготували до друку п'ять наукових праць з питань діагностики та лікування венеричних захворювань. Колектив кафедри також брав активну участь у громадському житті Вінницького державного медичного інституту. У 1935 р. С. А. Глауберзон зазначав, що у клініці не було фізіотерапевтичного кабінету, серологічної лабораторії та лікувальних ванн. В незадовільних умовах працював дитячий відділ клініки [3, с. 3]. Завдяки зусиллям Соломона Ароновича при кафедрі шкірних та венеричних хвороб був створений муляжний музей.

У 1935–1936 р. на базі Вінницького шкірно-венерологічного диспансеру С. А. Глауберзон проводив дослідження серологічних реакції у хворих з грибковими захворюваннями. Серологічні та бактеріологічні дослідження були проведені у 29 пацієнтів з мікозами. Особливу актуальність цей метод діагностики набував в тих випадках, коли при відповідній клінічній картині ні бактеріоскопічно, ні бактеріологічно, грибки виявити не вдавалося. С. А. Глауберзон отримав позитивні серологічні реакції у хворих з мікозами, коли мікроскопічно не вдавалося виявити збудників хвороби.

У 1936–1937 рр. з метою вивчення імунологічних реакцій при мікозах на базі кафедри шкірних та венеричних хвороб Вінницького

державного медичного інституту С. А. Глауберзон разом з асистентом кафедри Є. О. Бліндман проводив імунізацію піддослідних кроликів живими культурами паразитарних грибів. Завданням дослідження було вивчити силу і тривалість реакцій у піддослідних тварин, а також отримати специфічні ділянки ураження на шкірі. Використання імунологічних реакцій розширювало можливості діагностики грибкових захворювань у пацієнтів. На основі цих досліджень було встановлено, що мікози не є виключно місцевими захворюваннями, а залучають у процес весь організм з розвитком загальногуморального імунітету [7, с. 42].

У 1936 р. С. А. Глауберзон досліджував вплив біологічних рідин організму (кров, сеча, сироватка крові та ін.) пацієнтів з шкірними та венеричними захворюваннями на життєдіяльність піддослідних рослин (білий люпин). Результати цих досліджень С. А. Глауберзон разом з асистентом Д. П. Невським виклав у статті «Про фітотоксини», яка була опублікована в журналі «Радянська медицина» (1938). Дослідження показали, що токсичність біологічних рідин змінюється в залежності від стадії захворювання, стану хворого та якості одержаного лікування. Найбільша токсичність біологічних рідин виявлена у хворих на сифіліс у другому періоді хвороби, при третинному та вродженому сифілісі, у хворих на пелагру, вульгарний пемфігус і дерматит Дюринга (при поганому загальному стані), а також пацієнтів зі склеромою та глибокою трихофітією. Учений розробив фітотоксичні індекси різних дерматологічних захворювань в залежності від їх форми та стадії [4, с. 79–80].

У 1940 р. С. А. Глауберзон у співавторстві з асистентами Ш. Ю. Трахтенбергом та Є. О. Бліндман опублікував статтю «О норвежской часотке». Автори дійшли висновку, що лікування норвезької корости не відрізняється від звичайної. Відмінність полягає лише в тому, що при норвезькій корості обов'язково необхідно видаляти рогові нашарування, а також призначати хворому загальноозміцнюючу терапію [8, с. 59]. Працюючи у клініці Вінницького шкірно-венерологічного диспансеру, С. А. Глауберзон описав випадок рідкісного дерматологічного захворювання – пілосебоцистоматозу [10, с. 60–61].

На базі дерматологічної клініки інституту С. А. Глауберзон спільно з Ш. Ю. Трахтенбергом упродовж 1935–1936 рр. проводив дослідження клінічних проявів та форм туберкульозу шкіри. Для цього, крім власних клінічних спостережень, були використані архіви Вінницького, Бердичівського та Кам'янець-Подільського шкірно-венерологічних диспансерів. Автори виснували, що найпоширенішою формою туберкульозу шкіри є звичайна вовчанка; значно рідше зустрічається скрофулодерма та бородавчатий туберкульоз шкіри. Було встановлено, найчастіше туберкульозним процесом уражалася шкіра обличчя, значно рідше – кінцівок та шиї. Науковці стверджували, що найуразливішою до цього захворювання є сільська молодь. Для боротьби із цією недугою, на думку С. А. Глауберзона, необхідно посилити підготовку відповідних фахівців шляхом створення кафедр шкірного туберкульозу у медичних навчальних закладах та інститутах удосконалення лікарів [6, с. 88].

У 1937 р. С. А. Глауберзон описав зв'язок оперізуючого герпесу з вітряною віспою, але заперечував тотожність цих захворювань. Він наголошував на біологічній спорідненості збудників названих хвороб. С. А. Глауберзон на підставі експериментальних даних та клінічних спостережень установив, що вхідними воротами для вірусу оперізуючого герпесу є шкіра [5, с. 75–76].

С. А. Глауберзон – учасник першої Всесоюзної конференції з питань склероми (1936 р.), на якій виступив з доповіддю «*Про алергічні реакції при склеромі*». Вчений надавав великого значення вивченню алергічних реакції при склеромі для розробки методів діагностики цього захворювання. З цією метою на кафедрі шкірних та венеричних хвороб Вінницького медичного інституту С. А. Глауберзон виготовив антиген із склеромної тканини. Для вивчення дерматологічної реакції він був введений особам зі склеромним процесом та без нього. Результати досліджень довели можливість використання цього методу з діагностичною метою [9, с. 5].

Працюючи у дерматологічній клініці Вінницького державного медичного інституту, С. А. Глауберзон спостерігав 14 випадків еризипелоїду. Він відзначав зв'язок цього захворювання зі свинячою бешихою, оскільки клінічні прояви еризипелоїду з'являлися переважно після контакту людей зі свійськими тваринами.

Після звільнення у 1937 р. С. А. Глауберзон працював на посаді завідувача шкірної клініки Українського інституту туберкульозу, а також відділу дерматології Київського шкірно-венерологічного інституту [11, с. 63].

С. А. Глауберзон – учасник першого Всеукраїнського з'їзду дерматовенерологів (1938 р.), на якому виступив з доповіддю «*О лечении псориаза метиленовой синькою*». Вчений стверджував, що внутрішньовенне введення метиленової синьки при псоріазі дає сприятливий результат при гострих та підгострих поширених формах захворювання, тоді як при локалізованих формах терапевтична ефективність була незначною або взагалі відсутня. Застосування ванн значно прискорювало процес очищення шкіри від псоріатичних висипань. С. А. Глауберзон рекомендував застосовувати внутрішньовенне введення 1% водного розчину водного метиленової синьки в стаціонарних умовах у хворих на псоріаз із свіжими дифузними висипаннями, при ретельному спостереженні за загальним станом хворого.

У 1944–1956 рр. С. А. Глауберзон займав посаду завідувача шкірного відділення Українського шкірно-венерологічного інституту. Одночасно був консультантом низки наукових закладів. Перу вченого належить понад 80 наукових праць. С. А. Глауберзон вперше описав ураження кісток при хронічній піодермії, вперше в СРСР опублікував наукові праці, присвячені веруциформній епідермодисплазії, сирингомії, пілосебоцистоматозу, гіпертрофічній ґемангіектазії та ін. Велику наукову цінність мали його рецензії на збірники і монографії вітчизняних та зарубіжних вчених. Професор С. А. Глауберзон здійснював велику наукову та громадську роботу на посаді члена Президії Українського

дерматологічного товариства, члена правління Українського фтизіатричного товариства, члена венерологічної туберкульозної секції вченої медичної ради Міністерства охорони здоров'я УРСР, голови Київського дерматологічного товариства та ін. [11, с. 63].

Пішов із життя Соломон Аронович Глауберзон у січні 1957 року. Похований на Лук'янівському кладовищі в Києві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар С. А., Псюк С. К. До 80-річчя кафедри шкірних та венеричних хвороб Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова. *Український журнал дерматології, венерології та косметології*. 2016. № 2. С. 121–124.
2. Глауберзон С. А., Киричинский А. Р., Кичина Е. Н. Парафинотерапия в дерматологии. *Вестник советской венерологии и дерматологии*. 1934. № 5. С. 415–421.
3. Глауберзон С. А. Клініка за рік набагато зросла. *Більшовицька правда*. 1935, 29 червня. С. 3.
4. Глауберзон С. А., Невський Д. П. Про фітотоксини. *Радянська медицина*. 1938. № 2. С. 72–80.
5. Глауберзон С. А., Трахтенберг Ш. Е. Про зв'язок зони з варицелою. *Праці Вінницького державного медичного інституту*. 1938. Т. 1. С. 72–76.
6. Глауберзон С. А., Трахтенберг Ш. Е. Некоторые данные о туберкулезе кожи. *Проблемы туберкулеза*. 1939. № 12. С. 85–88.
7. Глауберзон С. А., Блиндман Е. О. Некоторые данные экспериментальной микологии. *Вестник венерологии и дерматологии*. 1939. № 4. С. 40–42.
8. Глауберзон С. А., Трахтенберг Ш. Е., Блиндман Е. О. О норвежской часотке. *Вестник венерологии и дерматологии*. 1940. № 1. С. 58–62.
9. Глауберзон С. А., Бернасовский П. А. Материалы к экспериментальному изучению реакций иммунитета при склероме. *Журнал ушных, носовых и горловых болезней*. 1940. № 1. С. 5–6.
10. Глауберзон С. А. Пилосебоцистоматоз. *Вестник венерологии и дерматологии*. 1940. № 11. С. 59–61.
11. Памяти проф. С. А. Глауберзона. *Вестник дерматологии и венерологии*. 1957. № 4. С. 63.

Євдокимчик Людмила Миколаївна

завідуюча відділом науково-освітньої роботи, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Меморіальний будинок-музей А. П. Чехова в м. Суми»

А. П. ЧЕХОВ ТА РОДИНА СМАГНИХ

Декілька років тому вийшло 30-томне академічне зібрання творів та листування А. П. Чехова з коментарями. Але лишилося ще багато білих плям, пов'язаних з історією створення його творів. Зокрема, це питання про роман, який Чехов писав в Сумах на Луці.

В архіві письменника збереглося 24 листи від Лінтварьових, 20 – від Смагних, 55 – від Іваненків. Цілком можливо, що знайомство з цими людьми дало А. П. Чехову матеріал для задуму його роману: «Я пишу роман!!... Оповідання з життя моїх друзів» (О. С. Суворіну, 11 березня 1888 р.). «Роман охоплює у мене декілька родин і весь повіт з лісами, річками, порогами, залізницею» (Д. І. Григоровичу, 9 листопада 1888 р.).

Знайомству Чехова з Полтавщиною і навіть бажанню поселитися тут ми зобов'язані сім'ї Смагіних, і особливо Олександрю Івановичу Смагну. Це його великий письменник називав «*Олександром Миргородським*» та «*Шахом Персидським*». Дружні стосунки з цією родиною Антон Павлович зберіг до кінця життя.

Смагіних було троє – Олександр, Сергій та їх сестра Олена. Їхні предки – дворяни села Токарі тодішнього Сумського повіту Харківської губернії, де штабс-капітан Іван Іванович Смагін успадкував від батька 560 дес. землі. Але головне їх багатство – 1256 дес. – знаходилось у Миргородському повіті. Це був посаг і спадщина дружини Івана Івановича Ганни Олександрівни Хрящової – дочки поміщика с. Бакумівка Олександра Дмитровича Хруцова і Ганни Іванівни Муравйової-Апостол, сестри декабристів. Ганна Олександрівна доводилася праправнучкою гетьманові Данилові Апостолу. По смерті гетьмана 160 бакумівських хат успадкував його син Петро, лубенський полковник, згодом бригадир. Його дочка Олена (1731 р. н.) поєднала своє життя із генерал-майором Матвієм Артемовичем Муравйовим (їхні нащадки одержали дозвіл носити прізвище Муравйови-Апостоли). Подружжя збудувало в Хомутівці прекрасний палац, їм також відійшла Бакумівка. Син Матвія Муравйова і Олени Петрівни Іван Матвійович був одружений двічі. Від першого шлюбу він мав семеро дітей, від другого – сина Василя, що спадкував хомутецький маєток, а Бакумівка відійшла Ганні Іванівні – дочці Івана Матвійовича від першого шлюбу.

Ганна Іванівна поєднала своє життя з О. Д. Хруцовим – колезьким радником з Сумщини. Олександр Дмитрович був людиною вельми освіченою. Як і його тесть І. М. Муравйов-Апостол, як В. В. Капніст, І. П. Матрос, аристократи з Полтавщини, які постійно жили в Петербурзі, Хруцов був дійсним членом Санкт-Петербурзького Вільного Товариства любителів словесності, наук і мистецтв.

Старший син І. І. Смагіна та Г. О. Хруцової Олександр народився 21 листопада 1860 р. в с. Токарі Сумського повіту (парафія Предтеченської церкви). По закінченні Сумського реального училища О. І. Смагін у 1882 р. розпочав службу дрібного чиновника Київського акцизного управління. Е 1889 р. він – мировий суддя Миргородського судового округу. У 1889–1891 роки О. І. Смагін виконував обов'язки земського начальника; його не раз обирали повітовим і губернським гласним. За відданість громадським справам Миргородщини друзі жартома називали його «*Олександром Миргородським*».

У роки Першої російської революції О. І. Смагін видавав газету «*Полтавщина*», яку високо цінував В. Г. Короленко (саме за порядність і щирість любив він Смагіна). Після закриття газети Олександр Іванович повернувся на Миргородщину, де продовжує свою роботу в земстві, займався сільським господарством, багато уваги приділяв земській освіті. Ще в 1893 р. він став опікуном Бакумівського народного початкового училища, яке розміщалося в будинку Смагіних. За його ініціативи у Великих Сорочинцах було створено ремісниче училище.

Молодший брат О. І. Смагіна Сергій (бл. 1867 р. н.) закінчив Харківський ветеринарний інститут. Як і брат, С. І. Смагін присвятив себе земській діяльності. Він – повітовий і губерньський земський гласний, мировий суддя Миргородського повіту. Після революційних подій 1905–1906 рр. Сергія Івановича було усунено від роботи в земстві (у братів Смагіних спільні опозиційні погляди). До цього слід додати, що вони мали більше 1,5 тис. дес. землі, по-новому влаштовані економії з телефонами на хуторі Крягінівщина (володіння Олександра) та хуторі Заїр (володіння Сергія), куди обидва переїхали, залишивши сімейне гніздо в Бакумівці сестрі Олені.

Знайомство А. П. Чехова з родиною Смагіних відбулося влітку 1888 р. на Луці у Лінтварьових, далеких родичів Смагіних. Зав'язалися дружні стосунки й родина Смагіних запросила Чехова до себе в Бакумівку. Полтавські місця та люди справили на письменника велике враження. У нього виникло бажання поселитися тут. Антон Павлович побував у Миргороді, Сорочинцах, в с. Хомутці, де познайомився з гончарем Калашником, якому замовив вироби з глини для музею письменника Д. Григоровича в Петербурзі. Враження від цієї подорожі знаходимо в оповіданні молодшого брата письменника Михайла *«Полтараста верст»*, яке було опубліковане в журналі *«Батьківщина»* за 1889 р.

Енергійно допомагав шукати А. П. Чехову хутір на Полтавщині і О. І. Смагін. Йшло жваве листування: *«15 числа я назначив переговори про Ваш маєток і негайно буду Вам писати... не міняйте Ваші наміри і купуйте садибу, а ми Вас будемо тут любити, берегти і т. д. і т. п.»*, – писав він у листі до Чехова 14 листопада 1891 р. (ДРБ, 331, 59, 11).

Багато зусиль та часу витратив Олександр Іванович на ці пошуки, та все марно. Доля розпорядилася так, що Чехов оселився зовсім в іншому місці: *«але зась! Я зрадив хохлам та їх пісням. Купую собі власний куток не в Малоросії, а в холодному Серпухівському повіті, в 70 верстах від Москви»* (В. В. Білібіну, 22 лютого 1892 р.). О. І. Смагін відвідає чеховську сім'ю на новому місці в березні 1892 р.

До кінця життя і письменника О. І. Смагін мав із ним дружні стосунки. Тяжко переживав смерть А. П. Чехова, якого шанував і як людину, і як письменника. Саме з Чеховим було пов'язано чимало хвилюючих спогадів його юності (Олександр Іванович кохав сестру письменника М. П. Чехову, велике почуття до якої він проніс через все своє життя).

У січні 1929 р. О. І. Смагін одержав з Москви листа, в якому йому пропонували написати свої спогади про Чехова. Відповідаючи на нього, він писав: *«Немає у мене впевненості в тому, що я зроблю цю роботу. Цього літа Л. О. Авілова, колишня знайома Чехова, читала мені три розділи своїх споминів. Якби я зміг в десятій долі так написати, як це зробила вона, можна було б братися до роботи»*.

Так і залишилося для нас невідомим, чи написав О. І. Смагін свої спогади про А. П. Чехова. Після 1917 р. він служив в Полтаві акцизним чиновником, був на різних посадах, у т. ч. завідуючого винним заводом на Кавказі. Помер О. І. Смагін в 1929 р. в Полтаві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Чехов А. П. Повне зібрання творів і листів. М.: Наука, 1977. Тт. 1–4.
2. Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 331: А. П. Чехов.
3. Полтавщина. Енциклопедія-довідник. К.: Українська енциклопедія. 1992.
4. Розсоха Л. Брати Смагіни. *Миргород*. № 40 (313).

Бражніченко Світлана Олексіївна

старший науковий співробітник, Комунальний заклад «Лебединський міський краєзнавчий музей» виконавчого комітету Лебединської міської ради

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ – З НЬОГО ПОЧИНАВСЯ УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН

Є люди, народжені на переломі. Це ті, які починають нову добу. На жаль, пам'ять про цих яскравих постатей намагалися загасити. Але, часи змінилися...

Батько нашого українського модерну, розробник українського державного герба (прийнятий Центральною Радою), представник українського «ліричного імпресіонізму» – це все Василь Кричевський (1873–1952). Він – голова знаменитої родини художників Кричевських, рідний брат художника Федора Кричевського (чиї картини поєднують українські та зарубіжні методи), батько художників Миколи і Василя Кричевських, дід мисткині Катерини Кричевської-Росандич (США). Сьогодні нащадки митця мешкають у Венесуелі (Каракас став останнім прихистком Кричевського, навіть прах художника похований не в Україні, а в Нью-Йорку).

В одному доробку неможливо розповісти все про цю особистість, але зазначу основне. Василь Кричевський народився 31 грудня 1872 р. за «старим стилем» чи 12 січня 1873 р. за «новим» у селі Ворожба Лебединського повіту в багатодітній сім'ї фельдшера. Мистецька атмосфера оточувала його з дитинства: мальовнича природа, народний розпис, колядування, інші різдвяні обряди («проганяння Куті»). Нахил до малювання виявився в хлопчика дуже рано, а розвинувся під впливом побаченого альбому невідомого художника в хаті однієї міщанки. У зрілому віці Кричевський збагнув за технікою, що це були роботи Тараса Шевченка, але, попри всі зусилля, уже не зміг розшукати того альбому.

Освіта Кричевського пов'язана з Харковом. Починав майбутній митець як технік і розробник проєктів для будинків. Молодість припала на захоплення театром корифеїв, який був на харківських гастролях. Спочатку – як глядач, а згодом познайомиться особисто з Саксаганським, Садовським та іншими – у родині Алчевських. Але справжнім поворотом у свідомості Кричевського можна назвати почуту ним популярну лекцію його вчителя архітектора Сергія Загоскіна про розкопки Гайнріхом Шліманом Трої. За життя Шлімана вважалося, що «Іліада» і «Одіссея» – геніальні вигадки самого Гомера, як і Трої, не існувало. Раптом довели, що Троя реальна (а Шліман під час експедицій керувався Гомеровими творами як путівником!).

Кричевський вирішив довести іншим, що Україна так само «не є щось видумане» і розвинув свій талант митця, науковця, колекціонера. Про

нього можна сказати словами Джеффри Чосера: «Він мав за втіху вчитися й навчати» (переклад М. Стріхи). Прикметно, що в цей період художник захопився саме англійським мистецтвом, а також філософією мистецтва Джона Рьоскіна (Раскіна). Можливо, тому й стиль Кричевського такий оригінальний і виявляє тяжіння до модерну. Показати мистецтво як науку – але показати легко, – ось що можна назвати гаслом життя Василя Кричевського. Наполеглива праця і різнобічний підхід зробили справжнє диво: коли Кричевський хотів у Петербурзі вступати до Академії мистецтв, то як випробування йому доручили зробити копію з паризької роботи. Копія виявилася такою точною, що професори відрадили митцю вступати до Академії, бо він уже справжній фахівець. Тому хай працює як раніше, але частіше виставляється. Далі були виставки – і в Україні, і в Парижі, Берліні, Празі тощо.

Період 1903–1908 років заявив про український архітектурний модерн: проєкт Кричевського переміг на конкурсі будинку Полтавського земства. Споруда стоїть і до сьогодні. Тепер це Полтавський краєзнавчий музей. Діяльність Кричевського цінна тим, що митець відкидав прями запозичення й прагнув оригінальності. Було вже достатньо зразків псевдокласицизму, дуже поширене – бароко, але треба щось нове. І ось – проєкт: будинок нагадує і англійський замок, і оздоблений арабесками, але водночас дуже функціональний і більше схожий на українську хату або на гетьманський палац. Це і є «український стиль», як його назвали в газетах (сам Кричевський на конкурсі назвав це стилем «південно-російського ренесансу»). Виступити з обстоюванням проєкту було сміливим кроком, бо того періоду точилася полеміка з чорносотенцями (на жаль, і київськими), які стверджували, нібито України не існує. Нарешті 1903 року чорносотенці «змилиувались» і оголосили конкурс проєкту. Результат: завдяки Кричевському український стиль і український інтерес відбулися.

Діяльність Василя Кричевського надзвичайно багатогранна. Живопис, графіка, архітектура, педагогіка, театр, кінематограф тощо. Окреме питання – педагогіка. Трапляється, що талановитий чи геніальний митець – віртуозний виконавець і може творити сам, але нездатний навчити іншого. Але у випадку Василя Кричевського було зовсім інакше, бо він виявив здібності і педагога, і організатора. Він керував майстернями килимів Ханенків, керамічною школою, потім став першим ректором Державної Академії мистецтва (Київ), згодом трансформованої більшовиками. Але вона вже в статусі Інституту зберігала завдяки Кричевському (професору) мистецький дух. Колишні студенти згадували, що Кричевський міг зачарувати словом і надзвичайно цікаво та легко пояснити складні речі, викликати інтерес до рідного мистецтва, такого багатющого і складного. Тільки дуже освічена і начитана людина здатна так ясно розтлумачити потайні глибини.

Дуже уважний до символів, Кричевський захоплювався прикладним мистецтвом – зокрема, аналізував орнамент (вишивка, писанки, кераміка). Під час наукових розвідок пояснювалося стародавнє коріння

наших символів – зокрема, і солярний знак свастики (на який новою владою було накладено табу).

Георгій Нарбут, Олександр Мурашко, Михайло Грушевський та багато інших – усе це були колеги Василя Кричевського. А ще – коли ми дивимось українське кіно 1920–1930-х років або в інший спосіб дізнаємося про нього, то слід пам'ятати – це теж заслуга Василя Кричевського. Фактично він став першим українським митцем, який співпрацював з кіно на Одеській кіностудії. Там він керував мистецькою частиною (варто глибше дослідити його спільну працю з Олександром Довженком та іншими режисерами), оформляв або консультував. Заслуга Кричевського – це такі фільми як «Звенигора», «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Назар Стодоля» (щоправда, ідеологічний сценарій дуже відрізняється від п'єси Т. Шевченка), «Сорочинський ярмарок» (перший український кольоровий фільм).

Більшість перелічених стрічок встигли вийти до маховика масових репресій. На жаль, до цього переліку не ввійшли знищені фільми. Проте, й збережене оригінальне й побудовано у хорошому розумінні науково.

Німецько-радянську війну митець зустрів в окупованому Києві. Далі переїхав до Львову, де став ректором Вищої художньої студії. Але Кричевському було дедалі тяжче перебувати на Батьківщині. 1944 року він разом із родиною емігрував до Чехословаччини (тут загубилися його роботи), потім до Австрії, Німеччини, Франції. Невтомно виставляв роботи у Парижі, Брюсселі, Нью-Йорку. У 1945 р. він став почесним дійсним членом Української вільної академії наук у США. 1948 року митець емігрував до Венесуели (Каракас), до дочки, Галини Кричевської-Лінде. Він працював над альбомом типових українських хат, але не встиг завершити роботу. Багато рукописів Кричевського загинуло (деякі згоріли ще 1918 р.), і те, що збережено в музеях, – мала дрібка серед робіт митця.

Але й збережене викликає надзвичайний інтерес і має вагоме національне значення. Тому коли ми бачимо наш герб на основі Володимирового тризуба, то маємо знати, що це проект Василя Кричевського. Читаємо «Ілюстровану історію України» Михайла Грушевського й бачимо оформлення Кричевського. Проекти державних грошей УНР – його ідея. Будинки в особливому стилі – його робота. Коли ми гуляємо Києвом, то треба знати: музей Тараса Шевченка – проект Кричевського. Так само – музей на Тарасовій горі в Каневі, численні споруди у Полтаві. Експонати в Музеї української діаспори у Києві, в Українському музеї в Нью-Йорку. І коли чуємо слова «Венесуела», «Каракас», знаймо – там були і є наші земляки, які приносили славу нам, українцям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Щербаківський В. М. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон, 1954. 174 с.
2. Павловський В. К. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Монографія. Нью-Йорк: Вільна Академія Наук у США, 1974. 239 с.
3. Мистецька спадщина Кричевських на Сумщині. Суми: Університетська книга, 2005. 317 с.
4. Графічні твори Василя Кричевського у колекції МКДУ. Харків: НТМТ, 2013. 107 с.

Петриченко Ярослав Віталійович

студент 041 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ – УРОДЖЕНЦІ СУМЩИНИ

Українська революція 1917–1921 рр. є однією з найважливіших подій в історії України. Головною метою революції було політичне самовизначення українців та відновлення української державності. У цей період відбувалось багато суспільно-політичних подій, які охопили населення по обидва боки Дніпра. Не винятком була і Сумщина, яка також була багатою на осіб, які відстоювали ідею української державності.

1917 рік став переломним в історії державотворчих процесів в Україні. У цей період Українська Народна Республіка стверджується на міжнародній арені як повноправний учасник міжнародних відносин. Відбувається функціонування парламенту – Центральної Ради та інших інституцій, прискорюється розвиток національної освіти та культури. У радянській історіографії Центральна Рада зображена як буржуазно-націоналістична інституція, яка є ворогом державі і знецінює інтереси українців. Тому ідеологія тоталітарного режиму доклала чимало зусиль щоб викреслити діячів українського державотворення зі сторінок української історії та пам'яті народу. Чимало діячів, які брали участь у державотворчих процесах, були уродженцями Сумщини. Вони активно себе проявляли в різних галузях суспільного життя, зокрема брали участь у розбудові державних інституцій та у діяльності головного органу влади – Української Центральної Ради. Діяльність вихідців із Сумщини в революційний період висвітлена в працях таких авторів як Г. М. Іванущенко, А. І. Марченко, також дані про них зберігаються в архівах і фондах.

У період революції одними з головних противників більшовицької ідеології були різні організації та культурно-просвітницькі товариства. Їхнім головним завданням було донесення ідеї української державності до свідомості народних мас і зміцнення етнічного фундаменту нації. До таких організацій належить і товариство «*Просвіта*» [1, с. 41]. Хоча подібні організації виникали ще у XIX столітті, в період революції 1917–1921 рр. їхня діяльність набуває нового розмаху. Осередки «*Просвіт*» на території Сумщини були середовищем, яке «*українізовувало*» населення за допомогою системи освіти, курсів українознавства, хорової та театральної діяльності, читання лекцій, що безперечно мало значний вплив на самоусвідомлення населення. 9 квітня 1917 р. було започатковано «*Просвіту*» в Сумах на чолі з Василем Покровським [3, арк. 31]. За основу своєї діяльності сумські просвітяни взяли статут колишньої Одеської «*Просвіти*», а почесними членами обрали Михайла Грушевського та Миколу Василенка. Тоді ж, у квітні, була створена й «*Просвіта*» в Охтирці, ле її очолив нотаріус Базилевський [1, с. 41]. Осередки товариства були започатковані і в інших містах Сумщини: Ромни, Шостка, Конотоп, Миропілля, Липова Долина, Верхня Сморватка, Лебедин. Метою їхньої діяльності була дерусифікація, а також залучення до процесу українізації системи освіти.

На теренах краю жертовно працювала інтелігенція. Гнат Хоткевич провадив у Лебедині курси історії та української мови, а видатний педагог Григорій Ващенко віддав свій таланти Роменщині, як комісар Центральної Ради з питань освіти. Лебединську *«Просвіту»* очолив письменник Б. Антоненко-Давидович. Курси з українознавства в Ромнах, які опікувалися підготовкою учителів для навчання дітей рідною мовою, розпочали свою роботу вже 15 червня 1917 р. [4, с. 4]. Проводив їх відомий пізніше педагог Григорій Ващенко. *«Наша ціль – просвітницька робота серед темного нашого найменшого брата, знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом поширювати поміж нього всякі агрономічні і сільськогосподарські відомості»*, – проголошувалося в статуті сумської *«Просвіти»* [8, с. 86].

Крім того, ще одним завданням просвітян було вшанування пам'яті Тараса Шевченка та проведення різноманітних культурних заходів. У травні 1917 р. в місті Суми на вул. Покровська площа пройшла маніфестація, метою якої була панахида за великим кобзарем. Учасники товариства зверталися до міської думи з пропозиціями перейменувати вулицю на честь Т. Шевченка і поставити йому пам'ятник. Було проведено літературний вечір на якому продавалися книги і листівки. Вся виручка від цього вечора пішла на користь. Національного Українського фонду [6, с. 3–4].

Чимало вихідців із Сумщини займали посади і в українському революційному уряді. Так, наприклад, уродженець міста Суми Павло Іванович Зайцев (1886–1965) у період Української революції обіймав посаду директора канцелярії Генерального Секретарства (Міністерства) освіти УНР, пізніше очолював культурно-освітню службу Армії УНР. Видатну роль в організації українського війська відіграв Филонович Василь Захарович – український військовий діяч, генерал. Походив родом із с. Рогізне Сумського повіту. З 1910 р. перебував на службі у 123-му піхотному Козловському полку. У період Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, після чого потрапив на фронт. Взяв активну участь в українізації свого полку у період існування Центральної Рад. Брав участь у боях з більшовиками та денікінцями. У добу революції обіймав декілька важливих військових посад, зарекомендував себе як талановитий військовий діяч. Окрім Филоновича, можна ще відмітити такого діяча як Олександр Петрович Греков – уродженець с. Сопич Глухівського повіту, військовий міністр Директорії УНР, головнокомандувач Української Галицької Армії. Також можна згадати низку інших видатних діячів Української революції: генерали армії УНР Микола Янчевський з Ямполья, Василь Сварика з с. Салогубівка Роменського повіту, Микола Остряньський з Конотопа, Антон Масляний з с. Кириківка теперішнього Великописарівського району, Олександр Ліницький з Охтирки, Микола Володченко з Глухова.

Окрім відважних чоловіків, у армії УНР служили і жінки, які також виконували важливі обов'язки. Мова йде про Настю Гудимович і Марію Тарасенко – зв'язкових армії УНР. Їхнє сімейство походило від старовинних козацьких родів. Проживали вони в селі Вороніж

теперішнього Шосткинського району Сумської області. У 1917 році, перебуваючи ще на навчанні у випускному класі, вони активно долучилися до громадського життя та культурно-просвітницької діяльності. Наслідки роботи дівчат легко оцінити – у грізний для молододержави час армія Української Народної Республіки з одного тільки містечка, де попрацювали Настя і Марія, збагатилася на кілька десятків козаків та шість старшин [5, с. 120]. По закінченню навчання дівчата відправилися на фронт під Крути. Спочатку вони відвідували поранених, а потім служили розвідниками і зв'язківцями у дивізії сірожупанників, яка перебувала на Конотопщині і Кролевеччині. Після того як дивізія була змушена відступити під час другого наступу більшовиків в Україні, дівчата продовжили боротьбу у підпіллі. І хоч подальша їхня доля склалася трагічно, вони відіграли значну роль у військовій справі УНР.

23 січня 1881 р. в селі Базилівка (нині село Крупське) теперішнього Конотопського району Сумської області народився Сергій Прокопович Тимошенко – архітектор і політик. З листопада 1918 р. він був призначений на посаду губернського комісара Харкова. У 1919 р. покинув Харків через захоплення міста більшовиками. Після цього працював старшим інспектором залізниці Міністерства шляхів; займався евакуацією та відбудовою залізниць у смузі військових дій Армії УНР [2, с.32]. У 1920 р. брав участь у переговорах між УНР і Республіки «Кубанський край». Брав участь у II Зимовому поході. Зробив значний внесок у вивчення і розвиток архітектурного мистецтва в Україні.

Після початку Лютневої революції Борис Георгійович Іваницький брав активну участь в роботі уряду, працюючи в напрямку розбудови фахових структур [7, с. 117]. Цей діяч народився в сім'ї губернського секретаря слободи Самотоївка Краснопільської волості Охтирського повіту. За його сприяння уряд виніс закони по захисту лісів в Українській Народній Республіці, за якими лісові площі проголошувались власністю держави. Займався також і науковою роботою. Його авторству належать праці «Ліси України» та «Лісова господарка України». Проводив активну просвітницьку, педагогічну, політичну та громадську діяльність.

З-поміж активних діячів Української революції донедавна маловідомим залишалося ім'я нашого земляка Івана Івановича Мірного. Навіть місце народження було з'ясоване лише нещодавно: с. Самотоївка Краснопільської волості Охтирського повіту [7, с. 121]. У квітні 1917 р. його було обрано до Центральної Ради, де він займав відповідальні посади: жовтень 1917 р. – заступник Генерального писаря, листопад 1917 р. – Генеральний писар, січень 1918 р. – Державний писар УНР. Відомий тим, що приймав активну участь у підготовці тексту IV Універсалу та багатьох інших законів УНР.

На посаду завідуючого секретаріату (за ініціативою М. Грушевського) було запрошено ще одного нашого земляка – Євгена Дометійовича Онацького. Є. Д. Онацький народився в м. Глухів. Активно захищав ідеї Центральної Ради, представляв УНР на конференції в Парижі. Не дивлячись на те, що значну частину життя він провів за кордоном, його внесок в українську історію та культуру є досить вагомим. Створена ним «Українська мала енциклопедія» є однією з найколо-

сальніших праць, створених людиною, була надрукована в Буенос-Айресі у 1957–1967 роках.

У період існування Української Народної Республіки багато уваги приділялось державній символіці. За сприяння М. Грушевського було створено комісію, яка займалась гербу України. До неї увійшли наші земляки – Павло Зайцев (голова), Георгій Нарбут, Василь і Георгій Кричевські – члени [7, с. 121].

Українська революція 1917–1921 рр. є одним з найскладніших і найяскравіших етапів в українській історії. Вона дуже багата на події і персоналії, які внесли вагомий внесок в українську державність. Наш край завжди був багатий на видатних людей. Сьогодні мабуть неможливо перелічити кількість уродженців Сумщини, котрі героїчно постали в історії революційних подій ХХ століття. Але пам'ять про тих, хто відомий, має завжди залишатися у свідомості народу, оскільки їхні національно-патріотичні переконання і державницький світогляд є основою нашого патріотизму до сучасної Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх В. О., Іванущенко Г. М. Джерела до історії товариства «Просвіта» в Сумах (1917–1918 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2019. № XXXIII. С. 33–46.
2. Власенко В. М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик. *Сумський історико-архівний журнал*. 2007. № II-III. С. 29–37.
3. Державний архів Сумської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. 35 арк.
4. З життя «Просвіт» в Сумах (Харківщина). *Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі*. 1917, 25 червня.
5. Іванущенко Г. М. Сумщина в боротьбі: 10 біографій. Суми: ВВП «Мрія», 2016. 192 с.
6. Курси по українознавству для учителів. *Наша спілка*. 1917, 11 червня.
7. Марченко А. І. Роль визначних особистостей Сумщини у становленні української державності 1917–1918 рр. *Сумщина від давнини до сьогодення: проблеми ідентичності, ментальності, самосвідомості: матеріали обласного круглого столу з нагоди відзначення 80-річчя створення Сумської області (м. Суми, 30 січня 2019 року)* / за ред.: С. В. Драновська, Л. М. Чхайло. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2019. С. 117–122.
8. Українська Народна Республіка і наш край : до 100-річчя Української революції 1917–1921 років: рек. матеріали на допомогу шкільній програмі / Сумська обл. універс. б-ка ; уклад. А. І. Марченко. Суми, 2017. 86 с.

Базарний Владислав Юрійович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ (1918–1945 рр.)

Після зречення від влади П. Скоропадський переїхав до Німеччини. Спочатку в Берліні, а потім і в Лозанні (Швейцарія), він мав велике коло спілкування, зустрічався з дипломатами, журналістами; його охоче відвідували українські політичні діячі, зокрема, Ю. Любинський, М. Могилянський, П. Акерман, Ф. Штейнгель. З 1922 р. починається активне громадсько-політичне життя колишнього гетьмана. У той час він залучається до діяльності «Українського союзу хліборобів-державників»

(УСХД), який заснував у 1920 р. у Відні В. Липинський. Зокрема, теоретик УСХД В. Липинський розробив модель «*української трудової монархії – гетьманства*». [4, с. 346]. Відповідно до теорії, гетьманом повинен був стати П. Скоропадський. Представники «*Українського союзу хліборобів-державників*» запевняли емігрантські кола, що П. Скоропадського підтримує Англія, яка буде фінансувати його повернення в Україну в якості голови держави. Також П. Скоропадський приєднався до діяльності «*Українського військового козацького товариства*», але ця організація у Німеччині в 1920 р. виявилась неспроможною об'єднати розрізненні політичні кола української еміграції. Утім, співпраця колишнього гетьмана з УСХД виявилася більш плідною. Завдяки зусиллям П. Скоропадського зростає авторитет Союзу серед українських емігрантів. Філії «*Українського союзу хліборобів-державників*» з'явилися в Польщі, Румунії, Болгарії [4, с. 356]. Частина української еміграції з США прихильно сприймали гетьманську ідеологію, створивши 1924 року гетьманську «*Українську січову організацію Америки*», що проголосила своє підпорядкованість П. Скоропадському. Гетьманський рух поширювався серед українців Австралії та Південної Америки.

Німецький уряд залучив П. Скоропадського до культурно-освітнього життя у середовищі української еміграції Німеччини. 10 листопада 1926 р. у Берліні був відкритий «*Український науковий інститут*», заснований «*Українським товариством допомоги біженцям*», яка очолювала дружина Скоропадського Олександра. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх-Вільгельмського університету і фінансувався німецькою стороною. Український науковий проіснував до 1945 р. [4, с. 361].

Негативним чином на політичний імідж П. Скоропадського вплинули твори М. Булгакова. Його роман «*Біла гвардія*», який був написаний у 1927 р. і частково опублікований за кордоном та п'єса «*Дні Турбіних*», яка відбулася у Берліні у «*Новому театрі*» 27 жовтня 1927 р. У творах М. Булгакова Скоропадського було змальовано як нерішучого діяча періода громадянської війни на теренах постімперської Росії [3, с. 249].

З кінця 1920-х років гетьманський рух перебуває у кризовому стані із-за особистого конфлікту П. Скоропадським, В. Липинський розпустив «*Український союз хліборобів-державників*» і засудив колишнього гетьмана як неблагонадійного політичного діяча.

П. Скоропадський лояльно зустрів прихід до влади у Німеччині нацистів у 1933 р. Напередодні Другої світової війни він прийняв участь в організації «*Союзу гетьманців-державників*», яка пропагувала відверто монархічні ідеї. На території Німеччині також діяла суспільно-політична організація «*Українська громада*», яку підтримував П. Скоропадський. Але спроба Розенберга призначити П. Скоропадського головою «*Українського національного комітету*», який мав на меті об'єднати всі українські національні організації провалилися. Керівництво Рейху вважало, що він вже немає підтримки і належного впливу серед українського населення [2, с. 105]. Трагічна смерть 26 квітня 1945 року під час бомбардування станції Платтлінгу у Баварії, обірвала життя видатного діяча українського національно-визвольного руху [4, с. 375].

Отже, звертаючись до громадсько-політичного життя П. Скоропадського в еміграції, слід зазначити, що він думав лише про майбутню незалежну Україну, практично не сподіваючись за свого життя побачити її звільненою від більшовиків, вільною і сіверенною. Це бажання підтримувало його до останніх хвилин життя. Свідченням того були його численні спроби єднання українського руху в еміграції, рішуча відмова від активної співпраці з політичними колами, які не підтримували ідею незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гражданская война и военная интервенция в СССР / Глав. ред. С. С. Хромов. М.: Энциклопедия, 1983. 720 с.
2. Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини. *Український історичний журнал*. 1992. № 7–8. С. 63–72.
3. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К.: Темпора, 2004. 420 с.
4. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. 380 с.

Дігтяренко Максим Олексійович

студент 061 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

НЕСТОР МАХНО В ЕМІГРАЦІЇ, 1921–1934 рр.

У липні 1921 р. Н. Махно вирішив емігрувати з території України. Це відбулося через те, що у вказаній державі остаточно був встановлений більшовицький уряд, що оголосив Нестора Івановича поза законом. 16 серпня 1921 р. він разом з невеликим загonom односторонців переправився через Дніпро між Кременчуком і Орликом, фактично в місці впадіння в Дніпро Ворскли, навпроти села Мишуриноного Рогу. Під час форсування річки на 17 селянських рибальських човнах він був легко поранений шість разів. Наступними днями він зустрічався з повстанцями на Криворіжчині та Нікопольщині, де висловлював своє прагнення виїхати за кордон для лікування. Проте вже на підході до Інгулу на махновців знову напали більшовики. Цього разу їх атакували сили Сьомої Кавалерійської дивізії. Вони взяли махновців у кільце, однак тим вдалося вирватися, розпочалася погоня [15, с. 105]. Вона завершилася 22 серпня на кордоні з Румунією. Тут знову Н. Махно отримав поранення. Куля потрапила в голову трохи нижче потилиці і вийшла розірвавши праву щоку, залишивши по собі рубець схожий на поранення від шаблі [3, с. 45].

Всіх махновців, що опинилися на території Королівства Румунія роззброїли та інтернували до табору військовополонених у м. Бельц. Загалом дослідники вважають, що разом з самим Н. Махном через кордон перейшли від 78 до 125 осіб. Така різниця в числа пов'язана з тим, що пізніше кілька десятків прихильників Н. Махна також перетнула кордон Румунії. Крім того, до махновців іноді зараховують загопи отамана Хороброго-Лихо, що були давніми соратниками Нестора Івановича й також шукали прихистку за кордоном [16, с. 109].

Приблизно через два тижні після прибуття на територію Румунії Н. Махно і його найближче оточення було звільнене з таборів військовополонених, решта ж там перебували значно довше. Сам Нестор Іванович мав зустріч у Кишиневі з румунським генералом С. Поповичем. Після цього, йому та дружині було дозволено переїхати до Бухаресту. Окрім родини, Н. І. Махно зміг забрати з собою начальника штабу І. Данилова, а також ад'ютантів братів Зеньковських-Задових. Так само в Бухаресті дозволили жити повстанським командирам В. Харламову, Я. Домашенку та отаману Хмарі. Вони отримали три номери в центральному готелі Бухаресту й повне забезпечення. Н. Махно з дружиною могли вільно гуляти румунською столицею [17, с. 380-381].

Більшовицька Росія намагалася арештувати Н. Махна навіть після його еміграції. З цією метою уряди РРФСР та УСРР 20 вересня 1921 р. відправили до Румунії дипломатичну ноту, у якій повідомлялося, що відомий бандит Н. Махно перейшов румунський кордон. Він здійснив незчисленну кількість злочинів на території більшовицьких України та Росії, а тому його треба передати як звичайного кримінального злочинця разом з усіма його спільниками. Однак, румунський уряд відмовився видавати Н. Махна. Більшовики не відступили, але у них не було доказів того, що Нестор Іванович знаходився саме в Бухаресті. Крім того, для видачі Махна не було достатніх підстав, адже вироку Верховного трибуналу УСРР так і не існувало. Лише в лютому 1922 р. наркомат юстиції республіки розпочав слідство у справі Н. Махна проти УСРР. ВУЦВК мав асигнувати 60 млн руб. для розслідування діяльності повстанців на Півдні України, але кошти так і не були виділені [2, с. 230-231].

У таких умовах в лютому 1922 р. ВЧК розпочав підготовку до ліквідації «бандитського батька» шляхом організації терористичного акту на території Румунії. Це завдання покладалося на Д. Медведєва. Його переодягнули в румунський мундир і відправили до означеної держави. Спецагент перейшов кордон біля с. Маринешти і прибув до Бендер, де мала відбутися зустріч між румунськими розвідниками та Н. Махном. Останній на неї не прийшов, що й врятувало йому життя, бо всі розвідники, які були присутні на явочній квартирі були вбиті Д. Медведєвим [2, с. 231].

Відповідно, є свідчення що за кордоном Н. Махно не полишав політичної діяльності. У Бухаресті у 1921 р. він зустрівся з міністром закордонних справ УНР, де визнав, що саме державні органи УНР мають право представляти український народ і боротися з більшовиками. Обидві сторони дуже розраховували на підтримку регулярної армії Польщі та Румунії у боротьбі з більшовизмом [16, с. 109].

З метою організації власної політичної структури за кордоном Н. Махно в Румунії організував Закордонний центр махновського руху. Він поступово налагоджує зв'язки з Берліном, де також перебували колишні очільники махновського руху. У Німеччині лідером повстанського руху був П. Аршинов. Загалом махновський центр став перед собою основне завдання: підготовку нового етапу повномасштабної боротьби

українців з більшовиками. Крім того, планувалося організувати повернення Н. Махна на територію України, адже лише він, на думку багатьох, міг стати лідером подібної боротьби [18, с. 384]

Махновським центром було організовано спеціальні «вікна» на кордоні між Румунією та Україною, через які Н. Махно споряджав своїх представників для ведення підривної діяльності на території УСРР. Чисельність махновського підпілля уже станом на осінь 1921 р. становила вже близько 3 тис. чол. При цьому, переважна більшість з них не тільки декларативно виражала підтримку Н. Махну та його боротьбі, а й знаходилася в складі реально діючих повстанських загонів. Уміло скористалися повстанці й амністією, що була проголошена більшовицькою владою на V Всеукраїнському з'їзді Рад проведеному в Харкові 25 лютого – 3 березня 1921 р. Вважалося, що у цей час близько 10 тис. повстанців склали зброю та полишили боротьбу. Цей час був застосований для переходу у підпілля та реорганізації діяльності [16, с. 109].

Румунська преса достатньо активно почала писати про Н. Махна. Його називали «*гетьманом України*», «*страждальцем прогресу*», «*генералом*», «*унікальним стратегом*», «*людиною, яка з'являється раз на 100 років*». Все це пов'язано з тим, що румунська влада цінувала Н. Махна як людину, що користується підтримкою серед селянських мас [17, с. 382].

Вважалося, що назриває велика війна проти більшовицької Росії, яка замахнулася на проведення світової революції. Крім того, більшовики відмовилися визнавати договір з країнами Центрального блоку від 24 квітня 1918 р., за яким Бессарабія переходила до складу Румунії. Це значно збільшувало території держави, але формувало нестабільну ситуацію на кордоні [19, с. 319]. Відповідно Румунія планувала у випадку початку бойових дій використати не тільки військовий хист Н. Махна, а й, перш за все, його авторитет серед українських народних мас. У 1920-х рр. Румунія була дуже зацікавлена в формуванні буферної України з небільшовицькою ідеологією, що могла б зменшити напруження між Москвою та Бухарестом. З іншого боку, румунський уряд був дуже обережним, коли вдавався до підтримки уряду УНР в екзилі та Н. Махна. Він не хотів об'єднання їх для спільної діяльності та подальшого посилення, адже це могло створити нові проблеми для самої Румунії. Відповідно, ні Н. Махно, ні УНР так жодної підтримки, тим паче військової з боку влади вказаної держави так і не отримав [16, с. 109–110].

Паралельно з цим, продовжувалася поступова підготовка до нової повномасштабної боротьби проти більшовиків. У лютому 1922 р. Н. Махно зустрівся з петлюрівським полковником А. Гулим-Гуленком у Бухаресті. Вони обговорювали причини невдачі Другого зимового походу армії УНР на українські землі. Махновці, що знаходилися в Румунії у даній акції участі не брали, бо переважна їх більшість ще знаходилася в таборах для військовополонених, а також не мала зброї, коней та коштів. Разом з тим, Н. Махно запропонував полковнику УНР

підняти українське населення Бессарабії на боротьбу про Румунії, але А. Гулий-Гуленко на це не пішов. Однак, і соратники Нестора Івановича з обережністю поставилися до такої ідеї, бо цілком природно залежали від румунської влади та прихильності країн Антанти [17, с. 384–385].

Загалом взимку-навесні 1922 р. було здійснено кілька невеликих вилазок махновців на українські землі з території Румунії. Так, на початку року в УСРР потрапила група з 7 чоловік на чолі з Х. Кожею. Вони добралися до Гульполя й спробували об'єднати залишки махновських загонів для боротьби з більшовиками. Ф. Кожа був близьким соратником Н. Махна, якого поважали повстанці, але й у нього не вдалося акумулювати ресурси для організації боротьби. Новий рейд було здійснено навесні того ж року. Ще 15 повстанців були відправлені на українські землі з метою організації повстання. Проте, більша частина підпільних агентів була викрита та заарештована членами ЧК [17, с. 385].

Становище Н. Махна однак, значно ускладнилося навесні 1922 р. у зв'язку з розвитком міжнародних відносин у Європі. Уже на початку квітня за ним почали пильно стежити румунські спецслужби. Далося також взнаки й те, що Нестор Іванович висунув ідею підняття повстання в Бессарабії. Відповідно в цей час, з прихильного ставлення румунської влади перетворюється на негативне. Крім того, у квітні 1922 р. починається Генуезька конференція, на якій було визнано як незалежну державу більшовицьку Росію та її претензії на українські території. Тому у Н. Махна сформувалося побоювання, що румунська влада може передати його до більшовицької Росії, як тільки там Верховний трибунал винесе вирок [18, с. 388–389].

Враховуючи всі ці обставини Н. Махно вирішив втікати з території Румунії до Польщі. Тому 11 квітня 1922 р. він на автомобілі разом з найближчими 17 прибічниками вирушив у бік румунського кордону. Проте за 50 км від Бухаресту Нестора Івановича затримали жандарми. На допиті, колишній отаман оголосив, що збирався повернутися на території УСРР для організації нової боротьби проти більшовиків [20, с. 270-271].

Румунська влада не дозволила Н. Махну виїхати на територію УСРР. Однак і повернутися до Бухаресту також заборонили. Лише 28 квітня 1922 р. румунська поліція відпустила Н. Махна, його дружину та соратників й відправила в північні регіони Румунії. Вночі того ж дня вся група переправилася через польський кордон в районі м. Бучач. Тут їх затримали польські прикордонники й відправили до табору військовополонених в Стшалкові, де розташовувалися й інтерновані члени армії УНР. При цьому, Н. Махно відразу ж відправив до польського уряду листа, де вказувалося, що він прагне знайти на території вказаної держави притулок і дружню допомогу [16, с. 111].

У таборі лідер повстанського руху знаходився під пильним контролем не тільки з боку польських чиновників, а й з сторони петлюрівців, які звинувачували Н. Махна в зраді політичних інтересів

України. Його провина крилася в тому, що він відволікав селянство від праведної боротьби за незалежну державу. Така ситуація змусила Нестора Івановича змінити свої позиції й перестати визнавати легітимність уряду УНР, а також почав вербувати власних прихильників стверджуючи, що незабаром отримає велику матеріальну підтримку, яка дозволить розпочати новий похід на українські землі [16, с. 111].

Польська влада в 1922 р. ще покладала певні надії на організацію за допомогою Н. Махна та С. Петлюри антирадянського повстання на українських землях. Однак, поступово ставало зрозумілим, що надії на співпрацю вказаних лідерів є утопічною. Зокрема, тому, що позиція махновців по відношенню до більшовиків є достатньо лояльним і при вдалих обставинах вони будуть не проти укладання союзу з ними. Такої ідеї не відкидав у 1922 р. навіть сам Н. Махно. Показовим у цьому контексті є прибуття до табору в Стшалкові в травні того ж року більшовицької репатріаційної комісії. Її члени пропонували на умовах амністії всім військовим, що у свій час боролися проти більшовиків. Не підлягали даній акції лише ватажки військово-політичних об'єднань, до яких належав і Н. Махно. При цьому, частина махновців, які вирішили повернутися. Більше того, вони просили Нестора Івановича посприяти їх репатріації, на що отримали відмову. Разом з тим, у складі приїжджої комісії, були люди, що прагнули таємно переговорити з Н. Махно, але їм цього не дозволила польська влада [21].

Підсумовуючи все вище викладене можна зробити такі висновки з другого розділу. По-перше, на початку 1920-х років з остаточним встановлення більшовицької влади на українських землях у Н. Махна не було інших виходів, крім еміграції. Виїзд до Румунії, був обґрунтованим кроком, що дозволяв акумулювати ресурси для подальшої боротьби з більшовиками.

По-друге, уряди Румунії та Польщі планували використати Н. Махна з метою організації за його допомогою боротьби проти більшовиків, коли ті становили загрозу для їх власної держави, але реальної допомоги не надавали, бо вона була не на часі. Відповідно, політичну діяльність Н. Махна у цей час можна назвати спробою ловити рибу голими руками. Тобто, поступово у вказаних вище держав відбувалося зближення з більшовицьким, а тому сподівання на підтримку антибільшовицької боротьби в Україні ставали все більш примарними. Разом з цим поступово втрачав життєві сили й Н. Махно.

По-третє, поступово Н. Махно не скільки відходить від політичної діяльності, скільки втратив сам зв'язок з політикою. Проживаючи у Франції, він хоч перебував під постійним спостереженням більшовиків, вже не був їх політичним ворогом.

Таким чином, останні роки життя Н. Махна стали поступовим згасання не тільки його політичної діяльності, а й взагалі життя. Найвідоміший отаман Півдня України фактично став непотрібним коли епоха завершилася, хоча й мав багато прихильників та знайомих, що готові були його підтримувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.
2. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. К.: Перліт продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.
3. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і повстанці. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009. 356 с.
4. Жбанова К. Земельна політика Нестора Махна (1917–1921 рр.). *Сіверянський літопис*. 2013. № 4-6. С. 96–101.
5. Махно Н. И. Воспоминания / под ред. С. С. Волка. Москва: Республика, 1992. 336 с.
6. Кізюн В. К. Становлення органів селянського самоврядування на Півдні України в 1917–1920 рр. *Український селянин*. 2004. Вип.8. С. 214–217.
7. Архірейський Д. В. Військова присутність махновців у Катеринославі. *Гуманітарний журнал: Питання історії та історіографії*. 2015. № 3-4. С. 11–21.
8. Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин, 1923. 258 с.
9. Іваніченко Л. М. Поразка махновського руху як наслідок союзів з більшовиками. *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох матеріали VI Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.* Одеса: ОДУВС, 2017. С. 38–43.
10. «Батько Махно» – сообщение из газеты «Известия» – органа ВЦИК о поставке 90 вагонов муки в Москву и Петроград от имени «гуляйпольского революционного крестьянства» и «повстанческих крестьянских отрядов имени Махно» 9 февраля 1919 г. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы*. М.: РОССПЭН, 2006. С. 66–67.
11. Открытое письмо Л. Б. Каменева командиру 3-й бригады тов. Махно 7-8 мая 1919 г. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы*. М.: РОССПЭН, 2006. С. 136–137.
12. Телеграмма члена РВС Южного фронта Г. Я. Сокольников В. И. Ленину с просьбой «убрать Махно» 19 апреля 1919 г. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы*. М.: РОССПЭН, 2006. С. 122.
13. Гетьманчук М. П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: Держава та армія. С. 171–180.
14. Ковальчук М. Операції повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на Катеринославщині та в Північній Таврії (жовтень 1919 р.). *Військово-історичний альманах*. 2011. Ч. 2 (23). С. 53–75.
15. Архірейський Д. В. Останній рейд Махна. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2004. Вип. XVII. С. 103–112.
16. Гетьманчук М. П. Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу у 1921–1925 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612: Держава та армія. С. 107–113.
17. Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 415 с.
18. Семанов С. Н. Судьба атамана. М.: АСТ-ПРЕСС Книга, 2004. 320 с.
19. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія. К.: Альтернативи, 2001. 736 с.
20. Семанов С. Н. Махно. Вожак анархистов. М.: Вече, 2005. 384 с.
21. Гуменюк Олена «Батько Махно» в Польщі. *Наше слово. Історія*. № 45. 2018-11-11. URL: <https://nasze-slowo.pl/batko-mahno-v-polshhi/>.

Тихонов Євгеній Андрійович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

СИМОН ПЕТЛЮРА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР УНР В УМОВАХ ЕМІГРАЦІЇ (ЛИСТОПАД 1920 р. – ТРАВЕНЬ 1926 р.)

Після поразки Директорії УНР С. Петлюра разом з однодумцями опинився в еміграції. Період еміграції в житті видатного українського державного діяча охоплює відносно невеликий проміжок часу. Окрім нього, до еміграції потрапляють багато діячів української військово-політичної еліта, яка унаслідок свого політичного вибору та військової поразки опинилася поза межами своєї історичної батьківщини.

Керівництво УНР, рятуючись від навали більшовиків, опинилося на території відновленої Польщі, з якими воно мало формально союзницькі стосунки. Відповідно до закону уряду УНР *«Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці»* від 12 листопада 1920 р., у Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі [2, с. 5].

С. Петлюра разом зі своїми споборниками в умовах еміграції продовжував знаходити можливість до активізації антибільшовицького тиску міжнародної спільноти. З осені 1920 р. по середину 1923 р. політична і практична діяльність українського уряду була спрямована на повалення більшовицької влади та швидке повернення на батьківщину. На початку 1920-х років Сумщина і Чернігівщина стають активними зонами спротиву поширення більшовизму. Організацією збройної боротьби опікувався спеціальний орган – Партизансько-повстанський штаб (ПШП), що дислокувався в Тарнові (Польща), а згодом – у Львові [2, с. 7].

1923 року С. Петлюра розробив стратегію дій, яку оприлюднив у праці *«Сучасна українська еміграція та її завдання»*. Він був переконаний, що відродження незалежної України має починатися з Києва. Як зазначає історик В. Сергійчук, С. Петлюра у той час *«розглядає питання, тісно пов'язані зі створенням української військової доктрини»* [3, с. 74].

Наприкінці 1923 р. С. Петлюра переїхав до Австрії, згодом до Угорщини та Швейцарії. У жовтні 1924 р. він оселився в Парижі, де організував видання тижневика *«Тризуб»* і продовжив виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР [3, с. 75].

Керівництво СРСР вбачало в діяльності С. Петлюри небезпечного ворога і почало підготовчі дії щодо ліквідації українського отамана. 25 травня 1926 р. близько другої години дня у Парижі, на перехресті вулиці Расіна і бульвару Сен-Мішель, більшовицький агент Самуїл Шварцбард зробив близько шести пострілів та обірвав життя 47-ми річного політика [1, с. 14].

У цей день С. Петлюра пообідав у ресторані на вулиці Расін і розглядав книжки у вітрині. Близько 14:15 до нього підійшов чоловік, гукнув кілька разів на прізвище, і з криками *«За різанину!»*, *«За погроми!»* відкрив вогонь по беззахисній людині. П'ять куль потрапили вже у лежачого, одна з них пробила легені, виявившись смертельною. О 14:40

того ж дня С. Петлюра помер у лікарні «*Шаріте*». Відспівування Головного отамана відбулося 30 травня 1926 р. в Румунській Православній Церкві; поховали його на цвинтарі Монпарнас (Париж) [1, с. 15].

Суд над С. Шварцбардом почався через півтора року, 18 жовтня 1927 р., й отримав широкий розголос. За підсудного, крім комуністичної і єврейської преси, заступилися відомі люди різних переконань, у тому числі, філософ А. Бергсон, письменники Р. Роллан, А. Барбюс, М. Горький, фізики А. Ейнштейн і П. Ланжевен, колишній очільник Тимчасового Уряду О. Керенський та ін. [3, с. 79].

Суд по справі вбивці не прийняв до уваги навіть двадцяти сторінкове свідчення єврейського діяча Е. Добковського. За його словами, радянський емісар М. Володін зізнався в приватній бесіді, що є агентом ОДПУ і був причетний до організації замаху на Головного отамана [1, с. 14].

І лише на суді, в залі засідань судової палати, С. Шварцбард офіційно назвав мотиви злочину, що спонукали його до дії: головною підставою для вбивства стала особиста помста за зґвалтовану доньку та за родину, що була забита петлюрівськими вояками, та за скоєні його армією жахливі єврейські погроми в роки громадянської війни в Україні [4, с. 121].

Серед присяжних паризького суду перебували дуже відомі на той час люди Франції. Серед них – театрознавець, директор знаменитого театру Одеон (Париж) Ф. Жеміє. У листі до адвоката А. Тореса він заявив, що коли б С. Шварцбарда засудили за вбивство С. Петлюри, «гнобителя єврейської раси, тоді треба логічно припускати, що всі, хто воював на стороні Франції проти Німеччини у Великій війні, повинні також бути засуджені, як злочинці» [4, с. 126].

Паризький судовий процес 1927 р. над С. Шварцбардом було використано для дискредитації українського національного руху на багато десятиліть уперед. Незважаючи на загибель, С. Петлюра займає гідне й помітне місце у вітчизняній історії, як один з лідерів українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. і творців Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Веденеев Д. Шесть пуль для главного атамана. Гибель Симона Петлюры: обстоятельства и загадки. *Секреты спецслужб*. 2009. № 11 (265). С. 14–15.
2. Піскун В. М. С. Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 4–14.
3. Сергійчук В. І. Симон Петлюра. К.: Україна, 2004. 448 с.
4. Табачник Д. В. Вбивство С. Петлюри. Документальні розповіді. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 112–128.

СЕКЦІЯ 3 ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Бровко Альона Григорівна

*старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук*

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У НІЖИНСЬКІЙ ТЕХНІЧНІЙ ШКОЛІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1942 рр.)

Встановлення німецького окупаційного режиму у Ніжині передбачало впровадження нових порядків та заходів, що вже існували на загарбаних територіях України. Влада у місті зосередилась у руках Німецької польової комендатури на чолі з комендантом міста штандартенфюрером Віндлером. Захопивши владу, німці почали масове закривання шкіл, використовуючи приміщення останніх для військових завдань. Утім, відчуваючи потребу у кваліфікованих кадрах, деякі учбові заклади почали відновлювати свою діяльність. Зокрема, запрацювало шість народних шкіл та відновився навчальний процес у таких середніх професійних навчальних закладах, як Технічна та Фельдшерсько-акушерська школи.

Очоловав ніжинську технічну школу директор – Г. В. Штепура; його помічником був завуч Т. П. Крижко. Навчальний та виховний процес забезпечувався учителями, а також допоміжним персоналом – секретарем, бухгалтером, касиром-рахівником, завгоспом, швейцаром, прибиральницями, пічником, кучером, двірником, сторожем, прибиральницями гуртожитку та бібліотекарем.

Термін навчання у школі становив 3 роки. Навчальний рік охоплював 10 місяців, передбачав теоретичні та практичні заняття і завершувався складанням іспиту. Каникули тривали 62 дні та розбивали навчальний процес на 4 чверті: з 01.01. по 15.01 (15 днів), перша неділя посту – 7 днів, неділя весною (пасхальні) – 7 днів та 2 місяці літом.

Інформацію про початок та закінчення вступної кампанії до училища абітурієнти отримували через радіо та оголошення. Вступити до даного закладу могли учні, які закінчили 7 класів неповної середньої школи. Утім, враховуючи той факт, що не всі мали можливість отримати семирічну освіту, при школі були відкриті підготовчі класи з спеціальним ухилом. До першого класу приймалися учні після 4 та 5 класів початкових шкіл, до другого – після шести класів. Навчання у підготовчих класах давало можливість учням здобути загальні знання за 7 клас та вступити до механічної школи [1, арк. 14].

Усі бажаючи навчатися у Ніжинській технічній школі мали подати відповідні документи: заяву на ім'я директора школи, свідоцтво про народження, довідку (свідоцтво) про закінчення середньої школи, медичну довідку, і як видно з деяких справ, до вище перерахованих довідок деякі учні додавали й автобіографію. Зарахування до навчального закладу здійснювалось на конкурсній основі, враховуючи оцінки в атестаті.

Число бажаючих навчатися було обмежене. На перші курси приймалось по 35 чоловік. Кількість курсів на відділеннях була різна.

Якщо на агрономічному відділенні був 1 перший курс, то на механічному – 3. Навчання було платним та становило 300 крб. в рік.

Згідно розкладу, заняття проводились 6 днів на тиждень, неділя – вихідний. Як правило вдень було по шість уроків. Навчання здійснювалось за підручниками, які ретельно перевірялися викладачами кожної з дисциплін на відповідність його програмі навчання та наявність у ньому прорадянських позицій. Так, учитель фізики В. Руденко, аналізуючи підручник з фізики А. Я. Модестова зазначав: *«весь курс викладено без усяких претензій на “партійність у науці”. Автор ніде не робить випадів проти держав з іншим ніж в СРСР політичним укладом і не афішує “досягнень” та “переваг” СРСР перед іншими країнами»* [5, арк. 9]. Такий ретельний підхід до вивчення змісту підручників пояснюється нічим іншим як заборонаю з боку німецького командування використовувати у навчальному процесі літературу, в якій би прослідковувалась радянська ідеологія. Тому всі книжки, які не пройшли т. зв. «цензуру» вилучалися з полиць бібліотеки. Так, в. о. польового коменданта Кенінга у своєму розпорядженні щодо закриття бібліотек (від 29 липня 1942 р.) до старости Ніжинського району зазначав: *«Всі книжки політичного змісту, книжки з статтями про советський союз і його політичне вчення повинні бути негайно вилучені, запаковані в скрині і зберігатися в замкненій бібліотеці»* [6, с. 257].

Навчальні плани кожного відділення різнилися. Так, на механічному відділенні технічного училища вивчалися дисципліни загальноосвітнього циклу (українська мова та література, німецька мова та література) та спеціальні дисципліни (креслення, технічна механіка, хімія, технологія палива та масла, машинознавство та двигун внутрішнього згорання, електротехніка, технологія металів, ремонт машин та станків, технологія цукрового та борошно молочної справи, с/г машини, технічне нормування, фабрично-заводське рахування та калькуляція). Завершувалось навчання практикою та іспитами [3, арк. 28].

Начальна практика учнів даного відділення проходила в майстерні при школі. Майстерня була забезпечена достатньою кількістю необхідного обладнання як для проведення ремонтних, так і навчальних робіт. Щодо інструментів, то їх вистачало лише для робітників майстерні, тому пропонувалося необхідний реманент докупити або ж виготовити власноруч [3, арк. 25].

Згідно навчального плану агрономічного відділу Ніжинської технічної школи учні мали вивчати дисципліни загальноосвітнього циклу – українська мова та література, німецька мова та література, історія; загально-технічного (базового) циклу: математика, фізика, елементи геодезії та креслення, хімія, ботаніка з фізіологією рослин та основами мікробіології та етології, ґрунтознавство та спеціального циклу – загальне рослинництво та польові культури, садівництво та городництво, насінництво та селекція, захист рослин, переробка с/г продукції; с/г машини; трактори та автомобілі; основи тваринництва; основи пасічництва; організація с/г виробництва з елементами нормування та калькуляція; навчальна практика та екзамени [3, арк. 37].

Навчальна практика учнів даного відділення проводилась на фермі при училищі, яка мала: корів – 8 голів, коней – 4 голів, свиней – 12 голів, вуликів з бджолами – 25 шт., з них 10 пошкоджених, повозок на залізному ході – 3, упряжок – 3 (1 придатна, 2 – потребують ремонту), кінних плугів – 5, культиваторів – 4, борон – 4, жмикотерка – 1, соломорізка ручна – 1, коренерізка – 1, віялка – 2, лобогрійка – 1, сіялка – 2, клеверотерка – 1, сінокосарка – 1, привід № 15 – 1 [3, арк. 30].

У кінці року навчальний процес завершувався складанням іспитів, на основі яких й здійснювалось переведення учнів до наступного класу. До іспитів допускалися учні, які гарно навчалися та учні які мали одну або дві оцінки «погано» з інших дисциплін. Учні які, мали дві оцінки «погано» і під час весняних перевідних іспитів отримували ще одну оцінку «погано», або мали три і більше оцінок «погано» – залишалися на другий рік. Учні, які мали п'ять і більше оцінок «погано» без поважних причин, відраховувались з навчального закладу. Іспити проводились в усній та письмовій формі. Під час екзамену учні тягнули білет який мав 1-2 основних питання та 2-3 додаткових. Якщо учень не міг дати відповідь на питання у білеті, йому дозволялося витягнути інший, утім оцінка за відповідь при цьому знижувалась. Перевірка знань кожного учня тривала 15 хв. [5, арк. 13].

Іспит проводився екзаменаційною комісією, до складу якої входили власне сам викладач дисципліни, з якої проводилась перевірка знань (він був головою комісії), та асистент – викладач спорідненої дисципліни. Оцінювання знань проводилась за такою шкалою: «погано», «посередньо», «добре» та «відмінно». При виставленні іспитових оцінок перевагу мав голова іспитової комісії. Спірні питання вирішував директор [5, арк. 14].

Навчальний процес у школі передбачав не лише право учнів на отримання освітніх послуг, але обов'язки, яких вони мали дотримуватися під час навчання у даному закладі. Обов'язки були викладені в 14 пунктах та передбачали: 1) не запізнюватись, вчасно приходити на заняття; 2) у разі необхідності піти з уроків, учень повинен отримати на це дозвіл з боку завуча чи директора; 3) при вході до приміщення школи обчищати ноги від снігу та бруду; 4) палити лише у спеціально відведених місцях; 5) не плювати та не смітити на підлогу, дотримуватись охайності; 6) на уроці додержуватись дисципліни; 7) виконувати вказівки та розпорядження викладачів та адміністрації школи; 7) не допускати грубого ставлення до викладачів та інших учнів; 8) старший учень на курсі призначає чергових, які мають слідкувати за чистотою в класі та за наявністю крейди, ганчірки тощо; 9) старший учень разом з черговими несе відповідальність за порушення обов'язків під час перерви; 10) учні повинні тримати себе дисципліновано та стримано не лише у школі, але й поза її межами; 12) при зустрічі з викладачем учень повинен привітатися; 13) учень повинен готувати уроки та виконувати завдання на кожен день; 14) обережно поводитись з шкільним майном [4, арк. 14].

Утім, як видно з протоколів засідання ради школи, учні грубо порушували правила, систематично не відвідували заняття, запізнювалися, псували майно школи, глузували із зауважень вчителів

тощо. За найбільш тяжкі порушення учні несли різного роду покарання, які передбачали як винесення суворої догани з занесенням до особової справи, так і виключення зі школи. Так, з наказу від 21.01.1942 року, дізнаємося, що «за грубе поводження з товаришами та несерйозне ставлення до навчання, невиконання розпоряджень викладача і пропуски лекцій, учня 1 кл. А. Каскевича виключити зі школи» [2, арк. 30].

Учні технічного училища забезпечувались гуртожитком. Таких гуртожитків було декілька. Так, гуртожиток № 3, що знаходився по вулиці Козачій, був розрахований на 30 учнів, гуртожиток № 10 по вул. Комунальній – 40 учнів, гуртожиток №39 по вул. Об'їзжій – 35 учнів, гуртожиток № 7. – вул. Гербеля – 25 учнів. Утім, даних гуртожитків не вистачало, про що свідчить лист директора школи до відділу місцевого господарства м. Ніжин, в якому зазначалось, що «Технічній школі потрібні слідує будівельні гуртожитки для учнів: 1) Дім № 43 з господарчими будівлями по Об'їзжій вул.; 2) Дім № 14 господарчими будівлями по Графській вул.» [2, арк. 39]. Проживання у гуртожитку було платним та становило 15 крб. на місяць. Дана плата не була квартплатою, а бралась за користування опаленням та прибирання в гуртожитку [2, арк. 53].

Незважаючи на окупаційний період, Ніжинська технічна школа продовжувала надавати освітні послуги у місті та готувала спеціалістів з сільського господарства та механіки. Навчальний заклад давав як теоретичні знання учням, так і формував їхні практичні навички. Керуючись особливостями часу, вчителі та дирекція школи мали ретельно підходити до організації освітнього процесу та підбору навчальної літератури, змісту лекцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН). Ф. Р. 4389. Оп. 1. Спр. 1. 30 арк.
2. ВДАЧОН. Ф. Р.4389. Оп. 1. Спр. 2. 132 арк.
3. ВДАЧОН. Ф. Р.4389. Оп. 1. Спр. 3. 61 арк.
4. ВДАЧОН. Ф. Р.4389. Оп. 1. Спр. 4. 31 арк.
5. ВДАЧОН. Ф. Р.4389. Оп. 1. Спр. 5. 34 арк.
6. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. 496 с.

Порох Наталія Василівна

доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук, доцент

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПОЛТАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – 1980-х РОКАХ

Глибоке і всебічне дослідження історії населених пунктів Полтавщини активно розпочалося вже в другій половині 1930-х років, коли на порядок денний було поставлене питання підготовки фундаментальної праці про визначні місця України, які тією чи іншою мірою мали розкрити події і факти, що відбувалися в містах і селах як України в цілому, так і регіону зокрема. На жаль, в період окупації

республіки виявлені та опрацьовані матеріали були частково втрачені, що не дозволило завершити написання цікавої за своїм задумом праці.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років питання дослідження історії населених пунктів ставилися на академічному рівні, для чого була утворена спеціальна Комісія на чолі з віце-президентом АН України М. Семенком. Хоча зазначена академічна комісія не змогла взяти на себе весь обсяг роботи з підготовки та видання краєзнавчої літератури, вона привернула широку громадську увагу до необхідності розв'язання існуючих проблем. Зокрема, комісією були висловлені рекомендації Державному комітету по пресі при Раді Міністрів України розробити поточні і перспективні плани. Держкомпреси УРСР своїм рішенням від 11 серпня 1957 року зобов'язав центральні та місцеві органи друку звернути першочергову увагу на висвітлення регіональної історичної тематики [1, арк. 17–18]. Подібне рішення повністю співпадало з прагненням численних дослідників рідного краю, які впродовж десятиріч акумулювали унікальні матеріали з історією міст і сіл Полтавщини.

Наприкінці 1950-х років спостерігається кількісне і якісне зростання статей краєзнавчої тематики в обласних, міських та районних періодичних виданнях. На зламі 1950–1960 років у зазначених виданнях було опубліковано близько 40 статей, які тією чи іншою мірою стосувалися історії населених пунктів. У першу чергу, серед них слід відзначити статті М. Пойдеменка [2], Г. Бажанов [3], І. Козіна [4], С. Данішева [5], Б. Ватулі [6]. Останій з погляду зібраних матеріалів поставив питання щодо необхідності створення яскравого і повноцінного літопису Полтавщини, який би став важливим засобом формування національної самосвідомості. *«Популяризація історії рідного краю, – відзначав Б. Ватуля, – є тією унікальною можливістю, яка дозволяє відчутти молоді і світоглядно спрямованим поколінням почуття патріотизму, безмежної відданості, як до Великої, так і Малої Батьківщини»* [8].

Аналізуючи тенденції видання краєзнавчої літератури, можна стверджувати, що наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років кількість робіт, присвячених Полтавщині, виданих як на загально-республіканському, так і на регіональному рівні, істотно збільшується. Так, якщо для порівняння взяти другу половину 1950-х років і другу половину 1960-х років, то кількість вищезначених видань зросла більше, ніж у 35 разів. Йдеться про публікацію брошур, журнальних та газетних статей.

Цілком очевидно, що увага дослідників була, в першу чергу, зосереджена на висвітленні історії обласного центру – м. Полтава, яка по праву вважається одним із історичних місць, що відіграло виняткову роль в історії та культурі українського народу. Уже наприкінці 1950-х років було опубліковано низку видань, які відображали різні аспекти природного, історичного, етнографічного краєзнавства. Серед них праці О. Лапоногова, О. Калганова [9], М. Коломійця [10] та інших. На жаль, зазначені роботи, в силу поставлених завдань, носять загальний, дещо поверхневий характер, ніякою мірою не претендують на серйозне

наукове дослідження. Таким чином слід оцінювати збірник статей *«На оновленій землі»*, виданий до 50-річчя встановлення радянської влади [11]. У силу зрозумілих причин його домінантою стало відображення звершень регіону протягом 1917–1967 років. У роботі, яка претендувала на серйозне узагальнення, не знайшли свого висвітлення складні і переломні моменти історії українського народу, у т. ч. розстановка політичних сил у період національно-визвольних змагань 1917 – першої половини 1920-х років, серйозна протидія селянства під час суцільної колективізації сільського господарства, політичних репресій. Чисто ідеологічний характер носили колективні та індивідуальні праці, присвячені історії Полтави та її історико-культурним надбанням [12–16]. Дещо традиційно сформовані і фотоальбоми, які висвітлюють минуле і сьогодення обласного центру [17–20]. На висвітлення здобутків соціалізму спрямоване й рішення бюро Полтавського обкому КПУ *«Про видання альбому “Розвиток соціалістичної культури на Полтавщині за 40 років”»* [21, арк. 15]. Більш глибокими за своїм змістом були статті, які розкривали окремі проблеми з історії містобудівництва Полтави, інших важливих аспектів діяльності державних та громадських органів по реалізації культурно-екологічних програм [22-42].

Водночас велику краєзнавчу роботу проводили дослідники історії та культури рідного краю, чиї розвідки були опубліковані лише частково і, як правило, в районних чи відомчих періодичних виданнях, так С. С. Пащенко зібрав цікаві документи з історії освіти на Полтавщині, здійснив облік, обмір і опис понад 400 дубів з визначенням їх орієнтовного віку [43, арк. 1–26]. Краєзнавець А. М. Ковтун зібрав унікальні документи про робітників-двадцятип'ятитисячників, які працювали в с. Великі Сорочинці [24, арк. 1]. Цікаву колекцію документів з історії обласного українського музично-драматичного театру імені М. В. Гоголя зібрав краєзнавець, музейник Т. В. Заштовт [45, арк. 1–15].

Позитивно оцінюючи висвітлення історії Полтавщини, не можна не відзначити, що вищеозначені праці носять популярний характер, з усіх сторін не претендують на наукове дослідження.

Лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років зусиллями науковців Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка підготовлена фундаментальна праця з історії м. Полтава, написана на широкій документальній базі. Використані в ній документи переконливо показують місце і роль Полтави у становленні української державності, її значення у розв'язанні винятково важливих проблем в період національно-визвольних змагань 1917–першої половини 1920-х років, консолідації співвітчизників у наступні десятиріччя. Аналогічна теза підтверджується публікацією низки документальних матеріалів, оприлюднених наприкінці 1950 – 1980-х роках науковцями, викладачами вищих навчальних закладів, учителями, архівними та музейними працівниками.

Характеризуючи вказані збірники, доцільно підкреслити, що їх публікація повністю і беззаперечно залежала від тієї ідеологічної кон'юнктури, яка формувала і визначала оцінку подій і явищ, які мали

місце в регіоні. Так, публікації другої половини 1980-х років, незважаючи на наявні недоліки (тенденційність у відборі документів, висвітлення життя обласні переважно з позитивного боку), більш об'єктивно відображають ті процеси, що відбувалися в регіоні на різних етапах його історичного розвитку [46–51]. Надзвичайно важливо, що в досліджуваний період в полі зору науковців та краєзнавців-аматорів опинився не лише обласний центр, а й численні міста, районні центри, які мають свою власну, непересічну історію. Так, завдяки зусиллям Кременчуцької філії Харківського політехнічного інституту, його науковців – Л. Євселевського, А. Осташко, Г. Капустян та інших підготовлено наприкінці 1950-х – 1980-х роках ряд праць, які висвітлюють сторінки історії м. Кременчук – важливого промислового центру України [52–64]. Можна погодитися з твердженням авторів про те, що розбудова таких промислових підприємств, як Кременчуцьке об'єднання «Автокраз», Крюківський вагонобудівний завод, об'єднання «Дормашина», нафтопереробний комбінат та інші визначили соціально-економічне і культурне обличчя міста, яке займає одне з провідних місць у формуванні української держави на сучасному етапі її розвитку. Ця ж думка «червоною ниткою» проходить через історичні нариси, інші видання про одне з найбільших міст регіону [65–67]. Серед праць, присвячених Кременчуку, окремо слід відзначити роботу Л. І. Євселевського. Написана на широкому документальному матеріалі, вона відображає історію Кременчуччини від найдавніших часів до XIX сторіччя [68]. Промислова політика обумовила будівництво наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років м. Комсомольськ-на-Дніпрі, яке стало базовим для розвитку гірничо-збагачувального комбінату. Публікації досліджуваного періоду розкривають основні етапи будівництва і становлення міста, нарощування його соціальної інфраструктури [69–80].

Цікавими за своїми підходами є також статті з історії Лубен [81–89], Гадяча [90–91], Пирятини [92–97], Опішні [98–101], Решетилівки [102–104], Гребінки [105–106] Лохвиці [107–110], Чутового [111], Котельви [112–114], Чорнух [115], Зінькова [116], Градизька [117], Шишак [118–119], Миргороду [120–123], Великої Багачки [124–125], Диканьки [126–129]. Наявний у них фактичний матеріал значною мірою сприяв підготовці узагальнюючих праць з історії регіону, відкрив широкі можливості для популяризації місцевої історії, написання нарисів з історії міст і сіл Полтавщини, публікації інших краєзнавчих робіт [135–143].

Надзвичайно важливо, що в процесі створення багатотомного видання з історії населених пунктів належна увага як професійних дослідників, так і краєзнавчого активу приділялася вивченню історії сіл, селищ міського типу Полтавщини. На основі реєстраційної бібліографії можна твердити що протягом другої половини 1950-х років було опубліковано близько 130 праць з історії зазначених населених пунктів. При цьому наведене число робіт безперечно може викликати сумнів і потребує свого пояснення. Так, якщо брати до уваги всі книги, брошури, журнальні та газетні статті, в яких згадуються окремі факти з історії сіл і селищ, персоналії, подаються інші часткові матеріали, то воно може зрости з геометричною прогресією. Нами ж враховані лише ті праці, які

на основі архівних документів, свідчень усної історії комплексно розкривають основні віхи минулого досліджуваних населених пунктів. Наявні здобутки в даному напрямі можна простежити на основі таблиці:

**Кількість праць з історії сіл і селищ Полтавщини
(друга половина 1950-х – 1980-ті роки)**

Назва району	Кількість праць
1	2
Великобагачанський	4
Гадяцький	8
Глобинський	6
Гребінківський	3
Диканьський	9
Зіньківський	5
Карлівський	3
Кобеляцький	3
Козельщинський	3
Котелевський	2
Кременчуцький	4
Лохвицький	5
Лубенський	5
Машівський	6
Миргородський	12
Новосанжарський	1
Оржицький	4
Пирятинський	1
Полтавський	10
Решетилівський	3
Семенівський	6
Хорольський	13
Чорнухинський	4
Чутівський	2
Шишацький	4
Всього:	126
Роки	Кількість праць
II пол. 1950-х років	13
1960-ті роки	74
1970-ті роки	19
1980-ті роки	20

Допускаємо, що в період 1980-х років можуть бути не враховані окремі роботи, оскільки до Книжкової палати України не надходили, а отже, і не включалися до державної реєстраційної бібліографії деякі екземпляри районних, інколи й обласних газет.

Основна кількість опублікованих праць припадає на 1960-ті роки, коли робота над багатотомною «Історією міст і сіл Української РСР» проходила найінтенсивніше. Зазначені публікації стали своєрідною апробацією тих нарисів і довідок, які публікувалися в томі «Полтавська область», а також містили ті матеріали, які з різних причин не увійшли до багатотомника. Спад кількості публікацій в наступне десятиріччя пояснюється, на нашу думку, тим, що основна увага професійних

дослідників і аматорів була звернена на впорядкування документальних збірників, підготовку наукових статей, обумовлювалося необхідністю доповнення і осмислення вже опублікованих матеріалів. У 1980-х роках, особливо в другій їх половині, простежується тенденція до висвітлення тих фактів і подій з історії Полтавщини, які внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, не знайшли своєї належної оцінки в історіографії.

Таким чином, наприкінці 1950-х – 1980-ті роки на Полтавщині здійснювався цілий ряд всеукраїнських і регіональних програм дослідження рідного краю, які об'єднали навколо себе науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів, архівних та музейних працівників, широке коло аматорів. Важливим імпульсом для розвитку історичного краєзнавства в регіоні в означений період стала підготовка багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», яка склала наукові основи для всієї подальшої роботи та сприяла активізації видання різноманітної краєзнавчої літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Науковий архів Всеукраїнської Спілки краєзнавців. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 96. 21 арк.
2. Пойдеменко М. Хороше село Писаревщина. *Зоря*. 1957, 19 листопада.
3. Бажан Г. Не та нині Майорщина. Минуле і сучасне міст і сіл Полтавщини. *Зоря Полтавщини*. 1958, 26 жовтня.
4. Козін І. З історії Гребінки. *Прапор комунізму*. 1959, 28 січня.
5. Даніщев С. Турбаї. *Зоря*. 1960, 4 грудня.
6. Даніщев С. Миргород. *Зоря*. 1960, 6 вересня.
7. Даніщев С. Міста і села Полтавщини. *Зоря*. 1960, 19 червня.
8. Ватуля Б. Створити історію Велико-Багачанщини. *Ленінський шлях*. 1961, 14 вересня.
9. Лапоногов О. М., Каганов О. Д. Полтавська область. Географічний нарис. К.: Радянська школа, 1959. 101 с.
10. Коломієць М. Ф. Полтавська область. Харків: ХДУ, 1959. 178 с.
11. На оновленій землі: Збірник. Харків: Прапор, 1967. 86 с.
12. Полтавщина до 40-річчя Великого Жовтня. Полтава, 1957. 86 с.
13. Кравченко А. На земле полтавской. *Строительство и архитектура*. 1974. № 7. С. 18–23.
14. Безверхий В. Славний ювілей: До 800-річчя заснування Полтави. *Під прапором ленінізму*. 1974. № 10. С. 47–48.
15. Юречко О. Доброго ранку! Полтаві – 800 років. *Прапор*. 1974. № 6. С. 80–84.
16. Міняйло І Довідник про нашу область. *Зоря Полтавщини*. 1960, 6 вересня.
17. Соціалістична Полтавщина (фотоальбом). Харків: К. В., 1961. 215 с.
18. Полтава (фотоальбом). К.: Мистецтво, 1965. 48 с.
19. Полтавщина (фотоальбом). К.: Мистецтво, 1972. 191 с.
20. Доброго ранку, Полтаво! (Фотоальбом). Харків: Прапор, 1974. 32 с.
21. Державний архів Полтавської області (ДАПО.) Ф. Р. 6339. Оп. 1. Спр. 80.
22. Федорищев М. В. Полтаві на вулиці Жовтневій. *Зоря Полтавщини*. 1957, 27 жовтня.
23. Малеванов М. Перший географічно-економічний опис Полтави. *Зоря*. 1960, 24 грудня.
24. Оніпко М. Така наша Полтава. *Україна*. 1961. № 17. С. 25.
25. Майорчик В. Повноліття древньої Полтави. *Прапор*. 1961. № 2. С. 68–73.
26. З історії міст і сіл Полтави. Хроніка подій. *Комсомолец Полтавщини*. 1962, 19 серпня.
27. Даніщев С. О. Обласний центр Радянської України. *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 108–111.

28. Пліш М. З глибини віку. Полтава 100 років тому і сьогодні. *Зоря Полтавщини*. 1965, 7 січня.
29. Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. Історико-архітектурний нарис. К.: Будівельник, 1966. 103 с.
30. Безверхий В. М. Полтава сьогодні. До 30-річчя визволення Полтави. *Прапор*. 1973. № 9. С. 4–11.
31. Гальчук І. Н. Полтаві 800 років. К.: Знання. 1974. 18 с.
32. Горобець І. Ю. 800-річчя Полтави. *Український історичний журнал*. 1974. № 6. С. 22–30.
33. Головка М. Свято над Ворсклою. *Культура і життя*. 1974, 11 липня.
34. Місту на Ворсклі – 800. *Робітнича газета*. Орган ЦК КПУ. 1974, 12 липня.
35. Гарін Ф. Полтава любов моя... *Літературна Україна*. 1974, 7 травня.
36. Бабенко В. Лтава. Літо 1174. *Комсомолец Полтавщини*. 1974, 20 червня.
37. Иванов А., Вайнгорт Л. Етапи архітектурно-планувального розвитку Полтави. *Строительство и архитектура*. 1974. № 7. С. 4–10.
38. Чухлебов К. Молодость древней Полтавы. *Строительство и архитектура*. 1974. № 7. С. 1–3.
39. Крачнер В. Архитектура и город. *Строительство и архитектура*. 1974. № 7. С. 12–14.
40. Іванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII сторіччя). *Український історичний журнал*. 1976. № 4. С. 123–128.
41. Щербиненко О. Ломаний провулок. *Зоря Полтавщини*. 1977, 5 листопада.
42. Дениско Г. І. Полтавщина. К.: Україна, 1986. 64 с.
43. ДАПО. Ф. Р. 8826. Оп. 1. Спр. 19.
44. ДАПО. Ф. Р. 8831. Оп. 10. Спр. 8.
45. ДАПО. Ф. Р. 8831. Оп. 20. Спр. 6.
46. Трудящие Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов. Полтава: Полтавская областная типография. 1957. 227 с.
47. Полтавська губернія. Документи. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. К., 1962. С. 388–439.
48. Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1974. 419 с.
49. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1977. 272 с.
50. У братерському єднані. Документи і матеріали. 1917–1977. Харків: Прапор, 1982. 243 с.
51. Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1921 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. Харків: Прапор, 1984. 231 с.
52. Перші в Кременчуці. *Комсомолец Полтавщини*. 1958, 23 листопада.
53. Фуремс А. Кременчук. *Зоря Полтавщини*. 1960, 5 липня.
54. Коваленко О. Хорошіє місто над Дніпром. *Зоря Полтавщини*. 1962, 3 січня.
55. Пустовіт П. Місто над Дніпром. *Комсомолец Полтавщини*. 1962, 7 грудня.
56. Баришполець О. Нове обличчя Кременчука. *Зоря*. 1963, 2 жовтня.
57. Барвінок Г., Пустовіт П. Кременчук. *Перемога*. 1963, 21 грудня.
58. Бережко Л. Ленін і Кременчук. *Комсомолец Полтавщини*. 1971, 25 вересня.
59. Козленко М. Кременчуку – 400 років. *Зоря Полтавщини*. 1971, 21 грудня.
60. Музиченко В. Кроки багатирські. *Зоря Полтавщини*. 1971, 26 вересня.
61. Остроушко Л. Сонячні квартали. *Сільські вісті*. 1971, 26 вересня.
62. Додонов В. Краса не знає дрібниць. *Зоря Полтавщини*. 1976, 10 червня.
63. Шевченко А. Кременчук – місто робітниче. *Культура і життя*. 1978, 19 лютого.
64. Посухов В. Фортеця-кремінь. *Зоря Полтавщини*. 1986, 25 травня.
65. Барвінюк Г. С., Беличенко Д. Т., Евселевский Л. И., Зайченко П. Е., Паустовський П. Г., Пустовит П. Н. Кременчуг. Краеведческий очерк. Харьков: Прапор, 1965. 125 с.
66. Кременчуг. Краеведческий очерк. Харьков: Прапор, 1966. 128 с.

67. Кременчуг. Фотоальбом / Авт. тексту О. П. Кулішова. К.: Мистецтво, 1973. 153 с.
68. Евселевський Л. І. Кременчуччина з давніх часів до XIX ст.: Історичний нарис. Полтава, 1995. 95 с.
69. Шокало М. Початок літопису міста юності. *Зоря Полтавщини*. 1961, 1 січня.
70. Перші кроки міста юності. *Молодь України*. 1961, 18 січня.
71. Минакова Л. Комсомольськ-на-Дніпрі. *Радянська Україна*. 1961, 31 січня.
72. Пустовіт П. Комсомольськ-на-Дніпрі. *Дніпро*. 1961. № 4. С. 10–19.
73. Антоненко В. Місто мужніє. *Комсомолець Полтавщини*. 1961, 1 грудня.
74. Митрофанов О. Горять вогня нового міста. *Комсомолець Полтавщини*. 1962, 26 серпня.
75. Баришиполець О., Шевченко Н. Я знаю – місто буде, сад листя розів'є... *Зоря Полтавщини*. 1966, 11 травня.
76. Крамаренко В. Кремгес – місто молодості. *Молодь України*. 1966, 30 квітня.
77. Чернецька Т. Ростемо ж ми, гей! *Зоря Полтавщини*. 1975, 6 листопада.
78. Гонта В. Комсомольськ: Нарис. *Молодь України*. 1977, 29 жовтня.
79. Василенко П. Місто щасливої долі. *Зоря Полтавщини*. 1980, 29 жовтня.
80. Долганов В. З погляду любові. *Ранок*. 1987. № 11. С. 12.
81. Миронець М. Повітовий центр в 1913 р. *Зоря*. 1957, 16 жовтня.
82. Малич М. Лубни. *Зоря*. 1960, 26 липня.
83. Ювженко А. З минулого Лубенщини. *Червона Лубенщина*. 1961, 7 грудня.
84. Білий П. Лубни, 1905-й. *Зоря Полтавщини*. 1965, 31 грудня.
85. Скробанський М. Сторінки минулого. *Ленінська зоря*. 1966, 10 лютого.
86. Писаренко І. П. Молодіють старі Лубни. *Міське господарство України*. 1966. № 4. С. 3.
87. Ванцак Б. Лубни. *Правда України*. 1978, 5 марта.
88. Канупа В. Лубни сьогодні і завтра. *Зоря Полтавщини*. 1986, 22 травня.
89. Ванцак Б. Лубни: десять віків. *Сільські вісті*. 1988, 17 вересня.
90. Садовий І. Гадяч. *Будівник соціалізму*. 1959. 16, 20, 25 вересня, 2, 11 жовтня.
91. Міста і села Полтавщини. Гадяч. *Зоря*. 1960, 3 серпня.
92. Кацалап І. Друга молодість стародавнього міста (Пирятин). *Зоря*. 1957, 13 жовтня.
93. Проценко І. Чи знаєте ви Пирятин? *Зоря*. 1959, 5 грудня.
94. Бойко П. Пирятин. *Зоря*. 1959, 5 грудня.
95. Діброва В. Наше місто (Історія Пирятини). *Шляхом Ілліча*. 1963, 23 листопада.
96. Хохлачов І. Ровесник Москви (з історії Пирятини). *Ленінська зміна*. 1965, 23 липня.
97. Мацукова Є. Г. Подарунок сучасникам, заповіт нащадкам. *Хлібороб України*. 1968. № 6. С. 46.
98. Бугаєвич І. До історії виникнення Опішні. *Прапор комунізму*. 1959, 3 червня.
99. Мунтянов Л. Оновлений край. Подорож: Опішня, Зіньків, Гадяч. *Зоря*. 1963, 15 листопада.
100. Черевань А. С. Опішня. Науково-інформаційний бюллетень Архітектурного управління УРСР. 1964. № 6. С. 74–80.
101. Андріянов В. Путешествие из Опішні в Опішню. *Комсомольське знамя*. 1966, 9 октября.
102. Жук В., Суховська З. З історії Решетилівки. *Під прапором ленінізму*. 1962, 21 грудня.
103. Ватуля Б. Селище Решетилівка до 1917 р. *Під прапором ленінізму*. 1963, 12 листопада.
104. Дмитренко О. Решетилівка: Нарис. *Літературна Україна*. 1971. 6, 10 серпня.
105. Козін І. З історії Гребінки. *Прапор комунізму*. 1959, 28 січня.
106. Писаренко С. Місто залізничників. *Зоря Полтавщини*. 1966, 15 січня.
107. Стендик П. Наша Лохвиця. *Зоря*. 1957, 23 жовтня.
108. Кальний Д. Лохвиця. *Зоря*. 1960, 16 серпня.
109. Жук В., Суховська З. Лохвиця. Хроніка подій. *Зоря*. 1963, 17 грудня.
110. Одаренко М. Лохвиччина 115-років тому. *Зоря Полтавщини*. 1965, 11 вересня.
111. Мирошніченко В. Прокидається земля. *Сільські новини*. 1965, 23 жовтня.
112. Кізь Л. Дві пісні *Зоря*. 1966, 21 січня.

113. Бердник І., Фомін В. Ось яка тепер Котельва! *Радянська Україна*. 1966, 21 січня.
114. Шило М. Бути Котельві найкрасивішою. *Народна трибуна*. 1969. № 5. С. 3–4.
115. Тондій Л. Не ті тепер Чорнухи. З історії нашого району. *Колгоспна праця*. 1965, 24 липня.
116. Кальний Д. Зіньків. *Зоря Полтавщини*. 1960, 13 листопада.
117. Жук В. З історії Градизька. *Зоря комунізму*. 1963, 14 травня.
118. Шишаки. *За комунізм*. 1963, 7 вересня.
119. Антоненко В. Сучасне і майбутнє села Шишак. *Трудова справа*. 1966, 5 березня.
120. Артеменко В. Миргород сьогодні. *Зоря*. 1961, 27 серпня.
121. Аббасов А. Не той Миргород. *Культура і життя*. 1974, 4 серпня.
122. Шудря Н. Не той тепер Миргород. Нотатки. *Молодь України*. 1976, 15 серпня.
123. Пономарев Н. Миргород. *Правда України*. 1978, 1 октября.
124. Васюк І. Селище Велика Багачка. *Під прапором ленінізму*. 1963, 17 серпня.
125. Цюпа І. Гордість Великої Багачки. *Сільські вісті*. 1971, 5 вересня.
126. Момонт А., Жук В. Диканька. *Український історичний журнал*. 1963. № 6. С. 90–93.
127. Момонт А., Жук В. Диканька. Історичний нарис. *Зоря*. 1963, 1 жовтня.
128. Стрижак О. Диканька. *Колгоспне село*. 1965, 9 січня.
129. Ярмиш Г. Нові ритми Диканьки. *Людина і світ*. 1976. № 6. С. 12–16.
130. Бугаєнко Н. В Нових Санжарах. *Тваринництво України*. 1968. № 12. С. 6–12.
131. Жук В., Суховська З. З історії міста Хорола. *Колгоспна правда*. 1966. 13 січня.
132. Хвиль М., Луцан І. Хорол з найдавніших часів. *Колгоспна правда*. 1966. 13 січня.
133. Прищепа І. Зростає місто Карлівка. *Зоря Полтавщини*. 1957, 22 жовтня.
134. Прищепа І. Карлівка. *Зоря Полтавщини*. 1961, 15 березня.
135. Білий П. Х. Лубни: Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1971. 91 с.
136. Хвиль М. М., Зима П. П. Хорол. Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1969. 80 с.
137. Жук В. Н. Нові Санжари: Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1970. 95 с.
138. Жук В. Н. Диканька: Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1973. 54 с.
139. Жук В. Н., Олексашенко Г. П. Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1968. 102 с.
140. Аббасов А. М., Герасименко О. Я. Миргород. Харків: Прапор, 1967. 79 с.
141. Чернецька Т. Б. Город-курорт Миргород. Очерк (ист.-екон.). Харків: Прапор, 1977. 68 с.
142. Миргород (фотоальбом) / Авт. тексту І. В. Валько, І. О. Ігнатенко. К.: Мистецтво, 1968. 60 с.
143. Плахотин В. А. Курорт «Миргород». К., 1971. 93 с.

Магась-Демидас Юлія Іванівна

доцент кафедри права та публічного управління, Житомирський державний університет імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ

У сучасній державі діяльність сильних та ефективних професійних спілок, яві відстоюють законні соціально-економічні інтереси працівників – невід’ємна ознака громадянського суспільства. Вивчення історії профспілкового руху дозволяє з’ясувати його позитивний та негативний досвід, врахування якого допоможе посилити сьогодні в Україні роль профспілок, які, зазнавши дискредитації в роки радянської влади, досі не стали вагомим чинником у сфері трудових відносин.

Витоки профспілкового руху на теренах Наддніпрянської України сягають початку ХХ ст. Революція 1905–1907 рр. знаменувала різкий

сполох громадської активності, яка виражалася у формах страйків, бойкотів, зібрань, а також створенні різноманітних громадських об'єднань. Право формувати спілки було надано Маніфестом 17 жовтня [1] й закріплено Тимчасовими правилами про товариства й союзи від 6 березня 1906 р. [4, с. 274]. Серед них помітну роль відігравали професійні спілки та професійно-політичні союзи. Якщо перші відстоювали суто професійні інтереси, то другі поєднували професійні програми із політичними вимогами демократизації державного ладу. Варто вказати, що й суто професійним об'єднанням не вдавалося залишатися цілком відстороненими від політики, оскільки забезпечення прав найманих працівників у значній мірі залежало від характеру державної системи. Тому в ряді випадків досліднику доволі складно розмежувати професійні та професійно-політичні організації: траплялося, коли вони змінювали свої платформи із професійно-політичної на професійну чи навпаки, розколювалися на різні табори.

Яскравим прикладом вищесказаного були об'єднання вчителів, які почали активно виникати під час революції. Найбільш масштабним був Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти (Всеросійський вчительський союз), що утворився у березні 1905 р. й діяв до 1908 р. [3, с. 274]. Він об'єднав учительські організації всієї імперії.

У той самий час в педагогічному середовищі посилилося прагнення відстоювати національні ідеї. Українські, польські, єврейські, татарські та інші педагоги висували вимоги перебудови системи освіти з метою забезпечення можливості навчання дітей у своїх національних школах. Актом консолідації виразників національних інтересів став проведений 24-25 квітня 1907 р. у Петербурзі установчий з'їзд Федерації національних і територіальних союзів та інших діячів народної освіти. Об'єднання створювалося з метою відстоювання докорінного реформування освіти держави, її демократизації, децентралізації, врахування принципів свободи та рівноправності всіх національностей імперії. На з'їзді були представлені Всеросійський вчительський союз та ще 7 національних вчительських організацій [3, с. 292].

Однією з таких організацій була Всеросійська єврейська професійна вчительська спілка (Єврейська вчительська спілка), яка оформилася якраз напередодні згаданого з'їзду. На відміну від представлених на форумі професійно-політичних союзів, ця спілка не ставила широких політичних завдань, а декларувала суто професійну платформу. Разом з тим, крім відстоювання вузьких матеріальних інтересів педагогів, її члени виступали за розвиток національної школи й національної освіти. Представник Єврейської вчительської спілки наголошував, що така позиція не означала аполітичності її членів. Навпаки, багато з них були піонерами робітничого руху й навіть учасниками соціал-демократичних партій. Однак, таких поглядів дотримувалися не всі, тому, щоб запобігти розколу організації, спілка офіційно притримувалася професійної програми [2, с. 55].

На мою думку, вибір політичного напрямку діяльності мав іще одну причину – влада переслідувала професійно-політичні союзи та їхніх

діячів, натомість професійні спілки могли легально існувати на підставі закону від 4 березня 1906 р. Улітку 1907 р. особливо помітною стала тенденція переходу багатьох представників активної громадськості до профспілкового руху.

На жаль, власті ставилися підозріло до будь-яких форм самоорганізації населення, в тому числі й до легальних. Наприклад, у вересні 1907 р. в Острозі поліція затримала двох громадян (Л. Гінкера та А. Глейзера), які у синагозі збирали кошти, як з'ясувалося, для професійної спілки вчителів. Затримані не належали до революційної організації, а профспілки, якщо вони не здійснювали протизаконної з точки зору влади діяльності, були законними. Тому поліція не знайшла у діях Л. Гінкера та А. Глейзера складу злочину. Однак, їм усе одно довелося відбутися тримісячний арешт [6, арк. 2, 38, 43].

Отже, навіть участь у дозволеній законом профспілці наражала її учасників на ризик зазнати поліцейських переслідувань; особливо це стосувалося лідерів організацій. Проте, легальна спілка все таки мала більше можливостей у відстоюванні професійних інтересів своїх членів.

Єврейські вчителі були активними учасниками громадського руху з самого початку революції; вони були представлені на всіх делегатських з'їздах Всеросійського вчительського союзу з моменту його виникнення. А влітку 1906 р. у них виникла ідея створення власної професійної організації. На початку липня відбулася конференція, яка не була підготовлена заздалегідь, її учасники не були офіційними делегатами від якихось місцевих груп. Зібралось близько 20 вчителів із різних міст єврейської смуги осілості, які обговорили ключові засади створення нової організації: чи потрібно формулювати політичну та шкільну платформи, яку мову використовувати для викладання у єврейській школі (іврит, ідиш чи російську), хто може бути членом союзу. Прийняті резолюції лягли в основу проекту статуту, який був вироблений тимчасовим центральним бюро, обраним на конференції. Проект було опубліковано в кінці грудня 1906 р. [2, с. 58-59]. Він визначав назву організації як «*Всеросійська єврейська професійна спілка вчителів і діячів народної освіти*», визначав її мету та основні засади функціонування [5].

Для оформлення спілки необхідно було залучити вчителів на місцях. На першій конференції було вирішено скликати установчий з'їзд, коли буде організовано щонайменше 25 місцевих груп. Робота в цьому напрямку розгорнулася з початком навчального року. На заваді стояли поліцейські репресії та неможливість відкритого проведення зборів, проте, і учасники конференції проводили на місцях активну агітацію, а члени центрального бюро здійснювали поїздки на місця із зачитуванням рефератів. Результатом інтенсивної роботи стало те, що взимку 1906–1907 рр. центральне бюро вже мало налагоджені зв'язки з 19-ма містами смуги осілості, зокрема українськими Києвом, Бердичевом, Кременцем. Згодом до спільноти приєдналися спілки ще понад вісім міст, серед них – Одеси та Катеринослава [2, с. 61].

Така кількість місцевих осередків дозволяла провести установчий з'їзд, однак педагоги вирішили знову влаштувати конференцію для

обговорення ключових питань. Друга конференція єврейських учителів відбулася під час установчого з'їзду Федерації національних і територіальних спілок учителів та інших діячів з народної освіти, що відбувався у Петербурзі 24-25 квітня 1907 р. Своєю широкою участю перевершила сподівання самих учасників, оскільки делегати з'їхалися з найвіддаленіших місць.

Наріжним каменем, як і на попередньому зібранні, стали питання шкільної платформи та членства [2, с. 61]. Від політичної складової учасники відмовилися ще на минулій конференції. Проте навіть навколо шкільної платформи точилися дискусії. Оскільки не було одностайності щодо майбутньої національної школи, мови викладання та ставлення до вчителів релігійних шкіл, лунали думки, що така платформа взагалі не потрібна, й об'єднати вчителів потрібно лише на основі матеріальних інтересів, незалежно від їхніх поглядів на шкільне питання. Однак, відмова від освітньої складової нівелювала б суспільне значення організації, тому більшість підтримала проєкт шкільної платформи, який зрештою було додано до проєкту статуту [2, с. 57, 59–60].

Новий проєкт статуту зазнав деяких змін, порівняно з попереднім. Так, із назви спілки було вилучено слова про громадських діячів, і вона стала називатися *«Всеросійською єврейською професійною вчительською спілкою»*. Громадські діячі могли ставати членами організації в тому разі, якщо могли справді принести користь об'єднанню, але тільки з дорадчим голосом. Вони не могли обиратися до складу центрального бюро, буди делегатами з правом голосу на з'їздах [2, с. 62].

Окремі дискусії викликало питання доцільності прийому до профспілок меламедів – учителів релігійних шкіл (хедерів). У першому проєкті статуту спілки, розробленому на першій конференції, вказувалося, що меламенти тих хедерів, де не викладаються світські дисципліни, до організації не приймаються [2, с. 60]. Проте в остаточному варіанті статуту, схваленому на другій конференції, вони були прирівняні за соціальним становищем до вчителів, що займалися приватними уроками, та могли стати членами профспілки, якщо не використовували найману працю [2, с. 62].

На конференції також було прийнято важливе рішення про легалізацію новостворюваної організації. Варто зазначити, що на момент проведення другої конференції Всеросійська єврейська професійна вчительська спілка нараховувала 800-1000 членів, що було досить немало, порівняно з чисельністю інших національних вчительських об'єднань імперії.

Отже, в умовах революції 1905–1907 рр. активізувалася громадська діяльність учителів, що виражалось, зокрема, у створенні професійних спілок та професійно-політичних союзів. Серед завдань новостворених організацій були як відстоювання вузьких професійних інтересів, так і проголошення національних ідей, боротьба за доступність освіти та право здобувати її у національних школах. Одним із таких об'єднань стала Всеросійська єврейська професійна вчительська спілка, яка стояла на професійній платформі. У своєму статуті вона не висувала

ідей демократизації державного ладу, але виступала за реформування системи освіти, можливість для євреїв широкого здобуття освіти у своїх національних школах, а також ставила своїм завданням боротьбу за покращення матеріального становища єврейських учителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Доклад делегата Центрального Бюро Всероссийского еврейского профессионального союза учителей. *Протоколы Учредительного съезда Федерации национальных и территориальных союзов учителей и других деятелей по народному образованию (Петербург, 24-25 апр. 1907 г.)*. СПб.: б. и., 1907. С. 55–63.
1. Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка». *Законодательные акты переходного времени: 1904–1908 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России* / под ред. пр.-доц. Н. И. Лазаревского. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. 1018 с.
2. Магась В. О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 568 с.
3. О временных правилах об обществах и союзах. Именной высочайший указ, данный Сенату. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Т. XXXVI. 1906. Отделение I. СПб., 1909. С. 201–207.
4. Проект устава Всероссийского еврейского профессионального союза учителей и деятелей по народному образованию *Протоколы Учредительного съезда Федерации национальных и территориальных союзов учителей и других деятелей по народному образованию (Петербург, 24-25 апр. 1907 г.)*. СПб.: б. и., 1907. С. 59–63.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 884. 46 арк.

Турков Володимир Вікторович

доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1933–1938 рр.

Сталінське керівництво із недовірою ставилося до польської національної спільноти, що проживала на території України у міжвоєнну добу. Ще 3 квітня 1925 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича надійшла шифрограма з Москви за підписом Й. Сталіна, в якій говорилося про необхідність дати вказівку судам і прокуратурам, щоб особи, причетні до контрреволюційної діяльності, пов'язані з Польщею і шпигунством на користь Польщі, судилися з усією строгістю існуючих законів без будь-якого пом'якшення вироків [2, с. 239].

Антипольська кампанія посилилася на початку 1930-х років. 11 серпня 1932 р. у листі до Л. Кагановича Й. Сталін окреслив майбутню «польську операцію» в Україні, акцентуючи увагу на темах «польського шпигунства» й «чисельної агентури Пілсудського» в УСРР. У листі мова йшла про наступне: «Если мы не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять».

Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор» [5, с. 8].

14 грудня 1932 р. була оприлюднена постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР *«Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області»*. Та не про лише хлібозаготівлі йшлося у ній. Документ наголошував, що *«замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді регіонів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам... створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій» [5, с. 9].* Керуючись вище згаданим документом, органи державної безпеки у подальшому фабрикували чисельні *«справи»* українських, польських, німецьких, чеських та інших *«контрреволюційних організацій»*. У контексті посилення репресій проти поляків була вигадана міфічна Польська військова організація (ПОВ), яка ніби то активно діяла на території республіки. Радянські спецслужби запозичили цю назву у реальної організації, яка існувала у часи Першої світової війни і брала участь в польсько-українській війні 1918–1919 рр. Вона припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.[5, с. 11].

Вже у 1934 р. судова трійка колегії ДПУ УСРР притягла до кримінальної відповідальності 114 чол., із яких 32 чол. фігурували як члени керівної групи ПОВ. Серед арештованих були відомі державні, громадські, культурні діячі, науковці, зокрема М. Н. Бжезовський, О. Г. Герман, А. С. Соколовський, В. А. Дерлінг, І. Я. Туронь, С. Г. Лазорет та ін. У ролі керівника ПОВ по справі проходив Б. В. Скарбек, якого було названо *«польським резидентом»*, *«довіреною особою Пилсудського»*. Слід зазначити, що до свого арешту Б. В. Скарбек займав посаду завідувача культурно-пропагандистським відділом Чернігівського обкому КП(б)У. Голова ДПУ УСРР В. Балицький проводив допит Б. В. Скарбека та домогся бажаних зізнань. Заарештовані звинувачувалися у шпигунській, диверсійно-повстанській і шкідницькій діяльності, в підготовці інтервенції Польщі з метою відторгнення України від СРСР і входу її до складу Польщі. Майже всі вони були засуджені до вищої міри покарання [2, с. 250]. Особисто Б. В. Скарбек за *«приналежність»* до ПОВ колегією ОДПУ 9 березня 1934 р. був засуджений до розстрілу (страчений 3 червня 1934 р.) [5, с. 18].

Репресії проти вигаданих представників ПОВ продовжувалися і в 1937–1938 рр., які увійшли в історію під назвою роки *«великого терору»* або *«великої чистки»*. Репресії були ініційовані у відповідності з *«Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 00485»* від 11 серпня 1937 р., підписаного особисто очільником названого наркомату М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. До наказу був долучений закритий лист *«Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР»* за № 59098 від 11 серпня 1937 р. У цьому документі органи державної безпеки на місцях інформувалися про

наступне: «НКВД Союза вскрыта и ликвидируется крупнейшая и судя по всем данным, основная диверсионно-шпионская сеть польской разведки в СССР, существовавшая в виде так называемой Польской организации войсковой (ПОВ)... Организация руководилась центром, находившимся в Москве – в составе Уншлихта, Муклевича, Ольского и других, и имела мощные ответвления в Белоруссии и на Украине, главным образом, в приграничных районах СССР... уже определилось, что антисоветской работой организации были охвачены – система НКВД, РККА, Разведупр. РККА, аппарат Коминтерна – прежде всего польская секция ИККИ, Наркоминдел, оборонная промышленность, транспорт – преимущественно стратегические дороги западного театра войны, сельское хозяйство» [1, с. 18–19]. Таким чином, можна стверджувати, що закритий лист фактично орієнтував радянські спецслужби на пошуки ще не виявлених міфічних представників ПОВ в системі управлінського апарату всієї країни та окремих республік.

Так, 11 березня 1937 р. був заарештований державний арбітр при РНК УРСР С. Г. Лазоверт. За звинувачувальним висновком, активний член ПОВ з 1918 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР 22 вересня 1937 р. засуджений до страти, а 25 вересня 1937 р. – розстріляний [4, с. 183].

Серед репресованих поляків був і Я. Д. Саулевич, який до 1930 р. перебував на посаді заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. 13 грудня 1934 р. його арештували та інкримінували приналежність до ПОВ. 8 червня 1935 р. спецколегією Київського обласного суду він був засуджений до 10 років таборів. Із весни 1936 р. відбував покарання в Усть-Печерському таборі. Потрапивши під дію наказу НКВС № 00485 від 11 вересня 1937 р., Я. Д. Саулевич 22 вересня того ж року позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. І. Єжова та прокурора СРСР А. Я. Вишинського був засуджений до смерті, а через кілька днів – страчений [4, с. 418].

Усього до травня 1937 р. органами НКВС УРСР було заарештовано у «справі ПОВ» 225 осіб, переважна частина яких отримала багаторічні терміни ув'язнення [5, с. 15]

Репресії продовжувалися і в наступні роки. У червні 1938 р. був заарештований П. Ф. Сіденко, який займав посаду начальника першого відділу штабу Київського військового округу. На допитах 20-25 серпня 1938 р. він показав, що є учасником диверсійної групи з 1923 р., тобто з часу служби в Червоній армії, і за завданням ПОВ займався шпигунською діяльністю. П. Ф. Сіденко визнав, що «виводив із ладу військову техніку», «заразив коней інфекційною хворобою», «вербував нових членів». Слідчі на всіх допитах вимагали від нього зізнання у зв'язках із військово-троцькістською організацією під керівництвом І. Якіра і нарешті домоглися цього. Але вже в березні 1939 р. П. Ф. Сіденко від всіх попередніх показань відмовився, заявивши, вони були зроблені під тиском. Лише 8 березня він знову визнав свою провину, а 23 вересня 1939 р. особлива нарада при НКВС СРСР засудила його на 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах [2, с. 255].

Репресії зачепили і вище партійне керівництво республіки. Наприкінці січня першого секретаря ЦК КП(б)У С. Касіора було звільнено від обов'язків. Він був переведений до Москви, де займав посади заступника голови Ради Народних Комісарів СРСР та голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР. 3 травня 1938 р. його було заарештовано за зв'язок із шпигунсько-диверсійними службами «іноземних держав» і керівництвом ПОВ, а 26 травня 1938 року розстріляно [2, с. 259].

Загалом, протягом 1937–1938 рр. в Україні по «польській лінії» органами НКВС було заарештовано 53516 осіб, з яких 39644 особи засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Частина репресованих поляків були звинувачені у надуманих злочинах у складі вигаданої ПОВ. Загальна кількість заарештованих представників польської національної меншини в Україні на той час становила 267579 осіб [3, с. 167].

Отже, у 1933–1938 рр. сталінський тоталітарний режим розпочав масові репресії проти багатонаціонального населення України, жертвами якого стали і поляки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1997. №1/2 (4/5). С. 15–44.
2. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. К.: Знання України, 2007. 508 с.
3. Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 348–418.
4. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків України у 30-ті роки. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1995. № 1–2. С. 136–183.
5. Справа «Польської організації військової» в Україні 1920–1938 рр. / Упорядн. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. К.: Головна редкомісія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». 2011. 427 с.

Мурмила Наталія Іванівна

викладач історії, Тернопільський фаховий коледж харчових технологій і торгівлі

ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМЦІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КІЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Однією зі складових дослідження історії харчової промисловості на території Правобережної України є питання забезпечення галузі кадрами. За соціальним становищем до числа перших підприємців входили поміщики (41,7%), наступну позицію посідали купці (21,6%), за ними йшла група міщан (23,46%) і останню групу становили селяни (2,45%). Отже, до підприємницької діяльності у першій половині ХІХ століття залучалися активніше ті стани, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці [2, с. 65].

Після ліквідації кріпацтва в російській імперії процес формування підприємницького класу прискорився та збагатився новими рисами.

Утвердження фабрично-заводської промисловості й механізованого транспорту в економіці призвело не лише до подальшого зростання нових соціальних сил, а й до серйозних якісних змін у її складі та ролі в громадському та економічному житті. Внаслідок промислового перевороту відбулося оформлення нових соціальних сил – підприємців та робітників [2, с. 76].

Слід зазначити, що на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, євреї та росіяни. Зокрема, в 1872 р. у Подільській губернії найбільше фабрик і заводів належало росіянам, євреям та іноземцям.

Винокурні заводи належали: дворянам – 5, російським купцям – 5, місцевим власникам – 19, євреям – 36. Відповідно у загальній кількості на долю євреїв припадало $\frac{3}{4}$ всіх винокурних заводів губернії, на долю інших – лише четверта частина. Суконні фабрики майже всі належали іноземцям. Все це давало негативні результати щодо економічного розвитку губернії [7, арк. 62].

У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилася в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як і Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Загалом із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – Правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63- полякам і 33 євреям [3, с. 166].

Особлива увага зверталася та ту обставину, що і внутрішня, і зовнішня торгівля на Волині знаходилася в *«руках євреїв»*. Найбільшими торговельними центрами Волинської губернії були Житомир, Рівне. Домінування єврейського капіталу в торгівлі краю пояснюється як наявністю штучно створеної російськими урядами *«смуги осілості»* для євреїв, куди входила Волинь, так і тим, що представники цієї етнічної групи традиційно займалися цим видом діяльності. Так, у 1903 р. у Луцькому повіті поновили торговельні патенти купців I–III гільдій 28 осіб, за етнічною приналежністю всі євреї. У Дубенському повіті станом на 1910 р. більшість купців також були євреї. Така ж картина у Рівненському та в інших повітах та губерніях [6, с. 105].

Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала їм право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, влада законодавчо надавав йому значні пільги [3, с. 213–214].

Євреї, які обробляли землю, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (на 50 або 25 років, залежно від кількості поселенців); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Єврей, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на

виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то він отримував право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства [5, с. 104].

В досліджуваний період купці, які мешкали в українських губерніях, належали до наступних етносів: євреї – 37863 (55,9% від загальної кількості), росіяни, до яких також належала частина зросійщених українців – 19626 (30%), українці – 4672 (6,9%), німці – 1971, татари – 1457, вірмени – 663, поляки – 494 поляка, греки – 424. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які становили усього 4,2% населення Росії. Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. За чисельністю переважали представники єврейського і російського етносів. Українці, задіяні переважно у сільському господарстві, мали набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. За своєю чисельністю євреї в Україні посідали третє місце після українців (20 млн. 600 тис.) та росіян (2 млн 85 тис.). Найбільше євреїв мешкало в Київській, Подільській та Волинській губерніях – 1 млн 48 тис. Міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1,46 млн до 2,988 млн осіб, на 33% складалося з євреїв. У деяких містах і містечках Правобережжя чисельність останніх сягала більше половини населення. Наприклад, 1883 р. у Бердичеві Київської губернії мешкали 74879 осіб, з яких 64 425 осіб (86%) були євреями; в Умані відповідно 24 489 осіб і 17 651 осіб (72,1%); у Кам'янці-Подільському – 29 103 та 16 878 (58%); у Житомирі – 56097 і 27064 (48,2%) [1, с. 228].

Розглядаючи характер економічних взаємовідносин євреїв із українським селянством, необхідно враховувати особливості розвитку Волинської губернії, як і всієї Правобережної України. Вони зумовлювалися тим, що даний регіон входив до смуги єврейської осілости. Внаслідок прийняття ряду нормативно-правових актів, відповідної політики центральних та місцевих органів влади, євреї були обмежені у правах. Їхнє прагнення вижити в таких складних умовах часто призводило до загострення стосунків із рештою населення. У 1860-х роках євреї були позбавлені права купувати нерухомість. Тимчасовими правилами 1882 р. й законом 1887 р. їм заборонялося утворювати нові поселення в сільській місцевості. Таким чином, євреї зосереджувалися в основному в містечках і містах. Оскільки закон не встановлював ознак міських меж, виникали постійні труднощі й скарги при визначенні їх місця проживання. Євреї займалися переважно торгівлею. В умовах нестачі землі селянам доводилося брати її в оренду. Особливістю економіки регіону було засилля суборенди. Поміщики здавали свої землі великими площами, переважно євреям та дрібній шляхті [3, с. 214].

Отже, у другій половині XIX ст. на Правобережжі відбувається активний процес формування підприємницької верстви. Завдяки низці

ліберальних реформ в Російській імперії представники усіх станів отримали можливість займатися підприємницькою та торговою діяльністю. Особливістю Правобережної України було те, що серед промисловців домінували саме поляки та євреї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
2. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
3. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX столітті. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 65–73.
4. Магась-Демидас Ю. І. Роль євреїв у кооперативному русі Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: Історія і сучасність»: Збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2009. С. 213–219.
5. Стоколоса Т. М. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століть: дис. ... доктора філософії. Тернопіль, 2021. 304 с.
6. Цецик Я. П. Соціально-економічні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 104–109.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.

Федчук Олександр Богданович

аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТАЛАСОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ТА «МОРСЬКА ПОЛІТИКА» ҐЕРАЇВ

У масовій свідомості Кримське ханство традиційно сприймається як континентальна держава, що здійснювала експансію вглиб степової Європи, не маючи потреби у створенні флоту. Повз увагу проходить те, що фактор розташування держави в Північному Причорномор'ї змушував кримців звертати увагу на морські шляхи для кооперації з іншими державами. Загалом, тема кораблебудування в Кримському ханстві практично недосліджена в науці.

Ідеалізований Ґераями Улус Джучі знаходився у межиріччі великих східноєвропейських річок Волги, Яїку і Ками. Ординці часто використовували річкові артерії для комунікації між Середнім і Нижнім Надволжям заради здійснення логістичних операцій. Під час війни з половцями, очолюваними Бачманом, у 1238–1239 рр. монгольський полководець Мунке збудував 200 кораблів, щоб переправити армію на острів де переховувались кипчаки. У 1312 р. хан Тохта наказав збудувати корабель, на якому хан планував здійснити подорож з Сараю до Верхнього Надволжя. Казанський хан Ібрагім на Свіязі зібрав флот і розбив в 1469 р. московитів [4, с. 116; 15, с. 24, 141; 8, с. 282–283]. Таким чином, флот не був екзотикою для Улусу Джучі й постординських ханств.

За відсутності у Криму великих річок і контролі лише над пониззям Дністра, Дніпра, Південного Бугу і частково Дону – Чорне море було головним вектором таласократичної експансії кримців. За призначенням

кримськотатарський флот ділився на риболовецький і транспортний. На відміну від Улусі Джучі та інших постординських ханств – в кримських джерелах немає згадок за існування військового флоту. Це пов'язано з тим, що спершу головними ворогами Кримського ханства виступали континентальний Намагановий Юрт і Гаджи-Тарханське-ханство (з виходом до далекого від Криму Каспійського моря), а пізніше Московська держава (остання не мала флоту на Чорному морі аж до XVIII ст.). Своєю чергою, після встановлення протекторату над ханством – османці зобов'язались захищати Крим від головної морської загрози: набігів запорізьких та донських козаків. Вживання кримцями османських слів *reis* і *kadirga* та відсутність власних еквівалентів на позначення військово-морської термінології свідчить про чужорідність цих понять для татар. За відсутності власних офіцерів флоту їх доводилося набирати з османців, а в часи правління Шагіна Ґерая – з росіян [1, с. 323; 12, с. 5, 95, 193, 213; 9, с. 147].

Враховуючи що берегова лінія півострова порізана лиманами, а ханські ярлики згадують рибальство, як одну з головних галузей економіки, ймовірно, що серед флотилій найбільшою була риболовецька. Даних про чисельність торговельного флоту Кримського ханства, на жаль, немає. Транспортний флот охоплював кадирги, каяки та плоти. Кадирги (оснащені гарматами на випадок нападу) використовувалися для подорожей, а за допомогою каяків та плотів кримці перебиралися на інший бік водойми. Кримські кораблі за своєю конструкцією нагадували османські й мали вітрила латинського типу, вигнуту корму та високий ніс. Збереглися свідчення форсування кримцями Дністра, Оки, Волги, Керчинської протоки та Кубані [20, с. 25–26, 38, 101–102, 142–143]. Також, власні транспортні кораблі мали хан і кримська еліта. Зокрема, чауш калги Шагіна Ґерая до Зигмунта III – Сефер-Гази в 1620 р. плів морем з Аккерману до Ґьозлеве і потонув під час шторму, а Шагін Ґерай у 1787 р. на двох кораблях відправився до Стамбулу [21, с. 14–17; 9, с. 147].

Хоча $\frac{2}{3}$ півострова займає степ, Кримське ханство не тільки забезпечувало себе деревиною, але й експортувало сировину до Османської імперії. В кадїсаскерских дефтерах міститься інформація за 1610 р. про будівництво Гаджи Муссалі в Балаклаві кадирги «*Кара Мурзель*» довжиною в 30 аршинів (21 м; для порівняння – козацька чайка мала довжину 18 м). На початку XVII ст. в Криму щорічно будували по 5-6 кораблів для відправлення в Александрію або Стамбул [12, с. 5, 213; 2, с. 120]. Матеріал для суднобудування добували в долинах річок Салгиру, Бельбеку, Чурюк-Су, Кара-Су та Альми. Тобто, ліс рубали на території ханату і везли в османські володіння де будували кораблі [16, с. 16]. Таким чином склалася парадоксальна ситуація, коли Крим будував судна для османського Єгипту, але не міг убезпечити власної безпеки від набігів козаків, покладаючись на Стамбул.

Будівництво кораблів було дорогим задоволенням для казни й Ґераї могли звертатись до сторонніх кредиторів з метою фінансування

проектів. Так, спонсором будівництва «*Кара Мурзелю*», на яке пішло 1000 флоринів, був якийсь Махмуд Челебі. Він позичив Селямету Ґераю 4 мішки акче, а по смерті хана його діти не змогли розплатитись за борги батька і суд постановив конфіскувати галеру на користь Махмуда Челебі. У той самий час за кошти Абібєка Хусейна зі Стамбулу (93 тис. акче) Різван-реїс збудував у Балаклаві корабель довжиною в 15 аршинів (11 м) [12, с. 213, 193]. Відсутність державного фінансування судно-будування сприяла зародженню протокапіталістичних тенденцій в ханаті. Але в епоху меркантилізму та протекціонізму це робило кримський флот неконкурентоздатним у порівнянні з османським або російським.

Ще однією перепоною для розвитку кримського флоту була відсутність контролю над закритими бухтами півострова, адже практично всі зручні гавані у XV ст. були зайняті генуезькими колоніями або знаходилися під управлінням Теодоро (Феодоро), а в пізніші часи - під османським контролем. Тому, після теодорійсько-генуезької війни 1433–1441 рр., де Гаджи Ґерай підтримав готаланів, Дорос дозволив кримцям користуватися портом Авліта в Інкерманській бухті. Головними торговими партнерами порту були Литва, Польща, Молдова та Османська імперія. Відомо, що після набігу Айдера на Галичину і Західне Поділля в 1474 р. ясир продавали османцям через Авліту [19, с. 847–875]. У 1475 р. місто захопили османці й Авліта занепала (подібно до решти поселень бухти, за винятком Балаклави). Щоправда, надалі османці дозволили Кримському ханству користуватись портом Балаклави та інших міст Причорномор'я і Приазов'я. Але, для держави, яка почала динамічну експансію, потрібні були морські ворота на власній землі, а не на чужій.

У 1475 р. санджакбей Сандживан-паша збудував фортецю в селищі Ґьозлеве коло Тарханутських озер і заснував там невеликий порт. Точно невідомо яким чином османці полишили Ґьозлеве. Можливо, це сталося в 1484 р., коли після молдавської кампанії Баязид II дарував Менґлі Ґераю Буджак і вирішив передати йому есклав у Криму. Менґлі Ґерай, Мегмед Ґерай, Саадет Ґерай та Сахіб Ґерай перетворили стоянку для суден в повноцінне місто. Ґьозлеве підпорядковувався не карачі-беям з роду Мансур або Кипчак (у різний час володіли землями довкола міста), а емінові (спеціальному ханському чиновнику, що слідкував за обороною і збирав мито). За розпорядженням Сахіба Ґерая торгівля мусульманських купців у місті не оподатковувалася взагалі, а з християнських торговців збирався податок в розмірі 1 акче за продаж товару плюс 2 акче за охоронний ярлик і 2 акче за мито. Станом на другу половину XVII ст. в порту Ґьозлеве могли кинути якір тисяча кораблів [13, с. 414; 18, с. 68–75].

Низькі податки й статус єдиного порту Кримського ханства сприяли процвітанню міста. За часів Девлета Ґерая тут (на місці сходження хана з османської кадирги перед інтронізацією) було збудовано мечеть Джума-Джамі. Вона нагадує Айя-Софію і тому Ґьозлеве отримав назву «*маленького Стамбулу*». За правління Гази II Ґерая сюди перенесли монетний двір і місто виконувало функції фінансової столиці Кримського

ханства [11, с. 97]. Але Ѓозлеве не вдалося повторити долю Стамбулу. На відміну від закритої Інкерманської бухти місцевий порт був абсолютно незахищений з боку Півдня і Сходу. Це сприяло тому, що внаслідок козацьких походів 1588, 1612 і 1633 років місто зазнало критичних руйнувань і його щоразу доводилося відновлювати з руїн. Боячись конкуренції для Кефе, османці почали чинити перепони торгівлі в Ѓозлеве. Зрештою, у 1644 р. Мегмед IV Ѓерай переніс монетний двір до Бахчисараю, а в другій половині XVII ст. Ѓозлеве почав занепадати внаслідок економічної кризи в Османській імперії та Речі Посполитій – головних партнерах міста [14, с. 321; 6, с. 44–50]. Остаточного удару по Ѓозлеве завдало знищення міста росіянами у 1736 р., після чого воно не зажило колишньої слави навіть попри відбудову Селяметом II Ѓераєм [17, с.106–108, 119, 125–126].

Установлення контролю над Північним Причорномор'ям дозволило Менґлі Ѓераю розпочати масштабні будівельні роботи на території колишніх литовських та ординських поселень. Містам Тягиня, Озю, Іслямкермен і Гаджибей була відведена вагома роль у планах хана. Володар прагнув переселити татар з Криму у пониззя Дніпра і перенести столицю до Тягині (виконувала функцію торгового посередника між Османською імперією та польсько-литовською унією). На будівництво Тягині і Озю було витрачено астрономічну суму в розмірі 150 тис. алтинів (з московської данини), а відповідальним за роботу призначили калгу Ямґурчі. Проте, в 1492 р. загін козаків спалив Тягиню, а наступного року Оздемір (ханський брат на литовській службі) зруйнував Озю [3, с. 146, 152; 10, с. 105–112, 146, 152–153, 178, 193]. По суті, для Кримського ханства стався удар рівноцінний спустошенню Києва Менґлі Ѓераєм для Литви. Зрештою, Тягиня стала другорядним містом Кримського ханства. За Сахіба Ѓерая Озю передали в монопольну османську власність, а Іслямкермен і Гаджибей позбулися бурхливого розвитку. Своєю чергою, користування кримцями портів Озю, Кілії чи Азаку не влаштувало Бахчисарай повною мірою. Тому, у 1593 р. Гази II Ѓерай вимагав у московитів данини, щоб розбудувати Іслямкермен і перенести сюди столицю на випадок османського вторгнення на півострів. Місто мало тісні економічні зв'язки з польсько-литовською унією, а його управителі з роду Кипчак традиційно виявляли до неї прихильність [7, с. 82]. Востаннє будівельними роботами в пониззі Дніпра займався Кирил Ѓерай, який прагнув створити в Єдичкулі порт для вивозу зерна і худоби. Однак через складну політичну ситуацію в державі проєкт не втілювався в життя [13, с. 87–88].

До речі, заснування катеринославським генерал-губернатором і воєначальником Г. Потьомкіним порту на місці Ахтіару не було випадковістю. Сусідня Інкерманська бухта використовувалась росіянами для суднобудування, а ліс вони добували в долинах тих самих річок, що й кримці. Сам Потьомкін не приховував того, що його діяння базувались на переосмисленні кримськотатарської спадщини [5, с. 11–13]. Отже, міт про Севастополь як про «*город славы русского флота*» не має під собою жодної історичної основи.

Таким чином, географічне розташування Кримського ханства сприяло розвитку його морської справи, а рибальство стало одним з традиційних промислів кримських татар. Проте, через стратегічні проблеми, фінансові негаразди й відсутність контролю над бухтами Південного берегу півострова кримський флот так і не подолав москітного статусу, а ханат не перетворився на повноцінну таласократію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березин И. Тарханные ярлыки крымских ханов. *ЗООИД*. Одесса: Городская типография, 1872. Т. VIII. с. 323–325.
2. Д'Асколи Э. Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634. *ЗООИД*. Одесса: Городская типография, 1902. Т. XXIV. С. 136–164.
3. Карамзин Н. М. История государства Российского. СПб: тип. Н. Греча. Т. VI 543 с.
4. Карпини Дж. П. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествия в восточные страны. Книга Марко Поло. Москва: Мысль, 1997. 460 с.
5. Киреенко Г. К. Об ордерах князя Потемкина и графа Зубова хранящихся в архиве Таврического Губернского правления (1784–1796). *ИТУАК*. Симферополь: типография Таврической губернии, 1891. Т. 13. С. 1–32.
6. Кутайсов В. А., Кутайсова М. В. Евпатория. Древний мир. Средние века. Новое время. К.: Стило, 2007. 284 с.
7. Лашков Ф. Ф. Статейный список московского посланника в Крым в 1593 году Семёна Безобразова. *ИТУАК*. Симферополь: типография Таврической губернии, 1901. Т. XV. С. 70–94.
8. Московский летописный свод конца XV в. ПСРЛ. М.-Л.: АН СССР, 1949. Т. XXV. 464 с.
9. Мурзакевич Н. Н. Выезд последнего крымского хана Шахин-Гирея из России в Турцию в 1787 году. *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1883. Т. XIII. С. 132–155.
10. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т. I. РИО. СПб.: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1884. Т. XLI. 558 с.
11. Ретовский О. Ф. Гази-Герай хан II Бен Девлет. *ИТУАК*. Симферополь: тип. Таврической губернии, 1889. Т. VIII. С. 90–98.
12. Рустемов О. Д. Кадиаскерские книги Крымского ханства (исследования, тексты и переводы). Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2017. 280 с.
13. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. СПб.: Унив. Тип. в Казани, 1887. 772 с.
14. Соловьев С. М. История России. М.: унив. тип. Катков и Ко, 1889. Т. VII. 406 с.
15. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. Извлечения из персидских сочинений. М.-Л.: АН СССР, 1991. Т. II. 307 с.
16. Тунманн И. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. 70 с.
17. Халим Гирей Султан Розовый куст крымских ханов или история Крыма. Симферополь: Доля, 2004. 159 с.
18. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Симферополь: Доля, 2008. 270 с.
19. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Naklad i druk Karola Polaka. Sanok: naklad i druk K. Pollaka, 1856. Т. II. К. IV-V. 1222 с.
20. Remmal Hoca. Tarihi Sahib Giray Han. Ankara: Yayınları, 1973. 311 s.
21. Przyłęcki S. Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. Lwów: w druk. P. Pillera, 1842. 123 s.

Ювко Єгор Юрійович

*викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В ПОВІДОМЛЕННЯХ НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ПРО СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКИХ СЕЛЯН-КОЛОНІСТІВ В УСРР

В українській історії одна з найстрашніших та найжорстокіших сторінок, яка дійсно вражає кількістю своїх злочинів і, безумовно, кількістю жертв, – Голодомор 1932–1933 рр. Цей геноцид, вчинений в рамках «великого перелому», та «знищення куркуля, як класу», коштував українському народові мільйонів життів [2, с. 34]. Такий масштабний геноцид народу України не міг не бути поміченим в ті часи у самій УСРР. Однак офіційні джерела, контрольовані політичними органами безпеки – ОДПУ, не могли фіксувати жорстоку реальність – смерті українських селян та містян кожного дня по всій Україні. Так звана «картинка» щасливого селянина, який вирішив вступити до колгоспу, показувана на весь світ, справляла таке враження, що СРСР був дійсно «рай для робітників та селян». До того ж, молода «тюрма народів» на початку 1930-х років була надто привабливою для співпраці у плані постачання дешевої сировини для країн Західної Європи та, зокрема, для Сполучених Штатів Америки, які в той час, лише починали своє визнання СРСР [4, с. 135].

Однак не дивлячись на таку «замулення очей», справжня ситуація була добре відома представникам цих країн, як правило, іноземним дипломатичним співробітникам посольств, консульств, інженерам, спеціалістам та робітникам, що приїздили до СРСР на величезні будівництва «форсованої індустріалізації» [3, с. 120]. В особистому листуванні, спогадах, свідченнях та дуже рідких фотографіях, вдалося все ж таки зберегти ті жахливі свідчення про геноцид українського народу, скоєний більшовицькою владою. Оскільки СРСР був все ж таки країною багатонаціональною, то безумовно злочинницька колективізація та голод, стосувалися зокрема і представників національних меншин, котрих в СРСР було чимало. Були і такі національні меншини, як, наприклад, німці, за яких дійсно турбувалися їхні дипломатичні представники, зокрема і в УСРР. Саме серед німецьких дипломатичних представників наводяться доволі повні відомості стосовно справжнього стану справ німецьких селян в УСРР.

Метою статті є висвітлити свідчення німецьких дипломатів та фахівців про злочинницьку колективізацію та Голодомор 1932–1933 рр.

Українська історіографія з даної теми на сьогодні є недостатньо розробленою та представленою. Зокрема, можна назвати лише кількох українських дослідників, знаних на даній проблемі, як-от Н. Ісакову, авторству якої належить стаття «Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі» [5 с. 35], а також О. Бажана, котрий написав працю «Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів» [1, с. 98].

Відомості про стан справ в аграрному секторі, які безумовно почали погіршуватися в часи так званого великого перелому та примусової колективізації, вже були відомі німецьким дипломатичним представникам з кінця 1920-х років. У особистому спілкуванні з німецькими колоністами, дипломатичним представником цієї країни, уже можна знайти відомості про незадоволення власне цією політикою, стосовно селянства, та, зокрема, погіршення рівню життя та добробуту самих селян. Зокрема, в листі німецького консула Рота Шнайдера, який працював в німецькому консульстві в Одесі, і якому вдалося поспілкуватись з колгоспником-німцем, було встановлено, що у вересні 1929 р. цей селянин, який вів до колективізації значне господарство з земельним наділом в 1900 дес., повідомляв про недоліки колгоспно-радгоспної системи на території тодішньої Херсонщини та Катеринославщини, поскаржившись на недолуге управління господарством, яке спиралося на виключно партійних вихідців, які не мали жодного відношення до ведення аграрної справи [6, арк. 1–3]. З цього витікали проблеми із завищенням норм обробітку землі, які спускалися «з гори», незадовільний стан сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів («з 30 тракторів, несправними були 27»), що ускладнювало як обробіток, так і транспортування врожаю. Головною проблемою селянин все ж таки вважав непрофесійне управління радгоспами, при тому що сам селянин колгоспно-радгоспну систему вважає правильною «при раціональному господарстві». Таким чином, можна говорити про фіксацію невдоволення німецьких селян політикою колективізації власне з її самого початку, коли справжні господарі в минулому потрапляли до відверто недолугої та злочинної на місцях політики, яка лише починалась стосовно української землі та українського зерна[6, арк. 3].

Разом із форсованою індустріалізацією з кінця 1920-х – на початку 1930-х років форсувалась і політика колективізації, яка вже на початку 1930-х років набула рис справжнього злочину. Попри усі намагання більшовиків контролювати будь-які витoki інформації про становище селян в 1932 р., представники німецьких консульств в СРСР, цікавились дійсним станом справ німецьких селян-колоністів, які також потерпали від голоду, не сприймаючи офіційні заяви про «побудову світлого майбутнього». У цій ситуації доволі цікавими для розгляду є дані ОДПУ УСРР. Ним постійно відбувалося спостереження, збір інформації про діяльність, зокрема, німецьких консулів стосовно вивідування останніми інформації щодо стану справ німецьких селянських поселень-колоній. При цьому співробітники ОДПУ дуже чітко фіксували будь-які спроби спілкування представників німецьких консульств з німцями-колоністами. Наприклад, у доповідній записці за перший квартал 1932 р. працівники ОДПУ зафіксували постійні намагання консула Ріхарда Зоммера дізнатись дійсну ситуацію в німецьких селах-колоніях. Зафіксовано, що німецькі колоністи скаржились на дійсно патову ситуацію в селах на території УСРР, зокрема в німецьких селах-колоніях, порівнюючи дії з реквізиції зерна та становища селянина в колгоспі, і в цілому відношення

більшовицької влади до селянства, з японським вторгненням у Китай. При цьому радянських селян-колоністів називали більш безправними, ніж китайців, «які могли померти хоча б захищаючись, натомість німці в колоніях цього зробити не можуть, адже в них нема зброї, а будь-яка спроба спротиву, одразу ж каралась “мечем революції”» [7, арк. 1–7].

Також було зафіксовано постійні скарги колоністів на реквізиції майна в колгоспах, та «відторгнення надлишків продовольства». Безумовно, така діяльність з інформування німецького консула не могла не викликати увагу з боку каральних органів, які вбачали в цій інформаційній діяльності консула лише «шпиунство» та пропонували вжити заходів щодо відзиву консула назад до Німеччини. Інформація стосовно заходів з отримання інформації німецьким консулом стосувалася переважно Пулинського німецького району – селища міського типу, створеного на території тогочасної Волинської округи [7, арк. 1–7].

Подальші дані, які фіксуються в доповідних записках ОДПУ, вже за травень 1932 р. указують на факти голоду в німецьких селах-колоніях. Зокрема, подаються відомості про спілкування консула з пастором одного з німецьких поселень, яке знаходилось в районі Новоград-Волинського: про «опухлих людей», постійну загибель худоби через нестачу корму для неї, а також використання молочної та м'ясної худоби в якості тяглової сили [2, арк. 8–10].

Ситуацію яскраво описують слова бухгалтера парового млина в місті Ржищев, що на території сучасної Київщині, про відсутність власне роботи млинай через те, що не було зерна, при тому що за його словами «млин був один на весь район». Більше того, свідчення про становища села навесні 1932 р. говорять про значне зростання невдоволення селянства до можливих майбутніх голодних бунтів. При цьому доволі цікавою є думка селянства про те, що «місто виступ підтримає». Докладна записка просто переповнена звинуваченнями консула у провокуванні та розповсюдженні слухів серед німецьких колоністів стосовно «повстання у Києві» [2, арк. 8–10].

Головним чином, ця записка і спілкування консула з німецькими селянами-колоністами постає доволі важливим джерелом, котре інформує про катастрофічне становище села на початку посівної кампанії 1932 р., що безумовно одразу ж викликало увагу і реакцію ОДПУ, яке через своїх інформаторів і підставних осіб, майже одразу отримувало всі відомості про спілкування німецького консула з селянами-колоністами. Причому працівники каральних органів, як правило, мали усі подробиці цих розмов. Так доповідні записки стосовно київського німецького консульства, датовані початком літа 1932 р. фіксують в розмовах консула з селянами-колоністами переважно Київщини дійсно страшні картини буття селянства. Так, у спілкуванні з селянами-колоністами консулу Рудольфу Зоммеру самі селяни розповіли про велику кількість самогубств серед селян Білоцерківщини, які спричинені були катастрофічними умовами життя та власне відсутністю хліба [2, арк. 1–7]. Доволі важливими для працівників ОДПУ стають відомості селян-колоністів, які вони надавали

консулу, стосовно так званих «*волинок*» – стихійних селянських повстань проти більшовицької влади, зокрема, в районі Новоград-Волинського. Причому селяни-колоністи повідомляють про доволі серйозну підготовку каральних заходів, як риття окопів, зведення загороджень з колючого дроту. Також зазначена в записці інформація про те, що Зоммер особисто намагався опитувати селян на дорогах, в місцях де він буває проїздом. Отже, консул намагався особисто переконатися і дізнатись правду про стан справ в сільському господарстві, яке було охоплене справжньою катастрофою. Причому таке пряме спілкування Зоммера відбувалося з українськими селянами, а не німцями-колоністами. Вони повідомляли про своє негативне ставлення до колгоспно-радгоспної системи та свідчили про незадовільну роботи МТС, а саме про постійно непрацюючі трактори та невідремонтований сільськогосподарський реманент [2, арк. 1–7].

Інший німецький консул, Рот Шнайдер, у листах до німецького посольства в Москві описує ситуацію, що склалась на початку 1933 р. в Одеській області на прикладі розправ над селянами, що входили до «*Чорноморської комуни*»: у січні 1933 року п'ять селян було розстріляно за «*зрив хлібозаготівель*», а 500 селян-господарів було вислано. Він також вказував на те, що Одеська область загалом не здатна виконати завищені міри хлібозаготівель, які спускались на неї з гори [6, арк. 1–3].

Становище німецьких сіл-колоній на півдні України, а саме території Одещини та Миколаївщини, можна також можна зрозуміти зі звітів німецького консула Шнайдера. Причому ситуація німецьких колоній в звіті того ж самого Шнайдера, датована вже 1933 р., коли смертність від голоду зростає в кілька десятків разів [6, арк. 1–3].

Цікавою є манера подачі матеріалу Шнайдером: він прямо у своєму звіті про становище німецьких селян говорить «*що дійсність, яка проголошується за зеленими столами, є зовсім не такою*». Загалом, описана ситуація консулом після жорстокої зими 1932–1933 рр. виглядала дійсно жахливо – колоністи сіл або втрачали розум від голоду або вмирили голодною смертю. Є відомості і про боротьбу із незгодними – вони просто зникали. Консул описує владу колгоспів як силу, здатної будь-якими способами знищити або ізолювати будь-яких незадоволених. Цікаво, що у звіті Шнайдер доволі прямо ставить питання про власне повернення селян-колоністів до Німеччини через нестерпні умови праці та проживання, наводячи приклад виїзду шведських селян-колоністів із сусідньої Херсонщини [6, арк. 1–3].

Апогей Голодомору 1932–1933 рр., як відомо, настав влітку 1933 року. І в цій ситуації, знову ж таки, найбільш повно подається інформація стосовно червня-місяця в повідомлення німецького консула з міста Харкова в Міністерство закордонних справ Німеччини, яке виконав німецький консул Рот Шнайдер. Інформація про стан селянства та голоду в селах знову ж таки, стосувалась більше німецьких селян-колоністів, але також, консул приблизно описує загальну ситуацію по Україні. При цьому найбільш повні данні були отримані завдяки спілкуванню консулу та загалом німецьких дипломатичних

представників з селянами-колоністами. Так, німець-колоніст з села Солнцево, що біля Маріуполя, повідомив про смерть 130 сімей зі 160 сусіднього з ними Катерино-Хопровського колгоспу. Причому колоніст наголосив на тому, що в німецьких поселеннях *«ще люди не помирили»*, і навів одну причину відсутності смертності – це те, що німецькі колоністи лишилися одноосібниками. Також у цьому повідомленні консулу є інформація про смертність 80% населення, при чому в основному росіян, в селі-колонії біля Бердянська.

Також в повідомленні є інформація і про кількісні дані щодо померлих від голоду. Так, консул повідомив, що в одному невеликому місті, яке він на жаль не називає в своєму повідомленні, котре знаходилося в Дніпропетровській області, з кількістю населення 4000 осіб, з початку 1933 р., померло 1500. Цінність цього червневого повідомлення консула Шнайдера, передусім, виявляється у відомостях, які він надав не лише по німецьким селам-колоніям, а й загалом стосовно голоду в південно-східній частині України.

Консул повідомляв про випадки канібалізму серед селянства, які були *«у великій кількості»*. Більше того, указував про неспроможність колгоспів задовольнити так звану плату за *«трудодень»* – 200 гр борошна [8, арк. 1–6]. Важливі відомості надавав консул і по німецьким селянам-колоністам, зокрема про те, що попри страшне становище селянства в УСРР в цілому, німецькі селяни-колоністи перебувають у більш вигідному статусі, оскільки можуть повернутися на батьківщину. Однак і в цій відносній *«привілейованості»* німецьких селян криються злочини з боку більшовицької влади у селах. Зокрема, консул подавав відомості про те, що в колонії Солнцево партійний функціонер постійно відмовляв у можливості виїзду німецького колоніста в Німеччину, а після того як селянин не змінив своїх намірів, увечері в нього почалася пожежа в будинку, яка була влаштована через його прагнення покинути СРСР. Також в колонії Луконо, що біля Волновахи, місцевий прокурор заборонив видавати довідки про податки, які унеможливлювали отримання колоністами візи для виїзду [8, арк. 1–6].

Таким чином, більшовицька влада у будь-який спосіб намагалася не дати можливості потраплянню інформації за кордон. При цьому консул в своїх повідомленнях наголошував на необхідності поширювати інформацію про голод у німецькій пресі та спрямувати кошти на підтримку та допомогу у виїзді німців на батьківщину [8, арк. 1–6]. Попри всі спроби більшовицької влади приховати та замовчати факти Голодомору в Україні, інформація про дійсні масштаби смертності та руйнацію сільського господарства в УСРР все ж таки доходила до дипломатичних представників іноземних держав, консульства яких працювали зокрема в УСРР. Одним із найбільш повних інформаційних джерел про Голодомор в Україні стали повідомлення саме німецького консульства, яке достатньо серйозно реагувало на ситуацію з продовольством в Україні та репресивних дій стосовно селянства, зокрема й через те, що на території УСРР мешкало близько 300000 німців. Таким чином, повідомлення німецького консульства про

Голодомор в Україні є одним із найважливіших задокументованих свідчень геноциду українців та національних меншин, які мешкали на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів. Сумський історико-архівний журнал. 2012. № 16–17. С. 91–112.
2. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
3. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / відп. Упоряд.: В. М. Даниленко, Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
4. Дж. Мейс . Геноцид. Енциклопедія Сучасної України / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. 170 с.
5. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. Сторінки історії: збірник наукових праць. 2012. Вип. 33. С. 135–146.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 161. Т. 10.
7. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 429. Т. 40.
8. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 161. Т. 1.
9. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 161. Т. 7.
10. Шаповал Юрій. Голод в Україні очима іноземних дипломатів. Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930–х років в Україні: зб. наук. статей за матер. «круглого столу» 29 травня 2009 року. Полтава, 2009. С. 6–15.

Суббота Єгор Ігорович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ІЗ ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА У 1944 Р.

У період з 8 квітня по 12 травня 1944 року проходила Кримська наступальна операція, в ході якої війська СРСР оволоділи територією Кримського півострова [5, с. 360]. Під час проведення даної операції 13 квітня 1944 р. була ухвалена спеціальна постанова НКВС та НКДБ СРСР *«Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів»*. Зокрема, кримськотатарський народ був звинувачений у масовій співпраці із німецькою адміністрацією. У результаті цього, 7 травня 1944 р. керівники радянських органів держбезпеки Б. З. Кобулов та І. О. Серов у доповідній записці до наркома внутрішніх справ Л. П. Берії повідомляли, що підготовку до проведення операції з виселення кримських татар можна завершити до 18-20 травня 1944 р., а власне саму депортацію провести до 25 травня 1944 р. Також у даній доповідній записці зазначалося й про необхідні витрати для проведення операції: 2000 вантажних машин, 1500 т пального. На місця поселень кримських татар повинні бути бути

направлені представники різних господарських органів для забезпечення прийому майна депортованих. Окрім кримських татар депортації підлягали й інші національності, які проживали в Криму (італійці, німці, румуни, австрійці, угорці). 10 травня 1944 р. Л. П. Берія у своїй доповіді до Й. В. Сталіна звинуватив кримських татар у зрадництві та зазначив про необхідність виселення всіх представників даної народності на територію Узбецької РСР. Вони повинні були набути статусу спецпоселенців та бути залученими до роботи у сільському господарстві та на промислових об'єктах [3, с. 495–496].

11 травня 1944 р. Державним комітетом оборони СРСР була прийнята постанова №5859сс «*Про кримських татар*», яка передбачала депортацію даного народу із Криму до різних регіонів СРСР [7, с. 339]. 18 травня 1944 р. представники НКВС і НКДБ розпочали кампанію з депортації. Вони заходили у будинки до кримських татар оголошували про переселення та давали декілька хвилин аби зібрати речі. Після цього людей саджали у вантажівки, які везли їх до залізниці, де їх поміщали у товарні вагони, які точніше було б назвати «*поїздами смерті*», через нелюдські умови перевезення. Дана операція була завершена 20 травня 1944 р. [1, с. 37].

21 травня 1944 р. була прийнята постанова про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР та областей РРФСР (Молотовської, Горьківської, Костромської, Іванівської, Свердловської). 29 травня 1944 р. новою постановою передбачалося виселення кримських татар із Краснодарського краю та Ростовської області. За даними НКВС СРСР, протягом 18 та 19 травня 1944 р. було депортовано 191014 кримських татар. Під час проведення операції були дещо змінені місця для майбутнього проживання кримських татар. Левова частка була направлена до Узбецької РСР – 151083 особи, до Марійської РСР – 9177 осіб, до Молотовської області – 10000 осіб, до Костромської області – 6338 осіб, до Свердловської області – 3591 особа, до Казахської РСР – 2426 осіб, до Горьківської області – 2376 осіб, до Іванівської області – 548 осіб, до Башкирської АРСР – 284 особи, до Якутської РСР – 93 особи [3, с. 496].

Значна кількість кримських татар не витримала складні умови депортації. Так, за даними НКВС, лише на території Узбецької РСР, у період 1944–1945 рр. померли близько 30000 кримських татар [1, с. 39]. 26 листопада 1948 р. був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР згідно з яким посилювалися умови утримання депортованих кримських татар. Зокрема, виїзд із місця поселення карався п'ятиденним арештом, а якщо дана дія повторювалася то обвинувачений міг отримати двадцять років ув'язнення. Переїжджати до сусідніх областей можна було лише за наявності виклику від близьких родичів [4, с. 15].

Наслідком депортації кримських татар було вилучення радянською владою великої кількості майна на території Криму. Зокрема, 80000 будинків, 34000 присадибних ділянок, близько півмільйона голів худоби, десятки тисяч тон сільськогосподарської продукції, будівельних

матеріалів, продовольства. На території Криму закривалися хати-читальні, школи, клуби, бібліотеки, мечеті [7, с. 339].

25 червня 1946 р. Верховна Рада РРФСР змінила юридичний статус Кримської АРСР на Кримську область у складі РРФСР. У вересні 1948 р. на засіданні АН СРСР розпочалася кампанія з перегляду історії Криму. В результаті цих дій влади та відповідних структур у період з 1944 по 1948 роки було перейменовано близько 1400 населених пунктів Криму. Кримськотатарські, грецькі, німецькі, турецькі, єврейські, вірменські назви змінювалися на російські [2, с. 196–197]. Слід зазначити, що основною причиною депортації кримських татар радянська влада визначала масовий колабораціонізм даного народу в період Другої світової війни. Хоча багато кримських татар воювали у лавах Червоної армії. 21 військовослужбовець, кримськотатарського походження був 24 рази представлений до звання «Герой Радянського Союзу», 6 із них були удостоєні цієї нагороди [6, с. 114].

Таким чином, депортація кримських татар з Криму у 1944 р. є одним із злочинів більшовицької влади. Її наслідками були смерті тисяч невинних людей, зокрема й дітей, які не витримали важкі умови переселення. На довгі десятиліття кримські татари були відірвані від своєї Батьківщини. Радянське керівництво намагалося повністю викоринити всі згадки про кримських татар на півострові, знищити всі їх культурні надбання, перекроїти та сфальсифікувати історію Криму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 29–43.
2. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / ред. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.
3. Головченко В. І. Депортація народів Криму в контексті національної політики сталінізму. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / ред. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України 2014. С. 492–498.
4. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К.: Світогляд, 2005. 222 с.
5. Мазило І. В. Кримська наступальна операція 1944. Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон-Кю. 568 с.
6. Ніколаєць Ю. О. Кримські татари у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки* / ред. О. О. Рафальський. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2019. № 3-4. С. 100–116.
7. Овчаренко П. Д. Депортація кримськотатарського народу 1944. Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 528 с.

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СУМЩИНИ

Приймач Олена Володимирівна
незалежний дослідник

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ АСПЕКТІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ СЕРЕД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ М. СУМИ

Незважаючи на те, що нині виповнюється вже 90-та річниця одної з найстрашніших трагедій українського народу – Голодомору 1932–1933 років – до сих пір не встановлена чисельність жертв, яка б остаточно задовольнила різних дослідників. Наразі цифри дуже різняться: Музей Голодомору разом із колишніми слідчими СБУ у справі Голодомору називають 10,5 млн, учені Гарвардського університету – 5,5 млн, Інститут демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи – 3,9 млн загиблих. Зауважу, що я є прибічницею останньої цифри, як більш вірогідної [1].

При цьому наголос у проблематиці Голодомору завжди робиться на тому, що він як акт геноциду був спрямований виключно проти селянства. Метою мого дослідження було на прикладі м. Суми встановити, які наслідки Голодомору мав для жителів міста.

Існують документи, в яких чітко зафіксовано факт смерті людини. Це – Книги записів актів про смерть, які нотують місцеві відділи реєстрації актів цивільного стану (за радянських часів мали назву ЗАГС – скорочено від *«органи запису актів громадянського стану»*). Ці книги дозволяють вирахувати кількість померлих від голоду в 1932–1933 роках, а отже можуть стати відправною точкою для обрахування загальної кількості мешканців радянської України – жертв Голодомору.

Наразі книги за 1932–1933 роки зберігаються в обласних державних архівах і доступні для досліджень. Книги ЗАГСів по Сумській області відскановані та викладені в інтернеті: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/index.php> в розділі *«Книги реєстрації актів громадянського стану про смерть 1932–1933 рр. по районах Сумської області»*. Дані за 1932 та 1933 роки дозволили скласти повну картину голодомору в Сумах [2].

Результатом мого дослідження стала книга *«Голод у Сумах. 1932–1933 роки»*. Вона містить алфавітний мартиролог всіх померлих у 1932 році від голоду, а також всіх без виключення померлих за 1933 рік [3].

Мушу пояснити різницю в методиці дослідження за роками. За 1932 рік я склала лише список осіб, які померли через голод (112 людей), не роблячи розшифрування всіх записів про смерть (1329). Голод ще не набув масового характеру і більшість загиблих була прибулими з інших місцевостей. У списку переважають невідомі особи, підкинуті діти та ті, хто *«помер у ПТУ»*, – пасажирсько-транспортному управлінні, тобто мертві були зняті з потягу або знайдені на території, що підпорядковувалася залізничному транспорту. Дані за 1932 рік не враховані в представлених статистичних обчисленнях і надані для

ознайомлення. За 1933 рік складений повний мартиролог, тобто розшифровані всі 3717 записів про смерть, які містяться в 17-ти книгах ЗАГС по Сумах та передмістях. Це дало можливість показати масовий характер голоду, довести факти смертей через недоїдання у тих випадках, коли на це немає прямої вказівки, прослідкувати динаміку процесу протягом року. Усі аналітичні висновки в дослідженні стосуються саме 1933 року, кульмінаційного в історії Голодомору.

Крім алфавітного списку було зроблено статистичний аналіз: встановлена кількість людей, чия смерть стала наслідком недоїдання, прослідковано динаміку смертності за місяцями, досліджені демографічні аспекти.

Запис акту про смерть містить наступну інформацію про померлу людину: прізвище, ім'я, по-батькові, вік (повних років), дата смерті, адреса проживання; якщо померла дитина – то дані про батьків (сімейний стан, іноді кількість дітей у родині), національність, соціальний статус (хто утримував родину), місце роботи і професія, причина та місце смерті. Разом ці дані дозволяють скласти достатньо повний *«портрет»*, а при вивченні сімей – встановити родинні стосунки окремих людей, оскільки адреса проживання або місце роботи допомагають ідентифікувати членів однієї сім'ї. Саме побудова таких зв'язків дозволила встановити факти, коли в один рік в одній родині помирало кілька людей.

У книгах ЗАГС м. Суми в більшості випадків причини смерті зазначені. І цим вони відрізняються від відповідних документів по сільській місцевості, де переважають записи або без зазначення причини смерті, або з формулюванням *«був хворий»* та т. п. Правила реєстрації актів цивільного стану регламентують реєстрацію факту смерті людини наступним чином: запис робиться протягом трьох днів після смерті на підставі лікарського свідоцтва. У виключних інших випадках – на підставі рішення суду або повідомлення з місць тимчасового утримання (тюрма, ізолятор тощо). Реєстратор (службовець, що робив запис про смерть) спирався на лікарське свідоцтво (довідку) або записував зі слів родичів чи інших людей, які повідомляли про смерть людини. У книгах, які викладені в інтернеті, довідки відсутні, є лише вказівка на їх наявність при зазначенні причини смерті. Очевидно, що винятковість ситуації, коли через високий рівень смертності не всі випадки були засвідчені лікарем, уможливив спрощену процедуру реєстрації, а саме – зі слів свідків.

У 1932 році всього померлих за рік було 1329 осіб (така кількість записів про смерть у книгах ЗАГС за 1932 рік). В тому числі в Сумах – 1173, с. Баранівка – 82, с. Піщане – 35, с. Баси – 39 [3, с. 20]. У 1933 році – всього померлих 3713 осіб (на основі розшифрованих записів про смерть книг ЗАГС за 1933 рік). У тому числі в Сумах – 3334, с. Баранівка – 213, с. Піщане – 98, с. Баси – 20. При цьому дані по сільським радам фрагментарні: по Баранівській сільській раді з 213 наявні лише 107 записів, по Басівській сільській раді відсутні записи після 15 травня

і до кінця 1933 року, по Піщанській сільській раді немає записів після 21 жовтня і до кінця 1933 року [3, с. 20–21]. З 3713 померли від хвороб, що викликані голодом, 2363 особи: 1615 чоловіків, 748 жінок, з них 486 дітей обох статей (враховані до 16 років включно). Через інші причини померли 1350 особи, з яких 744 чоловіки, 606 жінок, з яких 290 діти. Порівняння із 1932 роком показує, що у 1933 році померло на 2384 особи більше, і практично всіх їх можна віднести до померлих внаслідок голоду. Крім того, з 3713 осіб, що померли в 1933 році, 484 особи були мешканцями інших населених пунктів (в переважній більшості це селяни, які померли в сумських лікарнях). З них жителі Білопільського району – 42 особи, Гадяцького району (Полтавська обл.) – 32, Краснопільського району – 66, Лебединського району – 35, Липоводолинського району – 71, Лохвицького району (Полтавська обл.) – 8, Миропільського району – 56, Недригайлівського району – 8, Роменського району – 7, Сумського району – 75, Тростянецького району – 32, Улянівського району – 39, Гайворонського (Курська обл.), Миргородського, Зінковецького (обидва – Полтавська обл.), Новгород-Сіверського району, Смілянського району (обидва – Чернігівська обл.), Конотопського, Охтирського району – по 1 особі, інших районів – 6 осіб. Таким чином, безпосередньо мешканців Сум, Баранівки, Басів, Піщаного від голоду померло приблизно 1883 особи.

Найстрашніший період під час Голодомору для Сум стали травень-серпень 1933-го року. Максимум прийшовся на липень: із 740 померлих осіб (цифра більш ніж утричі перевищує середньомісячну смертність) 609 осіб (430 чоловіків, 179 жінок, з яких дітей обох статей – 105) померли від хвороб внаслідок голоду.

Якщо відокремити 484 померлих немісцевих, то залишається 3229 жителів Сум. Для міста із населенням 35–40 тис. осіб це означає, що у 1933 році помер кожний дванадцятий мешканець. Наймолодшою із діагнозом «*інаніцію*» (лат. *inanitio* – виснаження) була двомісячна Ніна Босенко, яка померла 15 червня. Її мати була вчителькою ФЗС – фабрично-заводської «*сімерічки*». Найстаршим – 97-річний безхатько Кононенко, котрий помер 16 червня від «*інаніцію*» у лікарні.

Загалом, *inanitio* 962 рази вказане як причина смерті. Слово «*виснаження*» українською та російською написано у 352 випадках, безбілкові набряки – 98, ентероколіт – 194. Прочерк, «*не вказано*», «*невідомо*» зазначені у 722 випадках. Для порівняння, у книгах ЗАГС за 1932 рік практично відсутні записи без указівки причин смерті. Аналіз сімейних зв'язків дозволяє в більшості випадків віднести такі смерті в 1933 році до таких, що були спричинені голодом.

Утім, аби не бути надто упередженим дослідником, померлих – старших за 70 років – без зазначеної причини я не відносила до таких, які померли від голоду (тобто вважала їх померлими через старість).

Наприклад, родина Власенків:

1) дитина – Власенко Іван Іванович, 1 рік, 4 місяці, проживав у м. Суми, вул. Стецьківський шлях, 5, на утриманні батька (чорнороб цегельні 1), помер 07.03.1933 р., причина смерті: не вказано;

2) дитина – Власенко Федір Іванович, 5 років, проживав у м. Суми, вул. Новопоселенська, 8, на утриманні батька (грабар цегельні), помер вдома 09.06.1933 р., причина смерті: не вказано;

3) батько – Власенко Іван Афанасійович, 35 років, проживав у м. Суми, в. Братушкінська, 68, грабар цегельного з-ду, помер вдома 08.09.1933 р., причина смерті: інаніціо;

4) мати – Власенко Христя Семенівна, 35 років, проживала у м. Суми, в. Братушкінська, 68, безробітна, померла вдома 20.10.1933 р., причина смерті: коліт.

Тільки у батька вказана причина смерті «*інаніціо*», у дітей причина смерті не вказана. Також зазначені різні адреси – ймовірно, родина міняла місця проживання. Утім дані, що збігаються (по-батькові у дітей, професія батька), дозволяють припустити, що ці люди – члени однієї родини.

Якими були причини голоду? У Сумах (як і скрізь по Україні) була впроваджена карткова система на продукти. За свідченнями сум'ян, працівник заводу Фрунзе отримував 1 кг хлібу, а утриманець з його родини – 300 гр на добу. Не виділявся хлібний пайок кустарям-одноосібникам. Тому велика категорія померлих у Сумах – це члени сімей, яку утримував безробітний, чоботар чи вартовий: 109 осіб – утриманці, де годувальник бував вартовим (сторожем, охоронцем), 103 особи – з сімей, де годувальник був безробітним, 77 утриманців із сімей чоботарів. Водночас найбільша кількість померлих були з сімей працівників заводу імені Фрунзе – більше 300 осіб.

Окремо хочу зазначити той факт, що медичні заклади забезпечувались продуктами харчування вкрай недостатньо. Сотні людей помирали від інаніціо та інших «*голодних*» хвороб, вже перебуваючи у лікарні. Більш як 400 селян було привезено до Сум у надії, що тут їх врятують, але вони померли. Помирали від голоду також працівники медичних закладів та члени їх родин:

Будкова Наталя Іванівна, 35 років, проживала у м. Суми, в. Іллінська, 39, санітарка 3-го диспансеру, померла вдома 26.07.1933 р., причина смерті: інаніціо.

Будкова Софія Федорівна, 60 років, проживала у м. Суми, в. Іллінська, 39, на утриманні чоловіка (безробітний), померла вдома 31.07.1933 р., причина смерті: інаніціо.

Дейнеко Петро Семенович, 82 роки, проживав у м. Суми, в. Псільська, 56, вартовий 2-го диспансеру, помер у лікарні 30.08.1933 р., причина смерті: виснаження.

Назаренко Гнат Федорович, 60 років, проживав у м. Суми, у 1-му диспансері, двірник 1-го диспансеру, помер 01.03.1933 р., причина смерті: не вказано.

Назаренко Марфа Гнатівна, 18 років, проживала у м. Суми, у 2-му диспансері, медична сестра, померла 03.03.1933 р., причина смерті: не вказано.

Ридзинська Агата Андріївна, 70 років, проживала у м. Суми, Петрівська пл., 5, на утриманні дочки (фельдшер 3-го диспансеру), померла у лікарні 10.09.1933 р., причина смерті: інаніцію.

Скорик Роман Порфірович, 45 років, проживав у м. Суми, в. Тюремна, 26, чорнороб 2-го диспансеру, помер у лікарні 25.06.1933 р., причина смерті: інаніцію.

Старшинська Ганна Федорівна, 62 роки, проживала у м. Суми, Петрівська пл., 7, на утриманні дочки (лікар 2-го диспансеру), померла вдома 25.08.1933 р., причина смерті: інаніцію.

Сум'яни помирали сім'ями. Більш як 200 родин втратили у 1933 році від 2 до 6 осіб. У мартирологу вони позначені у кінці запису словами: «родичи із...». Наведу приклади.

– Родина Берестовських (4 особи):

28 травня – 4-річний Федір помер у лікарні, причину смерті не вказано,

5 червня – 10-річний Борис від інаніцію,

12 червня – батько Олександр Дмитрович, безробітний, від інаніцію,

10 липня – 6-річна Зіна від безбілкових набряків.

– Родина Голохвост (3 особи – діти):

14 вересня – 4-річна Олена, причина смерті не вказана,

29 вересня – 8-річна Антоніна від безбілкових набряків,

11 жовтня – 11-річна Настя від безбілкових набряків.

– Родина Едель (3 особи, 3 покоління – батько, син, онука):

7 липня - Іван Григорович, 63 роки, чоботар, причина смерті: виснаження,

18 липня – Олена Петрівна, 2,5 роки, на утриманні батька (безробітний), померла вдома, причина смерті не вказана,

11 листопада - Петро Іванович, 28 років, помер у лікарні від інаніцію.

– Родина Медведєвих (4 дитини з однієї родини):

3 червня – 4-річний Степан (тут можлива помилка: або інше ім'я, або це подвійний запис про одну ту й саму особу), причина смерті не вказана,

9 червня – 8-річна Наталка, від інаніцію,

30 липня – 6-річний Василь, від інаніцію,

8 серпня – 5-річний Степан, від інаніцію.

– Родина Павленків (6 осіб – батьки та діти):

4 квітня померла 1-річна дочка Надія від запалення мозку,

24 квітня – 6-річна дочка Олександра, від інаніцію,

19 травня – 9-річна дочка Віра від інаніцію,

12 липня – 15-річний син Олександр від інаніцію,

27 липня – батько Михайло Іванович, 47 років, муляр заводу ім. Фрунзе, причина смерті не вказана,

14 серпня – 40-річна мати Марія Володимирівна, від інаніцію.

– Родина Помазан (4 особи померли протягом місяця, 3 покоління – мати, дочка і її двоє дітей):

6 червня – бабуся Пелагея Семенівна, 77 років, померла вдома, причина смерті не вказана,

10 червня – 4-річна Лідія померла вдома від інаніцію,

14 червня - 8-річний Михайло помер вдома від інаніцію,

25 червня – 33-річна Настя Герасимівна, мати дітей, вона утримувала сім'ю, працювала поденно чорноробом, померла у лікарні від інаніцію.

– Родина Скрипник (4 особи – батько і три сини, проживали на Баранівці):

24 червня померли 40-річний батько Іван Захарович, сини – 9-річний Борис та 1-річний Павел,

25 червня – 13-річний син Микола.

Метою мого дослідження та публікації результатів було бажання розповісти про жителів нашого міста, які померли в 1933 році через голод. А також зробити наголос на тому, що від недоїдання масово вмирили не тільки селяни, а й містяни. Припускаю, що замовчування, або деактуалізація цього факту сталася через те, що він не вписувався у панівну концепцію причини голоду як «боротьби Сталіна з українським селянством». У грандіозному всеукраїнському проєкті часів президентства В. Ющенко «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» (а це величезні фоліанти із списками людей, що померли в указаний період, окремий – на кожну область України, 19 томів) ви не знайдете списку померлих сум'ян. Хоча документи були, і навіть відскановані. Отже я ліквідувала цю білу пляму в історії [4, с. 917].

Вважаю, що застосований мною метод дослідження може бути використаний для вивчення ситуації в інших населених пунктах і для встановлення обґрунтованої чисельності жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках.

Окремо хочу зупинитися на тому, як я спробувала видати цю книгу коштом Сумської міськради. Наприкінці 2018 року я подала заявку до Експертної ради з підтримки книговидавничої справи та книгорозповсюдження в м. Суми Сумської міської ради і в 2019 р. отримала відповідь, що через брак коштів питання про фінансування моєї книги відкладено. Такими воно є і до сьогодні. Так само на моє звернення прореагував і депутатський корпус міської ради. Книгу я видала власним коштом накладом всього 50 екземплярів. Один екземпляр купив депутат міського органу самоврядування І. Перепека [7].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Скандал навколо цифри втрат від Голодомору 1932-33 років чи виданої книги? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/konflikt-melnyk-stasyuk-knyzhka-kilkist-zhertv/31581757.html>.
2. Державний архів Сумської області. Ф. Р-7720. Оп. 24. Справи 159–164, 180–196.
3. Голод у Сумах. 1932-1933 роки. Список померлих від голоду за 1932 рік та повний мартиролог сум'ян за 1933 рік / укладач О. В. Приймач. Суми: Вид-во ТОВ «Коллаж-принт», 2019. 336 с.
4. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. Суми: Собор, 2008. 920 с.
5. СМР: На Пам'ять коштів немає. URL: <https://olenasumy.wordpress.com/2019/11/18/ср-на-память-коштів-немає/>.

Батраченко Богдан Анатолійович

*учитель історії, Степанівський ліцей Степанівської селищної ради
Сумського району, Сумської області*

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА С. ШПИЛІВКА У XVIII–XXІ СТОЛІТТЯХ

Першу писемну згадку про діяльність школи у Шпилівці ми знаходимо у переписі Сумського слобідського козацького полку, проведеного лейб-гвардії Семенівського полку, прем'єр-майором Михайлом Семеновичем Хрущовим у 1732 році, через 35 років після заснування села. Опрацювавши вищезгаданий документ ми дізнаємося, що на той час у селі вже є школа, та в ній навчалось всього на всього чотири учні з загального числа населення у 225 осіб (тільки чоловічої статі), яких навчав один вчитель. У даному переписі зазначено, далі цитуємо: *«школа, а в ній школярі: Матвій Матвійович Єфремов, 20 років; Костянтин Григорович Сидаренко, 30 років; Леонтій Михайлович, 15 років; Олексій Іванович, 10 років»*. Учителем був, як зазвичай на той час, приходський священник, настоятель Покровської церкви села Шпилівка, Іван Васильович (Малішевський?) [6]. Як ми бачимо, контингент учнів був малочисельний, різновіковий. Найімовірніше це були або церковні причетники, або діти заможної верхівки жителів села, які допомагали при здійсненні Богослужіння, а разом із тим і навчалися грамоті. Щодо відомостей про час відкриття даної школи та її приміщення нам, на жаль, нічого не відомо. З кінця XVIII – початку XIX століть, вже немає жодної згадки про діяльність школи, а навчання здійснювалося виключно дітей священо- та церковнослужителів, до того ж удома. Наприклад, син дячка шпилівської церкви Микола Миколайович Святський (1767 р. н.), здобувши гарну домашню освіту та продовживши навчання у народному училищі, у 1795 році став народним вчителем Сумського народного училища, а у 1805 році видав книгу *«Історія Сумського народного училища»*.

Згідно перепису сімей священо- та церковнослужителів 1800 року, ми бачимо, що син дячка Ксенофонт Миколайович Святський одинадцять років навчався у народному училищі та до наук був здібним, а син священника Григорій Максимович Малішевський, 20-ти років, навчався філософії у Харківському колегіумі. Але більшість дітей духовенства ставали продовжувачами справи батьків і здобували духовну освіту, початкову – вдома, а спеціальну в Харківському Колегіумі [2; 3].

Освіта серед дітей духовенства та причетників ретельно контролювалася церквою. Так, Слобідсько-Українська духовна консисторія постійно відслідковувала рівень знань серед дітей та їх здібності для продовження навчання у Харківському колегіумі. Відомо, що преосвящений єпископ Слобідсько-Український та Харківський Христофор 20 листопада 1801 р. видав резолюцію про збір відомостей про дітей священо- та церковнослужителів, а також чому саме навчаються, і яких здібностей. За результатами перевірки було виявлено, що діти 7-14 років навчаються грамоти вдома при своїх батьках. Зокрема, син покійного дячка Покровської церкви с. Шпилівка

Ксенофонт Миколайович Святський (1789 р. н.), навчався письму та в здібностях був «*понятен*» [4; 5]. Дійсно, в той час для оцінки здібностей учнів використовувалися такі терміни як «*изрядно понятен*», «*понятен*», «*в понятии посредственный*», «*туп*».

8 січня 1874 року за клопотанням громади с. Шпилівка сумське земство відкрило народне земське училище, яке офіційно проіснувало по 1917 р. [7]. Відповідно до «*Положення про народні земські училища*» від 1864 та 1874 років, Шпилівська школа була однокласною з трирічним терміном навчання і наповнюваністю з розрахунку 50 учнів на 1 вчителя. Навчання хлопчиків і дівчат відбувалося разом, оскільки розділення не було можливим через малу кількість учнів, але за такої умови і відповідно до «*Положення...*» до навчання допускалися дівчата віком не старше 12 років.

Розташовувалася школа в орендованому приміщенні, до часу доки не буде побудоване спеціальне приміщення для неї. Але саме це питання, а точніше примха власника, і ставило під загрозу існування самої школи на селі, оскільки часто господар будівлі відмовлявся продовжити оренду і його з великими труднощами приходилося переконувати сумському земству, оскільки іншої підходящої будівлі для школи не існувало. Тому в доповіді ревізійної комісії (голова Ф. Карпов, члени І. Смагін, А. Линтварьов, В. Деконор, А. Любченко та К. Куколь-Яснопольський) сумському земству від 20 вересня 1877 р. «*Про облаштування народних училищ*», зазначалося, що на наступний 1878 р. закладалися кошти для асигнування на будівництво шкіл у Шпилівці, Біловодах, Хотіні, Новій Січі, Могриці, Павлівках [7].

Остаточо ця проблема була вирішена наприкінці 1878 року, коли було збудоване приміщення для школи, яка проіснувала до 1912 року. Школа була побудована на кошти громади с. Шпилівка та благодійників, без допомоги земства, та обійшлася у 1500 руб., що лягло важким тягарем на плечі громади. Будівля була дерев'яною, обмазана глиною і побілена, вкрита залізом; мала одну не дуже простору класну кімнату. Зберіглося фото школи, зроблене 1910 року.

Якщо читання, письмо та арифметику викладали світські вчителі (зазвичай родичі приходського священика) то Закон Божий та церковний спів викладав законовчитель – приходський священик. З 1874 по 1877 рр. законовчителем Шпилівського народного училища (школи) був о. Іван Яценков; з 1877 по 1885 рр. – о. Яків Іванович Яценков; з 1885 по 1917 рр. – о. Іван Андрійович Білогорський.

Цікавим для нас є «*Журнал чергового Сумського повітового зібрання 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 та 22 вересня 1877 р.*», який подає статистичні відомості про Шпилівську школу першого розряду за 1876/77 навчальний рік. Опрацювавши даний документ, дізналися, що наповнюваність школи станом на 1 листопада 1876 р. становила 26 учнів (при населенні Шпилівки у 385 осіб чоловічої статі), з них 15 хлопчиків та 11 дівчаток. Учнівський контингент розподілявся на три відділення (класи):

I відділення – 10 учнів (8 хлопчиків та 2 дівчаток);

II відділення – 9 учнів (4 хлопчика та 5 дівчаток);

III відділення – 7 учнів (3 хлопчика та 4 дівчинки).

В кінці року на складання іспиту для переведення до старшого відділення чи випуску з'явився 21 учень:

I відділення – 10 учнів (8 хлопчиків та 2 дівчаток);

II відділення – 6 учнів (3 хлопчика та 3 дівчаток);

III відділення – 5 учнів (3 хлопчика та 2 дівчинки).

За результатами іспитів переведено до вищих відділень: з I до II відділення переведено 7 учнів (6 хлопчиків та 1 дівчинка), з II до III відділення переведено 6 учнів (3 хлопчика та 3 дівчинки) [7].

Педагогічний колектив складався з двох вчителів, законовчителем був настоятель Покровської церкви с. Шпилівка о. Іван Яценков, а всі інші предмети викладала вчителька Олександра Іванівна Яценкова, яка закінчила педагогічні курси при Харківському єпархіальному училищі. Олександра Іванівна пропрацювала у школі близько 26 років – з 1874 р. по 1901 р.

У 1891/92 навчальному році вчителем був Строновський, але в вересні 1892 року був звільнений земством за невідомих обставин, а на посаді поновлена О. І. Яценкова. Остання за старанне виконання своїх обов'язків протягом навчального року та високі успіхи, проявлені під час проведення іспитів серед учнів, була представлена до нагороди у розмірі 60 руб. у 1885 р. За особливо наполегливу та корисну працю неодноразово нагороджувалася у розмірі двомісячного окладу (50 руб.) у 1882 р., а також місячного окладу (25 руб.) у 1884 р., 1888 р. та у 1896 р. [8; 9; 19].

Прикладом відданої роботи Олександри Іванівни можуть слугувати дані щодо якості знань учнів Шпилівського народного училища, яке потрапляло до розряду найкращих закладів освіти Сумського повіту. Школа мала один із найвищих показників рівня знань серед учнів, який визначався відсотком учнів, котрі завершили курс навчання та здали випускний іспити, по відношенню до загальної кількості дітей. У Шпилівці даний показник на 1884/85 н.р. становив 16% у порівнянні з Чернетчанською (21%), Сумською жіночою гімназією (16,5%) та Павлівською школою (14%). Але у 1890-х роках показник дітей, які завершили навчання, почав різко скорочуватися, якщо середній показник учнів що завершили навчання у 1890 р. по Сумському повіту становив 10%, то Шпилівка дала лише 5,5%, поряд з Басівкою (4,8%), Миколаївкою (3,5%), Олексіївкою (3,4%), Склярівкою (3,5%). У 1894 р. знову показник становив лише 5,7% поряд з Низівською, Річанською та Журавською школами [8; 9; 12].

У 1901 році Олександра Іванівна завершила свою трудову діяльність на педагогічній ниві. Сумською земською управою їй було призначено пенсію, яка становила у 1901–1902 рр. 117 руб. 54 коп., у 1903 р. – 167 руб. 46 коп., а з 1904 р. – 180 руб.

Серед обслуговуючого персоналу при школі був лише сторож, який також виконував функції двірника й кочегара.

Стандартний місячний зарібок вчителя в останній чверті XIX ст. становив 15-20 руб., а на початку XX ст. – близько 30 руб., а якщо

пропрацював понад 5 років то й 37 руб. 50 коп. Для немісцевих вчителів передбачалася квартира, яка, зазвичай, знаходилася у приміщенні самої школи або винаймалася за рахунок земства.

Фінансування школи здійснювалося за рахунок сільської громади та земства. Більшість витрат на утримання школи лягали важким тягарем на громаду с. Шпилівка – селяни повинні були самостійно забезпечувати будівництво та ремонт приміщення школи лісними матеріалами, заготовляти дрова для опалення приміщень узимку і т. д. Лише наприкінці ХІХ ст. більшість витрат на утримання взяло на себе сумське земство.

Нижче подаю порівняльну таблицю, щодо надходження коштів на утримання Шпилівського земського училища у 1870–1890-х роках, згідно статистичних звітів сумського земства, яка була складена мною після опрацювання журналів Сумського повітового земського зібрання.

Рік	Джерело надходження		
	Сільська громада	Сумське земство	Разом
1876/77 н. р.	150 руб.	191 руб. 34 ½ коп.	341 кар. 34 ½ коп.
1877/78 н. р.	150 руб.	150 руб.	300 руб.
1884/85 н. р.	150 руб.	249 руб.	399 руб.
1889–1893 рр.	180 руб.	262 руб. 50 коп.	442 руб. 50 коп.
1893–1897 рр.	183 руб. 39 коп.	262 руб. 50 коп.	445 руб. 89 коп.

Порівняльна таблиця, щодо видатків Шпилівського земського училища у 1870–1890-х роках, згідно статистичних звітів сумського земства

Рік	Видатки					
	Зарплата			Інші видатки		
	Законо-вчитель	Вчитель	Сторож	На опалення	На навчальні посібники, письмове та класне приладдя	На меблі та ремонт шкільного приладдя
1876-1877 н.р.	36 руб.	180	36 руб.	-	13 руб. 40 ½ коп.	75 руб. 85 коп.
1877-1878 н.р.	12 руб.	150	30 руб.	18 руб.	42 руб.	-
1884-1885 н.р.	60 руб.	240 руб. + 60 карб премія	36 руб.	30 руб.	20 руб.	13 руб.
1889-1893 рр.	60 руб.	300 руб.	36 руб.	30 руб.	16 руб. 50 коп.	-
1893-1897 рр.	60 руб.	300 руб.	36 руб.	30 руб.	19 руб. 89 коп.	

**Розподіл виділення коштів від земства та громади по статтям
видатків на 1895/96 н. р.**

Училище I розряду		Від земства		Від громади	
		руб.	коп.	руб.	коп.
	Законовчитель	42	-	18	-
	Вчитель	180	-	120	-
	Сторож	18	-	18	-
	Опалення	22	50	7	50
	Навчальні посібники та переплетення та ремонт меблів класної кімнати	-	-	19	89
	Придбання журналу «Русский начальный учитель»	3	-	-	-
	Всього	265	50	183	39

Також земство додатково виділяло кошти на фінансування земських училищ Сумського повіту:

- 200 руб. на придбання журналу «Русский народный учитель»;
- 200 руб. на створення учнівських бібліотек;
- 200 руб. на освітлення училищ;
- 1600 руб. на придбання книжок, навчальних посібників, а також придбання та ремонт меблів.

Щодо вільного часу вчителів від навчання, то вони мали такого понад 200 днів на рік, як зазначало сумське земство у доповіді 1889 р. Припадали ці дні на весну і літо, і все це було пов'язано з тим, що з початком польових робіт більшість батьків забирали дітей зі школи і останні вимушені були зачинятися до наступного навчального року [11; 12].

Велику роль у розвитку земських шкіл відігравали попечителі, представники органів самоврядування (земств), яких зазвичай підбирали із середовища поміщиків. З 1874 по 1890 рр. попечителем був місцевий поміщик, поручик Сергій Миколайович Римський-Корсаков. У 1890 р. земство обрало новим попечителем школи місцевого землевласника, дворянина, статського радника, гласного та головуючого Сумської земської повітової управи Августа Августовича Ріхтера, який пішов з даної посади на початку ХХ ст. Він не тільки всіляко підтримував школу, але організував у власному будинку шпиталь для хворих під час епідемії тифу у с. Шпилівка 1894–1895 рр. та був організатором відкриття фельдшерського пункту у 1899 р. За свою діяльність на користь громади с. Шпилівка користувався великою повагою серед місцевих жителів [19; 21].

Стрімке зростання кількості дітей шкільного віку в Шпилівці пореформеного періоду зумовило те, що досить скоро приміщення школи перестало відповідати потребам громади навіть на мінімальному рівні. Оскільки школа була розрахована приблизно на 50 учнів (при бажаних навчатися понад 100 дітей), а навчання на той час у земській школі було трирічним, то через невелику місткість школа не могла прийняти на навчання всіх бажаних, тому більша частина дітей шкільного віку, особливо дівчат, не отримували освіти зовсім.

У 1890 р. сільська громада звернулася до Сумської земської управи з проханням посприяти в розширенні приміщення школи. 17 вересня 1890 р. сумське земство, заслухавши рішення сільського зібрання, яке клопотало про виділення коштів, та запевняння попечителя А. А. Ріхтера про те, що він жертвує на будівництво лісний матеріал, необхідний для будівництва, за умови, що громада самостійно доставить матеріал до школи, вирішило асигнувати 500 руб. на її зведення. Однак у червні 1891 р. перед земством постало питання про неможливість приступити до будівництва через «сумнівну співпрацю» селян, які протягом зими-весни 1891 р. так і не перевезли будівельний матеріал із лісу, хоча Ріхтер неодноразово їх спонукав до цього і безкоштовно його надав. Сумське земство 19 червня 1891 р. направило запит до попечителя Шпилівської школи про хід робіт, на що 30 червня 1891 р. А. А. Ріхтер відповів: *«на потязі зими – весни селянами с. Шпилівка було перевезено у село з мого лісу для будівництва сільської школи 500 аршин тонких пластин для чорного намету та підлоги, а увесь важкий матеріал до теперішнього часу, не дивлячись на мої неодноразові вмовляння, залишився невивезеним з лісу і тому немає ніякої можливості приступити до перебудови школи у поточному році. Для уникнення непорозумінь з громадою селян с. Шпилівки, добровільне сприяння якого при будівництві школи є дуже сумнівним, я уплатив селянам вартість за перевезення матеріалу, а матеріал залишив за собою»* [13; 14].

Таким чином, у червні 1891 р голова земства В. В. Де Конор та засідателі М. М. Єфремов, К. І. Линтварьов та Д. Величко, беручи до уваги ситуацію, що склалася, прийняли рішення залишити школу у старому вигляді, а кошти у розмірі 500 руб. повернути до земства.

Громада с. Шпилівка знову підняла питання добудови школи на загальних зборах 2 червня та 23 вересня 1896 р. та звернулася до земства про допомогу, оскільки школа і так була побудована на кошти громади. Головою земської управи А. А. Ріхтером та засідателями П. Линтварьовим, О. Линтварьовим та М. Петрищевим 23 вересня 1896 р. було прийнято рішення про внесення до кошторису на наступний 1897 р. 1735 руб. 25 коп. на побудову школи.

12 грудня 1896 р. Харківське губернське земське зібрання з метою отримання уявлення про дійсний стан народної освіти та мати точні дані про нові школи, які необхідно відкрити для запровадження всезагального навчання, доручило шкільній комісії розробити для кожного повіту шкільну мережу. Також воно постановило: при створенні шкільної мережі потрібно нанести на карту існуючі школи та визначити їх освітній район. Для цього до Сумського повіту, як і інших повітів Харківської губернії, було командировано представника губернського зібрання для визначення районів шкіл, які існують та які планується відкрити; визначення кількості дітей, що навчаються та, що не навчаються; перевірки всіх населених пунктів. Результатом роботи комісії стало вироблення таких критеріїв:

1. створення шкільних освітніх районів з урахуванням, що відстань до школи для учнів не повинна перевищувати 3 верств (3 км 200 м);

2. при обчисленні дітей шкільного віку брали до уваги 5 вікових груп: 8, 9, 10, 11, 12 років;

3. у зв'язку з трирічним терміном навчання у народних училищах нормальну кількість учнів визначати як 3/5 від загальної кількості дітей шкільного віку;

4. нові навчальні заклади відкривати лише у тих випадках, якщо у школі буде не менше 30 учнів.

Село Шпилівка (Терешківська волость) та хутори Бровків і Ополонський (Сумська волость) було об'єднано у один округ з центром у с. Шпилівка – Шпилівський шкільний освітній район, в якому, станом на 1898 р., було охоплено навчанням 76 дітей (59 хлопчиків та 17 дівчаток), а не навчалось 76 дітей (1 хлопчик та 75 дівчаток), що становило 50% від загальної кількості дітей освітнього району, та 0,4 % від загальної кількості дітей шкільного віку Сумського повіту [21].

Хутори Шапошників, Бондарів, Пономаренків, Книшів (Терешківської волості) та хутори Стрілиця і Визорівка (Сумської волості) було об'єднано у один округ з центром у хуторі Шапошників – Шапошниківський шкільний освітній район. Але школи в даному районі не було, вона лише проєктувалася на майбутнє. У даному шкільному окрузі проживало 56 дітей шкільного віку (28 хлопчиків та 28 дівчаток), які не було охоплено навчанням, тобто 100% дітей району і 0,3% від загально повітового показника.

Хутір Мазне не був віднесений до жодного шкільного району, бо відстань до будь якого найближчого освітнього району перевищувала 3 версти, та не можна було створити окремий шкільний район у зв'язку з малою чисельністю дітей шкільного віку, а саме 4 дитини (2 хлопчика та 2 дівчинки).

Порівняльна таблиця контингенту учнів Шпилівського народного училища у XVIII–XIX століттях

Рік	1732 р.		1876 р.		1898 р.	
Стать	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Кількість	4	-	15	11	59	17
Разом	4 учні		26 учнів		76 учнів	

Таким чином, стан народної освіти наприкінці XIX ст. залишався незадовільним, оскільки не міг охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. Також зберігалася недоступність навчання для дітей з бідних родин; причому поза навчанням залишалися в основному дівчата.

У 1912 році сумське земство разом з громадою с. Шпилівка збудували нове приміщення школи на площі в центрі села на землях виділених Сухановим, який був попечителем школи у даний час. Нова будівля була побудована з цементних блоків, а вкрита черепицею, які виготовлялися безпосередньо у Шпилівці. Нова школа складалася з трьох великих, світлих та просторих класних кімнат, широкого коридору, учительської та невеликої кімнати для обслуговуючого персоналу. Та в зимовий час школа була холодною, оскільки система опалення грубами була не ефективною і просто не могла прогріти все приміщення,

а особливо коридор. У майбутньому школу було перекрито залізом тому, що від надмірної ваги черепиці школа дала декілька тріщин.

Щодо матеріально-технічного забезпечення школи, то ним займалося земство. На початку ХХ ст. школа мала 4 фізико-географічні карти, глобус, картини з історичними подіями та героїчними подвигами, портрети царської династії Романових. Шкільна бібліотека нараховувала близько 200 примірників книжок для позакласного читання, в основному казки. Окремо учні могли брати релігійну літературу (зазвичай, «житія» святих) з особистої бібліотеки священика [22].

Під час навчання до дітей застосовувалися тілесні покарання. Зазвичай, це було биття різками та стояння навколішки на гречці. Особливо жорстоким по відношенню до дітей був останній законовчитель школи о. Іван Білогірський.

На початок ХХ ст. педагогічний колектив складався з трьох вчителів: законовчитель – о. Іван Андрійович Білогорський та дві вчительки (дочки священика) Єлизавета Іванівна Білогірська та Ніна Іванівна Білогірська.

У 1920-х роках педколектив школи складався з Єлизавети Іванівни Білогірської – завідуючої школою, Ніни Іванівни Білогірської та подружжя Віри Марківни та Івана Андрійовича Нікольських. Обслуговуючий персонал школи складався з однієї особи – Скиртаченко Марини Василівни, яка була і техпрацівницею і сторожом.

У 1921/22 н. р. у першому класі навчалися діти 8-11 років, а наповнюваність класів сягала 40-60 учнів. Приміщення школи бракувало, тому четвертий клас, як найменший за складом, займався у коридорі.

У 1922/23 н. р. здійснена спроба організувати 5-й клас, та не минуло й одного року як його було закрито через брак приміщення та вчителів.

У 1920-х роках до Шпилівської початкової школи були прикріплені такі хутори: Облоги, Визирівка, Бровки, Ополонський, Стрілиця, Шапошників та Петренків Лебединського району.

Контингент учнів був великий, але більшість учнів відвідували лише 3 класи, а в 4-му класі залишалося менше половини від кількості дітей, котрі починали навчання у 1-му класі і, у першу чергу, навчання покидали дівчата. Головною причиною цього була необхідність допомоги батькам у господарстві та розруха, яка виникла у результаті громадянської війни.

Підручники, мінімальну кількість зошитів, олівець та ручку кожному учню видавали за рахунок держави. Але все ж матеріальне забезпечення було мінімальним. Підручники зношувалися, а нові не надходили, зошитів не вистачало, а придбати їх було ніде та і нізащо; чорнила робили самотужки з сажі, червоного буряка або бузини.

Учительським колективом у 1920-х роках було організовано драматичний гурток. Сцена була побудована у школі, де дві класні кімнати були перегороджені розкладними дверима; це була велика зала, яка вміщала 150-200 глядачів. Драмгурток ставив класичні українські п'єси, а також спектаклі на революційну тематику. Згідно довідника Сумської округи за 1928 р., драмгурток вже переріс у справжній театр.

У 1929/30 н. р. Шпилівська початкова школа була реорганізована в семирічну та отримала назву Школа колгоспної молоді. Тут поряд

із загальною освітою надавалися основи агрономічної підготовки та організації сільськогосподарського виробництва. Семирічна освіта відкрила випускникам шлях для подальшого навчання і з того часу вся молодь села Шпилівка і навколишніх хуторів навчалася в семирічці; велика частина її після закінчення школи продовжувала навчання в технікумах, вищих навчальних закладах, працювала на виробництві у м. Суми.

Перед війною в школі працювали: вчителі початкових класів Нікольська Віра Марківна, Нікольський Іван Андрійович та Лахтарина Костянтин Васильович, вчитель математики Лахтарина Олександра Іванівна, посаду директора обіймав Коровай Лука Демидович (1937–1941 рр.) [23].

З початком Німецько-радянської війни заняття в школі припинилися, а вчительський колектив відправився на фронт.

У роки нацистської окупації приміщення школи використовували як конюшню і медпункт. Коли фронт просунувся далеко на схід то в частині школи було відкрито церкву. З початком відступу німців школа використовувалася як шпиталь.

Німці розграбували та знищили устаткування школи, меблі. Для опалення використовували парти, а також вирубали всі насадження біля приміщення школи.

Одразу після визволення Шпилівки 2 вересня 1943 року громада села почала відбудову рідної школи. Уже в глибоку осінь 1943 р. почалося навчання. За одну парту сіли діти, які не навчалися два роки окупації, разом із меншими учнями. Замість знищеного майна колгосп виготовив примітивні дерев'яні столи; такі ж були і дошки. Катастрофічно не вистачало зошитів, підручників, пер та іншого учнівського приладдя. Учні писали на газетах, обгортковому папері. Утім, незважаючи на матеріальну труднощі, учні навчалися з великою наполегливістю.

У 1959 р. Шпилівську семирічну школу було реорганізовано у восьмирічку, яка стала загальнообов'язковою для всіх дітей і підлітків обох статей віком від 7 до 16 років, відповідно до Закону *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР»* від 1958 р. [24].

У 1950–1960-х роках Шпилівська школа розмішувалася вже у чотирьох приміщеннях, два з яких мало по одній кімнаті та по сімейній квартирі для вчителів. Приміщення № 1 – колишня земська школа 1912 р. на три класні кімнати. Приміщення № 2 – колишня церковно-приходська школа на три класні кімнати та шкільна майстерня (рік будівництва – 1856). Приміщення № 3 – колишній будинок диякона, а потім учителя Івана Андрійовича Нікольського, по смерті якого споруду було передано школі рішенням сільради (рік будівництва – 1876). Приміщення № 4 – збудоване колгоспом ім. Карла Маркса у 1956 р.

У 1966/67 навчальному році контингент учнів складав 220 чоловік. У 2006 р. кількість учнів становила 75 осіб.

У січні 2007 р. Шпилівську загальноосвітню школу I-II ступенів було реорганізовано у Шпилівський навчально-виховний комплекс *«загально - освітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад»*.

Свого часу в Шпилівській школі навчалися люди, що стали відомими не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Це видатний митець монументальної скульптури, народний скульптор СРСР, заслужений діяч мистецтв, професор Михайло Григорович Лисенко; український радянський драматург і вчений, театрознавець Яків Андрійович Мамонтов; Герой Радянського Союзу Іван Мусійович Герман.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Сумської області. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 66. 7 арк.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 31. Оп. 141. Спр. 18. Арк. 995–996 зв.
3. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 45. Арк. 873–874.
4. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 46. Арк. 159.
5. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 49. Арк. 462 зв.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. Ф. 380. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 831 зв. – 832.
7. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22 сентября 1877 г. Сумы: Типография К. М. Пашкова, 1878. 302 с.
8. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 г. и чрезвычайного 20 октября 1884 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1885. 200 с.
9. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 27, 28, 29, и 30 сентября и 1 октября 1885 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1886. 176 с.
10. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 14, 15, 16, 17 и 18 сентября 1888 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1889. 210 с.
11. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23, 24 и 25 сентября 1889 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1890. 258 с.
12. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 г. С приложениями. Харьков: Типография И. М. Варшавчика, 1891. 212 с.
13. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 сентября 1891 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1891. 220 с.
14. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1892 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1893. 358 с.
15. Журнал Сумського очередного уездного земского собрания 7 сентября 1893 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1894. 18 с.
16. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 19, 20, 21, 22 и 23 сентября 1893 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1894. 374 с.
17. Журнал Сумського очередного уездного земского собрания 19 января 1894 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1894. 12 с.
18. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1894 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1895. 224 с.
19. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1897. 476 с.
20. Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 4, 5, 6, 7, 8 и 9 октября 1899 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1900. 314 с.

21. Журнали засіданий Сумського очередного уездного земського собрания 21-24 сентября 1900 г. С приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1901. 290 с.
22. Приложение к журналам Сумського очередного земського собрания 19, 20, 21, 22 и 23 сентября 1895 г. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1896. 238 с.
23. Свідерський А. В. Нариси історії села Шпилівки. Шпилівка: б. в., 1967. 42 с.
24. Свідерський А. В. Історія Шпилівської школи. Шпилівка: б. в., 1967. 52 с. Додатки.

Баглай Анатолій Володимирович
незалежний дослідник

МАГАЗИН КУПЦЯ КУРИЛА... ЗРУЙНОВАНІ ПАМ'ЯТКИ ТРОСТЯНЦЯ

Тростянець. Центр міста. Чорними вікнами вдивляється в бездонну далечинь неба сумний понівечений будинок. Ще зовсім недавно він був красивий і ошатний, сповнений життя. У магазині та піцерії, що на першому поверсі, завжди було людно, тут проводили час і дорослі, і діти. На другому поверсі були офісні приміщення. Старі столітні стіни вдивлялися в обличчя людей, прислухалися до їхніх розмов і, здається, самі ставали молодшими. За свої майже півтора століття цей будинок пережив багато прекрасних та сумних подій, але те, що сталося в лютому 2022 року, він не витримав. Під час окупації міста російськими військами у будівлю, яка є пам'яткою архітектури місцевого значення, влучив снаряд. Без даху, з вибитими вікнами та напівзруйнованими обвугленими стінами – таким нині виглядає «магазин Курила».

У 1990 році Київський архітектор Віктор Вечерський особисто обстежив та описав будівлю магазину. У його книзі «Пам'ятки архітектури та містобудування лівобережної України Т. 2» ми читаємо: Будинок Г-образного плану складається з двох різновисоких рамен, в наслідок чого є асиметричність загальної композиції. Західне рамено двоповерхове, східне одноповерхове з антресольним напівповерхом. Під усім будинком є підвал. Перший поверх капітальними стінами поділено на кілька торгових приміщень. Розпланування другого поверху первісно наближено до анфіладного, було змінено під час радянської доби. Фасади вирішені в стилізованих формах неонересанського напрямку цегляного стилю в провінційному варіанті. Вони розчленовані рустованими лопатками. Стіни першого поверху рустовані. Поверхи розділяє зубчатий фриз. Великі прямокутні вікна першого поверху мають рельєфно витягнуті клинчасті перемички. Вікна другого поверху західного рамена облямовані простими наличниками з лучковими сандриками; маленькі аркові віконця антресолі східного рамена облямовані тягнутими лиштвами, шерех яких утворює мотив на

кшталт неороманської аркатури. Причілковий брендмауерний мур цього рамена вінчається килевидним фронтоном. На даху є люкарна з гострим трикутним щипцем. Всю будівлю завершує карниз значного виносу, розкріпований на лопатках. Цегляний фасадний декор доповнюється художнім металом: козирком входу з орнаментованими залізними кронштейнами та фігурними ґратами над карнизом східного рамена. Будівлю муровано з цегли на вапняно-пісчаному розчині ланцюговою системою. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Дах західного ромена вальмовий, по дерев'яних кроквах укритий шифером. Дах східного рамену щипцевий з переломом укритий покрівельною сталлю. Раніше обидва дахи були вкриті покрівельною сталлю, а після пожежі в 1930-х роках дах західного ромену був перебудований. Також на другому поверсі був кований балкон. Зовні будівля первісно не була отинькована. На думку архітектора, магазин Ф. Курила – одна з найцікавіших споруд в архітектурно-художньому плані торговельного призначення початку ХХ ст. на Сумщині [1, с. 537].

На початку ХХ ст. у селі Тростянець Охтирського повіту на розі колишньої економічної площі фірмою «Л. Є. Кеніг-Спадкоємці» був зведений красивий двоповерховий будинок. Саме його взяв в оренду охтирський купець Федір Васильович Курило. Тут він відкрив свій магазин, в якому продавав товари повсякденного вжитку. Документально підтверджено, що торгівельну діяльність в Тростянці Курило почав не пізніше 1894 року. Майже навпроти магазину знаходився власний ренський погріб Курила. Тут продавали алкогольні напої на виніс. Спочатку він призначався для торгівлі закордонними винами, а згодом було дозволено продавати будь-які алкогольні напої: пиво, портер, мед [2, арк. 69]. У 1911 р. Федір Васильович та його син Іван разом з місцевими підприємцями подали клопотання від мешканців Тростянця до Охтирської земської управи «про недоцільність перенесення базару з економічної площі на площу біля волосного правління» [3, с. 20–21].

Тривалий час місцеві краєзнавці вважали цю будівлю власністю купця. Лише завдяки тривалим пошукам та вивченню першоджерел, були віднайдені матеріали, які дали можливість встановити істину. Курили – рід охтирських купців,

відомих ще з XVIII ст. У сповідних описах охтирської Петропавлівської церкви міститься згадка про Курила Георгія Сидоровича, його сина Івана та дітей останнього: Лук'яна, Степана та Павла [4, с. 149]. У переписі населення міста за 1858 рік (десята ревізія) згадується Курило Василь Степанович та його сини: Федір, Іван, Андрій, Митрофан та Матвій [5,

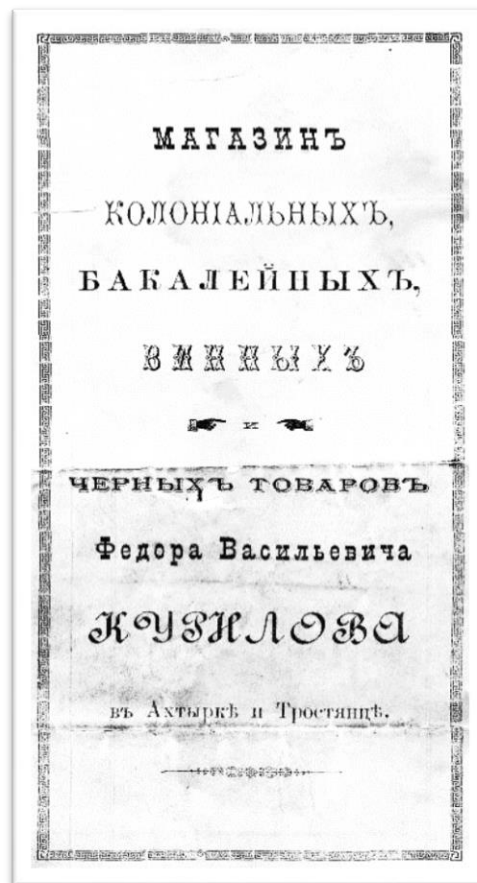
с. 22]. Відомо, що Василь Степанович та його сини були не тільки вдалими купцями, а й меценатами. Усі вони брали активну участь у громадському житті Охтирщини. Подальше дослідження стосуватиметься саме Федора Васильовича Курила, життя та діяльність якого тісно пов'язані з Тростянцем.

Федір Васильович Курило, особистий почесний громадянин м. Охтирка, «народився 1831 року, помер 14 серпня 1913 року у віці 82 роки від брюшного тифу» [6, арк. 134]. Його перша дружина Парасковія Романівна (1834–25.11.1870) померла від сухот [7, арк. 99]. У цьому шлюбі подружжя мало п'ятеро дітей: доньок Анну (1860 р. н.), Марію (1863 р. н.), Катерину (1867 р. н.), Єлизавету (1869 р. н.) та сина Петра (1866 р. н.). Найстарша Анна в 1878 р. вийшла заміж за купецького сина Василя Андрійовича Димарева [8, арк. 249]. Марія також у 1879 р. стала дружиною сина охтирського купця Афанасія Компанійця – Степана [9, арк. 276]. Купчихою стала і Катерина. У 1883 р. вона побралася з Михайлом Івановичем Резніковим, батько якого також був купцем [10, арк. 229]. Наймолодша Єлизавета в 1889 р. вийшла заміж за дворянина Гродненської губернії римо-католицького віросповідання, провізора Антона Івановича Букрабо, який був старший за неї на двадцять років [11, арк. 71]. Про Петра відомо, що він мав дружину Марію Олександрівну та сина Георгія (1899 р. н.) [12, арк. 764]. В Охтирці в нього була власна крамниця та гасовий склад.

Невдовзі після смерті першої дружини Федір Васильович одружився вдруге на Юлії Петрівні (1855 – 21.06.1909). У цьому шлюбі у них народилося двоє синів – Іван та Олександр (1888 р. н.). Про Олександра на цей час відомостей обмаль; у записах згадується лише дата його народження. А ось про Івана віднайдено чимало цікавих фактів. Іван Федорович (1873–1915) у 1888 р. навчався в Охтирській прогімназії [13, арк. 274]. Згодом працював лікарем в Охтирській лікарні. У матеріалах земських звітів згадується, що в серпні 1909 р. Іван Федорович Курило брав участь в «Охтирській лікарській раді» [14, с. 57]. А в травні цього ж року балотувався в члени Охтирської повітової управи, але не набрав достатню кількість голосів, поступившись більш впливовому купцеві І. М. Милославському [15, с. 38]. Відомо також, що в 1914 р. лікар Іван Федорович Курило був гласним Охтирського повітового земського зібрання [16, арк. 145]. Невдовзі, у віці 42 років, Іван Федорович пішов з життя. У журналах земства за 21 жовтня 1915 року читаємо: «на п'ятдесят першому черговому засіданні Охтирського повітового земського зібрання за пропозицією тогочасного предводителя дворянства Б. В. Золотницького вшанували пам'ять померлого бувшого земського гласного І. Ф. Курила» [17, с. 3].

Підприємницька діяльність Федора Васильовича Курила та його синів охоплювала м. Охтирку та с. Тростянець. В архівних документах, в журналах та звітах земського зібрання міститься багато відомостей про купців. З них стало відомо, що Федір Курило в Охтирці на базарній площі мав аптеку, з прибутковістю 100 руб., дві лавки, одна під власним будинком, з прибутковістю 75 та 300 руб. [18]. Утім, не лише торгівля цікавила купця. Курило брав активну участь у громадському житті міста,

а значну частину власних прибутків витрачав на благодійність. Був гласним повітового земства. Цього ж року Федора Васильовича та його дружину Юлію Петрівну обрали членами опікунської ради Охтирської жіночої прогімназії. Крім того, купець був двічі (з 1 березня 1883 р. по 1 серпня 1886 р., з 1 серпня 1892 р. по 1913 р.) старостою Покровського собору в Охтирці. За ці роки багато зусиль та праці було покладено на користь притчу та храму. Так, у 1884–1885 рр. була капітально відремонтована огорожа та розширений теплий храм при соборі. У 1892–1893 рр. облаштовані нові бокові іконостаси для бокових віктарів у соборі та позолочені головні кіюти. У 1894–1895 рр. відновлені розписи головного іконостасу собору та віктаря, а в теплий церкві внутрішні стіни розписали клейною фарбою. У 1900 р. позолотили глави собору. На це витратили 4000 руб. У 1901 р., витративши 5137 руб., у соборі облаштували центральне опалення та зробили поточний ремонт. Через два роки тут побудували приміщення для церковної школи вартістю 7000 руб., а в 1904 р. відремонтували будинки священиків собору.

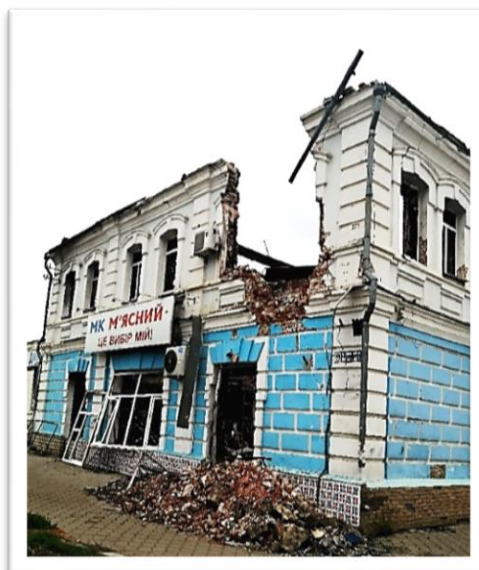

Значними були і особисті пожертви Федора Курила. Зокрема, у 1883 р. за власні кошти він придбав оксамитову хоругву розшитую золотою ниткою, вартістю 872 руб. У 1885р. пожертвував 249 руб. 40 коп., у 1185р. – 180 руб. на ремонт теплої церкви та 720 руб. на ремонт іконостасу. Також він подарував ікону св. Великомученика Пантелеймона вартістю 300 руб. У 1898 р. – 2291 руб. 40 коп., у 1901 р. – 1000 руб. на центральне опалення, у 1902 р. – 100 руб. на будівництво соборної школи та 1750 руб. на будівництво церкви на соборному цвинтарі. У 1907 р. за 700 руб. придбав облачення для священиків.

За самовіддану сумлінну працю та благодійність у грудні 1865 р. Федора Васильовича Курила нагородили срібною медаллю на Станіславській стрічці. У травні 1887 р. за заслуги перед духовним відомством він був нагороджений золотою медаллю на Станіславській стрічці. У 1902 р. Ф. Курило отримав звання «Почесний громадянин міста Охтирка». У травні 1907 р. – золоту медаль на Аннівській стрічці від духовного відомства [19, арк. 17].

Карколомні зміни в житті Ф. В. Курила відбулися в період революційного лихоліття. Згідно з рішенням засідання Тростянецького волосного ревкому від 22 грудня 1919 р., «весь товар магазину Курилова на суму 718954 руб. 84 коп. конфіскувати та передати в для

подальшої реалізації в трудову артіль», до якої входили дванадцять членів: Шелудько Григорій, Рєзніков Кузьма, Приходько Кирило, Акімов Микола, Мінаєв Василь, Батаєв Павло, Савич Костянтин, Демиденко Іван, Дзюбин Григорій, Овчаренко Катерина, Понац Олена, Солашенко Іван. Отримані від торгівлі гроші, 50% від щоденної виручки, потрібно було вносити в Тростянецький ревком або виконком до 4 години вечора. У рішенні також згадувалося, що власник магазину Курило втік з білими. Наразі невідомо, хто саме з Курилів керував на той час магазином у Тростянці [20, арк. 195]. Серед архівних матеріалів також зберігається лист від Смородянського продовольчого комітету до ревкому з проханням, якщо буде інвизиція магазину Курилова, то частину товару продати їхньому комітету [21, арк. 207]. У приміщенні магазину після торгової артілі деякий час розташовувалося відділення міліції, потім, з 1920 року, школа 2-го ступеню [22, арк. 348]. Останні ж сто років тут містилися торговельні та офісні приміщення.

Пам'ятка архітектури була понівечена російськими загарбниками навесні 2022 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування лівобережної України. Т. 2. К.: Видавничий дім А.С.С., 2005.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 759. Оп. 2. Спр. 923.
3. ДАСО. Ф. 759. Оп. 2. Спр. 617.
4. Топчій О. В., Пшеничка Б. В. Таблиці поіменного обліку православних мешканців міста Охтирки, що сповідувались в 1773 та 1792 роках. Харків: Мадрид, 2018.
5. Топчій О. В. Перепис населення міста Охтирки 1858 року X ревізія. Харків: Точка, 2017.
6. ДАСО. Ф. 745. Оп. 6. Спр. 90.
7. ДАСО. Ф. 745. Оп. 6. Спр. 17.
8. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 3.
9. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 17.
10. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 34.
11. ДАСО. Ф. 745. Оп. 6. Спр. 38.
12. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 111.
13. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 52.
14. Доклади Ахтырскому 45-му Очередному уездному земскому собранию 1909 г. Ахтырка: Тип. И. А. Растаргуева, 1909.
15. Доклады Ахтырского чрезвычайного земского собрания 1909 г. Ахтырка: Тип. И. А. Растаргуева, 1909.
16. ДАСО. Ф. 759. Оп. 2. Спр. 1026.
17. Журналы Ахтырского 51-го Очередного уездного земского собрания 1915 г. Ахтырка: Тип. А. П. Растаргуевой, 1915.
18. Журнал очередного уездного земского собрания 1883 р. Харьков: Губ. тип., 1884.
19. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп. 110. Спр. 1043.

20. ДАСО Ф. Р-499. Оп. 2. Спр. 1.
21. ДАСО Ф. Р-499. Оп. 2. Спр. 1.
22. ДАСО Ф. Р-499. Оп. 2. Спр. 1.

Шиян Ольга Миколаївна

учитель історії вищої категорії, «старший вчитель» Лебединського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 3 Лебединської міської ради Сумської області

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ МІСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ Б. К. РУДНЕВА: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Відродження національної свідомості та історичної пам'яті народу – складний і багатоаспектний процес. В його основі – звернення до історичних витоків, відновлення традицій і духовних цінностей нації. Значна роль у цьому процесі належить музеям як скарбницям духовної спадщини, центрам культурно-духовного відродження народу. Важливу роль у збереженні національної ідентичності, соціокультурних традицій міста Лебедина відіграло й створення Лебединського художньо-історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (так він називався у перші двадцять років свого існування).

У справі формування, дослідження та збереження колекції музею важливе значення мала діяльність Бориса Кузьмича Руднева, уродженця м. Харків. Уперше він відвідав Лебедин ще до 1917 р., обстежуючи місцеві церкви – Миколаївську, Трьохсвятительську та Мироносицьку, а також церкву в селі Михайлівка, неподалік від Лебедина. У перші пореволюційні роки він брав участь у поповненні колекції музею з садиб дворянських родин, які емігрували. У звіті Музею красних мистецтв за 1918 р. С. Таранушенко відмічав, що від Б. Руднева та професора М. Сумцова *«прийняті на схоронність колекції старовинної зброї»* [1, с. 18]. Крім оригінальних творів, до музею надходили копії, фотографії, негативи. Так, від Б. Руднева була придбана колекція фотографій середньоазійських килимів, вишивок, тканин. Невдовзі музей при Харківському університеті було пограбовано. Під час національно-визвольних змагань зникло багато цінних та унікальних пам'яток мистецтва. Те, що вціліло, сформувало колекцію Харківського художнього музею. У 1918 р. на запрошення сестри Варвари Демченко Борис Руднев переїздить з Харкова у Лебедин. Так розпочинається лебединський період його життя.

Щоб перешкодити місцевим мешканцям розкрадати садиби, знищувати цінні речі та антикваріат, Б. К. Руднев почав рятувати все, що можливо. Із покинутих господарями поміщицьких маєтків Лебединського повіту (графів Капністів у Михайлівці, Анненкових у Бобровому, Красовських у Куличці, Бразолів у Рябушках, Хрущових у Лихвиному) найбільше вдалося зберегти речей із садиби графів Капністів у Михайлівці. Звідси до пожежі вивезли художні меблі з цінних порід дерев, порцелянові вироби, чимало оригінальних картин: портрети гетьманів Петра Сагайдачного, Павла Полуботка, його дружини та синів, Данила Апостола, князя М. Г. Репніна, поміщика О. А. Іваненка, графа

В. О. Капніста та багато інших мистецьких творів, що зараз складають красу і гордість музею.

У перші роки свого існування Лебединський музей займав кілька кімнат будинку, де тепер знаходиться ЗОШ I–III ступенів № 5. Із самого початку він викликав значний інтерес у місцевого населення. Музейна колекція поповнювалася за рахунок як дарованих чи експропрійованих речей із панських маєтків, так і завдяки передачі до фондів установи з боку пересічних громадян. З різних куточків Лебединщини надходили вишивки, ікони, стародруки, археологічні знахідки, зброя тощо.

У фондах Державного архіву Сумської області зберігається довідка, яка засвідчує, що музей було відкрито 23 березня 1919 року. [10, с. 5]. Відкриттю передувала виставка українських старожитностей, яка відбулася у приміщенні земської управи. Про це 10 серпня 1918 року повідомляла місцева газета *«Земские известия»*. Автор статті зазначав, що в експозиції були представлені килими, рушники, різні вишивки, посуд, костюми, портрети українських діячів, багата література сучасних українських письменників і письменників минулого століття, а також підручники і посібники українською мовою [8, с. 25].

Відома меценатка Варвара Капніст і колекціонер Олексій Красовський надали мистецькі твори на першу виставку української старовини в Лебедині, організовану місцевим земством та за безпосередньої участі уродженця Лебедина, Стефана Таранушенка. З-поміж експонованої були робота Т. Г. Шевченка *«Кобзар з поводирем»*, портрети родини Полуботків, рушники, вишиванки, українські килими, порцеляна. Відомий мистецтвознавець підготував каталог до експозиції. У передмові йшлося про необхідність *«улаштувати по старих церквах Лебедина екскурсії і відкрити виставку української старовини»* [1, с. 12].

Відкриваючи виставку, міська влада сподівалась на те, що ця подія *«буде мати величезне виховне значення для громадянства і буде одним із засобів щодо охорони пам'яток старовини»* [1, с. 13]. На заклик міської управи відгукнулись та згодились надати предмети із своїх колекцій графиня Варвара Василівна Капніст, поміщик Лебединського повіту Олексій Андрійович Красовський, колекціонери Варвара Кузьмівна Демченко, Сергій Васильович Сбітнєв, Катерина Максимівна Сучкова-Заліська, Леонід Порфірович Колупаєв, Микола Андрійович Грищенко. Загалом, колекціонування предметів старовини і художніх творів було складовою культурного процесу початку ХХ ст. і свідчило про інтерес до української історії та культури.

Із каталогу також відомо, що на виставці експонувалось 223 предмети, найбільше – 129 експонатів – із колекції Олексія Красовського. Серед них такі: вишиванки, хустки, рушники, пояси, запаски, миски, дерев'яні фігури янголів, килими [8, с. 51].

Під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. і розрухи працівникам музею доводилося здійснювати *«рятувальні»* акції. У церквах і монастирях, які було закрито внаслідок так званої активної боротьби з релігією 1920–1930-х років, залишалися деякі пам'ятки. Хоча вдавалося рятувати не всі приречені художні

цінності, музейні працівники намагалися зберегти якомога більше речей. У пореволюційні роки колекція музею збільшувалася в основному за рахунок націоналізованих фондів.

З другої половини 1920-х років посилюється ідеологічний тиск владної системи на музеї. Мистецтво ставало заідеологізованим, підпорядковувалось стандартам так званого «соціалістичного реалізму» і мало служити партійно-політичним цілям. Все, що не відповідало цим стандартам, радянська влада засуджувала й забороняла. Із колекцій музею вилучались оригінальні твори мистецтва, їхнє місце займали ідеологічні символи. Так, у його фондах з'явилися твори С. М. Прохорова «*П'ятихвилика в панчішному цеху*» і «*Гурток Червоного Хреста*», присвячені робітничим будням. Темі «щасливого» колгоспного життя на селі присвятили свої твори В. М. Могилевський («*Колгоспний пейзаж*») і М. П. Глуценко («*Жнива*»).

У 1930-ті роки Б. К. Руднев за завданням місцевої влади займався викладацькою діяльністю. Він вів заняття з краєзнавства у педагогічному технікумі і на тракторних курсах, хоча вважав це «*пародією на навчання, суцільною фікцією*» [3, с. 5]. Любив мріяти, знаходив підтримку у своїх рідних дружині та доньці. Крім професійних занять мистецтвом активно займався краєзнавством – організував невеликий гурток активістів, які збирали цікаві експонати, виступали з лекціями, вивчали історію Лебединщини. З-під пера Бориса Кузьмича у цей період вийшли такі розвідки, як «*Минуле нашого району*», «*Лебедин*», «*Перебування Петра I в Лебедині і зв'язані з цим легенди*» [3, с. 2].

У 1930-х роках колекція музею продовжувала поповнюватися завдяки зусиллям свого першого директора: потрапила низка творів Сергія Васильківського – 15 робіт, одна із яких – неперевершений етюд «*Зимовий вечір*».

У період «*великого терору*» 1930-х років влада розгорнула репресивні заходи проти музейників. Ідеологічного «*цькування*» і репресій зазнали співробітники харківських музеїв, мистецтвознавці Дмитро Гордєєв, Стефан Таранушенко, з якими товаришував і вів активне листування Борис Руднев. Про подальше очищення музеїв від «*класово ворожих елементів*», підготовку нових кадрів, посилення державного керівництва музеями йшлося в постанові Раднаркому УРСР «*Про музеї України*» від 27 червня 1938 р. [1, с. 55].

У 1937 році місцевий художньо-історичний музей отримав статус державного закладу і став називатися Лебединський державний художній музей. У зв'язку з цим фондова колекція значно збагатилася за рахунок надходжень з Української картинної галереї в Харкові та Музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві. Перед Другою світовою війною фонд уже налічував до 1000 експонатів [8, с. 42].

У роки Другої світової війни музейна колекція зазнала втрат. Під час окупації Лебедин зникла частина картин. Музей також втратив частину свого іконописного зібрання. Доля вивезених до Німеччини експонатів досі не з'ясована.

У післявоєнний час посилюється процес пошуку нових культурних цінностей для доукомплектування фондів, відновилися експедиції по Україні, внаслідок чого зібрання музею суттєво поповнилося.

У 1964 році музей було реорганізовано у філію Сумського державного обласного художнього музею. Від 1 липня 1997 року музей знову став самостійним музейним закладом – Лебединським міським художнім музеєм. А з 23 травня 2008 року рішенням сесії Лебединської міської ради йому присвоєно ім'я засновника і першого директора Б. К. Руднева [9, с. 1.]

Таким чином, у 1917–1920-х роках, коли насунулася загроза знищення неоціненних скарбів, було започатковано створення музейної колекції Лебединщини. Це вдалося завдяки ініціативі як самих власників, так і завдяки діям небайдужої до долі культурно-мистецького скарбу інтелігенції. Історія періоду середини 1930-х років виявилась складною і суперечливою. Здобутки нового мистецтва межували з досить значними втратами. Героїчні і трагічні події Другої світової війни знайшли відображення у багатьох творах живопису, графіки і скульптури. Незважаючи на зміну місцезнаходження, нестабільну кількість експонатів, художній музей умістив у собі неперевершені зразки старожитностей та художні твори, що і на сьогодні мають важливу історичну та духовну цінність.

Отже, створений творчою енергією місцевої громади, музей став центром культурного життя, де зберігається і передається історична пам'ять поколінь. Музей як культурний осередок виконує важливу роль у формуванні соціокультурного середовища, виступає дієвим інструментом впливу на духовні засади спільноти, здатний активно реагувати на історичні виклики часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоконь Н.Н. Велетень мистецтвознавства С. Таранушенко. *Пам'ятки України*. 1989. № 3. С. 12–18.
2. Голод Ю. В. Художньому музею – ім'я засновника. *Життя Лебединщини*. 2008, 8 березня.
3. Голод Ю. В. Засновник музею – талановитий живописець і краєзнавець. *Життя Лебединщини*. 1999, 13 січня.
4. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26635.
5. Інвентарна книга Лебединського художнього музею. Кінець 1930-х рр. Науковий архів Лебединського міського художнього музею ім. Б. К. Руднева. Арк. 51.
6. Кравченко В. І. Першовитоки історії Лебединського художнього музею. Художній музей: Минуле та сучасність. *Матеріали наук. конф., присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького*. Суми, 2001. С. 58.
7. Побожій С. Художнє життя на Сумщині першої третини ХХ століття. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2002. № 1. С. 49–56.
8. Руднев Б. К. Дневник окупації. г. Лебедин Сумської області. Харків: б. в., 2006. 72 с.
9. Художній музей: минуле і сучасність. *Матеріали наукової конференції присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького*. Суми: ДОУНБ. 2001. 136 с.

Кудінов Дмитро Валерійович

професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

ФОРМУВАННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛІВ СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ У СУМСЬКОМУ ПОВІТІ

Мабуть, однією з найменш відомих сторінок історії Сумщини є функціонування в ньому організацій російських монархістів на початку ХХ ст. Відсутність яких-небудь публікацій чи повідомлень із цього питання можна пояснити не стільки браком інтересу до нього, скільки недовідомістю інформації. Дійсно, повідомлення органів МВС – основного джерела з історії партій – майже позбавлені згадувань про проурядові політичні організації, що ускладнює пошук відповідних відомостей. Утім, навіть фрагментарні дані, які вдалося зібрати авторові, дозволяють у загальних рисах відтворити картину функціонування осередку чорносотенців у Сумському повіті, що й становить мету публікації.

Бурхливий розмах революції після маніфесту 17 жовтня в Сумському повіті закосив зненацька як представників влади, так і консерваторів. Завдяки широкій самоорганізації землеробів через структури Всеросійського селянського союзу (ВСС) й співпраці всіх демократичних сил – від Сумської групи РУП до місцевого осередку Партії народної свободи – тамувалася громадська активність представників контрреволюційного табору, хоча вони й спроміглися здійснити монархічну маніфестацію з портретом самодержця та співом державного й духовного гімнів під охороною поліції та драгунів [43, с. 95]. Існує припущення, що реакціонери не обмежувалися лише демонстрацією вірності престолові. Наприклад, підприємці Микола Скубенко й Коптев за спогадами одного з активістів ВСС, начебто провокували «бродячих людей» до погрому крамниць аби «викликати солдатів і дати жандармам роботу» [35]. Наприкінці 1905 р. у Сумах поширювалися й чутки про підготовку реакційними елементами єврейського погрому, через що революційні сили організували робочу дружину для протидії «чорній сотні» [2]. Отже, поки в Сумському повіті 26 грудня 1905 р. не було впроваджено військовий стан контрреволюційно налаштованій громадськості не вдавалося вільно проявити себе.

Процес формування в Харківській губернії організаційної мережі найбільшої російської консервативної партії Союз руського народу (СРН) розтягнувся на півтора роки з моменту фондування харківського міського відділу Союзу (грудень 1905 р. – лютий 1906 р.). Появу сумського осередку слід віднести на час масового оформлення чорносотенних структур у краї (лише в листопаді 1906 р. у Харківській губернії відкрилося дев'ять відділів), що відбувалося, передусім, завдяки ініціативам проводу «Харківського Союзу Руського Народу».

У Сумах відкриття відділу Союзу сталося 26 листопада 1906 р. (тут і далі всі дати подані за чинним на той час у Російській імперії Юліанським календарем). Обставини цієї події, на жаль, майже невідомі. Є саме свідчення про її урочистий характер і про те, що з названої нагоди до міста прибув один із лідерів харківської губернської організації

чорносотенців, очільник харківського осередку «Русского собрания», доктор історичних наук, професор, науковець-медієвіст, головний редактор журналу «Мирный труд» А. С. Вязігін [47, с. 5]. Вочевидь, відділ одразу став доволі масовою організацією, до якої увійшли противники радикальних трансформацій, схвильовані розмахом революційного руху в регіоні. Зокрема, на зібранні 7 січня 1907 р. у приміщенні міського училища (вул. Троїцька, 1) було присутніми понад 450 членів і співчуваючих справі Союзу осіб [44, арк. 6]. Очільником ради відділу було обрано почесного громадянина Миколу Івановича Скубенка (1852–?), який став найпомітнішою фігурою серед сумських монархістів. Припускаю, що він тримав керівництво організацією міцною рукою, не був схильний делегувати повноваження очільника кому-небудь зі своїх соратників і ретельно дбав про виключне власне право представляти партійний осередок. Наприклад, на запрошення харківських колег прибути на святкування Покрови Пресвятої Богородиці в 1907 р. він, будучи хворим, відгукнувся телеграмою з привітанням, натомість не подбав про відрядження замість себе когось із сумських «*истинно-русских людей*» [6, с. 355; 40]. На користь владності Скубенка свідчать і деякі факти з його біографії в якості гласного міської думи й співвласника торгового дому «*М. И. Скубенко и И. А. Штрандтманн*» (роздрібна торгівля залізними товарами й рибою), директора Сумського міського громадського банку, нарешті, противника поступок найманим працівникам з боку бізнесу [3, с. 41; 46, с. 51]. Значним авторитетом, за свідченнями сумських кореспондентів харківських газет, серед місцевих монархістів користувався і член ради сумського осередку Союзу, настоятель Спасо-Преображенського собору протоієрей Іоанн Дмитрієв.

У першій половині 1907 р. подальше розростання організації в повіті продовжилось. Так, 7 січня 1907 р. урочисто був відкритий відділ Союзу в слободі Юнаківка – після хресного ходу з Миколаївської церкви до земського жіночого училища, біля якої місцеві священики зробили промову на честь «*чорної сотні*», було оголошено про приєднання до СРН. Головою осередку, до якого пристало чимало місцевих мешканців, став селянин Павло Потяка [44, арк. 5]. Важливим для справи монархічної організації було також її закріплення у другому за значенням населеному пункті Сумського повіту. 31 травня 1907 р. у присутності А. С. Вязігіна й кількох інших харківських чорносотенців відкрився Білопільський відділ СРН [25]. Його очолив голова м. Білопілья К. Ф. Ральф, секретарем відділу став гласний міської думи, а в подальшому й її голова С. А. Кононенко, який уже проявив себе в якості громадського діяча з консервативними поглядами («*истинно-русский человек*») на перших думських виборах [6, с. 355; 7]. 2 червня наступного року відбулося освічення прапора Білопільського відділу СРН. Дійство супроводжувалося молебнем, промовами та переобранням правління [22]. До лютого 1908 р. у Сумському повіті відділи партії також були засновані в селах Миколаївка (Ульяновська волость), Миколаївка (однойменна волость), Степанівка (однойменна волость), Терешківка (однойменна волость). Отже, у регіоні разом зосереджувалося сім відділів СРН із 26 існуючих у Харківській губернії [27, с. 50].

Орієнтовну чисельність чорносотенців на початку 1908 р. у повіті можемо оцінити в межах 600–1000 тис., зважаючи як на кількість осередків СРН, так і на загальне число його членів у Харківській губернії (3900 членів) [14, с. 33]. При цьому варто врахувати той факт, що масовість організації мінімально відповідала її якісним показникам. Практика запису в Союз селян хіба що не всією громадою *«на про всяк випадок»* (належність до СРН, за чутками, мала гарантувати певні привілеї при реалізації земельної реформи) не була комплементарною усвідомленню більшістю землеробів реальних завдань партії та бажанню працювати на партійній ж ниві. Тож, масові за складом відділи СРН як у селі, так і в місті, існували здебільшого на папері, а їхні рядові члени здебільшого зберігали з ним лише номінальний зв'язок. У даному випадку слушною є зауваження українського дослідника *«чорної сотні»* М. О. Скрипника, що актив більшості організацій, особливо в невеликих населених пунктах, складався лише з кількох осіб (власне, вони і вербували нових членів, здійснювали агітацію, підтримували відносини з іншими відділами, влаштовували збори, ініціювали відправлення звернень до монарха), яким *«вдавалося створити уявлення про свій осередок, як про могутню політичну силу»*, тоді як *«насправді ж вся місцева організація нерідко складалася з керівників, а десятки, сотні чи навіть тисячі її членів на ділі виявлялися звичайнісінькою облудою»* [37, с. 67].

Проте, навіть організаційно млява маса була вельми потрібною для партійного будівництва, відповідно до мети створення дійсно інтеркласової *«народної»* політичної сили, орієнтованої на збереження й захист традиційних цінностей, а також заради забезпечення *«історично»* обумовленого *«єднання царя з народом»*. Ураховуючи соціальний склад населення, провідники монархічної партії, звісно, приділяли значну увагу залученню до неї саме селянства, намагаючись відірвати його від впливу революційних організацій. Проникненню *«чорної сотні»* у село сприяв і традиційний цезаризм хліборобів, котрі в значній мірі (особливо люди старшого віку) продовжували відокремлювати образ царя від дій чиновництва, інтелігенції й представників місцевої влади; рівень довіри до верховної влади навіть за умов неприйняття створених нею обмежень для народу залишався доволі високим, а цар – уособленням вищої справедливості [13, с. 25–26; 41, с. 24–26]. Ба більше, шанобливий у селянському середовищі очільник Сумського повітового комітету ВСС у 1905 р. А. П. Щербак, республіканець і демократ за поглядами, вимушений був ураховувати монархізм селян і навіть маніпулював їхніми вірнопідданськими та релігійними почуттями [48, с. 124–126]. *«У половині сіл неможна навіть було піднімати питання про царя, тим більше неможна було його заперечувати. Там де про царя говорити було можна, приходилося часто давати непевні, ухильні відповіді: Установчі збори, мов, розсудять»*, – доповнював спогади Щербака інший свідок подій 1905 року в Сумському повіті [1]. Подібна ситуація не була специфічною й спостерігалася у самих різних регіонах європейської частині Російської імперії [20]. Експлуатували монархісти контрреволюційну й

антисемітську риторику, звинувачуючи «червоних», юдеїв і, загалом, «худших людей» у бажанні розхитати російську державу, поневолити православне населення та зірвати вирішення земельного питання, наміченого урядом [13, с. 32–34; 32, с. 71, 80–81, 130–133, 170–173; 37, с. 62]. Зрештою, нацьковування на них народу виливалося в погроми, в яких основною силою були саме селяни [39, с. 104–109]. Залякування поєднувалося з пропозицією покращити становище селянства – зрівняти його в правах з іншими станами, перетворити їхні наділи на приватну власність, наділити малоземельних додатковим ріллям з державного фонду, а також з викуплених державою в поміщиків земель, ліквідувати черезсмужжя, розширити дрібне кредитування, установити мінімум земельної власності, що не підлягає відчуженню тощо [45, арк. 2]. Нарешті, віруючій масі були близькими гасла Союзу про підтримку православної церкви, відновлення патріаршества, участі мирян в житті церкви [13, с. 26].

Членами Союзу, відповідно його статуту, мали бути «лише природні руські люди обох статей, усіх станів і достатків, віддані цілям Союзу». Чітко зазначалося відмежування кандидатів у члени партії від інших організацій, «що переслідують цілі, неузгоджені із завданнями Союзу» [42, с. 7–8]. Цей пункт негативно відбивався на місцевому праволіберальному об'єднанні. Справа в тому, що конституювання сумського осередку монархістів спровокувало ослаблення іншої проурядової партійної організації – Сумського повітового відділу Союзу 17 октября, члени якого (цукрозаводчики П. І. Харитоненко і М. Й. Лещинський, міський голова В. М. Золотарьов, управляючий Сумським Олександрівським селянським сільськогосподарським банком В. І. Краснянський, поміщик В. В. Де-Коннор, о. Іоанн Дмитрієв) опинилися відтепер у СРН.

Факт переходу з «центру» в «правий» табір не є дивним, ураховуючи те, що частина сумських октябристів до 1906 р. входила до складу «Русского собрания», що діяло на Харківщині з 1903 р. (припустимо, ця організація пустила корені в Сумах на фоні «банкетної кампанії» кінця 1904 р. або у відповідь на наростання революційного руху протягом 1905 р.; залученню сум'ян до харківського осередку «Русского собрания» міг сприяти його поважний член сумський вікарний єпископ Олексій (Дородніцин)) [8, арк. 1; 13, с. 11; 15; 21, с. 396; 28, с. 30–31; 36, с. 90]. Крім того, Сумський відділ Союзу 17 октября майже протягом всього 1906 року був єдиною легальною партійною організацією в регіоні, до якої тимчасово, на період проведення першої думської виборчої кампанії, й пристали місцеві консерватори, не бажаючи залишатися осторонь політичних процесів. Коли ж організаційні заходи з боку Харківського відділу СРН захопили й Суми, вибір для представників правого крила місцевого осередку октябристів на користь більш відповідної їхнім поглядам структури став очевидним. Утім, це не виключає двопартійності окремих осіб, котрі мали ключове значення як для «центру», так і для «правих», що й продемонстрували другі думські вибори на початку 1907 року.

На зібранні відділу в січні 1907 р. виборцями в губернське виборче зібрання від СРН були обрані П. І. Харитоненко, М. Й. Лещинський, М. І. Скубенко, В. М. Золотарьов, священники І. З. Дмитрієв, Ф. І. Григорович (Пророко-Іллінська церква в Сумах), селяни А. П. Таранець і К. Т. Пащенко. При цьому Харитоненко й Золотарьов майже одночасно були висунуті виборцями й від Союзу 17 октября [44, арк. 6, 13]. Елекційна кампанія в регіоні координувалася керівництвом губернської організації СРН, що вигідно вирізняло її від октябристів. Підтримати колег у Сумах приїздив А. С. Вязігін, котрий на урочистостях з нагоди початку виборчих перегонів правих, заграючи з публікою, робив заяви у дусі *«мы – черносотенцы, т. е. люди черного труда»* [16, с. 3]. Нарешті, СРН і Союз 17 октября були поставлені у виключне становище в порівнянні зі своїми конкурентами – вони єдині могли вільно здійснювати передвиборчу агітацію в усіх велелюдних місцях, а також діставали підтримку з боку місцевої влади, що сприяла поширенню *«союзної»* літератури та віддрукованих бюлетенів із прізвищами *«правильних»* кандидатів, й церкви – у храмах прихожанам роздавалися прокламації *«истинно-русских людей»* і октябристів. Типовим порушенням з боку агітаторів СРН в Сумах у день виборів було вимагання від виборців обміну їхніх незаповнених *«балотувальних аркушів»* на *«законний»* бюлетень їхньої партії [17, с. 3]. Утім, всі намагання чорносотенців сподобатися сум'янам виявилася малопродуктивними. Від з'їзду землевласників до складу виборщиків у Харківське губернське виборче зібрання не потрапив жоден член СРН (тут усі місця зайняли представники Союзу 17 октября), а від курії міських обивателів були обрані лише двоє монархістів – Скубенко й Харитоненко. Причому останній до цього часу зберігав, вочевидь, своє членство і в Союзі 17 октября [4]. Ще гіршим для сумських чорносотенців виявився результат третьої думської кампанії восени 1907 р., коли частина їхніх іменитих попутників знов повернулася під знамена октябристів. Так, у першій курії міських обивателів перемогу для *«центру»* здобули П. І. Харитоненко й В. М. Золотарьов. Найкраще досягнення правих – 58 голосів, які дістав М. І. Скубенко, – значно відставало від показників його конкурентів [5]. Подібна ситуація стала закономірним наслідком стухання активності партійної організації, здатної мобілізуватися лише в момент загрози з боку революційних сил. Із настанням же політичної стабілізації й завдяки протегуванню з боку влади вона втрачала мотивацію до боротьби. Тож немає нічого дивного в тому, що сумський відділ СРН під час третьої думської кампанії, за словами дописувача *«Южного края»*, *«не проявил жодної ознаки свого існування»* [30]. Певною мірою, розгубленості *«правих»* сприяли й кульбіти сумських авторитетних громадських діячів, які *«стрибали»* від *«октябризму»* до *«чорної сотні»* й навпаки залежно від ситуації, що складалася на елекційному полі.

На цьому тлі занепадало значення проведення велелюдних акцій із промовами, що мали б запалювати серця підданих Романових. Натомість, у поширенні ідей російського консерватизму зберігалася роль друкованого слова. Важливим майданчиком агітації слугувала Сумська

повітова земська управа, вичищена на початку 1906 р. від «лівих елементів». На адресу земської пошти надходили чималі накладки газет «Друг» (Кишинів), «Жало» (Харків), «Киевлянин», «Харьковские губернские ведомости», що слугували рупорами державного курсу й чорносотенної пропаганди. Звідси друковані матеріали безкоштовно розносилися по адресам або роздавалися на вулицях кур'єрами. Розповсюджували агітаційні матеріали й самі партійці та співчуваючі справі Союзу персони [11, арк. 125–126; 37, с. 66]. Є відомості й про поширення в Сумах відверто антисемітської літератури [34].

Свою позицію як конструктивної сили в місті чорносотенці намагалися закріпити активністю на користь міської громади. Зокрема, представники СРН входили до складу Товариства піклування про бідних («дійсні почесні» і «пожиттєві члени»), піклувальних рад закладів середньої освіти, повітової училищної ради, повітового піклувального відділу про тюрми, Сумського автомобільного клубу, Сумського комітету Червоного Хресту та низки інших установ і організацій. У 1900-ті роки П. І. Харитоненко й М. І. Скубенко були, відповідно, старостою і помічником старости сумського Спасо-Преображенського собору. П. І. Харитоненко своїм коштом побудував у Сумах Троїцький собор, дитячу лікарню і Сумський кадетський корпус. У період Першої світової війни члени Сумського відділу СРН брали жваву участь у благодійництві – робили пожертви на користь організації Червоного Хреста, лазаретів і лікарень, родин мобілізованих тощо. Наприклад, М. І. Скубенко в 1916–1917 рр. регулярно виділяв гроші на утримання двох ліжок у шпиталі Червоного Хреста [9, арк. 9, 13, 18, 29, 32, 35, 39, 41, 44, 46, 51, 57–58, 65–66, 72, 74, 78, 82]. Крім того, він утримував власним коштом Петропавлівську церковно-парафіяльну школу [3, с. 41; 46, с. 51].

Утім, участь у благодійних справах певною мірою нівелювалася проявами класових інтересів місцевих авторитетних чорносотенців. Зокрема, у березні 1908 р. «прави» в міській думі провалили голосування щодо надання відпочинку сумським прикажчикам у неділю та в святкові дні. При цьому гласний М. І. Скубенко аргументував це небезпекою «значного зниження оборотів капіталу» через «послаблення хазяїв» по відношенню до підлеглих [18]. Непоступливість з боку міського органу влади з подачі чорносотенців мала наслідком створення у Сумах профспілки прикажчиків [23]. Наступного року голова Сумського відділу СРН улаштував скандал із недопущенням регістраторів до перепису його нерухомої власності (з метою переоцінки її оподаткування), через що у справу вимушена була втрутитися поліція [31]. Не менший резонанс викликали вчинки іншого монархіста – сумського міського голови В. М. Золотарьова (вочевидь, у цей момент Валеріан Миколайович уже був позапартійним, але все одно сприймався громадою як беззаперечно «правий»), який вимагав припинити виписку для закладів міста преси ліберальної спрямованості та замінити її підпискою на газети консервативного характеру [26].

На тлі переслідування прибічників демократичних змін монархісти зміцнили вони свою позицію й в складі Сумського повітового земського зібрання, а також у Сумській міській думі, де на виборах після Першої російської революції вони отримували переконливу більшість.

Наприклад, у складі Сумського повітового земського зібрання з 39 гласних 22 відносилися до «правих», вочевидь, здебільшого партійної належності до СРН [12, арк. 265–273]. У такій ситуації боротьба на виборах розгорталася вже не поміж партіями, а між групами довкола окремих персон, навіть, із одного табору. Зокрема, земські вибори влітку 1910 р. визначали фаворита на місце голови повітової управи лише з трьох «правих» претендентів [24]. Хоча і в земстві, і в думі гласні здебільшого переймалися поточними справами цих установ, чітко визначеними положеннями про органи місцевого самоврядування, уряди-годи вони використовували своє становище й для політичних за змістом акцій. Зокрема, на засіданні Сумської міської думи 29 травня 1907 р. М. І. Скубенко ініціював складання від думи адреси на монарше ім'я з приводу відведення небезпеки від життя імператора [10, арк. 15]. Натомість, далі стін думи й земства чорносотенці не виявляли особливої громадської активності, що й засвідчують фактичне замовчування їхнього існування в місцевій пресі, посередні для сумських «правих» результати виборів до Державної Думи в 1907 і 1912 роках і, нарешті, відсутність сумського представництва на з'їздах Союзу. Зокрема, на IV Загальноросійському з'їзді «русских людей» у Санкт-Петербурзі в травні 1912 р. жодного представника з Сумського повіту не було [33, с. 225–234; 39, с. 226].

На жаль, авторів даної публікації не вдалося віднайти яких-небудь свідчень про діяльність Сумського відділу СРН під час Великої війни. Вочевидь, за аналогією з іншими подібними структурами, сумські чорносотенці включилися в роботу всіх громадських і урядових структур допомоги фронту, облаштування лазаретів і шпиталів, матеріальної підтримки сімей військовослужбовців, біженців-росіян, брали участь у «патріотичних» і антинімецьких акціях, протидіяли «українству». Утім, навряд чи така активність отримувала групове вираження. На початку 1916 р. начальник Харківського губернського жандармського управління доповідав товаришеві міністру внутрішніх справ С. П. Белецькому про те, що діяльність монархістів у губернії зосередилася майже виключно в Харкові. До того ж вони майже втратили який-небудь вплив на місцеве населення [29, с. 158].

Остаточо завершити діяльність «чорної сотні» в регіоні мала Лютнева революція і початок Української революції. Прикметно, що частина колишніх монархістів у березні 1917 р. жертвувала кошти на Сумський громадський комітет – орган місцевої революційної влади, підпорядкований Тимчасовому урядові. Зокрема, М. І. Скубенко щедре виділив на його функціонування суму в 3 тис. руб. [38]. Припустимо, після жовтневого перевороту колишні члени Сумського відділу СРН приєднувалися до збройних формувань російського «білого руху», а ті, хто вижив у збройному протистоянні більшовизму, в подальшому емігрували.

Реакцією частини різних прошарків населення Сумського повіту на революційних вибух у країні стало його гуртування як довкола чинних органів влади, так і правих партій. При цьому організаційні імпульси надходили з губернського центру, де від 1903 р. існував перший

у Російській імперії осередок «Русского собрания», котрий став основою для Харківського відділу СРН. Прикметне, що процес утворення в Сумському повіті структур цієї партії розпочався набагато пізніше з моменту конституювання провідної монархічної партії. Це можна пояснити як діями на випередження Сумського відділу Союзу 17 октября «притягнути» до себе праві елементи, так і впровадженням наприкінці 1905 р. у регіоні військового стану, що, з одного боку, не сприяв якій-небудь політичній діяльності, а з іншого, на певний час задовольняв попит місцевої реакції на стабілізацію ситуації. Активне розгорнення організацій СРН у повіті відбувалося саме напередодні другої думської виборчої кампанії й одразу після неї. Третьочервневий переворот і розмах репресій проти революційних організацій не лише уповільнили зростання партії в Сумському повіті, але й позбавили стимулів до активної діяльності її членів в умовах фактичної відсутності політичної конкуренції (відносини з місцевим відділом октябристів будувалися, скоріше, на засадах співпраці, ніж протистояння). Власне, така позиція сумських чорносотенців у цілому відповідала загальній картині функціонування після Першої російської революції провінційних осередків СРН, що обростали баластом з різних прошарків населення, у тому числі, селян і міщан, і задовольнялися діями вузького активу з представників місцевої еліти (дворяни, почесні громадяни, купці). Осердя провідних відділів партії в регіоні – сумського і білопільського – становили гласні міських дум та близькі їм елементи з підприємницького класу. Їхня здатність впливати на міські справи, а також участь у громадському житті, передусім, добродійна, мали формувати сприйняття громадою «истинно-русских людей» в якості конструктивної сили. Утім, думські вибори – важливий камертон політичної довіри – демонстрували лише обмежений успіх «правих».

Подальше дослідження теми функціонування структур СРН на основі розширення джерельної бази повинно розкрити деякі питання, на які поки ще немає певної відповіді: хронологія формування / розпуску сільських відділів партії; адреси партійних організацій у населених пунктах регіону; кількість членів Союзу у відділах по роках; персональний склад відділів і політична біографія їхніх керівників; зміст їхньої переписки з Харківським відділом СРН і центральним проводом організації; напрямки й ефективність партійної роботи відділів; участь сумських чорносотенців у загально-російських акціях монархістів; конфлікти чорносотенців із прибічниками демократичного політичного табору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Белоруссов. Тень, выступающая из тумана. *Сумской вестник*. 1917, 10 августа. С. 1.
2. Беседовський М. Про «свободи» 1905 року в місті Сумах. *1905 рік на Сумщині: збірник*. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 92–93.
3. Близнюк А. М., Подоляка Н. С. Почесні громадяни міста Суми. Суми: СВБ Панасенко І. М., 2015. 168 с.
4. В «Харьк. Вед.» напечатан список выборщиков в харьковское губернское избирательное собрание, назначенное Высочайшим Указом на 6 февраля 1907 г. По выборам членов в Государственную Думу. *Утро*. 1907, 6 февраля. С. 3.

5. Выборы по Харьковской губернии. *Утро*. 1907, 25 сентября. С. 3.
6. Вязигин А. С. Манифест созидательного национализма / Сост. и ком. А. Каплина и А. Степанова; Отв. ред. О. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2008. 400 с.
7. г. Белополье, Сумск. уезда. *Накануне*. 1906, 31 марта. С. 3.
8. Державний архів Російської Федерації. Ф. 1167. Оп. 1. Спр. 1253. 2 арк.
9. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 5. 92 арк.
10. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 26. 145 арк.
11. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. 254 арк.
12. Державний архів Харківської області. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 142. 351 арк.
13. Залежский В. Н. Монархисты. Харьков: Пролетарий, 1929. 76 с.
14. Кирьянов Ю. И. Численность и состав крайних правых партий в России (1905–1917 гг.): тенденции и причины изменений. *Отечественная история*. 1999. № 5. С. 29–43.
15. Корреспонденции. *Будущее*. 1906, 9 марта. С. 4.
16. Корреспонденции. *Утро*. 1907, 13 января. С. 3–4.
17. Корреспонденции. *Утро*. 1907, 25 января. С. 3–4.
18. Корреспонденции. *Утро*. 1908, 4 апреля. С. 5.
19. Корреспонденции. *Утро*. 1910, 1 декабря. С. 7.
20. Кудінов Д. В. Висвітлення у мемуарній літературі монархізму селян Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х част. Ч. 2: у 2-х томах (Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, В. М. Звагельський, Р. Камьєрова та ін. Суми–Курськ: СумДУ, ПЗДУ, 2014. Ч. 2. Т. 1. С. 27–30.*
21. Левицкий В. Правые партии. *Общественное движение в России в начале ХХ-го века / под ред. Ю. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб.: Изд. Общества «Общественная польза», 1909. Т. 3. С. 347–469.*
22. Местная хроника. *Сумской листок*. 1908, 6 июня. С. 3.
23. Местная хроника. *Сумской листок*. 1908, 11 июля. С. 3.
24. Наш край. *Южный край*. 1910, 24 июня. С. 5.
25. [Новости]. *Черная сотня*. 1907. № 16. С. 1.
26. Областной отдел. *Утро*. 1912, 6 декабря. С. 7.
27. Омельянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914 гг.). К.: МАУП, 2006. 744 с.
28. Отчет о деятельности Харьковского отдела Русского собрания за 1903–4 год. Харьков: Тип. Губ. правл., 1905. 31 с.
29. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914–1917 годах. *Вопросы истории*. 1996. № 3. С. 142–165.
30. По России. *Южный край*. 1907, 7 октября. С. 6.
31. По России. *Южный край*. 1909, 17 декабря. С. 6.
32. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2-х тт. / Сост. Ю. И. Кирьянов. М.: РОССПЭН, 1998. Т. 1: 1905–1910 гг. 720 с.
33. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2-х тт. / Сост. Ю. И. Кирьянов. М.: РОССПЭН, 1998. Т. 2: 1911–1917 гг. 816 с.
34. Разные известия. *Утро*. 1912, 31 марта. С. 5.
35. Савченко Д. М. Як ми боролися за волю. *Плуг і молот*. 1925, 18 грудня. С. 3.
36. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 90–98.
37. Скрипник М. О. Права партія «Союз русского народа». *Наукові праці з питань політичної історії*. 1991. Вип. 169. С. 60–67.
38. Собрание торговопромышленников, купцов и представителей банка. *Сумской вестник*. 1917, 10 марта. С. 3.
39. Степанов С. Черная сотня. М.: Изд-во «Эксмо», Изд-во «Яуза», 2005. 544 с.
40. Сумы. *Черная сотня*. 1907. № 36. С. 4.

41. Трофимов Д. В. Социально-политические настроения российского крестьянства в пореформенный период 1861–1905 гг.: автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.02. М., 2005. 29 с.
42. Устав общества под названием «Союз русского народа». СПб.: Отечественная тип, 1906. 16 с.
43. Устименко Г. Великий штурм. 1905 рік на Сумщині: збірник. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 93–96.
44. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2863. Ч. 1. 121 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 14. 2 арк.
46. Чепурна О. М., Приймак В. М. Дані про почесних громадян м. Сум в Державному архіві Сумської області. Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, 7–8 грудня 1999 р.: Збірник статей. Суми: РВВ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. С. 50–52.
47. Черногор. Георгиевский праздник Харьковского Союза Русского Народа. Глас народа. 1906, 6 декабря. С. 4–5.
48. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. Пролетарская революция. 1926. № 7(54). С. 122–139.

Бойко Денис Володимирович

студент IV курсу спеціальності «Комп'ютерні науки»

Мельникова Інна Вікторівна

*викладач географії Відокремленого структурного підрозділу
«Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»*

КОРОТКА КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛИЩА МІСЬКОГО ТИПУ УГРОЇДИ

Угроїди – селище на південній Слобожанщині в Сумському районі Сумської області України. З 1956 року населеному пункту надано статус селища міського типу (рис. 1).

Перші відомості про Угроїди відносяться до 1652 року, якраз на час, коли переселенцями з-за

*Рис. 2. Частина річкової долини
р. Рибиця*

*Рис. 1. Географічне положення
селища Угроїди*

Дніпра були засновані і місто Суми. Точне походження назви населеного пункту невідоме. За переказом, першими поселенцями в цих місцях були брати – втікачі з Угорщини. У зв'язку з цим нібито й виникла назва. Є ще припущення, що

назва могла виникнути й від найменування риби вугор, якої було багато в місцевій річці і кореня «їд» [2].

Селище Угроїди розташоване на річці Рибиця, з усіх боків оточене чудовими мальовничими природними локаціями (рис. 2).

Рис 3. Ландшафтний заказник місцевого значення «Біликів»

На північному заході від Угроїдів з 2008 року діє ландшафтний заказник місцевого значення «Біликів», а на півдні, з 2019 року – заказник «Довжик» (рис. 3). Насадження у Біликах мають вік більше 100 років та закладались ще родиною Харитоненків. Місцина напрочуд гарна, і подається як місце відпочинку населення.

У 1708 року був побудований перший дерев'яний храм Іллі Пророка. У 1715 році Угроїди були передані Волоському полковнику Апостолу Кегичу, в нагороду за службу в Турецькій війні 1711 року. На той час у слободі було 19 козацьких дворів, в яких проживало 126 чоловік. У 1821 році Угроїди стали власністю поміщиці Салигіної [2].

1847 року в селі, на місці старого дерев'яного храму, зусиллями Миколи Антонова, був збудований мурований храм Іллі Пророка. На відміну від більшості храмів, період, коли він був зачинений, відносно незначний, лише з 1930 по 1942 рік. В 1930-му році розібрали дзвіницю, стягли купол, заштукатурили фрески, та перетворили святиню в клуб. Під час війни німецька адміністрація дозволила богослужіння, втоді вони й не припинялись. Хоча відновлення церкви власне відбулось вже в новітні часи, 2003 року відновили баню, а в 2005 відбудували дзвіницю. Також від Антонових залишився невеликий парк з липовою алеєю.

Під час цукрового буму Угроїдське поміщицтво не стояло осторонь. Так, 1891 року поміщиком Гергеном була побудована цукроварня. Але володів він нею недовго. Цукрозаводчик Павло Харитоненко в ті часи скуповував всі цукроварні, напевно й тут пропозиція була така, від якої неможливо було відмовитись, адже проданий був не лише завод, а й увесь маєток. Харитоненко завод розширив, та збудував мурований флігель для службовців. В дні свого 120-річчя завод нажаль ліквідували, розібрали по цеглині, залишивши лише трубу.

Село постраждало внаслідок геноциду українського народу, проведеного урядом СРСР 1923–1933 та 1946–1947 роках [2].

Таким чином, смт Угроїди поклато відбиток в цукровій промисловості Слобожанщини своєю економікою та історією. Адже ферми розростались, поля колосились, лікарня та цукровий завод працювали повним ходом, пекарня годувала жителів свіжою здобою, школи, дитячі садки, бібліотеки та музеї завжди були наповнені відвідувачами. З грудня 2014 року створена організація «Відродження Угроїд», засновником став Осмачко Василь Петрович. Громадська організація працює для того, щоб об'єднати людей спільними цілями та

ідеями не лише для себе, а й для загалу. На даний момент вона нараховує більше 70-ти членів, зокрема, угроїдців.

Паркове насадження з вікових дерев липи, сосни, ялини, засноване у позаминулому сторіччі на площі майже 7 га родиною місцевих благодійників і меценатів Харитоненків, знаходиться в Угроїдах неподалік Іллінського храму. Нині це ботанічна пам'ятка природи «Парк Харитоненків». У глибині парку – криниця. За переказами старожилів, це було ошатне місце, затінене кронами розлогих дерев, де можна було сховатися від спеки, перепочити та насолодитись джерельною водою [1].

Рис. 4. Споруджений колодязь на місці криниці

з вихователями визволяли джерело від порослі та розчищали від мулу. Але до ґрунтового облаштування кринички справа не доходила. Ідею про фундаментальну розчистку джерела подала угроїдська молодь. Настоятель Іллінського храму отець Сергій ідею підтримав і благословив на добрий початок справи. З необхідними матеріалами допоміг Краснопільський селищний голова Юрій Яремчук. Й навесні, як тільки стало на погоду, робота розпочалась [1].

На чолі з отцем Сергієм до розчистки криниці активно долучились і члени Іллінської православної громади. Кілька тижнів вирубували хащі й розчищали територію від бруду. Саме так з користю для здоров'я і людей: завзято і на свіжому повітрі проводили парафіяни весняний час в умовах загальнодержавного карантину (рис. 4).

Після розчистки території, спорудженням навісу та колодязя зайнялися, безпосередньо, самі ініціатори – молодь Угроїд. Дякуючи спільній праці, криниця і прилегла до неї територія набули цивілізованого вид (рис. 5).

Таким чином, короткий нарис краєзнавчого маршруту селища Угроїди вартий уваги всіх поціновувачів природи, хто не тільки полюбляє

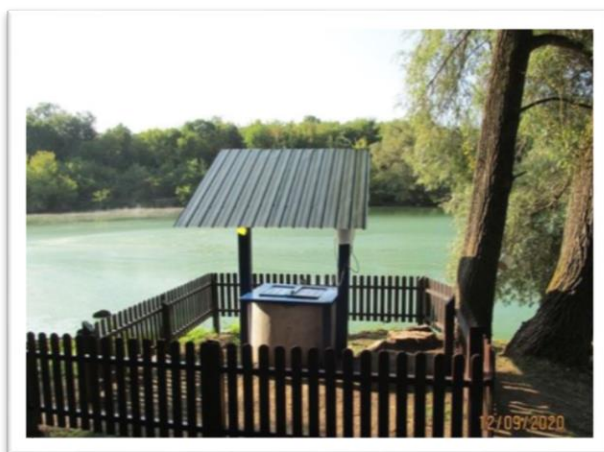

Рис. 5. Місцевість довкола криниці

прогулянки лісом, а й захоплюється активним відпочинком. Історія становлення та розвитку населеного пункту заклала фундамент його економічного розвитку, та це вже інше питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Новини Кrasнопільщини. URL: <https://krasnews.wordpress.com/2020/09/27/%d0%b2>.
2. Угроїди. Заказник Біликів. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/ugroidi-ta-zakaznik-bilikiv>.
3. Угроїди. Природа, історія. URL: <https://www.wiki.ukua.nina.az/%D0%A3%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B4%D0%B8.htm>.

Демченко Анастасія Анатоліївна

студентка I курсу спеціальності «Журналістика», Відокремлений структурний підрозділ «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»

Мельникова Інна Вікторівна

викладач географії, Відокремлений структурний підрозділ «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»

КРАЄЗНАВЧА ПАМ'ЯТКА СУМЩИНИ «БУДИНОК-МУЗЕЙ А. П. ЧЕХОВА»

Рис. 1. Письменник, драматург Антон Павлович Чехов

На живописній околиці міста Суми – Луці розміщено Меморіальний Будинок-музей А. П. Чехова. Цей музей присвячений діяльності та життю письменника Антона Чехова, що є колишньою садибою родини Линтварьових, де в період з 1888 по 1889 рр. проживав відомий письменник.

У садибі поміщиків Линтварьових письменник Антон Павлович проживав з родиною влітку 1888–1889 рр.

Нині в літературно-меморіальній експозиції музею відтворено обстановку

затишних кімнат того часу: меблі, предмети побуту, посуд, картини.

Серед експонатів – порцелянова тарілка з дарчим написом О. М. Линтварьовій, на якій брат письменника Михайло зобразив флігель, де жили Чехови, столові предмети, що належали їх родині, тарілка, подарована А. П. Чеховим

Рис. 2. Флігель будинку А.П. Чехова на Луці

селянській родині з Луки. Брат Антона Павловича (Микола Чехов) на той час був художником. Автором проекту садиби вважають харківського губерньського архітектора П. Ярославського [2].

Головний будинок є типовим представником «дворянських гнізд» XVIII–XIX ст. На фасаді, між боковими виступами, знаходиться відкрита тераса, на іншій стороні будинку – невеликий балкон [1].

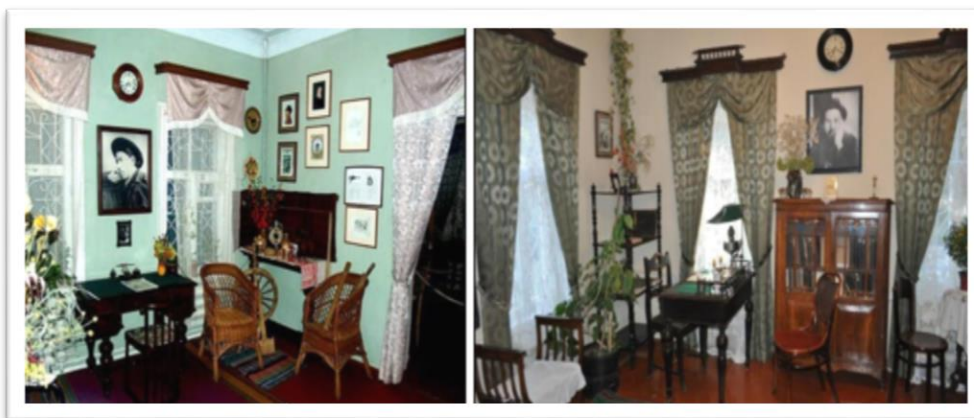

Рис. 3. Інтер'єр кімнат в будинку-музеї

Основним архітектурним стилем садиби є класицизм. Один із флігелів будинку дерев'яний, одноповерховий. Приміщення розраховувалося на п'ять кімнат та передпокій. Парадний вхід по боках оточений шістьма колонами, що теж є традиційним для таких споруд. Між двома середніми колонами прибудований вхідний тамбур, над яким знаходиться фронтон трикутної форми. Інший флігель цегляний, триповерховий. Баштовидна споруда з високим цоколем та двома основними поверхами.

Саме тут, на Луці, де нині розташований музей, Чехов приймав хворих та написав оповідання «Неприємність». Спогадами про перебування в будинку Лінтварьових овіяні твори письменника «Іменини», «Нудна історія» та п'єси «Чайка», «Лісовик».

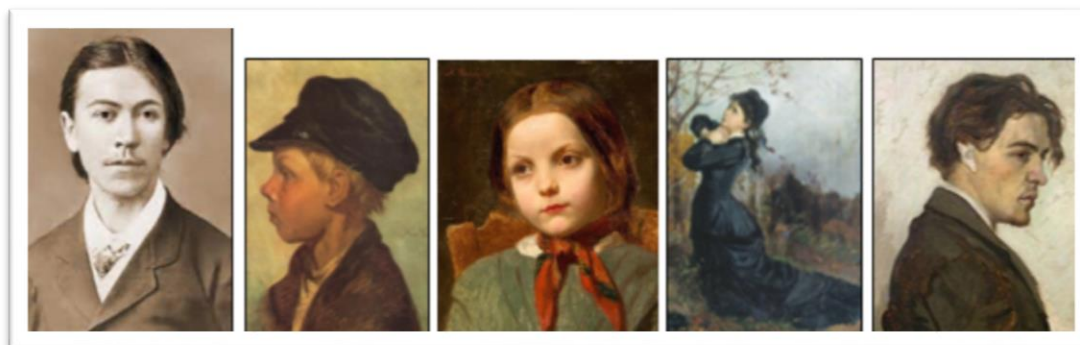

Рис. 4. Художник Микола Чехов та його роботи

Рис. 5. Твори А.П. Чехова

Востаннє Антон Чехов перебував на Луці в серпні 1894 року. За декілька років до цього влітку 1889 року на Сумщині помер від туберкульозу брат Антона Павловича художник Микола Чехов. Він похований на Лучанському кладовищі, могила зберіглася [2].

Дім-музей, як історико-краєзнавча пам'ятка відкритий 29 січня 1960 року до 100-ї річниці від дня народження Антона Павловича. А ще в 1950-х роках було встановлено мармурову дошку, на якій містився напис, що в тому будинку в 1888–1889 рр. жив і працював письменник Антон Павлович Чехов.

Сам Антон Павлович так згадував про своє перебування на Сумщині: *«Крім природи ніщо не вражає мене так в Україні, як загальний достаток, народне здоров'я, високий ступінь розвитку тутешнього мужика, який і розумний, і релігійний, і тверезий, і моральний, і завжди веселий і ситий»* [1].

Рис. 6. Кімната А.П. Чехова

Антон Чехов не випадково обрав це місце для відпочинку та творчої роботи, бо вважав, що воно нічим не поступається найвідомішим курортам світу. Письменник завжди тепло згадував своє перебування на Сумщині. Останній раз він приїздив до Сум у серпні 1894 року.

Сьогодні у будинку, де жив Антон Павлович, – музей. Музей відвідують не лише місцеві жителі, а й

іноземці. Переступивши поріг будинку, одразу наче потрапляєш в епоху минулого століття. Ось тут «кімната Антоші» висвітлює перебування А. П. Чехова в Сумах і його зв'язки з Україною. Можна побачити й світлини тодішніх Сум та членів родини Лінтварьових, письмовий стіл, за яким працював письменник [2].

Рис. 7. Кімната для гостей в будинку-музеї Чехова

В іншій кімнаті розміщено оригінальні малюнки, фотокартки, документи, що належали братові. Ще в одній з кімнат відновлено обстановку їдальні і вітальні того часу. Також зберігся великий східний флігель садиби Лінтварьових, де 1890 року мешкала родина письменника, поки сам Антон Чехов подорожував на Сахалін [3].

Упродовж 60-річного існування будинку-музею його працівники проводять цікаві, змістовні екскурсії, це місце зустрічі «Клубу друзів письменника Чехова». Тут щороку відбуваються літературно-музичні вечори, театралізовані свята

до «Дня Чехова». Музей завжди радо відчиняє двері для гостей міста, літераторів, поціновувачів красного письменництва.

Рис. 8. Елементи із театралізованих вистав до Дня Чехова

Нині в літературно-меморіальній експозиції музею відтворено обстановку затишних кімнат того часу: меблі, предмети побуту, посуд, картини. Серед експонатів – порцелянова тарілка з дарчим написом О. М. Лінтварьовій, на якій брат письменника Михайло зобразив флігель, де жили Чехови, столові предмети, що належали їх родині, тарілка, подарована А.П. Чеховим селянській родині з Луки [3].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Будинок-музей А.П. Чехова в Сумах. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B8_%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9_%D0%A7%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2_%D0%A1%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%85.
2. Інформаційний портал Сумської міської ради. Меморіальний Будинок-музей А. П. Чехова. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://smr.gov.ua/uk/misto/ram-yatki-mista/211-memorialnij-budinok-muzej-a-p-chekhova>.
3. Меморіальний будинок-музей А.П. Чехова. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.navigator-ukraina.com.ua/informatsiya/dostoprimechatelnosti/tour/1958-glukhov>.

Семешин Едуард Володимирович

незалежний дослідник

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВИКЛАДАЧІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ (1934–1936)

Постановами ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області» від 14 грудня 1932 р. [56, с. 576] і «Про очищення партії» від 28 квітня 1933 р. намічалися шляхи для чистки партії, а для перевірки членів партії із 1 червня 1933 р. почали діяти спеціальні комісії [50]. На серпень 1934 р. у Чернігівській області, до якої в 1932–1939 рр. входила Глухівщина, із 5020 перевірених комуністів із партії виключено 1302 особи, у т. ч. в Глухівському районі із 549 перевірених членів партії виключено 100 осіб, переведено із членів в кандидати – 20. Ці цифри наводив голова комісії з чистки партії Соловйов, котрий розкритикував стан партосвіти в районі [35] і звинуватив директора Глухівського педінституту (ГПІ) Юрія Яковича Рожкова (1891 р. н., Чернігівщина [39]), в тому, що той «підібрав штат пропагандистів, майже на половину засмічений бандитами, переродженцями, націоналістами. З 70 пропагандистів району під час

чистки партії виключено 50%», зібрав в ГПІ «ціле кубло вигнаних з інших вузів українських націоналістів (Гвоздецький, Сукневич). Ця зграя руками Рожкова підписала наказ про категоричну розмову розмовляти російською мовою» [35].

Реальні причини такого стану партосвіти були пов'язані з розкраданням коштів місцевими чиновниками. У 1937 р. на обласній партконференції зазначалося, що кожного року чернігівський обком КП(б)У «заощаджував» сотні тисяч рублів асигнувань на партосвіту, використовуючи їх не за призначенням [60]. У червні 1933 р. рішенням бюро обкому КП(б)У в м. Глухів секретарем районного парткомітету (РПК) призначили Михайла Миколайовича Балишева [27, арк. 112] (за автобіографією, 1896 р. н., м. Выборг, Фінляндія, насправді Михайло Дмитрович Балиш, 1899 р. н., тодішня Віленська губернія Російської імперії). Він розставляв на ключові посади лояльних людей, котрі займалися розкраданням. У вересні 1935 р. стало відомо, що глухівська контора Чернігівторгу *«перевитрачає десятки тисяч карбованців по зарплаті на різні непотрібні відрядження і таке інше. За 1934 р. перевитрати становлять 67 293 руб., за I квартал цього року перевитрачені 14 623 руб. та за II – 10 030 руб.»* [58]. Після викриття в 1936 р. директора контори І. М. Чепели як троцькіста стало відомо, що збитки, спричинені його діяльністю, за неповні два роки склали 175 тис. руб. [12, арк. 37].

Ю. Я. Рожков був знятий із посади директора ГПІ і виїхав до Росії, де, за свідченнями Ф. Д. Овчаренка, працював в Орловському педінституті [43, с. 42]. У справі М. М. Балишева міститься довідка, за якою Ю. Я. Рожков у 1936 р. був репресований курським облуправлінням НКВС [27, арк. 52]. У ході чистки виключено з партії і звільнено з роботи в ГПІ кількох викладачів. Так, Ф. А. Сиротюк був звільнений *«за недостатню боротьбу проти націоналістичних збочень на мовно-літературному фронті»; «курс літератури в педтехнікумі тов. Сиротюк побудував так, що об'єктивно звів його до пропаганди буржуазних націоналістів в літературі (Нечур-Левицький, Грінченко)»*. 21 вересня 1937 р. заарештований органами НКВС, розстріляний. Згідно його свідчень, йому *«пришлось преподавать по старым скрипниковским учебникам, которые потом как оказалось, были контрреволюционно-националистические»* [25, арк. 6, 12]. Новий директор ГПІ Теплицький констатував гострий дефіцит кадрів у навчальному закладі, спричинений чистками (не вистачало 14 педагогів) і підняв це питання в Наркоматі освіти [6]. За рішенням комісії з чистки партії, 3 вересня 1934 р. його зняли із займаної посади, оскільки він *«всіх чужих елементів став звільняти на основі аполітичного наказу “за відсутністю годин” ... питання про п'янство Теплицького і вихід ним на роботу в п'яному вигляді розслідувати та розібрати окремо»* [9, арк. 90]. Новим директором ГПІ призначили Леоніда Ваніфатійовича Гаркушу (18.07.1905 р. н., м. Одеса). В автобіографічних даних Л. В. Гаркуша вказував, що він рано втратив батька (1913 р.), його старший брат Володимир (1903 р. н.) зник безвісти в 1917 або 1918 році [23, арк. 59]. Встановити долю брата не вдалося.

В базі даних С. Волкова згадується один Володимир Гаркуша, однак його місцем народження Кубанська область [52]. У списках загиблих червоноармійців не числиться [38]. До 1918 р. Л. В. Гаркуша кілька разів був заарештований за «якісь крадіжки», служив у «білій» армії [23, арк. 59], у 1920–1925 рр. – в Червоній армії і органах ВНК-ДПУ [26, арк. 98]. Вірогідно, міг залишатися секретним співробітником НКВС. Його старша донька, Нінель, стала відомою художницею (26.06.1927 р. н., м. Кам'янець-Подільський, нині Хмельницької обл. Підстава для припущення: Л. В. Гаркуша в 1931 р. закінчив Кам'янець-Подільський педінститут [15, арк. 297], згідно анкети від 26.03.1937 р., в нього були дві доньки – Нінель (9 р.) і Флора (4 р.) і дружина Пелагея [26, арк. 98]). Постать Л. В. Гаркуші залишає безліч питань. Навіть його ініціали приводяться по різному (Леонід Георгійович або Гаврилович). В деяких документах згадувалося його ім'я як Леонід, в інших – Федір або Олексій [2]. По завершенню перевірки партдокументів встановлені його справжні ініціали.

Виступаючи із доповіддю в грудні 1934 р. Л. В. Гаркуша заявив, що впродовж року відраховано 30 студентів і звільнено 9 викладачів ГПІ [9, арк. 204]. У своїх свідченнях 26 березня 1937 р. він згадував: *«из пединститута по предложению комиссии по чистке партии в 1934 г. был уволен сын крупного купца офицера белой армии Кулака И. А. [Іван Аполлонович, 08.02.1902 р. н., м. Глухів, арешт 24.02.1938 р., розстріл], который в институте протаскивал контрреволюционную клевету на партию и советскую власть»* [26, арк. 90]. Його зняли з роботи в ГПІ 31 липня 1934 р. *«за контрреволюционную пропаганду на лекциях математики и за недоброкачественное преподавание»* [32, арк. 111]. З метою своєї реабілітації і поновленню на роботі він безрезультатно звертався в обласний відділ народної освіти (ВНО), в ЦК профспілок вищої школи. Л. В. Гаркуша виступив проти цього, тоді як М. М. Балишев *«стал на защиту этого белогвардейца»* [26, арк. 90].

Після вбивства 1 грудня 1934 р. С. Кірова розпочалася нова кампанія політичних чисток, однак тепер почали шукати прихильників опозиції. Після арешту директора Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель (ВНДІК) Георгія Григоровича Сарайлова (1898 р. н., с. Улакли Донецької області) і директора сільськогосподарського інституту Кирила Омеляновича Вакуленко (1900 р. н., с. Кудлаї, Вінницької обл.), за свідченнями від 23 січня 1936 р. співробітника ВНДІК Федора Олександровича Бояринова (1904 р. н., с. Храпівка Чернігівської обл.), Л. В. Гаркуша *«вел себя при исключении из рядов партии троцкиста Сарайлова – антипартийно, не хотел подписывать документы, будучи в комиссии по расследованию дела Сарайлова»* [9, арк. 8]. У серпні 1936 р. Ф. О. Бояринова за пропозицією Глухівського РК КП(б)У виключили із партії *«как двурушника, за протаскивание в печати контрреволюционной троцкистской клеветы на политику партии и вождя партии товарища Сталина»*. Також, *«являясь парторгом, вручил троцкисту Сарайлову билет ударника, в то время*

как парторганизацией Сарайлов был поставлен под сомнение» [8, арк. 79]. 9 лютого 1938 р. він був заарештований.

Л. В. Гаркуша в липні 1937 р. на зборах партійної організації м. Суми стверджував зовсім інше: «я виступив проти ряду троцькістських положень Сарайлова в доповіді про рішення ЦК ВКП(б) по ліквідації карток і таке інше. Все це призвело до драки з районним керівництвом. В сучасний момент 6 чоловік, в тому числі 4 членів бюро, посадили, як викритих ворогів народу» [7, арк. 49]. Л. В. Гаркуша свідчив, що «Балышев в Глухове был тесно связан, дружил и всячески поддерживал разоблаченных и осужденных троцкистов Сарайлова и Вакуленко». Коли в пресі підняли питання про Г. Г. Сарайлова, «Балышев это долгое время оставлял без внимания и реагирования и только после вторичного требования прессы о расследовании указанных ею фактов, назначил комиссию по проверке работы ВНИИК, в которую вошел и я. Комиссия в своей длительной работе установила троцкистскую деятельность Сарайлова. При докладе на бюро о работе комиссии, которая вынесла предложение об исключении Сарайлова из партии, Балышев пытался повлиять на членов комиссии, неоднократно спрашивал у меня и других членов комиссии - настаивали ли мы на исключении Сарайлова из партии. После чего уже в конце заседания бюро РПК на закрытой ее части выступил директор с/х института Вакуленко, который вначале защищал Сарайлова, с рядом новых фактов изобличающих Сарайлова, как троцкиста. На мое замечание, что необходимо реагировать на выступление Вакуленко, почему он, зная такие факты к-р троцкистской деятельности Сарайлова, его до последнего момента не разоблачал. Балышев это замял и в свою очередь сказал: “Что ж, придется исключить Сарайлова из партии” и тут же сообщил о наличии у него материалов о Сарайлове, как о троцкисте... Такое поведение Балышева и Вакуленко... складывает у меня убеждение в том, что у них была сговоренность скрыть... от партии троцкистскую деятельность Сарайлова и сохранить его в партии» [26, арк. 93, 94]. Іван Дем'янович Свириденко (1896 р. н., с. Комань, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.) показав, що голова районного виконавчого комітету (РВК) Іван Іванович Ключко (1894–1942 рр., с. Олексіївське, Калінінградська обл. Росії, арешт 4.10.1936 р.), вірогідно, за посередництва М. М. Балишева, видав 3 тис. руб. на лікування дружини К. О. Вакуленко [27, арк. 9]. Начальник глухівського районного відділу (ГРВ) НКВС Павло Іванович Воронін (28.05.1904 р. н., с. Ананіно, Углицький р-н Ярославської обл. Росії) стверджував, що «был проинформирован Балышев и бюро РПК, что Вакуленко арестован как троцкист двурушник. Несмотря на это, Балышев этот вопрос с повестки бюро РПК снял и заявил: “Вы НКВД нам не помогаете, а мешаете”» [27, арк. 58].

15 лютого 1935 р. (наступного дня після арешту Г. Г. Сарайлова) Л. В. Гаркуша виступив із лекцією на семінарі районної парторганізації, присвяченому боротьбі із троцькізмом. За свідченнями І. Д. Свириденко,

«в докладе он сказал Вопрос “кто кого” внутри страны разрешен окончательно и бесповоротно в пользу социализма, но вопрос “кто кого” на международной арене еще останется открытым. С его последней формулировкой аудитория не согласилась, и я в своем выступлении сказал, что вопрос кто кого на международной арене не разрешен, но разрешится в нашу пользу и привел ряд доводов в доказательство этого. На следующий день я доложил б/секретарю РПК Балышеву об этом случае... эта тема была вторично проработана. На семинаре с участием Балышева и понятие у всех сформировалось так, как я сформулировал» [27, арк. 5]. В політичних помилках на семінарі був звинувачений і Семен Корнійович Сахариленко (1902 р. н., с. Залізний міст, нині Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.). Після отримання в травні 1935 р. місцевими парторганізаціями директивного листа ЦК ВКП(б) почалася нова перевірка партійних документів, котра продовжувалася до кінця року. За її підсумками, на 10 жовтня 1935 р. в Глухівському районі із 300 перевірених комуністів було виключено 27 осіб. Також було затримано 57 партквитки і 19 карток для подальшої перевірки [47]. В числі виключених із партії були С. К. Сахариленко та Л. В. Гаркуша. С. К. Сахариленко перебував на посаді викладача політекономії в ГПІ і за сумісництвом викладача педагогіки в Глухівському педтехнікумі (ГПТ) із 1932 р., після закінчення Академії комуністичного виховання імені Н. Крупської в Москві, був членом партосередку ГПІ, а з 1934 р. – секретарем комісії по чистці партії [23, арк. 23, 23зв, 24]. У липні 1933 р. на засіданні партбюро ГПІ закликав до боротьби із класовим ворогом [14, арк. 80].

На початку 1930-х років представники інтелігенції виступали проти заходів радянського режиму, що кваліфікувалося каральними органами як антирадянська агітація і саботаж. Ю. Я. Рожков у 1932 р. виступив проти мобілізації студентів Корюківського робітфаку ГІСВ для проведення хлібозаготівлі [40, с. 188]. Ф. Д. Овчаренко, котрий був студентом ГПІ, згадував, що під час Голодомору 1932–1933 рр. Ю. Я. Рожков видав йому півтора пуди пшениці із фуражного запасу, врятувавши його батьків від голодної смерті [43, с. 45, 46]. Репресований С. Є. Мацелинський серед студентів мав необережність сказати, що в результаті колективізації і спричиненого голоду загинуло 3 млн осіб [28, арк. 54]. За свідченнями І. В. Бурика, про негативні наслідки колективізації і голод на селі висловлювався І. А. Кулак [32, арк. 160].

19 серпня 1935 р. відбулося засідання бюро Глухівського РПК, де був присутній С. К. Сахариленко. За результатами засідання ухвалили: *«1) Сахариленко за приховування від партії свого соцпоходження, контрреволюційно-троцькістську роботу з лав партії виключити, як двурушника-троцькіста. 2) Доручити нач. РВ НКВС тов. Вороніну перевести [так документи] слідство та притягнути Сахариленко до відповідальності» [23, арк. 25, 28].* Цього ж дня С. К. Сахариленко був заарештований. У ході обшуку в його квартирі, під час якого були присутні начальник Глухівської міліції Сайко і Л. В. Гаркуша, виявлені заборонені книги М. Бухаріна *«Финансовый капитал»*, *«О технической*

пропаганде и ее организации», Г. В. Плеханова «Библиотека Марксизма» і К. Каутського «Томас Мор и его учения» [23, арк. 5, 7].

Дружина обвинуваченого Катерина Василівна Борисова в 1956 році, звертаючись до голови комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР із заявою щодо реабілітації чоловіка, писала, що причиною арешту стала *«справка, направленная в органы МВД председателем Железно-Мостовского С/совета Захарченко А. Л. о том, что мой муж, Сахариленко С. К., якобы был кулаком»*. Вона повідомляла, що батько її колишнього чоловіка помер в 1933 р. [23, арк. 119] під час Голодомору. В кримінальній справі С. К. Сахариленко наявний лист від 21 вересня 1935 р. (через два дні після арешту педагога) за підписом співробітників НКВС Левченко [вірогідно, Іван Прокопійович] та П. І. Вороніна, котрі вели справу С. К. Сахариленко, начальнику райвідділу НКВС м. Семенівка (Новгород-Сіверський р-н Чернігівська обл.), в якому згадувалося про заяву на обвинуваченого від 24 лютого 1934 р. про його куркульське походження [23, арк. 21]. 22 серпня 1935 р. С. К. Сахариленко показав, що його батьки спочатку були бідні, сім'я багатодітною: п'ять братів (Олександр, Юхим, Семен, Іван і Дмитро), один помер до Першої світової війни, і троє сестер. Сім'я ходила по заробітках, а всі кошти батько вкладав у купівлю землі, якої до початку війни стало 18 га. Старші брати були на фронті Великої війни, служили в *«червоній»* армії. Сім'я втратила більшу частину землі під час земельного розподілення. С. К. Сахариленко був єдиний у сім'ї, хто отримав освіту. Інші неграмотні, або закінчили 1-2 класи в сільській школі. Під час колективізації двоє старших братів вступили в колгосп. Господарство батька було обкладене високими податками. За словам обвинуваченого, він *«слышал со слов моей племянницы [Наталія, 19 р.], живущей у меня 6 лет и бывшей прошлое лето в с. Железном мосте, в хозяйстве моего отца был продан амбар за неуплату с/х налога или хлебазаготовки (не знаю) в 1932 году»* [23, арк. 77зв, 78]. Старші брати Юхим (1898 р. н.) та Іван (1905 р. н.) під час війни 1941–1945 рр. були на фронті. Юхим був нагороджений кількома медалями [46].

На зборах 19 серпня 1935 р. С. К. Сахариленко звинуватили в тому, що в Академії комуністичного виховання ім. Н. Крупської в Москві він симпатизував опозиціонерам і, знаючи про *«контрреволюційну групу»* троцькістів, не вів з нею боротьби [23, арк. 25]. Згідно свідчень Андрія Григоровича Кравченко (15.10.1901 р. н., с. Орлівка, Холминський (нині Новгород-Сіверського) р-н Чернігівська обл.), *«о троцкистской деятельности Сахариленко стало известно только в 1935 году, во время обмена партдокументов, когда в бюро Глуховского РПК КП(б)У было прислано с прежнего места его работы (кажется из академии имени Крупской, где он учился) извещение о троцкистской принадлежности Сахариленко»* [30, арк. 47]. На засіданні 22 серпня 1935 р. декан фізмату ГПІ Іван Олексійович Мігдай (26.09.1905 р. н., с. Шаповалівка, Борзнянський р-н Чернігівська обл.) розповів про сварку С. К. Сахариленко із дружиною К. В. Борисовою, котра назвала того *«проклятым троцькістом»*. Пізніше він згадав про цей факт у свідченнях проти С. К. Сахариленко [23, арк. 34, 69, 72]. У подальшому

І. О. Мігдая критикували за те, що він невчасно сповістив партію про цей факт [10, арк. 115]. Згідно свідчень Пилипа Пилиповича Павлюченко (1899 р. н., с. Веселий Поділ, Семенівський р-н, Полтавська обл.), *«Сахариленко, Мигдай, Браверман и Левченко были тесно между собой связаны... я видел их отношения между собой»*. О. І. Мігдай *«был исключен из партии в связи с троцкизмом Сахариленко»* [30, арк. 26 зв]. А. А. Браверман працював асистентом на кафедрі діамату ГПІ в 1935–1936 рр. [39, с. 114], 23 серпня 1935 р. виступав із викриттям С. К. Сахариленко [23, арк. 43].

Слід звернути увагу на один факт. 17 липня 1934 р. вийшла постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У і обласної комісії чистки *«Про Глухівський дитячий будинок»*. У ній відмічалися масові неподобства в Глухівському дитбудинку. Матеріали передані в прокуратуру, щоб *«негайно притягнути до суворої відповідальності за карно недбайливе ставлення до стану глухівського дитбудинку колишнього і теперішнього зав. райнаросвіти – Шевченка і Мігдая»* та інших *«за зрив фінансування дитбудинку та бюрократичне ставлення його до цієї справи»*. С. К. Сахариленко доручили перевірку виконання цієї постанови [48]. 11-12 серпня 1934 р. виїзною сесією облсуду інспектор ВНО Шевченко був засуджений на 3 р., троє осіб – на 1 р. примусових робіт, а Мігдай – на 8 міс. [59]. С. К. Сахариленко показав, що І. О. Мігдай був також виключений із партії. Через два місяці покарання було зняте і районною комісією І. О. Мігдая поновили в партії [23, арк. 88, 88 зв]. С. К. Сахариленко, будучи секретарем комісії по чистці партії, міг сприяти такому рішенню. У жовтні 1935 р. І. О. Мігдай виїхав із м. Глухів. У листопаді 1941 р. мобілізований в армію в республіці німців Поволжя, Франкський р-н. Отримав кілька орденів і медалей [46]. У 1956 р. – вчитель в с. Шаповалівка [23, арк. 125].

І. О. Мігдай показав, що Л. В. Гаркуша, *«уезжая в отпуск на 1½ [месяца] оставил его [С. К. Сахариленко] своим заместителем. Очень часто и подолгу Сахариленко бывал у Гаркуши в кабинете, говорят, что Сахариленко очень часто и подолгу бывал у Гаркуши на квартире. Разом ходили в кино. На всяких вечерах очень часто танцевали вдвоем. С осени [1934 р.] Гаркуша и Сахариленко очень подрались, а потом установилась дружба. Кроме того, он дружил с Кравченко, тот также заходил к нему на квартиру»* [23, арк. 72]. Л. В. Гаркуша стверджував, що обвинувачений запізнювався на лекції, допускав політичні помилки, але *«пользовался неизменной защитой руководящей части института, парторганизации (Мигдай, Лопатень), а вся парторганизация института – 8 человек, и отдельных членов бюро РПК (Кравченко, Балышев). Ставя вопрос о Сахариленко, я всегда наталкивался на большую оппозицию и в парторганизации оставался в меньшинстве»*. Він *«поставил вопрос о Сахариленко на парторганизации сейчас же после своего приезда в Глухов (в сентябре 1934 г.) в связи со своим ознакомлением и выводами комиссии по чистке. В выводе Сахариленко обвинялся в защите националиста. ...т.т. Мигдай, Ермоленко и Лопатень мне*

заявили, что «ничего серьёзного нет». Сахариленко был оставлен в членах партии» [23, арк. 60].

Відбулося як мінімум два публічних виступи Л. В. Гаркуші (22 і 23 серпня 1935 р.) з викриттям С. К. Сахариленко. 22 серпня Л. В. Гаркуша закликав до підвищення революційної пильності: *«Мы должны особенно присмотреться к таким людям: Чайка, Луцюк, Гребин, Глуховцев, Мацелинский и др., не концентрируя внимания только на них»* [23, арк. 33]. Із них були репресовані С. Є. Мацелинський (21.08.1937 р., розстріл [28]), М. Х. Чайка (7.03.1938 р., розстріл [18]), П. Х. Гребін (11.03.1938 р., розстріл [31]). Б. М. Луцюк працював у ГПІ в 1935–1936 рр. [39, с. 129], виїхав в Мелітополь [32, арк. 146]. Цієї справою займалися інші співробітники НКВС. Серед її фігурантів колишній директор ГПТ І. Д. Лашнюков [32, арк. 101], котрий виїхав із Глухова в 1930 р., а в 1937 р. репресований по іншій справі [22; 53]. На засіданні бюро РПК 30 серпня 1935 р. за доповіддю М. М. Балишева Л. В. Гаркушу зняли з посади директора ГПІ і виключили з партії, а начальнику ГРВ НКВС [П. І. Вороніну] доручили *«розслідувати та притягнути до відповідальності»* [10, арк. 519]. Виступаючи 22 серпня 1935 року, Л. В. Гаркуша заявив, що *«когда утверждали характеристики на преподавателей социально-экономических дисциплин в РПК, Мешик не был согласен с той характеристикой Сахариленко, которую я предложил на другой же день»* [23, арк. 33]. У свідченнях проти М. М. Балишева Л. В. Гаркуша згадував, що запропонував завідувачу ВНО О. М. Мешіку подати в обком партії на С. К. Сахариленко негативну *«характеристику, которую я послал Наркомпросу на Сахариленко»*. З його слів, *«в 1935 году летом Сахариленко был освобожден от работы культпропа Райпарткопа в связи с наличием на него в РПК каких-то компрометирующих материалов. Сути этих материалов Балышев мне, несмотря на мою просьбу, не сказал. Знать мне необходимо было для решения вопроса о возможности оставления Сахариленко на работе в институте»*. Однак О. М. Мешик і М. М. Балишев відмовилися надіслати цю характеристику, *«обвиняя меня в желании якобы сведения личных счетов с Сахариленко. В обком КП(б)У Балышев о Сахариленко послал положительную характеристику, в которой не только не указал имевших место фактов протаскивания Сахариленко антипартийных троцкистских установок, а наоборот его характеризовал, как выдержанного стойкого большевика»* [26, арк. 91, 92].

Наявні матеріали дійсно наводять на думку, що Л. В. Гаркуша подав негативну характеристику на педагога виключно на підґрунті особистого конфлікту. Рішення про створення згаданої комісії бюро РК КП(б)У, котру очолював О. М. Мешик, було прийнято 17 січня 1935 р. Отже, Л. В. Гаркуша мав подати свою характеристику в кінці січня або на початку лютого, але не пізніше семінару 15 лютого. У подальшому, після примирення із С. К. Сахариленко, Л. В. Гаркуша навіть видав йому гарну довідку за роботу, але після виключення того із партії вирвав її з особової справи [10, арк. 115]. Згідно свідчень П. І. Вороніна 15 березня 1937 р.,

в розпорядженні НКВС вже були матеріали на С. К. Сахариленко як на троцькіста. Про це він сповістив М. М. Балишев, котрий цих матеріалів *«во внимание не принял и после беседы моей с ним рекомендовал Сахариленко культпропом райкома и в этой должности Сахариленко работал до снятия его обкомом партии. Балишев даже и после этого Сахариленко послал работать заведующим областными курсами партработников, находившимися в Глухове, и в этой должности он был в 1935 году арестован»* [27, арк. 58]. Майже ідентичні свідчення Л. В. Гаркуші від 26 березня 1937 р., згідно яким М. М. Балишев *«располагая о Сахариленко какими-то компрометирующими материалами (троцкистской его принадлежности, о чем я узнал после его ареста) все же его послал, после снятия с культпропа Райпарткома, на работу руководителя областных курсов экономических дисциплин в Глухове, где он работал до момента своего ареста»* [26, арк. 93].

Серед усіх свідків (окрім Л. В. Гаркуші та О. І. Мігдая, свідками були Христина Василівна Лопатень, 1902 р. н., с. Шибиринівка, Михайло-Коцюбинський (нині Чернігівський) р-н Чернігівська обл., Іван Васильович Бурик, 25.09.1905 р. н., с. Уланове Глухівський (нині Шосткінський) р-н Сумської обл., студенти Григорій Данилович Карпенко, 1905 р. н., с. Черторичи, колишній Глухівський р-н, Дар'я Феодосіївна Шалуха, 1903 р. н., с. Ярославець, Глухівський (нині Конотопський) р-н) лише І. В. Бурик показав в 1956 р. про застосування тиску до нього: *«на меня стали кричать, что я и моя работа зависит от них, т. е. работников НКВД. Я еще раз им сказал, что я фактов таких не знаю, в конце допроса мне дали протокол, чтобы я подписал, и я его подписал, не читая протокол»* [23, арк. 121 зв]. 21 квітня 1938 р. І. В. Бурик давав свідчення проти інших репресованих педагогів ГПІ [32, арк. 154]. До цього, 27 березня один із них, Д. А. Іваненко показав, що І. В. Бурик налаштований проти радянського ладу [31, арк. 74]. Під час допиту по цій справі в 1957 р. І. В. Бурик доповів, що його *«никуда не вызывали и не допрашивали. Однако, в отношении Кулака меня вызывали в НКВД, через год или через два после его ареста, и допрашивали о его работе в институте. Незаконных методов допроса в отношении меня не применялось»* [32, арк. 269 зв].

Інші свідки показали, що в НКВС не використовували до них незаконних методів і їм нічого невідомо про антирадянську діяльність С. К. Сахариленко, але не дали пояснень своїх попередніх свідчень, пославшись на погану пам'ять. Відсутність претензій з боку свідків до співробітників НКВС (за виключенням І. В. Бурика), їх ознайомлення із протоколом допиту вказують на те, що текст їхніх свідчень в 1935 р. був автентичний і не редагувався НКВС. Усі зазначені особи, а також студенти (Самоброд, З. М. Климовицька) займалися викриттям С. К. Сахариленко на партзборах [23, арк. 44, 45]. У грудні 1936 р. Самоброд і Карпенко, типові активісти, виступали на мітингу з приводу потоплення теплоходу *«Комсомол»*, що поставляв зброю в Іспанію. Вони заявляли про готовність до захисту батьківщині проти фашистів [4].

У пресі Самоброд розповідав про радісне життя при Сталіні [55]. Із викриттям обвинуваченого виступала Х. В. Лопатень [23, арк. 124], котру Ф. Д. Овчаренко згадував як одну «з найгірших і бездарніших викладачів» [43, с. 42], а в пресі її називали одним з «найкращих комуністів інституту», одна вона «була за виключення українських націоналістів Сиротюка і Шеремета [Сергій Юлійович [13, арк. 40]] із спілки наукових робітників» [41, с. 402]. На зборах парторганізації ГПІ 22 серпня 1935 р. Х. В. Лопатень викривала Миколу Корнійовича Самбура (8.10.1894 р. н. [39, с. 138]), а 23 серпня затвердили рішення «о снятии с работы руководителя педагогики Самбура» [23, арк. 30, 43]. Секретар ЦК ВЛКСМ [1] і студентка ГПІ Васильова, присутня на зборах, виступила в пресі, повторивши звинувачення Х. В. Лопатень [2].

4 листопада 1935 р. вийшла постанова по справі С. К. Сахариленко: «следствием материалов для привлечения Сахариленко С.К. к уголовной ответственности добыто недостаточно, но Сахариленко является социально опасным. Уголовное преследование в отношении Сахариленко С.К. по ст. 54-10 УК УССР – ПРЕКРАТИТЬ, одновременно возбудить ходатайство перед Особым Совещанием НКВД СССР о заключении его – Сахариленко в концлагерь» [23, арк. 27]. Постанову підписали замісник начальника управління НКВС УРСР по Чернігівській обл. Самійло Ізраїльович Самовський (1898 р. н., Катеринослав, нині м. Дніпро, Дніпропетровської обл.), начальник секретно-політичного відділу (СПВ) Авраам Мордухович Шепетін (1896 р. н., м. Луцьк, Волинська обл.) і оперуповноважений СПВ Іванов. Як зазначає В. Золотарьов, начальник чернігівського облвідділу НКВС М. М. Тимофеев разом із А. М. Шепетіним і С. І. Самовським в 1936 р. займалися активним викриттям «троцькістського підпілля» в Чернігівській області [37, с. 117]. 28 січня 1936 р. С. К. Сахариленко засуджений до 3 р. таборів, а в 1938 р. в заслання – до розстрілу [45]. Аналогічна доля спіткала Г. Г. Сарайлова, котрий 10 жовтня 1935 р. був засуджений до 3 р. таборів, а в 1937 р. – до розстрілу [21, арк. 129]. С. І. Самовський відомий фальсифікаціями слідчих справ, в 1955 р. був «уволен с должности зам. нач. УКР МГБ Дальневосточного военного округа по фактам, дискредитирующим высокое звание офицера», що не завадило йому отримувати «пенсію в КГБ при СМ Латвийской ССР» [29, арк. 87, 98]. Дожив до старості і помер у 79 р. [37, с. 436]. А. М. Шепетін і П. І. Воронін в 1937 р. були звільнені в запас. П. І. Шепетін в 1938 р. заарештований за порушення закону, повісився [36, с. 202], П. І. Воронін під час війни повернувся на роботу в каральні органи, нагороджений орденами і медалями [46].

Від С. К. Сахариленко вимагали дати свідчення проти знайомих йому троцькістів. Він назвав лише Г. Г. Сарайлова і К. О. Вакулєнко, котрі на той час були заарештовані. Стандартним підходом органів НКВС стало з'ясування близького кола спілкування обвинуваченого. 22 серпня 1935 р. С. К. Сахариленко показав, що найближче був знайомий із «Кравченко Андрей (ныне редактор газеты "Коллективист Глуховщины"), Севастьянов, Лопатень Христя, тогда и теперь

преподаватель института, Шнейдер Петр, бывший культпроп РИК, теперь умер от туберкулеза, Мигдай Иван, тогда он был студентом, а последние два года преподаватель техникума, Гаркуша Леонид, директор пединститута, Ермоленко Галя, теперь преподаватель института, парторг» [23, арк. 80, 86]. Г. Ермоленко в 1935 р. звільнена із роботи парторга ГПІ за зв'язок із С. К. Сахариленко [10, арк. 45]. 17 жовтня обвинувачений С. К. Сахариленко показав: «По приезде в гор. Глухов я встретил двух студентов из Семеновского района. Это Левченко Гавриил Павлович и Шостак Иван Наумович [26.01.1902 р. н., Шосткінський р-н Сумська обл. [46]], которые учились в пединституте / оба члены партии / ... Спустя некоторое время, приезжает из Шостки третий знакомый Кравченко Андрей / член партии / сейчас работает редактором глуховской газеты. Я с ним знаком с 1925 года. Познакомился с ним в Семеновке, он там работал учителем – был членом бюро РПК и выполнял должность культпропа» [23, арк. 87].

А. Г. Кравченко 11 жовтня 1936 р. давав свідчення в справі директора школи № 2 (м. Ромни) П. П. Павлюченко, звинуваченого у троцькізмі. Останній «являясь студентом Глуховского пединститута, он в 1933 году общался с активными троцкистами Сахариленко, Рожковым» і «Мигдаем, причем с последним Павлюченко общался и в 1935 г.» [30, арк. 2, 57]. За словами А. Г. Кравченко «о связи троцкиста Сахариленко с троцкистом Павлюченко я ничего не знаю, потому что я в 1932 году из института был переброшен на партработу в г. Шостку, а Павлюченко в 1932 году кончал институт. В конце 1933 году я вернулся вновь в Глуховский пединститут, Павлюченко там уже не было, а троцкист Сахариленко был преподавателем». З його слів, «близких отношений с Павлюченком Ф.Ф. я не имел до 1936 году, после того как я приехал в Ромны зав. агит. пунктом, я столкнулся с Павлюченко как с директором полной средней школы» [30, арк. 19, 45, 46]. Відомостей про арешт А. Г. Кравченко не виявлено. В 1938 р. він згадується як секретар роменського РК КП(б)У [33, арк. 130], в серпні 1939 р. призваний до армії, був на фронті, нагороджений медаллю [46].

Слід зазначити, що допитував А. Г. Кравченко особисто начальник роменського відділу НКВС Олександр Георгійович Зверев (27.09.1892 р. н., м. Нарва, Естонія) [30, арк.; 34, арк. 137], відомий використанням фізичних методів до обвинувачених. Згідно свідчень О. Т. Засуха 1958 р., «после моего заявления ко мне подошел сотрудник, вернее начальник роменского РО НКВД Зверев и схватил мою голову за волосы, ударил моей головой 3 или 4 раза по немецкому сейфу...» [24, арк. 7 зв]. Свідок М. М. Семенчик в 1957 р. показав, що його змусили підписати протокол із неправдивими свідченнями про антирадянську діяльність репресованого співробітника Роменського музею І. П. Галюна під фізичним впливом співробітників НКВС. Серед присутніх був О. Г. Зверев [19, арк. 213]. У справі П. П. Павлюченко О. Г. Зверев допитував двох свідків – А. Г. Кравченко і М. С. Рибальченко.

Обвинуваченого і ще двох свідків (Г. Г. Дорошенко і М. П. Подгурського) допитував П. І. Воронін. Завідуючий роменського ВНО М. П. Подгурський 13 вересня 1936 р. виступив із критикою П. П. Павлюченко на зборах парторганізації РВНО, на якій останній був виключений із партії і 3 жовтня заарештований [30, арк. 41]. 15 жовтня М. П. Подгурський давав свідчення проти П. П. Павлюченко, а через рік, 13 жовтня 1937 р., був заарештований як учасник антирадянської організації [20]. Директор школи № 3 (м. Ромни) Галина Григорівна Дорошенко (1908 р. н. с. Вороніж, Шосткінський р-н), дружина П. П. Павлюченко [30, арк. 38], була випускницею і членом партосередку ГПІ [13, арк. 99]. Ф. Д. Овчаренко згадує свого однокурсника Петра Чайку, уродженця с. Вороніж, котрого в 1932 р. відрахували з ГПІ *«як сина ворога народу-куркуля»*. Донесла на нього студентка історичного факультету Г. Дорошенко, донька *«збанкрутілого дворянина»*. Під час війни *«артилерист Чайка захищав Ленінград, вона перебувала в Ташкенті, а коли повернулася до Вороніжу, то зустріла Чайку, і як голова виборчої комісії до Ради, викреслила його зі списку виборців, позбавивши тим самим права радянського громадянина, фронтовика брати участь у виборах»* [43, с. 40].

Даючи свідчення в справі С. К. Сахариленко 3 листопада 1956 р., Л. В. Гаркуша стверджував, що працював в ГПІ *«с сентября 1934 года по январь 1936 года»* [23, арк. 122], тобто після звільнення з посади директора ГПІ ще п'ять місяців залишався штатним викладачем. Парторганізація ГПІ була оновлена і в жовтні 1935 р. складалася із 7 комуністів: двох педагогів (Х. В. Лопатень, тимчасово виконувала обов'язки директора ГПІ) та І. К. Бараннікова (в 1936 р. звільнений як троцькіст [12, арк. 45]), чотирьох студентів і нового парторга Анастасії Іванівни Денісової, яка із вересня 1935 р. за сумісництвом працювала заступником редактора газети *«Коллективіст Глухівщини»* [10, арк. 499]. Про діяльність Л. В. Гаркуші із вересня 1935 р. до його призначення в січні 1937 р. на посаду директора Сумського педінституту (СПІ) [53], відомо мало. До цього він працював в Ніжинському педінституті [15, арк. 103]. Там же із вересня 1936 р. по вересень 1937 р. асистентом української мови працював колишній викладач ГПІ М. Я. Алімов [34, арк. 24], котрий в 1935 р. співчував *«виключеному з партії білогвардійцю Гаркуші»* [10, арк. 116]. Однак в його справі Л. В. Гаркуша не згадується. В 1937 р. останній говорив, що він звертався до секретаря обкому партії, секретаря ЦК КП(б)У і начальника обласного відділу НКВС, але його ніхто не прийняв. Потім звернувся *«в редакцію газети «Комуніст», де я був прийнятий Трахтенбергом і Якубсоном, як обстоляли справи в редакції й хто приймає активну участь в моїй справі й писав статтю – я не знаю»* [7, арк. 49]. З моменту його звільнення і до публікації статті в газеті *«Комуніст»* (27 грудня 1935 р.) пройшло 5 місяців, а НКВС почали розробку справи М. М. Балишева ще в липні 1935 р. [27, арк. 38].

У пресі міститься дві статті по справі Л. В. Гаркуші – постанова від 30 серпня 1935 р. і стаття Васильової. У них згадується про службу Л. В. Гаркуші в *«білій»* армії і його *«тісний зв'язок з полковником*

Никифоровим та виконував його особисте доручення по службі, спільно із попами і жінками офіцерів приставляв на фронт денікінським офіцерам подарунки, пакунки із харчування та інше». Після зайняття Одеси більшовиками разом із кадетами Мікадзе та Враски Л. В. Гаркуша утік до Врангеля, на Кубані був заарештований «червоними», а «під час роботи в Глухівській парторганізації видавав себе за сина робітника, безпритульного, насправді ж він ніколи безпритульним не був, із дитинства він виховувався в приюті Романових, а далі в кадетському корпусі»; «контрабандою протаскував теорію контрреволюційного троцькізму, що питання “хто кого” на міжнародній арені ще не вирішено, зовсім не висвітлював слухачам значення перемоги соціалізму в нашій країні і вирішення питання “хто кого” на міжнародній арені. На зауваження слухачів про те, що це неправильне висвітлення, Гаркуша грубо обривав, вживаючи їх схоластиками, дуракам»; «не очищав інституту від класово-ворожих і націоналістичних елементів». Крім того, «своє перебування в партії Гаркуша використовував для кар’єристичних і шкурницьких цілей, ігнорував і затискував критику. Брутально поводився із студентами» [49]. Васильова писала, що Л. В. Гаркуша «по панські ставився до студентів і лекторів, обзиваючи їх неприпустимими брутальними словами: “ішак”, “злупий мальчик”, “бездарная шляпа”, “невежа” і т. д. Він не терпів критики і самокритики і всілякими способами намагався придушити їх. На ділову вимогу голови профкому Циганка Гаркуша вилаявся і під кінець сказав: “Я тебе завтра викину з інституту”. Був випадок, коли Гаркуша вилаяв у своєму кабінеті членів місцевому Корнієнка і Луцюка матерічною» [2]. У жовтні 1934 р. студенти ГПІ писали в газету про жахливе становище в гуртожитку і байдуже ставлення до цього Л. В. Гаркуші [44].

На момент виходу статті в «Комуністі», де М. М. Балишев та редактор газети «Коллективіст Глухівщини» Є. І. Капустін були звинувачені в «політичній неграмотності» [61], секретар РПК, згідно свідчень Омеляна Ігнатовича Березняка (18.07.1902 р. н., с. Усок, Ямпільський (нині Шосткінський) р-н Сумської обл.), перебував в Чернігові за викликом обкому КП(б)У. Після повернення в Глухів, М. М. Балишев зібрав частину членів бюро РПК, щоб з’ясувати хто був присутній на семінарі, де читав лекцію Л. В. Гаркуша, в якій неправильно висвітлював питання «Хто кого на міжнародній арені». Після цього викликав присутніх на семінарі до себе, а з’ясувавши, що насправді говорив Л. В. Гаркуша, запропонував їм написати заяви в Глухівський РПК, котрі були відправлені в чернігівський обком КП(б)У, а їх копії в редакцію «Комуніста». Після приїзду в Глухів 2-го секретаря Чернігівського обкому КП(б)У Володимира Захаровича Тодреса (1897–1959 р., с. Мошорине, Ново-Празький р-н, Дніпропетровська обл. (нині Знаменський р-н Кіровоградської обл.)) М. М. Балишева зняли із посади секретаря Глухівського РПК [27, арк. 2, 3]. За свідченнями В. Г. Кутового, В. З. Тодрес заявив «о неправильности исключения из партии

Гаркуши» [26, арк. 124 зв] і останнього поновили в партії. У квітні 1937 р. В. З. Тодрес був призначений 1-м секретарем Молдавського обкому КП(б)У, входив до складу трійки НКВС, 12 серпня 1937 р. був репресований і засуджений до 8 р. таборів [51, с. 10, 422]. Х. В. Лопатень, котра написала заяву, від своїх слів не відмовилася і на засіданні 23 січня 1936 р. заявила: «Я подала заявлення не тому, що я подхалимка, а я з подхалимами не уживалась. Я подала заявлення тому, що прочла записку в газеті «Коммунист» в тих строках, де формулювання про Гаркушу, я вважала неправильним» [11, арк. 8]. Після звільнення з ГПІ вона перейшла в РПК, де працював її чоловік, О. І. Березняк. В 1956 р. Х. В. Лопатень перебувала вже на пенсії, проживала в м. Чернігів [23, арк. 123]. О. І. Березняк, учасник партизанського руху на Чернігівщині, нагороджений кількома медалями [46]. Л. В. Гаркуша із 1937 до липня 1940 р. перебував на посаді директора СПІ, пізніше очолював кафедру марксизму-ленінізму Чернівецького державного університету [57], в червні 1941 – липні 1943 р. – лектор політвідділу 17-го корпусу 40-ї армії Воронезького фронту [46]. У 1944–1948 рр. – секретар Волинського обласного комітету КП(б)У із пропаганди, в квітні 1950 р. – лютому 1951 р. – на цій же посаді в Львівському обласному комітеті КП(б)У. У дисертації В. І. Старжеця згадується як Л. В. Гаркуша закликав до боротьби в політико-виховній та культурно-масовій роботі до боротьби із впливом українських націоналістів [54, с. 257]. У 1950 р. вийшла його стаття «Завдання істориків у боротьбі за викорчовування залишків ідеології українського буржуазного націоналізму» [5]. У лютому 1951 р. – серпні 1952 р. Л. В. Гаркуша згадується як замісник начальника управління по справам вищої школи при Раді Міністрів УРСР [16, арк. 139, 228; 17, арк. 373], в 1955–1956 рр. – як директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму при Київському державному університеті імені Т. Шевченка [3, с. 182], із 1956 р. [23, арк. 122] до 1962 р. [42] – завідувач кафедри філософії Київського медінституту (нині Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця).

Таким чином, ми на приведених прикладах спостерігаємо як проводилися політичні переслідування проти педагогічної інтелігенції і відбувалося викриття так званих «ворогів народу». Лише дослідивши всі наявні матеріали, можна повноцінно простежити поширення політичних репресій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Більше уваги жіночій молоді. *Коллективіст Глухівщини*. 1936 р., 1 січня.
2. Васильова. З притуплення революційної пильності скористовується ворог. *Коллективіст Глухівщини*. 1935 р., 3 жовтня.
3. Вергунов В. А. В. С. Костенко та його творча спадщина з «полтавським» наповненням на благо України (до 100-річчя від дня народження). *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 174–187.
4. Ворог буде битий. *Коллективіст Глухівщини*. 1936, 28 грудня.
5. Гаркуша Л. В. Завдання істориків у боротьбі за викорчовування залишків ідеології українського буржуазного націоналізму. *Наукові записки інституту історії України АН УРСР*. Київ, 1950. Т. 3. С. 96–111.

6. Глухівський педінститут не підготовлений до нового навчального року. *Колективіст Глухівщини*. 1934, 14 серпня.
7. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО); ф. п-1, оп. 1, спр. 57
8. ДАСО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 46.
9. ДАСО. Ф. П-39. Оп. 1. Спр. 358.
10. ДАСО. Ф. П-39. Оп. 1. Спр. 383.
11. ДАСО. Ф. П-39. Оп. 1. Спр. 399.
12. ДАСО. Ф. П-39. Оп. 1. Спр. 411.
13. ДАСО. Ф. П-352. Оп. 1. Спр. 5.
14. ДАСО. Ф. П-352. Оп. 1. Спр. 9.
15. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 268.
16. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 63.
17. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 81.
18. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 347.
19. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 598.
20. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 660.
21. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 817.
22. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 818.
23. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 907.
24. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 55.
25. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 99.
26. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 332.
27. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 333.
28. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 447.
29. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 467.
30. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 707.
31. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 76.
32. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 163.
33. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1045.
34. ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 4085.
35. Доповідь голови райкомісії чистки партії тов. Соловйова. *Колективіст Глухівщини*. 1934, 18 серпня.
36. Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2 (48). С. 156–218.
37. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі, 1919–1941 рр. Харків: Фоліо. 2003. 477 с.
38. Именной список потерь на фронтах в личном составе Рабоче-Крестьянской Красной армии за время гражданской войны. Б/м. Управление устройства и службы войск Г.У.Р.К.К.А, 1926 г. 629 с.
39. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженко, 1924–1941 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 112–147.
40. Мошик І. В. Глухівський педінститут у 1920-ті – 1940-ві роки. *Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал*. 2019. Вип. VII. С. 180–210.
41. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 401–406.
42. Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. Історія кафедри філософії, біоетики та історії медицини. URL: <https://nmuofficial.com/zagalni-vidomosti/kafedri/kafedra-philosophy-bioethics-and-history-of-medicine/istoriya-kafedry/>.
43. Овчаренко Ф. Д. Спогади / укл. В. Г. Буткевич. К.: Оріяни, 2000. 456 с.
44. Оточити увагою, піклування червоне студентство. *Колективіст Глухівщини*. 1934, 20 жовтня.

45. Открытый список. Сахариленко Семен Корнеевич (1902). URL: [https://ru.openlist.wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1902\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1902)).
46. Память народа. URL: <https://pamyat-naroda.ru>.
47. Перевірка партійних документів наближається до кінця. *Коллективіст Глухівщини*. 1935, 20 жовтня.
48. Про глухівський дитячий будинок. *Коллективіст Глухівщини*. 1934, 26 липня.
49. Про класового ворога, виявленого під час перевірки партдокументів, Гаркушу Л. Г. *Коллективіст Глухівщини*. 1935 р., 2 листопада.
50. Постановление ЦК и ЦКК ВКП(б) о чистке партии. *Правда*. 1933, 29 квітня.
51. Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко та ін. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. Кн. 8. 600 с.
52. Сайт историка С. В. Волкова. URL: <https://cutt.ly/hxmnsS7>.
53. Семешин Е. В. «Великий терор» в місті Суми. Початок масових репресій. Сумські історико-краєзнавчі студії. *Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 28 жовтня 2021 р.)*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 407–425.
54. Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) / дис. ... к-та істор. наук. Рівненського держ. гуманіт. уні-ту. Рівне, 2019. 257 с.
55. Студент Самоброд. Радісно жити в сталінську епоху. *Коллективіст Глухівщини*. 1936, 9 грудня.
56. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 1999. Т. 3. 1008 с.
57. Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940–1955 рр. *Історична панорама: Наук. збір.* Чернівці: Вид. ЧНУ ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. Вип. 4. С. 163–176.
58. Чого мовчить прокуратура. *Коллективіст Глухівщини*. 1935 р., 6 вересня.
59. Шефство профспілок доможемося зразкової постави роботи дитбудинку. *Коллективіст Глухівщини*. 1934, 14 серпня.
60. Швидше перебудуватися. *Комуніст*. 1937, 26 травня.
61. Як у Глухові розв'язали питання "Хто кого". *Комуніст*. 1935, 27 грудня.

Петрова Світлана Вікторівна

студентка 031 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА В СЕЛІ МИРОПІЛЛЯ У ДОКУМЕНТАХ, ПЕРСОНАЛІЯХ І ЛИСТАХ: ПОДІЇ ТА ЕМОЦІЇ

22 червня 1941 року одна з жажливих сторінок Другої Світової Війни – Німецько-Радянська війна. Ще до початку агресії у планах нацистів передбачалося завоювання України, присвоєння її багатств, знищення українського народу. Село Миропілля Сумської області в роки Німецько-Радянської війни зазнало ярма на шиї кожного його жителя. Тож автор ставить перед собою мету пояснити специфіку німецького управління на території Сумщини на прикладі села Миропілля, сформулювати твердження, як в населеному пункті розгорталися військові операції, визначити за допомогою листів становище жителів села на фронті і поза фронтом.

Більшість миропільчан пішла на фронт. Ті, хто залишився, по-ударному працювали в колгоспах і промислових артілях. Багатий урожай був зібраний вчасно. Із наближенням фронту частина населення виїхала в глиб СРСР. У Чигольський район Воронежської області евакуювали тракторний парк МТС. На колгоспних полях Росії самовідданою працею наближали перемогу над ворогом миропільські механізатори Т. Ф. Соляпик, О. П. Патютко, Н. І. Самбурова та інші. Сотні жителів Миропілля працювали на спорудженні протитанкових укріплень. Для підпільної роботи у ворожому тилу й для організації партизанського руху райком партії залишив групу комуністів і комсомольців [9, с. 386].

У середині жовтня 1941 року під натиском переважаючих сил гітлерівців на лівий берег Псла в районі Миропілля переправилися підрозділи 293-ї стрілецької дивізії і продовжували вести ар'єргардні бої з окупантами. 19 жовтня фашистські війська увірвалися у село і перетворили його на місце кривавих розправ над трудящими району. 119 чоловік були повішені під аркою на центральній площі, понад 200 чоловік гітлерівці розстріляли, 14 – вкинули живими під лід Псла, вивезли на каторгу 159 чоловік. Майже 17 місяців німці «хазяйнували» в селі. Вивозилися до Німеччини приватне і державне майно, худоба колгоспників. Населення обкладали численними податками [1, арк. 120–121].

Два роки тривав окупаційний режим у Сумській області та власне Миропіллі; лише 19 вересня 1943 року було звільнено останній населений пункт у краю. Після вторгнення на територію Сумщини гітлерівці розпочали реалізацію своїх планів, згідно з якими передбачалося впровадження тут нового територіального поділу, адміністративного устрою та організації влади. Сумська область була включена окупантами до так званої військової зони, яка повністю перебувала під контролем німецького командування. Це визначалося близькістю фронту, а також тим, що Сумщина була охоплена полум'ям партизанської війни. На захопленій території діяв німецький окупаційний апарат, якому допомагали створені органи місцевого управління. Округами керували районні комісари, управління великих міст очолювали міські комісари, а невеликі – місцеві комісари. Зі звернення німецького командування до українського населення: *«Німецька армія звільнила Україну. Контрольні функції виконуватиме німецьке командування, хоча вся влада належить народу України. Вищий контроль адміністративних установ здійснюватиметься німецькими установами. Від українців потрібно проявляти трудову активність»*. На початку 1942 року було створено господарський банк у Сумах шляхом злиття всіх існуючих у Сумській області банків [4, с. 312–313].

Кожен переживав свою трагедію в ці складні роки. Так, Суріна Софія Терентіївна (1921 р. н.) у своїх спогадах розповідає: *«В серпні місяці я ночувала в своєї подруги. Через відкрите вікно в 6 годин ранку я почула, що миропільчан відсилають в Німеччину на роботу»*. Така сама доля спіткала і неї. Проте їй більше пощастило за інших забраних односельчан, – дівчина потрапила на хутір, де було 25 дворів і там на

неї чекала важка праця, але вона хоча б отримала можливість жити, та й хазяїн ставився до неї непогано. У 1944 році Софія Терентіївна отримала можливість повернутися до рідного села, де на неї чекали батьки [8].

Майже кожен чоловік був у лавах радянської армії, а коли вдавалася вільна хвилина писав листа рідним і близьким. Одним з них був Моллер О. С., який писав він своїй матері Моллер Мотроні Кіндратівні наступне: *«Здравствуй Мама, спешу сообщить о своём полном здравии и благополучии. Сегодня был радостный день, тем что мы чествовали командиров и бойцов своей части, отличившихся на фронте борьбы с немецкими оккупантами и получивши за это правительственные награды – медали...»* [6].

Ще одним учасником кровопролитної війни був Халабурда Юрій Іванович. Свій лист він також адресував найріднішій людині – матері, Халабурді Серафимі Анатолівні. В його листі описується інший аспект життя солдата – обмундирування: *«Здравствуй дорогая мамаша разрешите передать вам свой пламенный красноармейский привет. Мама я хочу вам описать нащёт своей жизни. Жизнь моя хорошая, ну и на фронте мне неплохо. Кормлят хорошо три раза в день обмундирование выдали теплое куфайку брюки ватни шапку шинель і валянки, і по две пары рукавичек, так что зима нам не страшна...»* Цей лист показує, перш за все, ступінь зросійщення радянського солдата, проте рідне українське коріння проявляється в окремих словах і найголовніше підписі листа – П. П. 48870 Халабурда Юрій написаного українською [7].

Радянські патріоти піднімалися на боротьбу з ненависним ворогом. У навколишніх лісах діяла партизанська група, створена Миропільським райкомом партії. Керував нею М. Я. Рижов. До групи входили комуністи Ф. М. Крамарепко, М. П. Миронченко, І. Х. Абліцов та інші. У нерівному бою, що відбувся в листопаді 1941 року, група зазнала значних втрат, але боротьби не припинила [4, с. 312–313].

Дії партизанів і підпільників активізувалися наприкінці 1942 року. На території Миропільського району сформувався партизанський загін ім. Сталіна, командиром якого був В. А. Литвиненко, а комісаром – М. М. Гончаренко. Народні месники громили гарнізони ворога, нищили його комунікації. Для керівництва молодіжними підпільними організаціями, що діяли в районі, комсомольська організація партизанського з'єднання М. І. Наумова допомогла створити Миропільський підпільний райком ЛКСМУ. Комсомолки Настя й Марія Петренки потайно слухали передачі Радінформбюро, розповідали про становище на фронтах, розповсюджували листівки. На початку березня 1943 року фронт наблизився до Миропілля. Тікаючи, німці спалили 336 хат жителів села. Людей, що вибігали з палаючих хат, гітлерівці кидали у вогонь [5, с. 17].

З березня 1943 року, коли в село вступили частини 232-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора І. І. Улитіна. В боях за Миропілля поліг 181 радянський воїн, серед них більшість українців, росіяни М. С. Павлов, П. Л. Горбунов, азербайджанець П. Р. Камбаров

та інші. Поховані вони в трьох братських могилах. На їхню честь жителі села встановили три пам'ятники. Участь у Німецько-радянській війні взяли 1423 жителі села. Із них 506 загинули, 589 осіб нагороджено орденами й медалями. Рядовий П. М. Ковтун удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Під час форсування Дніпра він у числі перших переправився на правий берег річки. Коли поранило командира підрозділу, Ковтун узяв на себе командування. Три доби бійці під його орудою утримували важливий плацдарм. Вони відбили 17 атак, знищили 2 роти противника, захопили 2 міномети і 3 кулемети [3, с. 680].

У березні-вересні 1943 р. у Миропіллі розміщувалися обласні радянські органи влади. Друкувалася газета Сумського обкому КП(б)У «Більшовицька зброя». Одна зі статей, автором якої є лейтенант С. Багайдаров, розповідає нам про мужніх дівчат-медсестер: *«Після того як Червона армія звільнила Миропілля від німецьких окупантів група дівчат комсомолок в кількості 9 чоловік добровільно пішли в Червону армію. Всі вони хоробро захищають нашу батьківщину. Любов'ю й шануванням серед бійців користуються комсомолки-санітарки Марія Підлісна і Люба Малецька. Врятовуючи життя відважних захисників батьківщини, вони не бояться ні пуль, ні снарядів. В жорстокому бою за начелений пункт відважні дівчата находились серед наступаючих. Вони винесли спід вогню 38 поранених бійців і командирів»* [2, с. 2].

Нацистська влада в 1941–1943 рр. залишила слід на кожному жителю Миропілля. Її наслідки ще довго псували економічне та соціальне становище села. Багато людей поклало своє життя задля свободи Батьківщини; вони увійшли на сторінки історії героями. Німецько-радянська війна і Друга світова війна в цілому зламали багато життів, надій і мрій. Проте, кожен солдат, ті, кого забрали працювати до Німеччини, ті, хто чекав перших вдома хотів лише миру і просто жити. Це актуально на сьогодні та будь-який час існування людини, бо знаючи деталі цієї масштабної історичної події ми повинні не допустити її повторення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів УСБУ в Сумській області. Спр. П-13723. 231 арк.
2. Багайдаров С. Безстрашні санітарки. *Більшовицька зброя*. 1943, 9 квітня.
3. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь Т. 1 / Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. М.: Воениздат, 1987. 911 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирев П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підпригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д., Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
5. Мананенков А. Л., Горелик Е. П., Маркова А. Ф. Командный состав партизанских формирований в период Великой Отечественной Войны. М., 1983. 20 с.
6. Миропільський краєзнавчий музей при ЦДЮТ: лист Моллера О. С. Моллер Софії Кіндратівні.
7. Миропільський краєзнавчий музей при ЦДЮТ: лист Халабурди Юрія Івановича Халабурді Серафимі Анатолівні.

8. Миропільський краєзнавчий музей при ЦДЮТ: спогади Суріної Софії Терентіївни.
9. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сб. док. и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР, Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины. Филиал ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Парт. арх. Сумского обкома Компартии Украины, Гос. арх. Сумской обл.; Сост. Л.Г. Довжинец и др. К.: Наукова думка, 1988. 443 с.

Сосновський Дмитро Юрійович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ МІСТА БІЛОПІЛЛЯ У ПЕРІОД НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Духовність міста Білопілля відіграло вельми важливу роль в житті «предків Виру», що відбилосся в збережених згадках про становище православної церкви, чисельність пастви, масштабність архітектури й багатства ікон XV–XVII ст. Поширення комуністичної системи, знищення церковної атрибутики в 1930-х роках перервала історію окремих святих місць Білопілля. Нарешті, нацистська окупація змінила певні риси буття місцевого населення.

Станом на 1941–1943 рр., Білопілля нараховувало чотири храми. Традиційні обряди, акафісти, общинні ранкові читання, літургії або ж таїнства застерігали гітлерівців звертати увагу на самотність церковних общин. З встановленням комендантського часу перебування поза власною оселею вночі заборонялося. Через це вечірні молитви частково відкладалися на майбутній час.

У жовтні 1941 р. німецькій владі було подане клопотання про дозвіл богослужіння у приміщенні церкви Олександра Невського (пізніше клуб «Космос», вул. Клубна). У результаті, обидві сторони дійшли до компромісу й служба відбувалася в цьому місці до червня 1944 р. Німецьке командування добре розуміло значимість даної церкви для демонстрації свого статусу «визволителів». Адже, 10 червня 1940 року місцевим радянським керівництвом, церкву було закрито. Пізніше, її споруду було передано фабрично-заводському училищу. Храм, незважаючи на протести громади, було перетворено на клуб [5, с. 45].

За спогадами сучасників, прихожани, свідомо відстоювали межі свого міста, що колосально зменшило потік віруючих до храмів Білопілля. Архієпископ Іларіон (Прохоров Микола Іванович) у 1940-х роках був священником у м. Білопілля, Сумської області. Існує думка, що доля святого отця в період окупації могла обернутися муками в стінах в'язниці. Натомість Іларіона було понижено в ранзі, за що останній й отримав згоду на продовження церковного життя. Також відомо, що у 1945 р., М. І. Прохорова нагородили медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [3, с. 98].

У довоєнний час Петропавлівська церква зазнала ганебного становища. З приходом націонал-соціалістів, парафіяни та ченці храму приступили до його налагодження. Цікавим фактом є те, що в якості

дзвонів використовували пусті кисневі балони, оскільки начиння церкви до війни було розібрано чи розбите [3].

Період окупації став часом відновлення й життя обителів. Більшовицька релігійна політика стимулювала ченців будувати окремі келії, які слугували укриттям від «*войовничого атеїзму*» понад двадцять років. Зібравши необхідні церковні приналежності, монахи в час евакуації військ РСЧА й наступу німців попрямували до Петропавлівської церкви, яка на той час була дієвою, для блага народу [1].

За приблизними підрахунками, Білопільський район (включно з самим містом) втратив 14325 мешканців [2, с. 7]. Спираючись на середній показник віруючих В. Б. Жиромской 1937 року, із них приблизно до 10 тис. віруючих.

На превеликий жаль, вивчення життя церков під час окупаційного періоду 1941–1943р. у вітчизняній історичній науці є надто мізерним. Зазвичай, сучасники або ж нинішні «*діти війни*» лише мають згадки про ходіння на церковну службу, духовні традиції, архітектуру храмових споруд. Але це не дає змогу поки що чітко виокремити конфесійне життя святих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білопільські таємниці: де знаходиться загадкова келія? *Соціальне телебачення Сумщини*. URL: <https://sts.sumy.ua/society/bilopilski-tayemnytsi-de-znahodytsya-zagadkova-keliya.html> (дата звернення: 23.04.2019).
2. Білопільщина. Краєзнавчий нарис. Суми: Видавництво «Слобожанщина», 2001. 32 с.
3. Було – стало: як змінилося Білопільля протягом років. *Білопільля.City*: веб-сайт. URL: <https://bilopillia.city/articles/232102/bulo-stalo-yak-zminilosya-bilopillya-protyagom-rokiv> (дата звернення: 24.08.2022).
4. Воробьева Н. В. Священно- и церковнослужители-фронтовики Омской и Тюменской епархии. *Религия и общество: 2022 год*: материалы Сборник научных статей XVI Международной научно-практической конференции 22 апреля. 2022 г. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2022. С. 98–101.
5. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог знищених святинь / О. М. Корнієнко. Суми: ПП «Нікорнов В. І.», 2009. 368 с.

Токаренко Наталія Ігорівна

студентка II курсу спеціальності «Журналістика», Відокремлений структурний підрозділ «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»

Мельникова Інна Вікторівна

викладач географії, Відокремлений структурний підрозділ «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»

КРАЄЗНАВЧІ СТЕЖКИ МАЛОГО ВИСТОРОПА

Малий Вистороп – село в Україні, у Лебединській міській громаді Сумського району Сумської області. Населення становить 1443 осіб. До 2020 р. орган місцевого самоврядування – Маловисторопська сільська рада. Знаходиться на березі річки Легань. Нижче за течією, на відстані 1,5 км розташоване село Великий Вистороп. На річці кілька загат. Поруч проходить залізниця, станція Вистороп за 1,5 км. Перша писемна згадка про село належить до 1695 року [1].

Цей населений пункт дуже гарний і багатий на видатних людей. Рай для істориків, бо ж тут є на що подивитися, цікаво буде і звичайним людям, адже це історія рідного краю. Отож, сьогодні хочу повести читачів стежками свого рідного села, хоч екскурсія буде і віртуальною, але обіцяю, буде цікаво.

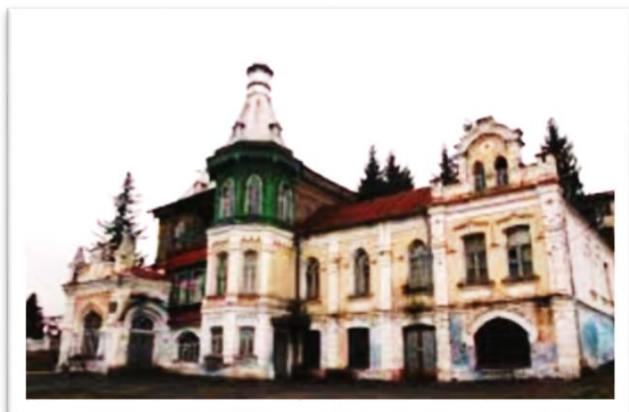

Рис.1. Будинок управителя Романівського цукрового заводу, головний фасад

У другій половині XIX ст. життя більшості жителів села було пов'язане із цукровим виробництвом (рис. 1). Тут будується Харківсько-Романівський цукровий завод, перша продукція якого була випущена в 1845 році. У 1895 році до заводу була прокладена ширококолійна залізнична гілка від лінії

Боромля – Лебединська, місце проходження якої можна прослідкувати на супутникових картах, або безпосередньо на місці [1].

Справжня перлина Слобожанщини. Це незвичайний казковий будинок, частина якого побудована з дерева, а частина з цегли. Його об'єми з різноманітними баштами і шатровим дахом створюють романтичний образ райського куточка, який головним фасадом звернений у бік пониження рельєфу до заплави річки Легань. Прилегла до будинку територія створює гармонійну композицію з підпірними стінками, металевими структурними ґратами для витких в літню пору рослин і затишною альтанкою у мавританському стилі з великим куполом [1].

Також є Михайлівська церква, яка була побудована, ще до Другої Світової війни (рис. 2). За розповідями очевидців будували церкву всім селом, кожен допомагав чим тільки міг, мабуть через спільну людську працю вона пережила бомбардування німецьких фашистів, вірою і правдою служить і сьогодні. І хоча споруда нині перебуває в аварійному стані, утім, кожне свято збирає безліч прихожан, бо віра – понад усе, особливо у наш час.

Рис 2. Михайлівська церква

Також, у селі є ВСП «Маловисторопський фаховий коледж» імені П. С. Рибалка СНАУ (рис. 3). Історія становлення цього закладу є вельми тернистою. Навчальний заклад як сільсько-господарську школу засновано в 1929 році за рішенням Міністерства сільського господарства.

Рис. 3. Головний корпус навчального закладу в 1929-1972 роках

Перші фахівці, яких в той час готували, були агрономи і садівники. У 1932 році сільсько-господарська школа була реорганізована в сільсько-господарський технікум, з двома відділеннями агрономічним та зоотехнічним, а в 1963 році було відкрите відділення ветеринарної медицини. У 2001 році розпочалася підготовка бухгалтерів.

Сучасний зовнішній і внутрішній вигляд навчального закладу модернізовано [1].

Маловисторопський державний аграрний технікум ім. П. С. Рибалка ввійшов, як структурний підрозділ, до Сумського національного аграрного університету і отримав власну назву – Маловисторопський технікум Сумського національного аграрного університету. У 2004 році навчальний заклад перейменовано у Маловисторопський коледж Сумського національного аграрного університету (рис. 4).

Рис. 4. Сучасний вигляд ВСП «Маловисторопський фаховий коледж» СНАУ

Коледж є закладом вищої освіти державної форми власності I-го рівню акредитації. За період свого існування тут підготовлено біля 18000 фахівців з агрономії, зоотехнії, ведення фермерського господарства, ветеринарної медицини, технології виробництва і переробки продукції тваринництва, бухгалтерського обліку [1].

У 1966 році рішенням Міністерства сільського господарства УРСР навчальний заклад було розширено за рахунок місцевого колгоспу, через два роки технікум і учгосп реорганізовано в радгосп-технікум, якому було присвоєно ім'я видатного земляка, уродженця с. Малий Вистороп, маршала бронетанкових військ, двічі Героя Радянського Союзу Павла Семеновича Рибалка. Такій формі навчального закладу судилося проіснувати майже 29 років [2].

Павло Семенович Рибалко (рис. 5) народився (23 жовтня) 4 листопада 1894 року в селі Малий Вистороп Харківської губернії (сучасна назва – село Малий Вистороп), в сім'ї заводського робітника.

Павло Семенович рано почав працювати, в 13 років вже ходив у зміни на цукровий завод, одночасно вчився в недільній школі. У 1914 році його призвали в армію; під час Першої світової війни він потрапив на

Рис. 5. П.С. Рибалко під час служби в армії

Сучасна експозиція в музеї виконана в 1984 році. Будівля музею є історичною пам'яткою. Це колишній маєток Романівського цукрового заводу, який було збудовано у 1870 році [2].

Висторопська земля виростила і вельмишановного Яценко Бориса Павловича, доктора географічних наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, економіста-географа, сходознавця. Народився 1 січня 1942 року в селі Малий Вистороп Сумської області (рис. 7).

Рис. 7. Доктор географічних наук, професор Б.П. Яценко, уродженець Малого Висторопа

фронт рядовим. Так почалася військова кар'єра Рибалко. З приходом радянської влади Рибалко вже в лавах Червоної Армії боровся з німецькими військами на території України. У 1918 році він став помічником командира партизанського загону [2].

Також, на базі навчального закладу є музей Павла Семеновича Рибалка, який, на жаль, постраждав під час окупації російською армією – було викрадено порт сигар маршала, який був у єдиному екземплярі (рис. 6).

Музей був створений у 1954 році.

Рис. 6. Фасад будівлі музею П.С. Рибалка

Закінчив у 1963 році Східний факультет Ленінградського університету зі спеціальності «сходознавець-філолог (японознавець)». У 1967 році закінчив аспірантуру географічного факультету того самого університету, дисертація «Північні райони Японії». З 1968 року молодший науковий співробітник науково-організаційного відділу Всесоюзного інституту рослинництва імені М. Вавилова [3].

У Київському університеті працює з 1970 року старшим викладачем, з 1976 доцентом кафедри економічної географії, з 1991 року завідувач новоствореної кафедри країнознавства та туризму. Докторська дисертація «Структура господарства Японії»

(2001). З 1992 року за сумісництвом працював провідним науковим співробітником відділу Сучасного Сходу Інституту сходознавства НАН України.

З 1992 року обіймає посаду віце-президента товариства «Україна–Японія». Один із засновників наукового товариства «Академія туризму України». Нагороджений почесними грамотами Міністерства освіти і науки та Міністерства економіки України, знаком «Почесний працівник туризму України» (2002), грамотою Верховної Ради України (2009), «Орден Вранішнього Сонця» III ступеня (2012), грамота міністерства закордонних справ Японії (2012) [3].

Таким, чином, Малий Вистороп – унікальне місце, тут живуть чудові люди, бо земля, яка вас виплекала, обов'язково віддячить. Частими гостями є випускники коледжу та меценати, всім надзвичайно цікаво познайомитися з історичною спадщиною, екскурсії, які проводить внучатий племінник П. С. Рибалка завжди наповнені змістом. Бережімо історію нашої країни, бо хто як не ми, буде її зберігати та розповідати нащадкам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Маловисторопський коледж імені П. С. Рибалка Сумського національного аграрного університету: історія (1929–2013) в фактах, документах та спогадах від Володимира Ткаченка, друге видання, 2014 рік. URL: https://www.agrocollege.sumy.ua/phocadownload/History_MKSNAU_06_2014.pdf
2. Проект «Альманах визначних подій»: Павло Рибалко URL: <https://calendate.com.ua/person/2625>.
3. Яценко Борис Павлович. URL: https://www.wiki.uk-ua.nina.az/Яценко_Борис_Павлович.html.

СЕКЦІЯ 5 ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Гриценко Андрій Петрович

*завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка,
доктор педагогічних наук*

ЗНАЧЕННЯ ГЛУХІВСЬКОЇ ШКОЛИ СПІВУ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ МУЗИКИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (ДО 280-РІЧЧЯ ПЕРЕБУВАННЯ У ШКОЛІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ)

Глухів XVIII століття, як столичне місто Лівобережної України – Гетьманщини, відіграло певну роль і в становленні таланту та розвитку творчості українського генія – Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Він найбільш відомий серед науковців та в суспільстві, перш за все, як український філософ-містик, богослов та поет. Однак, саме в Глухівській співацькій школі він утвердив себе в 19-річному віці, як талановитий та перспективний співак.

Питання функціонування Глухівської школи співу та інструментальної музики у XVIII ст. та творчості її видатних випускників в контексті розвою національної професійної освіти та вітчизняної музичної культури доби Гетьманщини й, зокрема, Глухова, досліджували вчені І. Бермес, В. Белашов, О. Васюта, Л. Горенко, В. Заїка, О. Заїка, В. Іванов, К. Майбурова, В. Мудрик, Г. Локощенко, А. Ольховський, Г. Самойленко, С. Самойленко та ін.

Утім, не дивлячись на, здавалось, ґрунтовне вивчення даної наукової проблеми, серед дослідників і досі немає єдиної думки, щодо трактування статусу цієї установи: заклад освіти, професійна музична установа чи аматорська розвага українських старшин на вимогу царського двору. А, від так, ще не сформовано консолідованої позиції в науці щодо впливу означеної установи на подальший розвиток та творчість Григорія Савича Сковороди.

Завдяки підтримці розвитку господарського життя та культури Лівобережної України під час гетьманування Данила Апостола в 1727–1734 роках, Глухів, до того ж, стає й центром розвитку українського національного мистецтва. В умовах зростаючої потреби в наборі та підготовці співаків для Придворної імператорської капели та царського двору Романових актуальною стала потреба відкриття повноцінного освітнього закладу для підготовки здібних співаків замість короткочасних курсів з професійної підготовки. Результатом такої діяльності гетьмана стало рішення в 1729 році малолітнього імператора Петра II Олексійовича (1715–1730) про створення у Глухові співацької школи. Вона мала готувати співаків для Придворної імператорської капели та царського двору.

В результаті поступових організаційних дій, наступного року цей заклад освіти таки розпочав свою діяльність. За розпорядженням

Д. Апостола в полках Лівобережної Гетьманщини з 1729 року починають набирати талановитих (як дорослих, так і малих) співаків для їх навчання у Глухові [11, с. 257]. Згідно з даними Генеральної військової канцелярії вже у березні 1730 р. до столиці імперії у супроводі козака Якова Лобуса було відправлено 11 здібних півчих, яких підготували у Глухівській співацькій школі під контролем бурмістра і знавця співацького мистецтва Н. Шолупіні. Серед них відомо імена басистів Миколи та Григорія, тенорів Гната та Григорія, а також сімох хлопчиків [7, с. 33].

Очевидно, на першому етапі функціонування Глухівської співацькою школи домінував старий принцип підбору зі всіх лівобережних полків здібних хлопчиків-співаків у Глухові з подальшим їх відправленням до Санкт-Петербурга. Утім, поступово, протягом початку 1730-х років зростає роль їх професійної підготовки у Глухові.

Про початок функціонування школи в Глухові свідчить указ Колегії іноземних справ від 24 серпня 1730 р. Певний час, школа мала проблеми з професійними викладачами, тому з першими двадцятьма вихованцями співом займався лише один регент, *«который бы в(ъ) пении четвероголосномъ и партесномъ был(ъ) совершенно искусень, в(ъ) которую набирать со всей Малороссіи ис(ъ) церковниковъ и съ другихъ козачихъ и мещанскихъ детей; и содержатъ всегда въ той школе од(ъ) двадцати человекъ, а при томъ сыскать искусныхъ мастеровъ из(ъ) иностранныхъ и малороссіянь и оныхъ учениковъ обучать и струнной музыки»* [1, с. 169; 21, с. 8].

Відомо з *«Діаріуша або Щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка»*, що в січні 1732 року гетьман Данило Апостол утримував оркестрову та вокальну капели (*«певчим гетьманским дано 50 коп.»*), а у квітні того ж року виступали гобоїсти, яким *«дано 12 коп.»* [22]. Достеменно не відомо, чи це утримання співацької школи, чи оркестру в садибі гетьмана та козацької старшини. Зокрема, вчений В. Мудрик, наполягає на другому варіанті [17].

Ми, в свою чергу, припускаємо, що це могли бути талановиті учні Глухівської співацької школи, що приїжджали до гетьмана зі всієї України. Зокрема, перед їх відправкою до царського двору в Санкт-Петербург вони мали тренувальні виступи. Так, у *«Щоденнику генерального підскарбія Якова Марковича»* говориться, що 27 грудня 1732 року: *«у церкві Св. Миколи по криласам півчих багато від архірея Київського та інших прислані до гетьмана за його вимогою для двору государєвого, красиво співали...»* [5, с. 4; 9, с. 255].

В подальшому поступово вакансії у школі заповнювалися фахівцями. Важливу роль відіграв знавець співацького мистецтва, бурмістр Никифор Шолупіні. Окрім нього, викладачами співу працювали досвідчені фахівці: К. Коченовський, С. Андрієвській, Ф. Нечай, О. Брежинський та інші [8, с. 34].

Серед відомих бандуристів-випускників Глухівської співацької школи - Григорій Михайлович Любисток. Він згадується в 1732 році серед українських бандуристів цесарівни, а згодом імператриці

Елизавети Петрівни: О. Григор'єва, С. Захаровського, С. Ніжевича, Г. Черняхівського [7, с. 34–35; 11, с. 257–258].

На початку другої половини 1730-х років Глухівська співацька школа перетворилася на повноцінний заклад фахової передвищої мистецької освіти. Щороку з її стін виходили рнові талановиті випускники. Зокрема, 1735 року з Глухівської школи до Петербургу було відправлено «*обученные малолетние певчие*» з Яковом Величковським [6, с. 311-312].

В таких умовах на перший план виходила якість підготовки. Вона, окрім пошуку талантів, звичайно ж, залежала від досвідчених педагогів. Для цього, у 1736 році, відповідно до «*Інструкції*» (1736 р.) Генеральної військової канцелярії до Глухівської музичної школи прийшов досвідчений викладач та регент Федір Яворівський. Він добре знався на теорії і багатоголосному співі. За період з 10 листопада 1736 по 1 серпня 1738 рр. ним було підготовлено 19 співаків, дванадцять з яких було відряджено до Петербургу [6, с. 311].

Одним з викладачів Глухівської школи також був Олександр Поносницько-Брежинський. Основним місцем його роботи була Генеральна військова канцелярія. Однак, відповідно до універсалу глави Правління гетьманського уряду Івани Барятинського 1736 р. йому доручили «*обучать хлопцевъ пенію, игре на музыкальныхъ инструментахъ и танцеві*», а також проводити набори співаків у Чернігівському, Ніжинському та інших полках (1738–1741 рр.) [6, с. 311]. Також, окрім викладацької практики, протягом 1738–1739 та 1741 рр. по Україні відбирав здібних співаків також регент Федір Яворівський. А потім він супроводжував їх до Петербургу [19, с. 826].

Крім кадрового забезпечення про цей факт також свідчить загальновідомий дослідникам факт зведення спеціального приміщення для школи. Зокрема, відповідний указ у вересні 1738 року видала імператриця Анна Іванівна (1693-1740). Згідно з цим рішенням необхідно було побудувати для цього закладу освіти окремий будинок. Згідно пунктів, викладених «*Канцеляриею министерского правления малороссийскихъ дел*» школа мала функціонувати у спеціальному будинку «*две горницы с комнатами да пекарню*». До того ж, для приготування їжі учням школи взяли на роботу «*двух баб и одного мужика*». [5, с. 66; 6, с. 312; 10, с. 170; 11, с. 258; 15, с. 26–27].

Також цим указом ставилося завдання забезпечити школу новими талантами та педагогами, підвищуючи до них вимоги. Зокрема, для організації якісного освітнього процесу необхідно було знайти «*угодних к пенію киевского и партесного пенія регента, человека доброго и в пеніи и в составлении нот искусстваго*». Талановитих вихованців для школи «*хлопцев человек до двадцати*» мали шукати архієреї київської, переяславської та чернігівської консисторій [5, с. 66; 10, с. 170; 11, с. 258; 15, с. 26–27].

Протягом 1738–1739 рр. педагоги почали ще більше шукати «*лучшихъ певческихъ голосовъ для восполнения состава*» Придворного імператорського хору. Очевидно, пошук «*лутчихъ голосовъ*» в Ніжинському та Чернігівським полках завдяки сотнику

Брежинському, як це визначалось положенням про школу, вже не давав достатньої кількості талантів.

Для цього петербурзький регент Федір Яворський та придворний басист Павло Федоров їздили селами та містечками Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Охтирського, Полтавського та Старо-дубського полків. Також вони рекрутували молодих талантів і в Чернігівській латинській школі. Пошук увінчався успіхом і до Санкт-Петербурга було відправлено *«обучавшиеся в(ъ) Глухове и вновь набранные в(ъ) полкахъ певчие»* (загалом – 11 осіб з 19, які готувалися) [31, с. 311].

Наприкінці 1730-х років значення Глухівської співацької школи поступово починає слабшати через зростання замовлень для Придворної співацької капели у Петербурзі. Тому, все більше і більше, найталановитіших відправляли після відбору до столиці, а решта підвищувала свої вміння у Глухові. Для цього було залишити у Глухові *«хлопцев лутчих голосов семнадцеть, да для играния на срунной музыке приискать мастеров гуслиста, бандуриста из малороссиян, умеющих играть на гусях, бандуре и скрипке, чтобы на оных инструментах из показанных хлопцев семь человек обучали струнной музыке по ноте»* [5, с. 65; 6, с. 311; 10, с. 171–172].

Завдяки підтримці самого гетьмана Данила Апостола, генерального обозного Якова Лизогуба та працівників Генеральної військової канцелярії матеріальна база Глухівської школи постійно покращувалася. Регент та співаки забезпечувалися одягом, взуттям (вчителям - по 5 рублів на рік, а учням – по 2 рублі на рік), харчуванням (кожен по 2 копійки щодня) та одержували платню (учні по 3 копійки щодня, регент – по 50 рублів на рік, а іншим педагогам – по 20 рублів на рік) Поступово зростали видатки на утримання. Така підтримка продовжувалася і в наступні роки – за діяльності Правління гетьманського уряду. Так, якщо, в 1736 р. з казни було витрачено 50 рублів, то наступного року – вже удвічі більше. А в 1738 р. на утримання вихованців школи було витрачено 250 рублів. За добре навчання додатково видавали 10 копійок на місяць, кожному учневі [5, с. 65; 10, с. 170–172].

Загалом штат Глухівської співацької школи становив регент та два викладачі-інструменталісти, які навчали 17 учнів. Для дітей із селянських сімей така фінансова підтримка відкривало значні можливості, перш за все, займатися творчістю, розкриваючи свій талант.

Крім хорового співу, в школі навчалися *«струнной музыке по ноте»* (грі на скрипці, кобзі, бандурі, гусях, цимбалах). Вихованці постійно брали участь у хорі Миколаївської церкви. Тобто, отримані знання з музичної грамоти та хорового співу, учні закріплювали на практиці, опановуючи гру на струнних народних інструментах. Найкращі виконавці потрапляли до Придворної капели в Петербурзі, а решта з різних причин поверталася додому, де вони працювали регентами, хористами, музикантами, кобзарями і ставали носіями професійної музичної освіти і національної культури [14, с. 51–61; 16, с. 1–3; 15, с. 127; 16, с. 4].

В таких умовах розвою Глухівської співацької школи, до неї в 1742 році потрапляє в майбутньому доволі відомий не лише в Україні, але й в світі український філософ-містик, богослов та поет, а поки лише здібний співак 19-річний Григорій Сковорода. Його важливий, спочатку фізичний, а, як виявилось, й значний ментальний крок зі свого села Чорнухи Лубенського полку у своє майбутнє, він зробив завдяки пошуку здібних співаків до Глухівської школи. Для цього з Санкт-Петербурга в Україну спеціально було відправлено придворного басиста Гаврила Головню «для набрання из(ъ) малороссийского народа певчихъ несколько человекъ к(ъ) дополнению придворного певческаго хора» [1, с. 166–168; 20]. На цей раз співаків окрім Лубенського полку, шукали ще в Ніжинському, Переяславському, Стародубському, Чернігівському і Харківському полках, а також Новгород-Сіверську [6, с. 312]. Таким чином, у Глухівській співоцькій школі декілька місяців стажувався і Григорій Сковорода [2, с. 129–130; 3, с. 84–85; 11, с. 258; 15, с. 27], для якого музика була не лише «садом утіхи», а й джерелом «думок вдячних». Це про нього харківський ректор В. Каразін говорив, що ми під козацьким чубом і українською свиткою мали свого Піфогора, Орігена, Лейбніца, який також писав псалми і складав до них музику. [8, с. 58]. Вже до столичного Санкт-Петербургу він потрапив серед інших восьми 9 «альтистовъ». Також того разу було відібарно 8 «дискантистовъ» (зокрема «*Степан Степанов сынъ Андриевский*») [6, с. 312].

Таким чином Глухівська школа співу та інструментальної музики стала важливим центром підтримки та розвитку молодих українських талантів, серед яких, свій перший крок до величі філософа та педагога зробив і Григорій Сковорода, 300-річчя якого відзначаємо ми в грудні 2022 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк В. Г. Історична роль українських співаків у формуванні російської вокальної школи (XVII-XIX ст.) *Матеріали V Міжнародного семінара «Вклад українців в русську культуру»* (25-28 мая 2005 г.). Под ред. Т.Н. Лебединской. Санкт-Петербург, 2006. С. 166--178.
2. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). Суми: ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2019. 420 с.
3. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
4. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. В 4 т. Т. 1. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. 486 с.
5. Васюта О. Набори співаків з Чернігово-Сіверщини до придворної співацької капели у XVIII – першій половині XIX століття. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 63–72. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vasiuta_Oleh/Nabory_spivakiv_z_Chernihovo-Siverschyny_do_prydvornoj_spivatskoi_kapely_u_XVIII_pershii_polovyni_XIX_stolittia.pdf?PHPSESSID=g42vnnf2otfe8ep5fqit5unva3 (дата звернення: 23.11.2022).
6. Горенко Л. І. Про набори українських співаків до Придворної імператорської капели (XVII – XIX ст.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Том XIV. К., 2007. С. 306–318. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/14.pdf> (дата звернення: 23.11.2022).

7. Горенко Л. І. Традиції кобзарського мистецтва та Глухівська музична школа. *Бандурне мистецтво XXI століття: тенденції та перспективи розвитку*: Зб. матеріалів II Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 12–13 жовтня 2006 р. К.: ДАКККІМ, 2006. С. 29–36.
8. Грищенко Ю. В., Філіпчук Н. О., Котирло Т. В. Розвиток професійного досвіду педагогів-музикантів у вищих навчальних закладах України (XVIII – XX ст.): монографія / за ред. М. П. Вовк, С. В. Коновець. Київ, 2016. 176 с. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:hZ7qa4wqkswJ:elcat.pn.ru.edu.ua/docs/%25D0%25A0%25D0%25BE%25D0%25B7%25D0%25B2%25D0%25B8%25D1%2582%25D0%25BE%25D0%25BA.docx&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 23.11.2022).
9. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717--1767 гг.): [в 3 ч.] / *Издание «Кіевской Старины»* подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893 - 1897. Ч. 3: 1730–1734 гг. 1897. 418 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Markovych_Yakiv/Dnevnyk_heneralnaho_podskarbiia_Yakova_Markovycha_1730-1734_hh_Chast_3_1730-1734_hh.pdf (дата звернення: 23.11.2022).
10. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору. *Киевская старина*. 1883. Т. 6. С. 169-174.
11. Заїка О. Глухівська співацька школа та роль гетьмана Данила Апостола у її заснуванні. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 256-259. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128303/53-Zaika.pdf?sequence=1> (дата звернення: 23.11.2022).
12. Корній Л. П. Українські музиканти на придворній службі в Санкт-Петербурзі. *Корній Л.П. Історія української музики. В 3-х частинах*. Київ – Харків – Нью-Йорк, 1996-2001. Ч.2, 1998. С. 51–61.
13. Лабуз О. Глухів – культурний і науковий центр України XVII–XVIII століть. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 18 квітня 2016 р.: у 2-х ч. / Ред.кол.: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми : СумДУ, 2016. Ч. 2. С. 21–33. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/47650/1/Labuz_Local.pdf (дата звернення: 23.11.2022).
14. Локощенко Г. Д. Глухівська музична школа – одне з першоджерел вітчизняної музичної освіти. *Глухівська музична школа і її роль у розвитку вітчизняної музичної культур*: тези доповідей і повідомлень обласної науково-практичної конференції, присвяченої 250-річчю Глухівської музичної школи / Редкол.: Черниш М. П., Заяць К. С., Ластовецька О. І., Локощенко Г. Д., Вертій О. І. Суми, 1988. С. 1–3.
15. Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. *Українське музикознавство*. Київ: Музична Україна, 1971. Вип. 6. С. 126–136.
16. Мусієнко П. «Зірки» глухівської сцени. *Народна трибуна*. 1962. 30 червня. С. 4.
17. Мудрик В. Г. Традиція музичної культури дворянських садіб України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія / Міністерство освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ: НПУ, 2007. Вип. 5 (28). С. 148–154.
18. Ольховський А. Нарис історії української музики. К.: Музична Україна, 2003. С. 487–488.
19. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. 878 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 27 зв.
21. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6718.
22. Щоденник Генерального хорунжого Миколи Ханенка. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan05.htm> (дата звернення: 23.11.2022).

Михайліченко Микола Анатолійович

доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства, Сумський національний аграрний університет, кандидат історичних наук, доцент

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ, 1977–1997 РОКИ

Датою заснування Сумського національного аграрного університету вважається 29 квітня 1977 р., коли Міністерство сільського господарства СРСР видало наказ про створення Сумського філіалу Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва. Ініціатива створення філії виходила від обласного керівництва, яке було зацікавлене у освічених фахівцях аграрної галузі. Водночас, очільники «материнського» вишу не підтримали таку ідею, кілька місяців зволікаючи з її реалізацією. Зрештою, в середині літа для організації філії було відряджено доцента Івана Миколайовича Брюховецького, який, як планувалося, після завершення своєї місії мав повернутися до виконання обов'язків декана економічного факультету. 15 липня (це очевидно перша згадка по майбутній СНАУ в пресі) в обласній газеті «Ленінська правда» з'являється оголошення про набір співробітників новоствореної філії. До початку навчального року, який було урочисто відкрито 1 жовтня, було сформовано педагогічний колектив, здатний забезпечити навчання перших студентів. На посаду директора зголосився І. М. Брюховецький, його заступником з навчальної роботи стала Г. П. Василенко (згодом вона очолила учбовий відділ), а з адміністративно-господарчої – М. С. Галинський (після перетворення філії на самостійний виш він стане проректором). Освітній процес забезпечували 12 викладачів: А. П. Абрамов, Т. О. Височіна, М. Я. Довжик, доцент В. І. Дмитренко, Г. І. Колінько, доцент В. М. Кохановський, доцент М. Й. Кравченко, Н. Ю. Новікова, доцент Г. М. Олійник, доцент Н. М. Пономаренко, Н. К. Сенченко, О. П. Щербак. Наукову бібліотеку очолила Л. Г. Суценок. Навчання здійснювалося на двох факультетах: агрономічному, деканом якого став А. К. Мішньов та економічному (перший декан В. П. Курган), за трьома спеціальностями: «агрономія», «економіка та організація сільського господарства», «бухгалтерський облік в сільському господарстві» на кожну з яких було набрано по 50 студентів [4; 5; 6; 8; 10, с. 5–9].

За задумом обласної влади, філіал мав в найкоротший строк перетворитися на окремий вищий навчальний заклад. Вже від часу створення він користувався фінансовою автономією, був першим в СРСР, який мав самостійний баланс. У перші ж десять років свого існування філія активно «розростається», з'являються нові структурні підрозділи, збільшується студентський контингент. У 1978 р. були відкриті зооінженерний факультет, який здійснював підготовку за спеціальністю «зоотехнологія» (його очолив М. М. Калашник) та факультет механізації сільського господарства, який готував за спеціальністю «механізація сільського господарства» (першим деканом став Г. М. Олійник). У 1979 р. філія розпочинає підготовку фахівців без відриву від виробництва, а першим деканом факультету заочного навчання стає В. М. Кохановський. У 1985 р. на базі зооінженерного

факультету був заснований факультет ветеринарної медицини, деканом якого був призначений М. М. Калашник. У 1989 р. розпочав роботу будівельний факультет, який очолив М. П. Решетняк. У 1980 р. освіту в Сумському філіалі ХСГІ ім. В. В. Докучаєва здобувало вже 2095 студентів, а за 4 роки – 2936 [1, арк. 4; 9, с. 7–16; 10, с. 8–9].

У перші роки існування навчального закладу гостро стояло питання матеріальної бази навчання. Новоствореній філії були передані будівлі, зведені ще у дореволюційні часи, які вимагали термінового ремонту. Не надто зручним для практичної підготовки студентів-аграріїв було й розташування навчальних корпусів у середмісті. Водночас, філії виділялася земля на околиці Сум для будівництва студмістечка та житла для викладачів. Проте, вже за рік після створення філії І. М. Брюховецький звернувся до обласного керівництва з ідеєю розбудови вишу з інфраструктурою, яка б дозволяла забезпечити повноцінну практичну підготовку та науково-дослідну роботу. За основу пропонувалося взяти найкращий європейський досвід, з яким майбутній ректор ознайомився під час візиту до Парижу у складі сумської делегації в березні 1978 р. Ідея швидко знайшла підтримку, письмові пропозиції І. М. Брюховецького були передані до Державного інституту з проектування вищих навчальних закладів «Гипровуз», який протягом 1979 р. розробив генеральний проект нового навчального закладу. Його реалізація, яка з огляду на масштаби задумів і площу забудови (близько 160 га) розтягнулася майже на два десятиріччя, вивела СНАУ за рівнем матеріально-технічної бази до кола найкращих аграрних вишів країни [2, 3; 10, с. 10–11, 36].

Але головним чинником розбудови повноцінного вищого навчального закладу стало формування колективу вчених, завдяки яким протягом 1980-х років були закладені академічні традиції майбутнього університету, створені наукові школи. Велику роль в цьому відіграли перші професори, які зголосилися до роботи у філії – Ю. А. Злобін та О. Г. Жатов. Паралельно із завідуванням кафедрами вони більше десяти років (до перетворення філії на самостійний вуз і офіційного призначення на посади проректорів) на громадських засадах виконували обов'язки заступників директора. Значно посилили науково-педагогічний колектив такі провідні вчені, як професори М. Т. Барановський, А. Б. Байдевятов, М. Д. Гончаров, І. Ф. Леткевич, В. Т. Лобанов, І. І. Панікар, Л. М. Фомиця. Параметрам окремого вишу філія почала відповідати і за чисельністю науково-педагогічних працівників – у 1977 р. в ній працювало вже 173 викладача, 111 з яких мали наукові ступені [2, 3; 10, с. 10–11, 36].

У 1990 р. відбулася довгоочікувана подія – Сумська філія ХСГІ ім. В. В. Докучаєва була реорганізована в окремий виш – Сумський сільськогосподарський інститут. Того ж року було відкрито аспірантуру за 15 спеціальностями. Незважаючи на непрості часи політичних та економічних трансформацій, вишу в 1990-х роках вдалося втримати позитивну динаміку свого розвитку. У період з 1992 р. по 1997 р. контингент студентів зріс з 3800 до 4600, а професорсько-викладацький колектив з 260 до 320, було налагоджено співпрацю із вишами США, Великобританії, Франції, Німеччини, Польщі, в тому числі й з питань

академічного обміну. У 1997 р. рішенням Державної акредитаційної комісії інститут був акредитований за найвищим IV рівнем і реорганізований у Сумський державний аграрний університет. Того ж року завершив свою діяльність на посаді ректора І. М. Брюховецький. З 1998 р. і до кінця життя (помер 9 травня 2021 р.) він був радником ректора, допомагаючи своїм наступникам реалізовувати закладену ним програму розвитку вишу. Наданий ним імпульс розвитку дозволив університету в 2001 р. другим серед аграрних вузів отримати статус національного [9, с. 2; 7, с. 3, 20, 10, с. 2–3].

Отже, перші двадцять років в історії СНАУ стали часом формування тих рис, які визначають унікальне «обличчя» університету. У цей час було розбудовано сучасну матеріально-технічну базу, закладено стійкі академічні традиції, створено умови для подальшого розвитку, результатом якого стало перетворення вишу на одного з лідерів аграрної освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбом «На честь 30-річчя СНАУ». 2007 р. Музей історії Сумського національного аграрного університету. 30 арк.
2. Брюховецький І. Наші кроки. *Новина*. 1997. № 52 (58). С. 2.
3. Брюховецький І. М. СНАУ, вперед! *Вісник СНАУ*. 2012. № 4 (221). С. 3.
4. Брюховецький І. Як все починалося. *Вісник СНАУ*. 2002. № 6 (95). С. 3.
5. Василенко Г. Зростає плем'я докучаївців. *Знання*. 1977. № 33 (959). С. 2.
6. Про організацію філіалу Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва в м. Суми. Наказ Міністерства сільського господарства СРСР (копія). Музей історії Сумського національного аграрного університету. 1 арк.
7. Сумський державний аграрний університет. Інформаційно-рекламне видання / І. М. Брюховецький, Ю. А. Злобін, А. Г. Жатов, М. С. Галінський, Л. І. Руденко. Суми: вид-во мистецького центру «Собор», 1997 р. 56 с.
8. Сумському філіалу Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва потрібні... *Ленінська правда*. 1997. № 40 (13732). С. 4.
9. Сумський сільськогосподарський інститут / І. М. Брюховецький, М. С. Галінський, Л. І. Руденко. Суми: редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1993 р. 20 с.
10. Щедрий урожай на життєвій ниві: до 80-річчя І. М. Брюховецького / За ред. І. Вертікової та О. Мовчан. Суми: СНАУ, 2016. 52 с.

Ярош Наталія Володимирівна

старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат педагогічних наук

ВИВЧЕННЯ «СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА»

У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ СУМЩИНИ (1960–1970-ті РОКИ)

Новий етап розвитку українського суспільства вимагає вирішення сучасною школою невідкладних завдань. У провідних нормативних документах держави чітко простежується спрямованість на виховання у памолоді національної самосвідомості, поваги до історії та традицій свого народу, формування громадянської позиції.

Шкільний курс суспільствознавства почав викладатися після прийняття Постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.). Головним принципом радянської системи загальної освіти у 1960–1970-х роках був зв'язок навчання

і виховання дітей із життям, формування професійної спрямованості. Використання місцевого матеріалу давало можливість більш конкретно і доступно розкривати загальні історичні закономірності, основні суспільно-політичні поняття, пробуджувати цікавість до предмету, робити його виклад більш живим і захоплюючим. Застосування краєзнавчого матеріалу відіграло значну роль у розвитку суспільно-історичного мислення учнів, давало багаті можливості для патріотичного, трудового виховання як на уроках, так і в позаурочній роботі із суспільствознавства [7, с. 11].

На уроках суспільствознавства в якості важливого дидактичного матеріалу для вивчення економічних питань учителями використовувалася така місцева джерельна база:

- документи, які відносилися до розвитку області, краю;
- книги та брошури різного характеру в яких був присутній статистичний матеріал;
- місцеві архівні документи;
- періодичні видання краю, радіо- та телепередачі на місцеві теми;
- експонати, експозиції, документи історико-краєзнавчого музею [8, с. 95].

Організація навчання суспільствознавству передбачала тісний зв'язок з життям. Обласні управління освіти звертали увагу на нагальну необхідність у викладанні курсу «*Суспільствознавства*» спиратися на конкретні приклади практичної роботи промислових підприємств, колгоспів, державних установ.

Для кращого засвоєння тем, пов'язаних з економічним устроєм, розподілом праці, педагоги проводили екскурсії на підприємства краю. Наприклад, учителі середньої школи № 1 м. Ромни П. Д. Ганзін, Г. Д. Литвяк у 1962/63 н. р. організували екскурсію на завод автоматичних телефонних станцій. Разом із працівниками заводу був розроблений детальний план екскурсії; учні також одержали індивідуальні завдання по ряду питань, пов'язаних з організацією праці на заводі, технологічним процесом, управлінням заводу та шефською допомогою заводу сільському господарству [2, арк. 55]. Завдяки такій роботі діти спілкувалися з людьми, які працюють на даному підприємстві, умовами їхньої роботи, продукцією заводу.

Розвиткові інтересу до професії сприяло й залучення учнів до виготовлення наочних матеріалів, що знайомили з різними галузями виробництва. Завдяки такій діяльності школярів на кінець 1970-х років, наприклад, у більшості шкіл Кролевецького району Сумської області кабінети суспільствознавства стали справжніми профорієнтаційними центрами [5, арк. 55]. Основний зміст цих наочних матеріалів складали цікаві цитати, оголошення про прийом на навчання у виши та технікуми, відповіді на запитання як влаштуватися на роботу. Особливу увагу викликали фотографії випускників і дані про те, де вони працюють, у яких закладах навчаються і ким стануть після їх закінчення [9, с. 64].

Відомі методисти 1960-х років А. Т. Кінкулькіна, В. І. Мазуренко, С. В. Щепрова радили учителям проводити з учнями соціологічні

дослідження. У ході цієї роботи діти збирали, аналізували та узагальнювали фактичний матеріал, пов'язаний з місцевими суспільними явищами [6, с. 40]. Учителі Сумської області А. П. Вялушкіна, З. Г. Ковтунова, М. П. Проценко, М. Ю. Красовницький у своїй роботі залучали учнів до пошуку суспільно-історичних матеріалів для написання історії міст і сіл України, яка готувалася протягом 1964–65 н. р. [10, арк. 31]. Це сприяло тому, що учні отримували навички пошукової діяльності; зростала їх зацікавленість до вивчення суспільствознавства.

Порівнюючи показники виробничої та суспільної діяльності різних підприємств і установ, аналізуючи недоліки і успіхи у результатах, учні, тим самим, формували власні переконання, на практиці застосовували теоретичні знання. Наприклад, на випускному екзамені із суспільствознавства у 11-му класі учениця Першотравневої середньої школи, Буринського району, Сумської області О. Барабан теоретичні знання про створення матеріально-технічної бази в СРСР пов'язала з прикладами успіхів місцевого колгоспу та цукрового комбінату, зразками добросовісної праці земляків, з якими їх ознайомлював учитель протягом навчального року [1, арк. 3].

Важливою особливістю «Суспільствознавства», яка суттєво впливала на організацію його викладання, було те, що формування в учнів цілісного уявлення про людське суспільство відбувалося на основі інтеграції знань з різних наук. Педагог-практик В. Шувалов вказував на такі види зв'язків між шкільними предметами та суспільствознавчим курсом:

- зв'язок як узагальнення цілого ряду теоретичних положень з метою встановлення закономірностей, висновків;
- зв'язок як ілюстрація до матеріалу, що вивчається;
- зв'язок як повторення вивченого матеріалу, а саме перехід від загальних законів до пояснення фактів, відомих учням;
- прямий зв'язок – матеріал співпадає за змістом [11, с. 33]. Автор вважав такий поділ умовним, але зазначав, що він допоможе вчителю суспільствознавства краще продумати в кожному конкретному випадку форму зв'язків між предметами і вибрати відповідні прийоми.

З другої половини 1960-х років школами проводилася робота по вивченню та використанню найбільш ефективних форм позаурочної суспільно-політичної роботи. У м. Конотоп, Сумської області з цією метою у 1966/67 н. р. було оформлено альбом-естафету, у якому навчальні заклади міста свідчили про свої результати позаурочної роботи із суспільствознавства [3, арк. 2].

Навчальною формою позаурочної роботи із суспільствознавства були факультативи. Аналіз джерел засвідчує, що у 1960–1970-х роках факультативи із суспільствознавства далеко не повністю охоплювали навіть тих учнів, які проявляли до суспільних наук свій інтерес. Наприклад, у Недригайлівському районі, Сумської області протягом 1968/69 н. р. було створено 63 факультативні групи, які нараховували 1120 учнів з 57 класів. Проте серед них було лише три факультативні групи з історії та суспільствознавства до яких входило 48 учнів [4, арк. 11].

Таким чином, запровадження до навчального процесу школи курсу «Суспільствознавства» значно пожвавило суспільно-корисну діяльність учнів, що проводилася за межами традиційних уроків. На даному етапі вона відбувалася у формах, які сприяли реалізації профорієнтаційних, освітніх та виховних завдань суспільствознавчої освіти. Завдяки зустрічам із представниками виробничих колективів, екскурсіям на підприємства і установи, розповідям учителів, підготовці власних доповідей і рефератів про підприємства перед учнями розкривалися особливості багатьох професій, про які вони або взагалі не мали уявлення або знали досить поверхово. Також використання матеріалів про рідний край на уроках суспільствознавства у загальноосвітніх школах Сумщини у 1960–1970-х роках дає підстави стверджувати, що систематичне та педагогічно правильне застосування краєзнавства сприяло покращенню знань учнів з даного предмету. Це сприяло збагаченню та розширенню життєвого досвіду школярів, зміцненню зв'язку навчання з життям. Застосування матеріалів про рідний край озброювало учнів навичками дослідницької діяльності, розвивало уміння спостерігати і робити висновки та узагальнення наукового характеру.

Поглиблене вивчення філософських, соціологічних, правових, інших проблем, що входили до змісту суспільствознавчої освіти та вирішення ряду виховних завдань школи відбувалося на факультативних заняттях, у гуртках, політичних клубах і товариствах. Завдяки цим формам позаурочної суспільствознавчої роботи старшокласники залучалися до пошуково-дослідницької роботи, розширювали і конкретизували свої знання, формували навички співпраці, колективної взаємодії, спілкування, розвивали уміння спостерігати і робити необхідні висновки. Позаурочна робота із суспільствознавства відігравала важливу роль у справі підготовки старшокласників до активної участі у житті суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р.3945. Оп. 1. Спр. 71. 53 арк.
2. ДАСО Ф. Р.6659. Оп. 1. Спр. 10. 110 арк.
3. ДАСО Ф. Р-5021 Оп. 2. Спр. 95. 2 арк.
4. ДАСО Ф. Р-6602. Оп. 2. Спр. 2. 41 арк.
5. ДАСО Ф. Р-7375. Оп. 1. Спр. 252. 189 арк.
6. Изучение обществоведения в средней школе / Под ред. А. Т. Кинкулькина, В. И. Мазуренко, С. В. Щепрова. М.: Просвещение, 1965. 404 с.
7. Леванов Б. Повышаем уровень преподавания истории и обществоведения. *Народное образование*. 1975. № 6. С. 10–14.
8. Овечкин М. И. Краеведческий материал в курсе обществоведения как средство формирования у школьников экономических понятий. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроках истории и обществоведения. Барнаул, 1974. 106 с.
9. Резник А. Б. Профориентация учащихся в процессе преподавания обществоведения. *Преподавание истории в школе*. 1972. № 1. С. 61–65.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4535. 79 арк.
11. Шувалов В. С. Межпредметные связи в курсе „Обществоведение”. *Преподавание истории в школе*. 1968. № 4. С. 32–36.

Тоноян Армен Араїкович

аспірант кафедри історії, Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

СУМЩИНА НА МАТЕРІАЛАХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1862)

Сумщина середини ХІХ ст. є цікавим полем для дослідження, адже, з однієї сторони, ця територія вже на той час мала змістовну історію, апогеєм якого став період існування Гетьманщини, та, з іншого боку, ці землі мали бурхливе промислове та демографічне піднесення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Відтак, постає питання, яким був розвиток Сумщини в той період, коли вона перебувала поміж цими двома історичними контекстами, на периферії національно-культурних центрів (порівняно з козацькою добою) та в переддень бурхливого економічного піднесення.

У 1861 р. територія нинішньої Сумщини входила до складу чотирьох губерній. Значні території Сумщини належали Харківській губернії, до неї відносилось місто Суми, Охтирка, Лебедин. У складі Полтавської губернії було повітове місто Ромни. Відомі «козацькі» міста Конотоп і Глухів, а також місто Кролевець були закріплені за Чернігівською губернією та Путивль належав Курській.

Специфіка публікацій журналу «Основа» полягала у яскраво вираженому народницькому погляді на минуле. Тому, значна частина кореспондентів часопису була на практиці залучена у вивчення культури своєї території, однією з яких була і Сумщина. «Оснoв'яни» у своїх статтях намагалися ознайомити якомога детальніше з особливостями повіту, волості або навіть одного села, по яким вони подорожували та збирали інформацію у місцевих жителів.

В історичних статтях «основ'яни», загалом, згадували Сумщину лише в контексті подій, пов'язаних з періодом Гетьманщини. Так, М. Костомаров в двох номерах «Основи» за 1861 рік опублікував «Гетьманство Виговського», де згадується Конотопська битва. Окрім опису ходу бойових дій, які, власне, відбувалися на Сумщині, автор дуже детально коментує ландшафт місцевості і прив'язує його до тактики. Зокрема, М. Костомаров високо оцінює значення річки Соснівка біля однойменного села під Конотопом, яка посприяла І. Виговському в перемозі над московською армією [6, с. 93]. П. Куліш теж написав статтю на аналогічну тему під назвою «Виговщина», але в негативному тоні висловлювався про роль татарського війська у битві, адже, не дивлячись на те, що вони суттєво посприяли перемозі Виговського в Конотопській битві, їхнє військо грабувало навколишні села Сумщини і набирало людей в полон [7, с. 13]. Навіть відрізняється лексика дослідника. Зокрема, П. Куліш називає цю подію «Конотопський погром», маючи на увазі не поразку московитів, а саме діяльність союзників І. Виговського та й самих козаків на цих землях [7, с. 14]. Диференціація поглядів на історію була нормальним явищем в журналі «Основа» і свідчить про науковий плюралізм та відсутність догм, які б обмежували науковий пошук.

Про активне листування з редакцією «*Основи*» ми можемо робити висновок завдяки опублікованим в журналі відповідям на листи з кореспондентами стосовно випуску тих чи інших творів, які вони надіслали в редакцію раніше. Так, в переліку міст і сіл, звідки вони надходили, виявляються й Суми [13, с. 35].

Більшість статей, де згадувалася Сумщина, стосувалися саме нагальних проблем цих земель, що є дуже важливим для розуміння тогочасної динаміки розвитку даної території, яка через декілька десятків років збільшить своє населення в чотири рази і буде активно зростати в економічному плані. Так, завдяки цим публікаціям, ми можемо встановити чи простежувався цей потенціал уже на початку 1860-х років. У цьому контексті доволі детально розписаний освітній процес на Сумщині, зокрема, зазначається, що він був ініціативою приватних осіб [17, с. 5]. З появою освітніх закладів і бібліотек ми знаходимо в «*Основах*» два великих скандали, які сталися в місті Суми. Перший був пов'язаний із започаткуванням жіночої гімназії. Відкриття жіночих середніх закладів освіти відбувалося дуже активно на той час, оскільки закриті школи, так звані шляхетні, не могли забезпечити потреб усіх бажаючих через високу ціну навчання, відірваність від сім'ї, станомі обмеження. Тому, було вирішено устаткувати жіночі школи, які були відкритими, відносно недорогими і доступними для дітей усі станів. На початку 1859 р. губернське керівництво запропонувало міському управлінню Сум започаткувати жіноче училище і цю ідею підтримала міська громадськість. Було вирішено зібрати певний капітал на відкриття і забезпечення цього закладу. Прикметно, що дворяни не брали участі в цьому проєкті – всі гроші були зібрані коштом купецтва, міщан та пожертв небайдужих окремих донорів з-поміж поміщиків (імена невідомі). Був складений проєкт жіночої гімназії й поданий на розгляд міського управління, але за півтора року жодного зрушення в цій справі не відбулось, аж поки в липні 1860 р. губернське керівництво запропонувало дворянам скласти попечительську раду училища та приступити до відкриття по тому проєкту, який був складений раніше. Іншими словами, дворяни мали посісти ключові посади в попечительській раді училища і розпоряджатися коштами, до яких вони були не причетними. У результаті, громадськість Сум, яка збирала кошти на відкриття училища, відмовилася передавати свої пожертви в розпорядження осіб, які першочергово не захотіли приймати участь в їхній справі, і проєкт гімназії не був реалізований [16, с. 84–85].

Другий скандал був пов'язаний із відкриттям громадської бібліотеки в Сумах, але в цьому випадку проєкт закінчився успіхом і ми знаємо ключових дійових осіб. У статті йдеться про те, що в 1860-му році була відкрита публічна бібліотека завдяки старанням наглядча повітового училища Андреева і повітового судді Солецького, а також відзначається діяльність поміщика М. К. Алчевського, який допоміг зібрати для цієї мети 600 руб. [12, с. 146]. Як і в попередньому випадку, зацікавленість у появі бібліотеки висловило і міське купецтво. Скандал полягав у тому, що на етапі, коли усі кошти були зібрані, а приміщення орендоване,

виписані книги, журнали й газети, з'явилася опозиція проти упорядників бібліотеки на чолі, як вказано в статті, «з впливовими місцевими жителями», імена яких, на жаль, невідомі (про це жалкує і сам автор статті). Останні навіть погрожували побити читачів, якщо бібліотека відкриється [12, с. 146]. Утім, бібліотека запрацювала – вона розміщувалася в кам'яній двоповерховій будівлі в центрі Сум і значення її важко переоцінити, адже навіть в Харкові – губернському місті з університетом – на той момент не було міської публічної бібліотеки (хоча й були невеликі бібліотеки при книжних магазинах). Як зазначається в статті, у цьому повітові міста часто випереджали губернські, тому ця ситуація не була одиничною [12, с. 147].

Ці дві історії наочно демонструють потребу Сумщини в освіті, яку відчувала місцева громадськість і намагалася вирішити її. Вочевидь, наявність цієї проблеми було характерним для всіх українських територій без виключення. Судячи з останніх досліджень в історіографії, лише 15% осіб на території підросійської України були грамотними на початок ХХ ст. [4, с. 205], але завдяки «*Основи*» ми можемо деталізувати цю проблему більш локально. Так, в одному з її номерів опублікована цікава статистика стосовно того, в яких містах було придбано найбільше дешевих книжок українською мовою і за нею в м. Ромни (Сумщина) з січня по жовтень 1861 р. було куповано всього 27 видань, у той час як в Прилуках – 322, Гадячі – 966, а в Хоролі – 2478 екземплярів [14, с. 155]. І хоча цієї статистики недостатньо для ствердження, що в Ромнах читали менше українською, ніж, для прикладу, в Хоролі, позаяк це цифри лише одного полтавського кореспондента (ім'я якого, на жаль, залишилося невідомим), який і продавав вказані книжки, але це ж питання підіймає у своїй статті й О. Тищинський під криптонімом «*Леся-ій*», розглядаючи мови, котрі побутовують на Чернігівщині (куди входила і частина Сумщини). Автор детально розбирає мовні особливості цього регіону і, що важливо в контексті нашого питання, стверджує, що в Конотопському і Кролевецькому повітах спілкуються переважно українською мовою і саме українською потрібно їх вчити грамоті [8, с. 47–49]. Суть проблеми, описаної О. Тищинським, полягала в тому, що російськомовна школа не була ефективною для україномовної дитини. Тим більше, за статистикою, поданою в 3-му числі «*Основи*» за 1862 р. ми бачимо, що ключова проблема полягала не в малій кількості шкіл, а в тому, що не вистачало приміщень для розміщення учнів – в одному класі було по 20–30 дітлахів [9, с. 83]. За статистикою, на 1861 рік у Конотопському повіті діяла 41 школа, в якій навчалося 663 дитини, в Кролевецькому – 38 шкіл на 646 дітей [9, с. 83]. Прикметно, що відомий український мовознавець, уродженець Сумщини (м. Ромни) О. Потебня також був залучений в благодійну справу для селян Харківської губернії і викладав безкоштовно, про що знаходимо відповідну відмітку в «*Основи*» [15, с. 119]. Отже, питанню освіти на Сумщині «*основ'яни*» приділяли значну увагу, виставляючи читачам ті болючі питання, з якими зіштовхувалися регіональні школи, проекти освітніх закладів, бібліотеки, а також пропонували шляхи до розв'язання цих питань і активно працювали в цьому напрямку.

Специфіка діяльності кореспондентів «*Основи*» передбачала пересування поміж селами і містами для збору етнографічних матеріалів, проведення просвітницької діяльності, короткого краєзнавчого огляду і звітування актуальних новин в редакцію.

У статті про петербурзьку виставку мануфактурних виробів, де були представлені експонати з українських земель, ми можемо скласти поверхневе враження про промисловість Сумщини. Перше, що впадає в очі, – це кількість експонатів, які надали українські губернії. Найбільша їхня кількість припадала на Харківську (15 експонатів) і Чернігівську (11), до яких належала найбільша частина сучасної Сумщини. Цікаво, що в жодному номері «*Основи*» не згадується І. Харитоненко, який мав на той момент вже прибуткову власну справу в Сумах, але в статті про виставку в Петербурзі автор дивується «*відсутності значних цукроварів Харківської губернії*», що може бути натяком на те, що І. Харитоненко проігнорував цей захід. Серед 15 експонатів Харківської губернії, 3 були з Сумщини, що представляли цукрові заводи в Ул'янівці й Великому Бобрику (Сумській повіт), а також цукроварню в Янковому Розі (нині – с. Іванівка) з Охтирського повіту [18, с. 107–111]. Описується кількість робочих та специфікацій цих машин. У другому номері «*Основи*» за 1862 рік надрукований лист О. Лазаревському з Конотопа, де згадується, що в місті почали будували залізні дороги [1, с. 82–83].

Про культуру Сумщини ми можемо судити з етнографічних розвідок «*основ'ян*». Ці статті, як правило, були повністю присвячені місту чи селу на Сумщині. Важливим є стаття С. Носа з Конотопу. Він приділив увагу географії міста та навколишніх сіл; описав річки Єзуч і Смілу. Це місто його цікавить, зокрема, у зв'язку з багатим козацьким минулим. Він пише, що сотенна канцелярія знаходилась у селі Попівці (Конотопський повіт), а найцікавіше – це аналіз пісень, які він записав у селян. Дослідник пише, що на Конотопщині можна почути як пісні, що поширені на інших українських землях, так і унікальні, які він ніде не чув за своєю стилістикою і змістом. Як приклад С. Ніс в статті наводить уривок пісні про польських жовнірів. Завершує свою оповідь інформацією про місцеві легенди, звичаї та побут селян. Зокрема, в Конотопі знали про суд на козаком С. Гаркушею, який відбувся у 1784 р. і навіть склали про козака пісню [11, с. 7, 9, 15].

У статті «*Де-яка подробиця*» С. Ніс під криптонімом «*Стецько Благовіст*» аналізує відмінності в одязі у селян і міщан на Сумщині. Так, «*попівці Конотопського повіту ходять в яломках [повстяна шапка – авт.]*» [2, с. 31], але в інших селах Конотопщини, за словами дослідника, можна побачити й високі кучми, і просту шапку з сукняним верхом, і капелюхи. Причому, міщани часто мають такий же стиль. Зокрема, носять кучми, але з особливостями в розшивці. С. Ніс відмічає полтавський вплив на верхній одяг населення міст, але акцентує, що відмінностей між міщанським одягом настільки багато, що можна зустріти різні стилі навіть в одному повітовому містечку [2, с. 32–34].

Окремо слід згадати про значення ярмарок на Сумщині. В «*Основах*» неодноразово наголошується на важливості кралевицької

ярмарки. Зокрема, в 9-му числі «*Основи*» за 1861 р. невідомий автор під криптонімом «*Нез-ій О.*» зробив цікавий огляд ярмаркових пунктів України, де згадується ярмарок у Кролевеці на рівні з видатним харківським «*Троїцьким ярмарком*» [10, с. 184]. Окрім цього, в автобіографічному творі «*Мої спогади*» (автор теж, на жаль, невідомий; криптонім «*Ка-па*») один з персонажів питає: «*На ярмарку в Кролевець поїдете?*» [5, с. 52]. У статті В. Гнилосирова під псевдонімом «*А. Гавриш*» йдеться про шлях на ярмарок від Охтирки до Каплунівки. Автор символічно описує, що на 10 верст обабіч дороги стоять козацькі могили [3, с. 62]. Далі характеризується вже ярмарок у самій Охтирці, який проходив на Прокіп'я (8 липня), де автор провів три дні (з 7 до 9 липня). Він каже, що ярмарок в Охтирці був дуже насиченим; на ньому продавалося багато української літератури, зокрема «*Конотопська відьма*» Г. Квітки-Основ'яненка, а йому самому доводилося читати людям «*Хату*» (альманах П. Куліша, що вийшов напередодні «*Основи*») і «*Кобзар*» Т. Шевченка [3, с. 71].

Загалом, статті журналу «*Основа*», написані в рамках народницької парадигми, є цінним джерелом для краєзнавчих досліджень, адже для «*основ'ян*» важливим було представити українців як складний, різноманітний народ, що має власні соціально-культурні, духовні, психічні й навіть антропологічні особливості, за якими він є відмінним від росіян і поляків. Завдяки цьому ми маємо багато важливих розвідок по містах і селах Сумщини, народні казки, записані у місцевих жителів оповідання, перекази, байки та легенди, одним словом, цінні етнографічні матеріали, які проливають світло на культуру жителів Північного сходу України.

На базі статей «*Основи*» ми можемо судити й про нагальні потреби суспільства, як-от розвиток освіти на Сумщині. Важливою перепорою у навчанні стала нерідна мова викладання, кількість і якість шкіл, а також їхня доступність для населення. Ці проблеми «*основ'яни*» намагалися вирішити за допомогою недільних шкіл та інших навчальних закладів, проекти яких, на жаль, не завжди були успішними. Публікацій, котрі висвітлювали проблеми з освітою на Сумщині, вочевидь, найбільше в часописі з тих, що стосувалися суспільного життя регіону. Це засвідчує намагання редакції привернути увагу громадськості до найбільш нагальних питань.

Про економічний розвиток Сумщини можна судити зі статей, присвячених ярмаркам і промисловості. Хоча в «*Основі*» і немає прямих згадок про рід Харитоненків, але роль цукрової промисловості все ж таки відзначається. Усі експонати з Сумщини, представлені на петербурзькій виставці, представляли саме її. В журналі детально описане ярмаркове життя Сумщини, в якій вагому роль відігравали міста Кролевець, Охтирка, Ромни. Ярмарки проводилися на християнські свята; подекуди завершення одного ярмарку означувало початок наступного, в іншому місці. Ярмарки були важливим осередком українофілів, які читали українську літературу, продавали книжки українською мовою та збирали цінну етнографічну інформацію у відвідувачів.

Загальний образ Сумщини цього періоду на шпальтах «*Основи*» – це територія з великим потенціалом до економічного розвитку, оскільки вона була частиною важливих торгівельних вузлів і одним із найбільших центрів цукрової промисловості України. Також це земля з активним громадським суспільством, потребою до освітньо-культурного збагачення, що виражене у боротьбі за відкриття жіночої гімназії та публічної бібліотеки в Сумах. Здебільшого, на Сумщині живуть українці з власною культурною спадщиною, що, за наведеним вище виразом С. Носа, співають такі пісні, що можна почути деінде, так і ті, що не співають в Україні ніде.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Барановський С. Велика новина. Духова сила замість пару на чугунках. *Основа*. 1862. № 2. С. 82–84.
2. Благівіст С. [Ніс С. Д.]. Де-яка подробиця (з поводу «Живописної України»). *Основа*. 1862. № 8. С. 29–36.
3. Гавриш А. [Гнилосиров В. С.]. П'ять день за життя х-го студента. *Основа*. 1862. № 9. С. 60–73.
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. 432 с.
5. Ка-па. Мои воспоминания. *Основа*. 1861. № 7. С. 44–56.
6. Костомаров М. І. Гетьманство Виговського. *Основа*. 1861. № 7. С. 67–114.
7. Куліш П. О. Виговщина. *Основа*. 1861. № 11-12. С. 1–15.
8. Леся-ій [Тищинський О. А.]. З Городницького повіту, Черніг. губ. *Основа*. 1862. № 8. С. 46–51.
9. Михченко А. Письма из-по-над Десны и Сейму. *Основа*. 1862. № 3. С. 81–84.
10. Нез-ій О. От марта до Петропавловской ярмарки. *Основа*. 1861. № 9. С. 182–185.
11. Ніс С. Д. Про Конотіп. *Основа*. 1861. № 11-12. С. 7–15.
12. Общественные библиотеки на Юге. *Основа*. 1861. № 7. С. 139–152.
13. Од редакції. *Основа*. 1861. № 7. С. 35.
14. Сведение о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа*. 1861. № 10. С. 155.
15. Современная южнорусская летопись. *Основа*. 1862. № 3. С. 100–140.
16. Училища, образовавшие на Юге в последнее время. *Основа*. 1861. № 6. С. 79–107.
17. Шумейко З. Просвітницька діяльність Матвія Номиса (Симонова) в петербурзький період. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 4. С. 3–7.
18. Южные экспоненты на С. Петербургской выставке русских мануфактурных произведений 1861 года. *Основа*. 1861. № 8. С. 107–116.

Журило Ірина Іванівна

молодший науковий співробітник, Охтирський міський краєзнавчий музей

ДІЯЛЬНІСТЬ ОХТИРСЬКОГО ПЕДУЧИЛИЩА В 1920-х РОКАХ

Період 1920-х років характеризується масовим виникненням курсів, технікумів, училищ, більшість яких з часом були закриті, переведені до інших навчальних установ; інколи їх об'єднували (укрупнювали) один з одним. Це стосується і Охтирського педагогічного училища, яке функціонувало в нашому місті з 1921 по 1956 рік.

В буремні 1920-ті роки почалася боротьба за національно-культурне відродження української нації. Зміни стосувалися культури, науки і, звичайно, освіти. І саме успішні перетворення в шкільництві,

у вищій школі та науці стали важливим кроком у відродженні української нації. Чи не найактивнішу роль у цих перетвореннях відіграли осередки «Просвіти», які виникали в багатьох населених пунктах. Одним із основних своїх завдань вони вбачали боротьбу з неграмотністю: організовували хати-читальні, аматорські театри, збирали кошти для закупівлі книг у бібліотеки, а ще влаштовували курси для вчителів. Саме останні з часом ставали основою для майбутніх педагогічних закладів. На підтвердження цього можна навести фрагмент з прохання сумської «Просвіти» до земських зборів про вирішення питання української освіти за 1917 рік: *«Тепер при новому строї різні вчительські з'їзди (як наприклад, 15-16 квітня с/р в Харкові і 4-го грудня в Києві) виносять постанови, що школа повинна бути національна, народня. Для такої школи треба дати вчителя, здатного стати на висоті потреб педагогії. Треба починаючим вести перші відділення з будучого учбового року підготувиться навчати дітей на рідній (матерній) мові. Необхідно треба для учителів устроїти курси»* [1, с.60].

Учителі Харківської губернії демонстрували досить активну позицію стосовно змін в шкільній освіті. 15 квітня 1917 року на Слобожанщині відбувся один з перших вчительських з'їздів, де взяли участь делегати з усіх повітів губернії. Були прийняті постанови стосовно всіх рівнів освіти: визнано необхідність викладати українською мовою, але одночасно враховувати і права національних меншин. Саме українська мова викликала чи не найбільше суперечок. Тому їй і була приділена окрема увага, як викладовій в учительських семінаріях та інститутах. Підкреслювалось, що *«для найкращої організації навчання в школі вчитель повинен не лише знати українську мову, але поважати і любити її»* [2, с.1].

Варто зауважити, що більшість пересічного населення була проти впровадження української мови як мови навчання. Тут відіграли роль певні стереотипи населення відносно українців та української мови. Наприклад, Охтирське повітове земство у жовтні 1917 року звітувало про те, що українську освіту – *«не бажають батьки, бо то, кажуть, мова – мужицька, вони ж бажають, щоб їх діти навчалися – чистенько говорити, та ще кажуть: – як ми навчалися, так хай й діти наші вчаться»*. Наприкінці звіту робиться висновок що *«оцей консерватизм та темнота народна й стоять найбільше на перешкоді українізації шкіл нашого повіту»* [3, арк. 17].

Утім, життя вимагало змін. Нова система педагогічної освіти повинна була вирішити проблему нестачі вчительських кадрів. Щоб якось змінити ситуацію організовували спочатку педкурси і вже на їх основі створювали перші педагогічні заклади для підготовки вчителів. Читаємо в *«Известиях Ахтырского исполкома»* (тут і далі цитування документів подане мовою оригіналу): *«в 1921 году в Ахтырке был открыт педагогический техникум»* [4, с.20].

Дослідники даного періоду указують на те, що всі без винятку культосвітні заклади повинні були приділяти ліквідації неписьменності (лікнепу) найбільшу увагу. Як свідчать джерела, усі громадяни, які хоч

трохи володіли грамотою на засадах трудової повинності, були залучені до навчання неписьменних. Так місцева газета «Голос незаможника» від 29 жовтня 1922 року зазначала: «В 1921-22 академическом (учебном) году по бюджетному повітвіднароку (уездного отдела социального воспитания, как тогда назывался унаробразования; в школах уезда можно было содержать только 90 учителей, которые по нормам могли обучать не более 3000 учеников, обучали же около 10000» [3, арк. 1].

Щоб досягти поставлених цілей влада створювала нову систему педагогічної освіти, яка б і вирішила в найкоротші строки проблему нестачі учительських кадрів. У часописі «Трудова освіта» за 1920 рік дописувач під псевдонімом *Dolor* пише: «Перед нами встала величезна задача – створити нову армію шкільних робітників, – молоду, що вийшла з глибин самого пролетаріату, що душою зрослася з його інтересами, вірну ділові Соціального виховання... Як се зробити? Діло нелегке, що вимагає багато часу й праці. Разом з тим діло спішне, до якого негайно треба приступити. Тут робота повинна бути направлена по двом шляхам. Перший – звичайний. Саме широке використання Педагогічних шкіл. Кількість не повинна бути збільшеною, порядок роботи в них перебудований, програми переглянуті відповідно з задачами Соцвиху (соціалістичного виховання)... Крім обов'язкової для всіх загальної освіти, шкільний робітник мусить мати саму серйозну й глибоку підготовку в галузі викладання української грамоти й елементів рідної мови, початків математики, мірознавства і гуманітарних наук» [5, арк. 7]. Ось на таких засадах і організовувались перші педагогічні школи, технікуми. І в щоденнику охтирського краєзнавця Віктора Мулева з посиланням на часопис «Ахтырщина» читаємо: «18 августа педтехникум выпустил 22 новых учителя. Все они будут преподавать в школах Ахтырского района» [4, с. 32].

Дослідник О. Б. Комарницький у своїй монографії «Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х роках» також зазначає, що у 1926 році Охтирський педтехнікум випустив 21 педагога, а в 1928 році, відповідно, – 22 [6, с. 903]. Така невелика кількість випускників свідчить про те, що педагогічні технікуми в 1920-х роках за чисельністю студентів були невеликими. Радянський історик І. Паніотов, досліджуючи цю ситуацію, зазначає, що «більшість технікумів були дрібними, середня кількість студентів у яких становила 185 осіб» [6, с. 129]. Беручи за основу показники 1927–1928 років, дослідник поділяє їх на декілька груп за кількістю студентів: до першої групи він відносить навчальні заклади, де навчалось понад 200 осіб; до другої групи – від 150 до 199 осіб; і до третьої – до 150 осіб. Відповідно даних Охтирський педагогічний технікум відносився до другої групи – у вказаний період тут навчалось до 200 осіб. А вже на початок 1930-х років він умовно переходить до першої групи, з кількістю студентів більше 200 чоловік. [6, с. 172].

Ще однією особливістю навчання 1920-х років в педтехнікумах варто виділити соціальні і політичні вимоги радянської влади до

особового складу студентської молоді. Зокрема спостерігається поступове збільшення кількості жінок. Саме навчання в педагогічних і медичних навчальних закладах дозволяло жінкам реалізувати свій потенціал. На січень 1927 року в Охтирському педтехнікуму кількість жінок становила 53% [6, с. 169]. А починаючи з 1930-х років і в подальші десятиліття навчання в педагогічному технікумі давала можливість просто вирватись із села, від тяжкої сільської праці.

На жаль, більшість документів цього періоду були знищені під час Другої світової війни; не залишилось і живих свідків, які змогли б розповісти про ті часи. Тому величезним везінням виявився матеріал, свого часу надрукований в газеті «Лідер» колишнім директором Охтирського краєзнавчого музею Олександром Галкіним про рукописний часопис під назвою «Мотор», який спільно видавали учні педагогічної і соціально-економічної шкіл м. Охтирки в 1921–1922 роках. Процитую декілька уривків із статті: *«Кажуть: рукописи не горять. Мабуть це так. Бо нам у спадок дісталися три числа рукописного журналу “Мотор” – видання учнів Охтирських Педагогічної та Соціально-Економічної шкіл, які, як з усього видно, належали до випускних класів 1921-1922 навчального року. Як зазначається на титульній сторінці, журнал є “Органом неперіодичним” і що він твориться в Охтирці на Харківщині (з 1923 р. – Сумської округи). Завдання журналу вгадується з епіграфу до нього: “Нехай же наш “Мотор” буде тим справжнім мотором, який дасть здвиг нашій машині – школі!” Тут доточно нагадати, що на початку 20-х років ХХ ст. передове і патріотичне вчительство Охтирщини, захопивши освітянську владу, впроваджували реформи школи, в т. ч. і ліквідації русифікації навчання»* [7; с. 7]. У вступній статті «Мотору» під назвою «1921 рік», міститься такий епіграф: *«Життя йде, хто не поспіває за ним, той залишається самотнім»*. Автор цієї цитати позначений літерами «М. Г.» [8, с. 3].

Щоб проинятись духом тогочасного періоду, особливостями навчання, представляю до вашої уваги декілька уривків, зберігаючи тодішні правила правопису та манери спілкування. *«В кожній людині мається безліч ріжних задатків, – починає статтю якійсь І. Натальченко. – Чоловік в цілому – це скарб, але скарб здебільшого до пори, до часу притаєний. Такий, замкнутий в самому собі, – чи, дякуючи суб'єктивному психічному складу, чи зовнішнім умовинам чоловік – ніби закопаний талан, як той вітхо-завітний, не приносе користі, а з'являється лише занадто важким тягарем, який гальмує справу поступу всього того суспільства, серед якого він має бути. Ми ж, учнева молодь, як частина людського суспільства, повинні пильнувати за тим, аби не бути таким гальмом, аби не постачати собою нових адептів в безмірну армію “лишних” юдей, яких і без нас навкруги легіони. Маючи ж недосягну для багатьох освіту, ми як люде з свідомими поглядами на життя, не мусимо преступно ховати свої знання...»*.

Редакційна колегія і дописувачі вважали «Мотор» мозком обох шкіл. Справді, журнал «Мотор» був тим акумулятором, де накопичувалися

думки учнівської молоді. Ці думки акумулювалися у різних формах – статтях, віршах, байках, притчах, сповідях педагогів і т. п. У сповідях, наприклад, педагог ставив загальні і конкретні завдання, що, наприклад, треба робити, щоб позбутися рабства, щоб не *«прозябати»*, а жити. І тут же відповідає, що найпершою зброєю в тому має бути думка, з допомогою якої людина завойовує собі щастя. Отже, завдання педагога пробудити в учня самостійну критичну думку, наштовхнути на той шлях, по якому піде глибока думка. А щоб легше це робити, вихователю необхідно бути дуже тонким психологом. Тож завжди треба пам'ятати, що машина без мотора – не машина і людина без думки – не людина. Отже, вчитель повинний створювати *«думку-мотор»*. І редакційна колегія учнівського часопису *«Мотор»* тільки того й прагнула – створювала глибоку наукову, ба, навіть філософську, думку.

Цікавою є стаття *«Моє завдання»*. Її автор не побажав, щоб його знали і підписався просто – *«Майбутній учитель»*. Узявши за епіграф слова *«Машина без мотора – не машина, людина без мислі – не людина»*, він заявляє, що наука складається з маси мислів, які висуває життя. *«Часто ми називаємо себе “недосконалою людиною”. І що означає “досконалий” і “недосконалий” Себе я називаю недосконалим тому, що мисль моя ще молода, неглибока. Я безсильний вникати в суть речей битності. Отже, досконалим взагалі я називаю високий розвиток мислення і недосконалим низький його розвиток. Мисль – найсильніша зброя людини»*.

Ось що розповідає якийсь Данор у статті *«Заліки»*: *«В останні дні наші школи надто хвилюються. Прийшов час заліків, а з ними в наше життя увірвались непередбачені труднощі, недорозуміння і помилки. Особливо велике хвилювання було в Педшколі: там у зв'язку з цим справа дійшла навіть до скарги Віднаросу [Відділ народної освіти – О. Г.]. Було б помилкою обійти ці події нашим повним мовчанням, а тому два слова про них побіжно сказати треба. Не про скарги на керівництво, звичайно. Що говорити про це? Ні, ми скажемо про заліки лише як про відомий ступінь перевірки знань, як про спосіб контролю за роботою керівників»*.

Як подалі склалася доля заліків невідомо, оскільки й про наступні числа журналу *«Мотор»* теж нічого невідомо. А ось те, що заліки відіграли певну роль в Педагогічному технікумі, відомо. Бо події, пов'язані з ними, описані якимось І. Бунтарем (скоріше за все, указане псевдо) в останньому 3-му числі *«Мотору»* та з протоколу зборів випускної групи Охтирського педагогічного технікуму, вміщеного там же. Власне, не заліки були *«хлопчиком побиття, а відносини, стосунки учнів та керівників і педагогів, котрих старий уряд (царський) залишив новому, післяреволюційному поколінню, з яким вони відразу щільно зішлись і зараз беруть участь у соціалістичному будівництві. Але учні мають невдоволення. В школах немає товариського духу. Між завідувачем (не тільки як педагогом, а як і адміністратором) мусять бути товариські відносини, а в нас цього здебільшого немає»*.

Це помічається не лише на учнях, але навіть на декотрих педагогах. Але ми, закінчуючи, на жаль, дуже швидко школу, повинні в ознаку своєї невпинної боротьби зі старим мундирним пахом, який з самого початку силкується нас приборкати, в ознаку щирого поважання учнівських об'єднаних організацій, в ознаку товариської солідарності, не допустимо цього. Досить вже слів, час перейти до діла! І ось 7 травня 1922 року були зібрані збори випускної групи Охтирського Педагогічного технікуму, слухачів III-ї групи української мови. Головою обрали С. Бондаренка, секретарем – М. Лаврінченка. На повістку дня поставлено пекуче питання: "Відношення громадянина Сергієнка до учнів взагалі і абітурієнтів Педтехнікуму, зокрема... Беручи це до уваги і безліч ріжних факторів, ми, слухачі випускної III-ї групи української мови, не визнаємо громадянина Сергієнка педагогом і керівником студії Української мови і від здачі йому заліків відмовляємося. По чому постановили: прохати Наукову колегію призначити другого керownika для викладання Української мови, якому ми і здамо заліки. Голова зборів (підпис) Секретар (підпис)».

Прагнення учнів обрати звитяжні дороги орієнтиром на найближчий час прискорили вирішення нагальних питань. Сергієнко полишив директорське крісло. Тільки, щоб не так було соромно, Віднарос, так би мовити, нівелював хвилю обурення, розповсюдивши чутки, що начебто Сергієнко сам подав заяву про звільнення.

Третє число (оскільки воно останнє) вийшло 20 травня 1922 року. Розпочинається воно «Заповітом товаришам учням» (Педагогічного і Соціально-економічного технікумів): «Як бачиться се останній номер часопису "Мотор", який ми випускаємо на закінченні 1921–1922 академічного року, а тому і остання змога залишити на сторінках його живе, щире слово до товаришів-учнів, членів колективу двох об'єднаних одним ділом, одною метою, одною ідеєю технікумів, ідеєю "Соціально-культурного відродження людськості і позбавлення її від гнітючого поневолення стихії і пануючих"» [8, с. 5].

Ще однією цікавою знахідкою виявився невеликий уривок, всього в один абзац, з книги Олександра Шугая «Іван Багрянний або через терни Гетсиманського саду». Якраз 1928-го було написано роман «Скелька». І написано тут-таки в Охтирці.

«Коли автор працював над своїм твором, поринувши з головою у творчість й забувши про весь світ, – зазначав біограф письменника Дмитро Чуб (Нитченко), – його часто відвідували студенти Охтирського педтехнікуму. Автор розповідав свого часу, що вони, ті студенти, мов повитухи при народженні дитини, разом з ним переживали, коли він читав їм уривки твору, хвилювалися й допомагали тим, що приносили йому махорку. Якби не ця махорка, – казав Багрянний, – то може б, я не написав цього твору. Я не міг працювати, не куривши, а курив, як швець» [9, с. 29]. Ось так у свої 19 років, з допомогою студентів Охтирського педагогічного технікуму Іван Багрянний пише свій перший роман. І справа тут не лише в махорці,

а в студентському вільнодумстві, в молодіжному середовищі прихильників і соратників, які думали однаково, творили і мріяли разом.

Обидва уривки свідчать про те, що з перших років свого існування і на протязі першого десятиліття, студенти педзакладу відзначались великим вільнодумством, безпосереднім відчуттям свободи, бажанням не лише творити, а й діяти. Ще були живі ті більшовицькі лозунги про рівноправність, свободу, незалежність, які й привернули до себе величезну кількість народних мас, утверджували подальші прагнення особливо молодого покоління. Але з подальшим розвитком країни, зсувались акценти, перекинувалась ідеологія. Всі без виключення освітні заклади повинні були виконувати завдання правлячої комуністичної партії – виховувати всебічно розвинену людину. Завдання ніби й нормальне, але в умовах панування єдиної «*правильної*» марксистсько-ленінської ідеології в період формування диктаторсько-комуністичного режиму ми спостерігаємо реалізацію сталінських планів соціалістичної колективізації та індустріалізації. При цьому системі освіти ставиться особливе завдання: цілеспрямоване впровадження в свідомості підростаючого покоління так званого «*соціалістичного побуту*», нового укладу радянського життя.

Кінець 1920-х – початок 1930-х років демонструє зовсім інші явища: згортається НЕП, починаються політичні і економічні перетворення не на користь населення, переслідується будь-яке вільнодумство, утверджується єдина комуністична ідеологія з величезним маховиком каральної системи. Охтирський педагогічний технікум не став виключенням з правил тогочасних норм. Подальші дослідження свідчать про віддзеркалення всіх особливостей тоталітарного державотворення, що мали місце в навчальному закладі в наступних 1930-х роках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / Упоряд. Г. Іванущенко. Суми: ВВП «Мрія», 2016. 280 с.
2. Маньківська Т. З'їзди вчителства в Харківській губернії в 1917–1918 рр. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1250-tetiana-mankivska-zyizdy-vchytelstva-v-kharkivskiy-huberniyi-v-1917-1918-rr>.
3. Газета «Голос незаможника» № 40 (84) від 29 жовтня 1922 року: ОФ ОМКМ (Основний фонд Охтирського міського краєзнавчого музею).
4. Щоденник охтирського краєзнавця Мулева В. Зошит № 2: БФ ОМКМ (Бібліотечний фонд Охтирського міського краєзнавчого музею).
5. Періодичний орган Охтирської Повітнаросвіти Трудова освіта № 13 ст. 7 1920 р.: ОФ ОМКМ.
6. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х роках: монографія. URL: http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1361/Komarnitskyi_O.B.Studentypedahohy_u_modernizatsii_vyshchoi_osvity.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
7. Галкін О. Охтирське сузір'я. *Город А*. 2002, 28 листопада, 5 грудня, 12 грудня, 19 грудня.
8. Галкін О. «Мотор» – газета. *Лідер* 2010, 7 липня.
9. Шугай О. Іван Багряний або терни Гетсиманського саду. Київ: Рада, 1996. 480 с.

Мельникова Інна Вікторівна

викладач географії, Відокремлений структурний підрозділ
«Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»

КРАЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МАШИНОБУДУВАННЯ СУМЩИНИ

Сьогодні неможливо уявити життя людини без машин: ані на виробництві, ані у сфері послуг, ані у побуті. Сучасні економічні реалії переконливо доводять, що машинобудування є базовою галуззю розвитку будь-якої країни, адже саме їй належить важлива роль в прискоренні науково-технічного прогресу. Створюючи знаряддя праці, машинобудування саме істотно впливає на темпи й напрями науково-технічного прогресу в інших галузях господарства, зростання продуктивності праці та ефективність виробництва [2].

Машинобудівні та металургійні підприємства на території Сумської області почали виникати наприкінці XIX ст. Так, у 1870 р. було засновано чавуноливарний і механічний завод у Свесі (завод Неплюєва); у Сумах запрацювали завод сільськогосподарських машин (заснований у 1891 р.), ливарний завод «Вулкан» (1893 р.), Бельгійське акціонерне товариство «Сумські машинобудівні майстерні» (1896 р.). Останні за задумом засновників повинні були займатися виготовленням і ремонтом устаткування для цукрових заводів, шахт Донбасу, залізниці. Серед засновників цього підприємства (сьогодні ПАТ «Сумське НВО»), крім закордонних компаньйонів, були відомі українські цукрозаводчики П. Харитоненко, М. Суханов, Л. Кеніг, А. Гебіндер та інші підприємці. У 1908 р. на підприємстві була виготовлена перша вітчизняна парова машина. На підприємстві, яке уже називалося «Сумські машинобудівні заводи», працювало 700 робітників [1, с. 10].

Після Другої світової війни на території Сумської області склалося металомістке машинобудування. Тут випускали устаткування для хімічної, металургійної, нафтоперегінної, текстильної та харчової промисловості [1, с. 19].

У машинобудівній і металообробній промисловості області провідне місце посідав Сумський ордена Леніна машинобудівний завод імені М. В. Фрунзе, що виробляв хімічне устаткування. Крім хімічного обладнання, завод освоїв виробництво нових типів надпотужних компресорів для металургійної промисловості, центрифуг і суперцентрифуг для цукрової промисловості. Тут випускались також холодильники і обертові печі довжиною до 75 м для цементної промисловості, гідравлічні преси, сепаратори й інші машини. Було освоєно виробництво хімічної апаратури для текстильної промисловості та агрегатів для виробництва синтетичного спирту [1, с. 19].

Також машинобудування і металообробка були представлені паровозо-вагоноремонтним заводом у Конотопі; Роменським заводом поліграфічних машин, який був єдиним підприємством СРСР з виробництва паперорізальних машин 1 та заводом електротехнічних засобів зв'язку (Охтирка); заводом металургійного устаткування і металокопункцій (Середина-Буда), який випускав 50-тонні цистерни, електролізні ванни для алюмінієвих і мідеплавильних заводів, контейнери для перевезення руд кольорових металів, котли й інше устаткування.

Півненківський (м. Тростянець) завод випускав буряконавантажувальні «тракторні лопати». Сумський та Лебединський авто-мотороремонтні й Глухівський обозний заводи працювали на автомобільний і гужовий транспорт. Машинобудівні заводи області мали виробничі зв'язки з підприємствами інших областей УРСР, Уралу, Кузбасу, районів Сибіру, Далекого Сходу, Казахської РСР і республік Середньої Азії [1, с. 20].

Рис. 1. ВАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. В. Фрунзе»

Варто додати, що у 1990 р. частка машинобудування у валовій продукції промисловості досягла 35,6%, відтак воно стало посідати провідне місце у територіально-виробничому комплексі Сумської області. Найбільшим підприємством галузі у цей час є ВАТ «Сумське

машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. В. Фрунзе» (рис. 1). Об'єднання випускало обладнання для нафтової і газової промисловості, комплексне технологічне обладнання для виробництва мінеральних добрив, комплекти споруд газорозподілення для отримання етилену і пропилену, відокремлення природного газу і отримання гелію, автоматичні центрифуги всіх типів, складні поршневі компресори високого тиску, газоперекачувальні агрегати та інше обладнання.

Рис. 2. Технологічний процес на підприємстві «Електрон»

Рис. 3. Будівля заводу «Метиз» в м. Охтирка.

Електротехнічне машинобудування було представлене Сумським ВО «Електрон» з виробництва електронних мікроскопів (рис. 2) двох типів – про-свічуючих та растрових, крім мікроскопів завод випускав майже 50 видів складних і точних приладів [1, с. 25].

Підприємства верстатобудування працювали у Сумах (завод «Ремверстат»), Глухові, Лебедині. Великим центром сільськогосподарського машинобудування області стала Охтирка (завод «Охтиркасільгоспмаш», завод сільськогосподарського машинобудування «Метиз») (рис. 3); виробництво запасних частин до сільськогосподарської техніки було налагоджено в Сумах (завод «Сумсільмаш»), Лебедині, Конотопі, Ромнах, Білопільлі [1, с. 25].

Машинобудування і металообробка у ХХ століття – найважливіші галузі у структурі промисловості Сумської області. Тут були розвинені як важке металоємне, так і точне наукоємне машинобудування, у т.ч. електротехніка і електронна промисловість, виробництво обчислювальної техніки та ін. В області було розвинене також верстатобудування, виробництво технологічного обладнання, транспортне, сільськогосподарське машинобудування.

Розміщенню машинобудівних підприємств у Сумській області сприяв ряд факторів: 1) близькість вугільно-металургійної бази; 2) розвинена залізнична мережа, зокрема наявність крупного транспортного вузла Конотоп, де здійснювалися роботи щодо вантажних і пасажирських перевезень за різними напрямками. Серед найважливішої продукції машинобудування – машини для тваринництва і кормовиробництва, сільськогосподарські машини, технологічне обладнання для нафтової, газової, хімічної, харчової промисловості, прилади і засоби автоматизації, компресори, насоси, поліграфічне обладнання та ін. [1, с. 37].

Найважливіший центр машинобудування області – м. Суми. Тут розташовані 3 великі машинобудівні об'єднання: ВАТ «СМНВО ім. М. В. Фрунзе», ВАТ «Селмі», ВАТ «Насосенергомаш» (рис. 4). Окрім

Рис. 4. Одна із будівель ВАТ «Насосенергомаш»

обласного центру, на території області виділялися такі центри та пункти машинобудування, як Охтирка, Ромни, Тростянець, Путивль, Конотоп, Глухів, Білопілля, Кролевець, смт. Свеса. Найбільшим підприємством галузі у цей час лишається ВАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. В. Фрунзе», яке однак суттєво скоротило обсяги виробництва і номенклатуру продукції, переважно зосередившись на випуску обладнання для нафтової і газової промисловості.

Окрім цих підприємств, були відомі також ВАТ «Завод обчислювальної техніки» в м. Глухові, Свеський насосний завод (рис. 5), ВАТ «Роменський завод "Поліграфмаш"» та ін. Машинобудівні підприємства області мали широкі економічні зв'язки по поставках комплектуючих і збуту готової продукції, але у 1990-і роки змушені були деякою мірою доповнити чи змінити свою спеціалізацію [1, с. 37].

Рис. 5. Територія підприємства Свеський насосний завод

Таким чином, промислові машинобудівні об'єкти Сумщини ілюструють історію становлення масштабного розвитку різних галузей машинобудування області. Частковий чи повний занепад підприємств має наслідки в економіці регіону, та незважаючи на це, є доказом потужної промислової спроможності Сумщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Корнус А. О., Корнус О. Г. Промисловість Сумської області (економіко-географічне дослідження): монографія. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 136 с.
2. Леховіцер В. О. Особливості розвитку машинобудівної галузі в сучасних умовах. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4974>.
3. Пігуль Н. Г., Пігуль Є. І. Сучасний стан та перспективу розвитку машинобудівного комплексу України. URL: http://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/68.pdf.

Дорошенко Дар'я Валентинівна

студентка групи І-6 Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ДОПОМОГА СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ УСТАНОВ, ПРОГРАМ ТА ФОНДІВ ООН СУМЩИНІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У процесах глобалізації особливе місце займає Організація Об'єднаних Націй. Однією з головних цілей ООН є вирішення економічних, соціальних, культурних і гуманітарних проблем шляхом міжнародного співробітництва. Для досягнення цих цілей було створено кілька спеціалізованих установ ООН, програм та фондів у роботі яких активну участь бере й Україна, а вони в свою чергу надають допомогу нашій державі.

Міжнародна співпраця початку ХХІ ст. є багатостороннім процесом, який охоплює низку економічних, соціальних, політичних та фінансових, гуманітарних, культурних та інших питань. З дня проголошення незалежності України розпочався новий період співпраці з ООН, який визначається одним із пріоритетів зовнішньої політики нашої держави.

Сьогодні система ООН включає близько двох десятків спеціалізованих установ, які розробляють програми та спрямовують ресурси на низку важливих сфер, які відповідають положенням її Статуту щодо сприяння економічному та соціальному розвитку. Спеціалізовані установи є незалежними організаціями, їх відносини з ООН викладені в спеціальних угодах та договорах. Важлива мета зазначених органів – продовжувати відігравати роль своєрідного посередника у вирішенні розбіжностей між державами, що відрізняються своєю владою, культурою, розміром та інтересами, а також служити форумами для вираження поглядів держав і відстоювання інтересів усього людства. Їхня головна роль, яку вони повинні виконувати у ХХІ ст., має нормативний характер і полягає у визначенні, пошуку й розв'язання найгостріших міжнародних економічних, соціальних та інших проблем, встановленні стандартів і норм поведінки держав, контролю за їх дотриманням та прагнення до їх реалізації.

Участь України в спеціалізованих установах ООН, програмах та фондах не лише утверджує нашу державу як повноправного учасника

міжнародних відносин, а й сприяє вирішенню необхідних загальнодержавних питань. Співпраця з фахівцями ООН відкриває перед нашою державою широкі перспективи різнобічного розвитку.

24 лютого 2022 року розпочалася Російсько-українська війна, яка призвела до жертв серед цивільного населення та руйнування цивільної інфраструктури, що змусило людей покинути свої домівки в пошуках безпеки, захисту та допомоги. За перші п'ять тижнів понад чотири мільйони біженців з України перетнули сусідні країни, і ще багато стали внутрішньо переміщеними особами. А ті, хто залишилася в Україні, продовжують потерпати від жахів війни і їм вкрай необхідна допомога.

Сьогодні Україна через повномасштабне вторгнення та збройну агресію Російської Федерації знаходиться у дуже складному становищі. Спричинені війною тяжка економічна ситуація, гуманітарна криза, нестабільність у багатьох сферах спонукають Україну до поглиблення співробітництва з багатьма міжнародними організаціями, фондами, спеціалізованими установами, до участі у міжнародних програмах.

Війна вплинула майже на кожен аспект життя та діяльності людей – охорону здоров'я, культуру, освіту, економічний розвиток, сільське господарство тощо, і перетворила деякі процвітаючі та жваві міста України на покинуті та зруйновані міста-привиди. Це також закладає основу глобального дефіциту продовольства. Попри численні ризики та логістичні труднощі, низці агенцій ООН разом із місцевими партнерами вдалося за короткий час перекинути персонал з інших місій та встановити присутність у всіх адміністративних областях України, що вважається одним із найшвидших операцій з розширення, які будь-коли проводила ООН.

Від самого початку війни ООН усіяко допомагала Україні загалом та Сумщині, зокрема. Наприклад, у березні 2022 року до цього регіону прибули перші машини із гуманітарною допомогою. Крім основних речей, продуктів харчування, на Сумщину привезли велику кількість пластикової упаковки, закривали розбиті вікна, щоб зберегти тепло в будинках, будівлях, квартирах та зберегти майно від дощу та інших погодних впливів [5].

У складний час військової агресії деякі спеціалізовані установи ООН надали Україні загалом та Сумщині зокрема допомогу. Наприклад, у середині жовтня багато фермерських господарств отримали 600 тон зерна від Продовольчої й сільськогосподарської організації (ФАО) ООН. Аграрії отримали 2 тони насіння, господарства – по 400 кг. У Роменському та Охтирському районах цим видом гуманітарної допомоги скористалися 133 господарства та 260 домогосподарств; продовжується робота у даному напрямку й в Сумському районі. Загалом суб'єкти господарювання Сумської області отримали 400 тон насіння озимої пшениці, що дасть змогу засіяти площу понад 1600 га. Також проєкт підтримує фермерські господарства, які обробляють до 50 га землі, забезпечивши сходами озимої пшениці. Учасники проєкту зможуть отримати 2000 кг насіння озимої пшениці, розфасованого по 50 кг [7].

Варто зазначити, що Україна набула членства у Продовольчій та сільськогосподарській організації 29 листопада 2003 року. Відповідно до

постанови Кабміну від 13 вересня 2002 року «Про порядок участі центральних органів виконавчої влади в діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна» Міністерство аграрної політики (нині Міністерство аграрної політики та продовольства України) визначено відповідальним за співробітництво з ФАО [4].

ООН допомагає Сумщині у відновленні та забезпеченні під час опалювального сезону. Станом на жовтень 2022 року в регіоні пошкоджено вже понад 3 тис. житлових споруд цивільного населення. Сумська обласна військова адміністрація посилено працює над вирішенням проблем місцевих мешканців. У відновленні житла та додатковому забезпеченню паливом та іншим необхідним під час холодів регіону допомагає Управління ООН з координації гуманітарних справ. Так, 21 жовтня була проведена зустріч між керівництвом Сумської обласної військової адміністрації та Едвардом Тевілом, керівником Київського польового офісу Управління. ООН планує допомогти 4,2 млн людей в Україні підготуватися до нового опалювального сезону. Нині в Сумській області проживає приблизно 126 тис. внутрішньо переміщених осіб, котрі потребують допомоги (ковдри, котли та надання матеріалів та коштів для відновлення житла) [1].

Крім того, Україні активно надає поміч ЮНІСЕФ. Зокрема, українці-переселенці отримують дитячий теплий одяг на зиму. Цю допомогу реалізує Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій спільно з Дитячим фондом ООН ЮНІСЕФ [2]. Ще до прикладів допомоги ЮНІСЕФ можемо віднести фінансову підтримку навчальних закладів, зокрема, ліцей у Липовій Долині отримав від фонду грант на 3 тис. доларів. Кошти направлені на ремонт приміщення, підготовку до зимового сезону та придбання засобів для навчання [3].

Сумщина увійшла до п'яти областей, відбудова яких триватиме завдяки сприянню ООН. Міністр розвитку громад та територій України Олексій Чернишов від ПРООН (Програма розвитку ООН) підписав Меморандум про взаєморозуміння та співпрацю. У співпраці з військовими адміністраціями, територіальними громадами це дозволить навіть в умовах обмежених ресурсів ефективно відновлювати пошкоджені та зруйновані будівлі, лікарні, школи, садки для дітей, підприємства, дороги тощо [6].

Отже, сьогодні Суми та Сумська область перебувають у центрі уваги багатьох країн світу. В основному це пов'язано з тим, що регіон є одним із найбільш постраждалих від російської агресії після масштабного вторгнення 24 лютого. Та й зараз область стримує удари Росії, маючи один із найдовших кордонів з агресором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. 126 тисяч мешканців Сумщини отримують допомогу від ООН на опалювальний сезон. *Панорама*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/nNRWbc2> (дата звернення 31.10.2022).
2. В Україні безкоштовно забезпечать дітей теплим одягом на зиму: як отримати допомогу. *Соціальне телебачення Сумщини*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/1NRmtxf> (дата звернення 31.10.2022).

3. Дитячий фонд ООН передає ліцею на Сумщині 3000 доларів. *Сумський інформаційний портал* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/dNRWlwS> (дата звернення 31.10.2022).
4. Каліущенко І. Перспективи членства України в Продовольчій та сільсько-господарській організації ООН. *ВІСЬ*: веб-сайт. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1868/> (дата звернення 31.10.2022).
5. На Сумщину їде 7 фур гуманітарної допомоги ООН. *Соціальне телебачення Сумщини*: веб-сайт. URL: <https://sts.sumy.ua/society/na-sumshhynu-yide-7-fur-gumanitarnoyi-dopomogu-oon.html> (дата звернення 31.10.2022).
6. Сумщина увійшла в п'ятірку областей, які відбудовуватимуть в рамках пілотного проєкту за підтримки Програми розвитку ООН. *05453. Сайт Крелевця*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/DNRQrze> (дата звернення 31.10.2022).
7. Фермери Сумщини отримали від ООН насіння озимої пшениці. *Земляк* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/sNRWm0i> (дата звернення 31.10.2022).

Капустіна Ірина Михайлівна

*науковий співробітник, Конотопський міський краєзнавчий музей
ім. О. М. Лазаревського*

«ЖНИВА РОЗПАЧУ ТА БОЛЮ...»: ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА КОНОТОПЩИНІ

У ХХ столітті український народ пережив одну з найстрашніших трагедій у своїй історії – голодомор. Україна, яка завжди годувала хлібом увесь світ, сама зазнала масового голоду [2; 6]. Історики та політологи, особливо зарубіжні, кваліфікують голод 1932–1933 років в Україні як штучний, тобто рукотворний. Така оцінка є публіцистичною, але слушною, позаяк вказує на відсутність істотних природних причин голоду, наголошує на тому, що це була свідомо терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом.

Голодомор призвів до фізичного винищення кількох поколінь українських хліборобів, до руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності. Упродовж 22 місяців українське село було віддане на поталу безжалісної карально-репресивної системи, яка знищила мільйони українців[1; 3]

Голодомор 1932–1933 років не оминув і Конотопщину. Криваво-чорною сторінкою вписався він в історію нашого краю. Хлібозаготівля проводилася за принципом державного примусу, до кожного селянського двору доводився план здачі хліба. Задля його виконання в обкоми, райкоми ЦК ВКП(б) були розіслані інструкції та інші документи з вимогами про організацію та заходи з підсилення хлібозаготівель.

У фондах Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського зберігаються виписки з Постанови Президії Коханівської сільської ради від 1 та 14 грудня 1932 року, Карабутівської сільради від 5 грудня 1932 року та Соснівської сільської ради від 20 та 21 листопада 1932 року про накладення штрафу за злісне невиконання плану хлібозаготівлі на громадян.

«Постанова Коханівської сільської ради за 14 грудня 1932 року, про накладення штрафу за злісне невиконання плану хлібозаготівель:

*Дудяк Ігнат Романович – не виконав 463 кг (штраф 750 крб.),
Медвідь Свирид Григорович – 268 кг (725 крб)*

Шевченко Дмитро Степанович – 179 кг (400 крб)»

«Постанова Президії Соснівської сільської ради від 19, 20 та 21 листопада 1932 року про застосування штрафу за невиконання плану хлібозаготівель на громадян:

Бадьор Марко не виконав 5.20 ц – 1000 крб

Білик Данило -//- 7.3 ц – 1500 крб

Демиденко Андрій -//- 5 ц – 1000 крб

Сливченко Марія -//- 8.5 ц – 1000 крб

Бондар Петро -//- 3.9 ц – 500 крб

Бабко Давид -//- 5 ц – 1000 крб

Демидко Трохим -//- 7 ц – 1000 крб

Салогуб Антон -//- - – 800 крб»

«Згідно Постанови Президії Карабутівської сільської ради від 5 грудня 1932 року про накладення штрафу за невиконання плану по хлібозаготівлі на громадян:

Курочкін Іван Кондратович не виконав план 257 кг – штраф 1500 крб

Гризун Орест Якович -//- 395 кілограм – штраф 200 крб

Федорченко Іван Констянтинович -//- 503 кілограм – штраф 200 крб

Порохня Степан Порфирович -//- 534 кілограм – штраф 300 крб

Циган Панас Маркович -//- 408 кілограм – штраф 200 крб

Било Юхим Іванович -//- 450 кілограм – штраф 200 крб»

Протокол засідання Президії Велико-Самбірської сільської ради, що відбулося 13 листопада 1932 року, у якому зазначено, що «...невиконання плану хлібозаготівель по селу 70%, в той час як всі терміни давно минули. Колгоспи, бідняки та середняки свої завдання по хлібозаготівлі виконали повністю, окремо заможна верхівка села злісно не виконує своїх завдань, аби зірвати хлібозаготівлю по селу». При цьому було ухвалено: «...президія вкупі з активом рахують за необхідне застосовувати висилку за межі України».

Витяг з протоколу засідання Президії Козачанської сільради, що відбулася 18.12.1932 року «слухали інформацію голови сільради Самуся про гр. Козацького Лук'яненка Семена Васильовича, який не виконує плану хлібозаготівлі доведеного до його двору, як до кулацького господарства 368 кг. Господарство Лук'яненка до революції було кулацьке, мало майно: хату, 2 хліва і клуню, вітряна мельниця, землі власної 10 га, коней 6 штук, 3 корови. Сам Лук'яненко злісно хлібозаготівлі не виконує, а також підбурює інших проти хлібозаготівлі». Ухвалили: «До громадянина Лук'яненка Семена Васильовича, як злісного нездачника хлібозаготівлі та підричника цієї найважливішої кампанії застосувати пункт 4-ї інструкції Раднаркому УССР від 11 листопада 1932 року. Себто вислати за межі УССР та прохати Президію затвердити цю постанову».

Згідно витягу з протоколу за 2 січня 1933 року загальних зборів колгоспників та одноосібників сіл Графське та Червоне: «Слухали інформацію тов. Логощного про підготовку до першої весняної посівної кампанії другої п'ятирічки та куркульські дії, щодо цієї підготовки ухвалили: прохати сільську раду куркулів хутора Графського – Дем'яненко Кузьму, Стеценко Анатолія, Стеценко

Антоня, Симоненко Омелька вислати за межу України, як ворогів трудящих, які перешкоджають у підготуванні до весняної посівної компанії і взагалі в соцбудівництві». І це не поодинокі випадки...

Елементом механізму творення голодомору було також рішення ЦК КП(б)У про занесення колгоспів-боржників на «чорну дошку» (рішення затверджене політбюро 18 листопада 1932 року). Покаранням для таких колгоспів були: повна заборона централізованого продовольчого постачання, призупинення будь-якої торгівлі і вивіз з лавок наявних продуктів, згортання колгоспної торгівлі для колгоспників й одноосібників, призупинення всякого кредитування і вимога повернути вже видані кредити, очищення колгоспів від контрреволюційних елементів. 6 грудня 1932 року РНК УСРР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову «Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» [1, с. 446].

16 листопада 1932 року рішенням Конотопського РК КП(б)У за незадовільне виконання хлібозаготівель села Бочечки, Козацьке та Малий Самбір були занесені на «чорну дошку» [3, арк.83–84].

У тих, хто не виконував загального плану заготівель сільгосппродукції чи єдиного сільгоспподатку, забирали корову в рахунок м'ясозаготівель. Однак нерідко корів відбирали і у тих селян, які виконували зобов'язання. Так, в селі Великий Самбір Конотопського району селянин Г. П. Ушкало виконав усі зобов'язання, але корову у нього забрали [4, арк. 5].

Сталінський режим прагнув приховати Голодомор на тільки від зовнішнього світу, а й від нащадків. Сільрадам було наказано при реєстрації смерті не вказувати дійсну причину. Тому в картках вказувались різні причини, крім справжньої «виснаження від голоду» (траплялись поодинокі випадки, але дуже рідко). Ось декілька виписок із «Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть за 1932 рік», що зберігаються у Державному архіві Сумської області по селах:

с. Бочечки

Дяченко Михайло Іванович, 25 років (с.Бочечки) Помер 14 січня 1932 року (причина смерті не зазначена).

Удод Настя Григорівна, 6 років (с.Бочечки) Померла 6 лютого 1932 року (нерозбірливо).

Лутаєва (...) Ганна Панасівна, 4 роки (с.Бочечки). Померла 10 лютого 1932 року (запалення легень).

Роспутько Дарья Павлівна (скільки років не зазначено) (с.Бочечки). 23 лютого 1932 року (скарлатина).

Очкурова Уляна Гаврилівна, 26 років (с.Бочечки) 28 лютого 1932 року (туберкульозне запалення).

Удодова Федора Федосіївна, 71 рік (с.Бочечки) 16 березня 1932 рік (порок серця).

Роспутько Тетяна Борисівна, 65 років (с.Бочечки) 11 квітня 1932 рік (порок серця).

Могила Євдокія Семенівна, 8 років (с.Бочки) 25 квітня 1932 рік (не зазначена).

Стриженко Степан Гаврилович, 18 років (с.Бочки) 1 травня 1932 рік (не зазначена).

Миколаєнко Ганна Самойловна, 4 роки (с.Бочки), 3 травня 1932 рік (скарлатина).

Роспутько Іван Максимович, 18 років (с.Бочки), 27 травня 1932 рік (туберкульоз легень).

с. Соснівка

Ільченко Явдоха Прокопівна, 33 роки; 20 квітня 1933 рік (не зазначено, лише що дома).

Передера Василь Сергійович, 33 роки; 1 травня 1933 рік (туберкульоз легень).

Аникієнко Наталка, 52 роки; 17 червня 1933 рік (хвороба легень).

Салогуб Іван, 77 роки; 29 червня 1933 рік (хвороба серця та легень).

Сучко Андрій Тарасович, 34 роки; 28 червня 1933 року (туберкульоз).

Сучко Петро Андрійович, 6 років; 28 червня 1933 рік (голод).

Бондар Андріян Калістратович, 57 років; 22 червня 1933 рік (хвороба серця та легень).

Івашина Галя Никифоровна, 4 роки; 7 липня 1933 рік (голод).

Бадьор Константин, 55 років; 12 липня 1933 рік (невідомо).

Демидко Михайло Назарович, 15 років; 6 липня 1933 рік (туберкульоз).

Фесенко Мелашка Андріївна, 56 років; 2 липня 1933 рік (не відомо).

Радько Параска Степанівна, 70 років; 13 липня 1933 рік (не зазначено).

Іващенко Йосип Павлович, 30 років; 19 серпня 1933 рік (туберкульоз легенів).

Фесенко Анастасія, 82 роки; 15 серпня 1933 рік (старість).

Кондратенко Петро Тимофійович, 8 років; 30 листопада 1933 рік (від грипу).

Оникієнко Михайло Тимофійович, 21 рік; 22 листопада 1933 рік (сипний тиф).

Демидко Макар Васильович, 42 роки; 14 грудня 1933 рік (порок серця).

Бадьор Варвара Яківна, 23 роки; 4 грудня 1933 рік (запалення брюшини).

с. Тернівка

Федірко Володимир Єгорович, 6 років; 21 січня 1933 рік (запалення легень).

Нештенко Ладимир Микитович, 47 років; 2 лютого 1933 рік (слабкість).

Нештенко Марія Кирилівна, 6 місяців; 1 лютого 1933 рік (кашлюк).

Федірко Онися Ільвіна, 29 років; 15 лютого 1933 рік (від родів).

Журенко Катерина, 65 років; 19 квітня 1933 рік (старість).

Фролова Мотря Єфимівна, 2 роки; 21 квітня 1933 рік (-).

Серед документів, зустрічаються навіть такі, які показують взагалі інший бік взаємовідносин у самій родині, коли щоб вижити навіть відмовляються від власних батьків. Так, у фондах музею зберігається документ, а саме лист демобілізованого красноармійця Тищенка Макара Андрійовича (жителя с. Любитове, Конотопського району) до Йосифа Сталіна. Мова оригіналу збережена:

«Моего отца Любытовский сельсовет за невыполнение хлебозаготовки в 1932 году сдал до судовой ответственности, я его

сын Тищенко Макар в то время был в Красной армии когда отец не выполнял хлебозаготовки но мой отец держал хлеб под печкой но только не в ямке, но я не знал где был у него хлеб. Прийдя из Красной армии я Тищенко М. зная что кто невыполняет хлебозаготовки это есть вредителем советского строительства вообще построены социализма и от своего отца категорически отказался что и проведено по редакции Конотопской районной газеты "Комуна" от 20.12.1932»

За підрахунками різних дослідників, які спиралися на методи демографічної експертизи, кількість жертв голодомору в Україні коливається від 7 до 10 млн людей.

Істина про трагедію тих страшних років має слугувати відновленню історичної справедливості, сприяти прозрінню всього українського суспільства, примиренню людей та їхньому моральному зціленню.

Тому не можна стерти з пам'яті трагедію однієї з найбільших хлібо-робських націй, яку на найбагатших у світі чорноземах свідомо винищували голодною смертю, що мало завершити тривалий процес координації різних дій, спрямованих на зумисне створення державою умов для поступової втрати власної ідентичності окремими членами української національної групи, проти якої і здійснювався цей злочин [5, с. 17]

Ця жахлива сторінка в історії – не підлягає забуттю... Це наша спільна пам'ять – пам'ять всіх поколінь, які жили, живуть і будуть жити на теренах України та за її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. 886 с.
2. Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. Т.3. К.: МАУП, 2004. 432с.
3. Державний архів Сумської області. Ф. П-42. Оп. 1. Спр.16. Арк.83–84.
4. Центральний державний архів виконавчих органів влади України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 110. Арк. 5.
5. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років, як геноцид українства. К.: ПП Сергійчук М.І., 2016. 320 с.

Несвідоміна Ніна Володимирівна

*науковий співробітник, Конотопський міський краєзнавчий музей
ім. О. М. Лазаревського*

ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ МІСТА КОНОТОП

Точна дата заснування Конотопа невідома. Але існує чимало вірогідних припущень, пов'язаних з виникненням міста і його назвою. Автор *«Историко-статистического описания Черниговской епархии»* Філарет Гумілевський висловлює припущення про те, що Конотоп існував ще до монголо-татарської навали на Київську Русь, як прикордонне містечко Сіверського князівства. *«Конотоп - уездный город, в 150 вер. от Чернигова и в 695 от Москвы на р. Езуч, которая проходя с юга на север, отделяет от передместья Загребелья. Название его соответствует местности его, грязной и топкой. По всей вероятности, Конотоп существовал и до татар, как*

пограничний город северского княжества. По актам известно, что после татарского погрома даже южная сторона конотопского уезда стала вновь населяться со времени Витовта, тем более тоже надобно думать о Конотопе». Але ця версія ще повністю вченими не доказана. «В начале 17 в. при размежевании земель Россия твердо настаивала на то, что конотопския земли – собственность Путивльского уезда, или, что тоже, бывшего северского княжества. Но поляки удержали тогда Конотоп за собою. Около 1630 года северский староста Песочинский, с видами против Москвы, дал древнему городку вид четвероугольника и значительно укрепил его валом и палисадом. В камеральном описании Конотопа пришлого столетия сказано: «город Конотоп построен польским князем Песочинским и обнесен земляным валом и палисадником обставлен, а в котором году и с какими людьми спервоначала оной населен, по делам вида не открывается. Конотоп со многими соседними именьями был во владении знаменитого канцлера коронного Юрия Оссолинского. При гетьмане Острянице (1638) Конотоп был уже городом и местом поветового правления, а в последствии был местом сотенного наряда. Сказывают, так писали в 1800 г. в прежние времена был он укреплен каменною стеною, что и ныне еще приметно как по остаткам внутр. городского замка, так и по некоторым сыскиваемым каменным розвалинам. По событиям 1659 несомненно по крайней мере то, что он был сильно укреплен» [3, с. 280–281].

За свідченням Олександра Лазаревського, Конотоп заснований вслід за Полянським договором, тобто близько 1634 року на Путивльському кордоні, який проходив біля «Куколчегого логу». Конотоп був заснований у вигляді містечка, обнесеного з трьох сторін валом, який двома паралельними сторонами упирався в р. Єзуч, що складала четверту сторону. Таким чином, Конотоп був одним із тих прикордонних міст, які поляки побудували по одній лінії Путивльського рубежу [4, с. 206].

Перша згадка про Конотоп належить до 1637 року. Відомий мемуарист Станіслав Освецим пише, що в серпні того року коронний канцлер Юрій Оссолинський їздив із Варшави на «Заднєпріє» в Батурин, Конотоп і другі тамтешні свої маєтності. Можна припустити, що слідом за Деулинським перемир'ям з 1619 року Оссолинському було віддане королем узбережжя Сейму біля кордону Московської держави для заселення і побудови тут міст, які б захищали державу. Такими містами і являлись тут Батурин і Конотоп [4, с. 206].

У 1654 р. московські переписники так описували конотопські укріплення: «Конотоп стоїть на р. Конотоп. Біля посаду до р. Конотоп зроблена насип земляна, на насипу огорожено острогом дубовими колодами, між того острога зроблено четверо проїжджих воріт: на воротах і по острогу веж немає. Біля того острогу з двох сторін зроблено рів до річки Конотоп. В тому острозі поставлені дві церкви дерев'яні: Соборна церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці... друга церква в ім'я Святого Великомученика Георгія. Та в тому ж острозі, на площі, стоять у станку на колесах 4 пищалі залізні чуғунні, та біля

того міста над річкою Конотоп зроблено інше місто: біля того міста з трьох сторін до р. Конотоп зроблений вал земляний, а біля того міського валу, зроблено рів до р. Конотоп, а земляний вал в багатьох місцях обвалився, а в тому земляному місті зроблено панський двір над р. Конотоп, коло того двору зроблено насип земляний, на насипу огорожено стоячим острогом... Біля того острогу, під земляним насипом, зроблено рів з трьох боків, а з четвертого боку під тим острогом, над р. Конотопкою, рову немає, бо біля тієї річки під стіною гора. Від земляного валу до р. Конотоп і по тій річці, коло того дворового острога, до того ж земляного валу зроблений відводний стоячий острог до води – як в час облоги по воду ходити. Та між тим земляним містом і дворовим острогом зроблені ворота проїжджі і через рів зроблений був міст і той згинув і обвалився. А в тому земляному місті і на панському дворі жилих дворів немає, тільки стоять на тому дворі панські хорони». Із того опису видно, 1) що місто було обнесено валом, по гребню якого був зроблений «острог» із дубових колод; 2) що у великому місті закладалось менше місто, теж обнесене земляним валом, коло якого викопаний крім того рів; 3) в меншому місті був «панський двір», оточений валом з дубовим острогом на ньому і ровом біля валу. Крім того, із фортеці зроблений був до води відводний стоячий острог для безпечного отримання води під час облоги міста» [4, с. 207].

За описом 1654 року можна зробити висновок, що місто на той час було добре укріплене, як фортеця. Конотопська фортеця зіграла важливу роль у перемозі гетьмана України І. Виговського над російськими військами у знаменитій Конотопській битві 1659 року, коли гетьман разом з кримськими татарами розгромив царську армію і полонив воєвод. При цьому татари перебили дуже багато полонених московських стрільців, у пам'ять про котрих в Конотопі, на місці їх поховання, була зведена церква Сорока мучеників, у народі Сорокосвятська.

Нині Вознесенська (Сорокосвятська) церква є окрасою міста. Вона зазнала значних змін під час декількох перебудов. Це одна з церков міста, що збереглась до наших часів, і єдина, що була в межах стародавньої фортеці. На Конотопщині, як і скрізь на Україні, віддавна саме церква визначала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній світ естетично й етично: у кожній місцевості така споруда була центром культурного життя, найвизначнішою пам'яткою і скарбницею творів мистецтва.

Олександр Лазаревський так писав про цей храм: *«Памятником Сосновского сражения остается теперешняя Конотопская Вознесенская церковь, известная в народе под именем Сорокосвятской. Церковь эта выстроена по начинанию Брюховецкого, который писал в 1667 г. в Москву, что он намерен «царя ради и веры православной убиенных от татар, идеже мощи под Конотопом лежащие, составить храм четырехдесят мучеников и на той храм и деревья уже несколько тысячей высечь велел...только надо его царского пресвят. Величества из казны вспоможения и на колокола, чтоб вел.*

Государь пожаловал две пушки, которые лежат в казне. Не знаем, когда именно, но эта была построена, так как в акте 1699 г. Андрей Лизогуб купил в Конотопе «плещы» одле гребки меской, над берегом, в парафии Сорокосвятской». Церковь эта построена на предместьи «подварках» (Дрижчевке), которое «мескою» греблею (соединялась с другим предместьем – Загребельем, т.е. тою частью Конотопа, которая находится на другом берегу (правом) Езуча» [4, с. 210–211].

Ось що пише про цю церкву Філарет Гумілевський: *«В давние времена в Конотопе было несколько таких церквей, которых ныне уже нет. По переписи прошлого столетия на дрижковском предместьи новаго укрепления конотопскаго стоял храм во имя «четырехдесяти мучеников. Говорят, что он был построен в память нескольких князей, павших в сражении. Не был ли храм памятником князей, павших на Калке в первой битве с татарами или битвы 1659 г.? Храм стоял на том месте, где ныне храм Вознесения Господня» [3, с. 282].*

Конотоп у першій половині XVIII ст. – це сотенне містечко Ніжинського полку. В 1711 році в ньому мешкала 701 сім'я [5, с. 19]. Після адміністративної реформи 1781 року Конотоп став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва. Був затверджений герб міста у вигляді прямокутного щита червоного кольору, в центрі – золотий Андріївський хрест, під ним – сріблястий полумісяць, над хрестом – шестикінцева зірка [2, с. 72]. В 1796 р. Конотоп став повітовим містом Малоросійської, а з 1802 – Чернігівської губернії [1, с. 28].

На кошти Данила Кандиби, представника роду конотопської старшини XVIII ст., на місці Сорокосвятської церкви XVII ст. була збудована нова дерев'яна церква в ім'я Сорока мучеників. Про неї також знаходимо згадку в роботі Філарета Гумілевського: *«Замечательно архипастырское письмо, относящееся к этому храму. Благородный господин Данило Кандыба, По душе святом благосклонный наш сыне и благодетель доброхотный! Писание вашего благородия сего декабря 24 дня мы получили, которым изволите просить нашего благословения на освящение вновь устроенной св. четырехдесяти мученик конотопской церкви. На оное писание вашему благородию архирейско объявляем, как и пред сим благородию вашему объявлявано, что когда за то не прогневится, надлежит тому быть от прототопа конотопскаго Моисея Крывецкаго представление к нам об оной, вновь состроенной, церкви с засвидетельствованием указанных обстоятельств, коих при сем копия приложена, когда будить прислано, в то время и на освящение оной от нас грамота выдана будет. При сем Божия благословения вашему благородию и всему почтенному дому вашему желая, пребыванием. 1751 г., декабря 27... Митрополит Киевский Тимофей» [3, с. 283–284].*

В 1846 році замість старої дерев'яної Сорокосвятської церкви, була збудована мурована Вознесенська церква з приділом Сорока мучеників та дзвіницею.

«Церковь построена в 1846 г. старанием прихожан. Зданием каменная с таковой при ней колокольней, построенной старанием

прихожан в 1897 году, на расстоянии 25-ти сажень от церкви, при дороге, покрыта железом. Престолов три: главный во имя вознесения Господня, второй во имя 40-ка мучеников и третий во имя Св. Великомученика Пантелеймона.

По штату в ней положены: священник, дьякон и псаломщик. Жалованию положено: священнику 50 р., дьякону 30 руб., псаломщику 20 руб. в год. Кружечных доходов за 1914 г. получено 540 рублей. Другие источники содержания членов притча и количество поступившего в них дохода: При сей церкви имеются Государственные билеты за №144008, 144009, 150045 и 30543-м на сумму 970 руб., процентами, коим притч пользуется в сумме 38 руб в год.

Земли при церкви состоят: При церкви имеются две десятины полевой земли, которая подарена на вечное пользование в пользу притча Варварой Корнетиной. Имеющиеся в приходе церкви: церковно-приходская, открыта 1884 г сентября 1 дня в наемном здании, а в 1900 г. устроено прихожанами собственное здание на церковном погостье стоимостью около 6000 руб.

Церковная школа помещается в доме собственном, на содержание ее отпускается от города 150 руб, от Земства 162 р. 50 коп. В сем году (1914) навчатся 92 мальчика и 73 девочки. При церкви состоит старостою церковным козак Петр Антонович Белоножка, который должность свою проходит с 1900 г. августа 7 дня Преосвященный в последний раз посетил приход в 1913 году» [6].

А ось що про будівництво цього храму писав Ф. Гумілевський: «Каменный храм Вознесения Господня построен с 1824 г. и освещен в 1846 г. усердием прихожан. Придел его – в честь 40 мучеников. Две чаши серебр. благолепны и обе пожертвованы в 1788 г. храму мучеников, Евангелие, в серебр. оправе, м.п. 1735 г. другое к 1746 г. минеи служебныя м.в. 1747 г. устав м.1749 г.» [3, с. 285].

Число прихожан Воскресенської церкви: [3, 291]

1770 р.		1790 р.		1810 р.		1830 р.		1850 р.		1860 р.	
М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.
799	790	822	823	852	890	880	960	908	975	870	996

Церква Вознесіння Господнього хрещата, однобанна з чотириколонними портиками на фасадах та з півкруглою абсидою. Збудована в пізньокласичних архітектурних формах.

Вознесенська церква входила до складу першого Благочинного округу Конотопського повіту. У 1868 серед її прихожан нараховано: в м. Конотопі – 665 чол. та 753 жін., у хуторі Бондаровом – 165 чол. та 155 жін., у хуторі відставного майора Драгомирова – 3 чол та 1 жін., в хуторі Сарнавському – 79 чол., та 88 жін. Усього – у 230 дворах – 912 чол. та 1003 жін. (Держархів Сумської обл. Ф.894, оп.1, спр.1, арк.10). При храмі була організована бібліотека, у якій в 1905 році нараховувалось 150 томів книг, призначених для читання [6, с. 2–3].

За радянських часів влада зробила спробу зруйнувати і цю церкву. Спочатку з церковної дзвіниці зняли хрести, потім зруйнували

центральну баню, а потім зняли і саму дзвіницю. Церква була закрита, будинки та школи були націоналізовані.

Пам'ятки сакральної архітектури є найціннішою складовою національної культурної спадщини. Це унікальний пласт національного культурного надбання, в якому закарбувалась багатовікова історія і культура народу, його традиції та звичаї. Вони є визначними творіннями людської цивілізації й заслуговують на світове визнання. Зберігши церкву, капличку, хрест ми збережемо не тільки пам'ятки майстерності, а й свою національну пам'ять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брокгауз Ф. Энциклопедический словарь. Т. 16. СПб.: Изд. Брокгауз-Эфрон, 1900. С. 28.
2. Винклер П. Гербы городов, губерний и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 гг. СПб.: Тип. И. М. Комелова, 1900. 222 с.
3. Гумилевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Чернигов: Земск. тип., 1874. С. 279–283, 285, 291.
4. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. Т. II. К., 1893. С. 206–207.
5. Лазаревский А. Описание Конотопской сотни 1711 г. Чернигов: б. и., 1892. 30 с.
6. Державний архів Сумської області. Ф. 875. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–3.

Онацький Валентин Олександрович

студент 051 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

РЕАБІЛІТАЦІЯ РЕПРЕСОВАНИХ СУМЩИНИ У ЧАСИ «ВІДЛИГИ»

Жителі Сумщини, як і всієї України, стали жертвами політичних репресій які тривали всю міжвоєнну добу, але посилювалися в роки «Великої чистки» 1937–1938 років. Репресивно-каральна система нехтувала нормами конституції СРСР і УРСР, статті яких повинні були захищати громадян. На практиці органи НКВС найчастіше застосовували статтю 54 Кримінального кодексу УСРР 1927 року, яка передбачала покарання за пропаганду або агітацію, що містила заклик до повалення, підризу чи послаблення радянської влади. Поширеним було обвинувачення у наклепі на існуючий тоталітарний режим. Як відомо, процес реабілітації жертв репресій розпочався тільки в 1953 році після смерті Й. Сталіна у період «відлиги», а в Україні, практично, – з 1956 року [1, с. 9].

Жертвами репресій ставали представники різних верст населення, зокрема, військовослужбовці, партійні та державні діячі, працівники науки та культури, робітники та селяни.

Так, Військова колегія Верховного Суду СРСР 28 листопада 1956 року переглянула кримінальну справу Василенка Матвія Івановича, учасника Першої світової війни, який в роки Громадянської війни в Росії командував 11, 9 та 14 арміями, потім – дивізією та корпусами. Він був членом ВКП(б) з 1932 року. У 1931–1935 роках працював на посадах інспектора сухопутних військ РСЧА. З 1934 року став членом Військової

ради при наркомі оборони СРСР. У 1935 році був призначений на посаду заступника командувача військ Уральського військового округу. Заарештований у травні 1937 року Військовою колегією Верховного Суду СРСР 1 липня 1937 року за статтями 58-6, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний того ж дня. Уважно вивчивши матеріал його справи, колегія прийняла рішення наступного змісту, що *«Василенко был осужден необоснованно...»*, й ухвалила *«Приговор Верховного Суда СССР от 1 июля 1937 года в отношении Василенко Матвея Ивановича по вновь открывшимся обстоятельствам отменить и дело о нем в уголовном порядке прекратить за отсутствием состава преступления»* [2, с. 385–386].

У добу *«відлиги»* також був реабілітований уродженець Сумщини Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, який працював романістом, оповідачем, репортером і публіцистом, критиком і перекладачем. Заарештований 2 січня 1935 р. Військовим трибуналом Київського військового округу того ж року засуджений до позбавлення волі на 10 років. Під час відбуття терміну покарання у таборі НКВС Далеко-Східним крайовим судом у 1937 р. засуджений ще на 10 років позбавлення волі. Звільнений у 1947 році. Однак правоохоронними органами *«як повторник»* у 1951 р. вивезений на довічне заслання до Красноярського краю. Реабілітований відповідно у 1956 та в 1957 роках Верховним Судом РРФСР. [3, с. 103].

Також під час *«відлиги»* було реабілітовано радянського партійного і державного діяча Радченка Івана Івановича. З 1918 року він є один з організаторів і керівників торф'яної промисловості РРФСР. У липні 1923 року Радченко стає членом президії Вищої ради народного господарства РРФСР і заступником його голови Ф. Дзержинського. У 1921–1923 роках він працював в колегії Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. У 1928–1931 роках займав посаду голови Геологічного комітету при Раднаркомі РРФСР. На початку 1926 року І. І. Радченко на базі торфорозробок *«Галицький Мох»* створив науководослідний торф'яний інститут і був його директором з 1927 по 1935 роки. За його ініціативою в республіці був створений філіал Науководослідного торф'яного інституту. Арештували І. І. Радченка 15 серпня 1937 року. Військовою колегією Верховного Суду РСФСР 8 лютого 1938 року за статтями 58-7, 58-8, 58-11 КК РРФСР він засуджений на 25 років позбавлення волі. Помер, відбуваючи покарання, 1 травня 1942 року в Соль-Ілецькій в'язниці. Реабілітований 21 липня 1954 року Військовою колегією Верховного Суду СРСР [1, с. 551–552].

Владні структури, що займалася реабілітацією, розглянули справу Кучмая Гната Миколайовича, який працював завідувачем сектора селекції Лубенської дослідної станції лікарських і технічних рослин системи Наркомату здоров'я УРСР. Заарештували його у грудні 1937 року. Особливою нарадою при НКВС СРСР у січні 1938 року за обвинуваченням у шпигунстві до нього повинна була застосована вища міра покарання – розстріл. Але смертний вирок не було виконано через передчасну смерть підозрюваного в грудні 1937 року у в'язничній лікарні

міста Лубни. У травні 1961 року військовим трибуналом Київського військового округу його виправдали [1, с. 505].

Загалом, у роки «Відлиги» важливим аспектом було проведення реабілітації. Рішенням судових інстанцій була амністована велика кількість людей, які стали жертвами «сталінських репресій».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Реабілітовані історією: Сумська область: у двадцяти семи томах: У трьох книгах. Книга перша книга: книга друга / Упорядники: О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко. Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с.
2. Реабілітовані історією: Сумська область: у двадцяти семи томах: у трьох книгах: книга друга / Упорядники: О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. 756 с.
3. Реабілітовані історією: Сумська область: у двадцяти семи томах: Сумська область. У трьох книгах. Книга третя . Частина 1 / Упорядники: О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2015. 496 с.

Онопрієнко Олена Володимирівна

*в. о. директора, Комунальний заклад Глухівський міський краєзнавчий музей
Глухівської міської ради*

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІСТЬ ГЛУХІВСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ДО 120-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

У вересні 2022 року минуло 120 років з часу заснування Глухівського краєзнавчого музею. За його історичним минулим постає ціла доба з притаманними їй цікавими і неповторними фактами, тими чи іншими подіями та їхніми учасниками. Метою даної статті є узагальнити відомі факти становлення музею, ввести нові відомості до наукового обігу відносно його минулого та охарактеризувати сучасний стан розвитку музейної установи. У реалізації дослідницької мети стали корисними праці науковців-попередників вивчення історії музею. До цієї тематики зверталися Ю. Коваленко, І. Мошик, В. Белашов; нові архівні документи оприлюднили Ю. Мицик, І. Тарасенко, В. Абакумова.

Важливе значення для розвитку культурного середовища міста мало прийняття рішення від 20 вересня 1902 року про створення і відкриття Глухівською земською управою Глухівського музею української старовини. Заклад створювався за ініціативи уродженця с. Кореньок Глухівського повіту, голови окружного Ніжинського суду, шанувальника старовини, поета і публіциста, співробітника журналу «Київська старовина» Миколи Васильовича Шугурова (1843–1901). Він любив Глухів і своїм останнім вчинком її й засвідчив. Передані земству його вдовою Н. А. Шугуровою у 1902 р. бібліотека із 1348 книг, підбірка давніх документів і колекція із 55 гравюр з історії краю склали основу музейної колекції. Музей було розміщено у приміщенні бібліотеки земства. Нащадок по лінії рідного брата гетьмана І. Скоропадського, майбутній гетьман Української держави П. Скоропадський подарував йому епітафійні портрети Івана і Анастасії Скоропадських із Гамаліївського монастиря [2, с. 1].

З великою зацікавленістю над створенням музею працював земський лікар, відомий колекціонер старожитностей, історик П. Я. Дорошенко. На засіданні земства він підкреслював, що такий дарунок справить значний вплив на розвиток історичної самосвідомості населення. Петро Якович склав програму створення музею. У першому пункті зазначалося: *«Имея в виду собрать и сохранить от уничтожения различного рода памятники местной старине как вещественные, так и письменные Глуховское уездное земское собрание учреждает «Собрание предметов местной старине».* Програму земство схвалило [4, с. 42–43].

У 1917 р. музей від земської управи потрапив під опіку комісаріату освіти, пізніше – комітету в справах культурноосвітніх установ. Через 15 років значну частину колекції вдалося зберегти від розкрадання завдяки зусиллям директора Глухівського педінституту К. П. Ягодівського. У розпал революції він перевіз до інституту експонати міського музею та збережену вчителем Грищенком частину бібліотеки Кочубеїв і їхнього музею з меблями, мистецькими творами, бронзовими та фарфоровими виробами з с. Ярославцець.

Восени 1920 року Глухівський музей старовини та мистецтв відновив роботу. Від викладача педінституту Іваницького фонди були передані до вчителя І. Часовникова, з'явився і філіал у с. Волокитине, яким завідував учитель Конопля. У грудні 1920 р. саме він і очолив музей. Заклад розмістився в колишньому приміщенні Дворянського зібрання й почав систематичне збирання культурних цінностей. Очевидець тогочасної колекції, історик Дмитро Кравцов, вказував на наявність у музеї виробів з порцеляни і фаянсу, найдавніші з яких датуються другою половиною XVIII ст. За його ж згадкою до музею надійшло багато конфіскованих речей з різних маєтків та монастирів. На основі звіту Глухівського повітового відділу народної освіти за період 15 травня – 1 червня 1921 року в музеї були: посуд – 194 екземпляри, предмети з бронзи – від номеру 156 по 496, меблі – 191–277, гравюра – 228–3261, фотографії з картин – 367–369, картини – 370–637, нумізматики – 430–590, предмети розкоші – 608–616 [1, с. 482].

Навесні 1922 року до міського музею вчителем В. І. Риженко було перевезено колекцію Волокитинського філіалу з виробами фарфорового заводу А. Миклашевського. Але селяни не хотіли віддавати цінності і погрожували їх відбити. При транспортуванні колекції її охороняли 45 курсантів військової школи з кулеметом. Відзначимо, що експозиції, присвяченій радянському періоду в музею на той час ще не було створено. Це пояснюється тим, що після буремних 1917–1921 рр. минуло зовсім небагато часу, а означений період відбивався тоді в експозиціях музеїв революції [5, с. 4–5].

А. В. Малиношевський здійснював керівництво музеєм з червня 1923 р. по 10 квітня 1925 р. У експозиції тоді можна було побачити карту-схему Глухівської фортеці, знамена глухівських полків, старовинні меблі, годинники, фарфоровий посуд виготовлений на заводі Миклашевського, колекцію юдейських, давньогрецьких, візантійських і російських монет, інші матеріали.

З 10 квітня 1925 р. по 20 жовтня 1926 музеєм завідував колишній викладач історії і географії Глухівської чоловічої гімназії В. А. Мальченко. Він започаткував музейну науково-дослідну роботу, провів огляд і склав опис городищ і курганів Глухівського округу, провів розкопки старих валів і ділянок у Глухові, на яких містилися будинки гетьманів, Малоросійської колегії і Успенського дівочого монастиря. Він залишив цікаві спогади про Глухів, чоловічу, жіночу гімназії та інші учбові заклади [2, с. 1].

Як бачимо, діяльність музею була спрямована на охорону пам'яток історії, що проходила в рамках державної справи, започаткованої вперше після встановлення радянської влади, здійснювалася силами окремих небайдужих людей та від імені нової влади.

Важливі зміни в житті закладу культури спостерігалися з другої половини 1920-х років. Якщо до 1926 р. він був відомий як музей старовини й мистецтв і знаходився (вул. К. Маркса, 72). Потім він був перетворений на округовий музей, а від 1931 р. став районним історико-краєзнавчим музеєм [7, с. 43–48]. На цей же час припала й широкомасштабна науково-краєзнавча і виховна діяльність музейників під проводом очільника установи, історика, археолога й краєзнавця Я. Морачевського. Під керівництвом антропологічного кабінету ВУАН з 1926 по 1933 рр. ним проводилися щорічні археологічні експедиції, які досліджували околиці Глухова, заплави річок Сейм, Клевень, Есмань, Івот, Локня, Бичок, Свеса з метою обстеження городищ, стоянок кам'яного віку і «виявлення стадій доісторичної людини», осередків деревообробного і гончарного виробництва. У 1928 р. у семи відділах музею нараховувалось 4600 експонатів. Найбільш цінні з них – твори живопису та графіки російських і зарубіжних майстрів, таких як К. Брюллов, А. Бенуа, Г. Нарбут, Феррарі, Премацці та ін., кахлі Абрамцевської майстерні, колекція візантійських, іудейських, давньогрецьких та російських монет XVI–XX ст., предмети козацького побуту [4, с. 42–43].

Глухівський музей не обминуло все, що було притаманне східно-українським музейним установам 1930-х років, включаючи часту зміну кадрів. Напередодні німецько-фашистської окупації міста Глухова (1941–1943) експонати не були вивезені. У роки окупації на посаді директора музею працював П. С. Прокопенко. Подальша доля музею надзвичайно драматична. В період окупації Глухова музей частково припинив роботу – частина експонатів була захована, інші ж – виставлені для огляду. Після звільнення міста від німецько-фашистських загарбників до вересня 1943 року П. С. Прокопенко залишався директором, далі його замінив Олександр Іванович Гаркун до листопада 1944 р. (музейний штат нараховується 4 чоловіки), грудень місяць обов'язки директора виконувала науковий співробітник Євгенія Олександрівна Радченко, далі Наталія Сергіївна Варфоломеева, а з січня 1945 р. по січень 1946 р. Наталія Петрівна Уварова і знову Є. О. Радченко, а з 1947 р. директор Ксенія Михайлівна Костелова [3].

22 червня 1954 р. музей був закритий, перші експонати ліквідованого Глухівського музею були перевезені до м. Суми. Так,

створений завдяки величезній праці та ентузіазму багатьох наших відомих і невідомих земляків Глухівський краєзнавчий музей, що пережив кілька воєн, голодомор, інші катаклізми в одну мить було знищено й розпорошено по різних музеях країни. Зроблено це було таким чином, що навіть у наш час стало майже неможливим прослідкувати шляхи, якими глухівські експонати роз'їхалися в різні боки. Ці рядки статті не варто сприймати лише як певну інформацію, хоч і вона варта уваги, особливо коли йдеться про долю місцевих культурних вогнищ. Не випадково, що нищили насамперед музеї, там, де вони ніяк не були зайвими. *«Глухів з його виразно українським на той час обличчям явно ставав декому більмом на оці, і денаціоналізація просовувалася дедалі успішніше, особливо завдяки ліквідації музеїв. Нищилася культура, нищилася історія і залишалося споживати щось рекомендоване до уваги. Часом дивуюся, що за тих умов люди мого покоління зуміли не піддатися пропаганді, не захопилися бажанням бути зразково сучасними. Інакше легко було загубити назавжди те, що за юнацьких років винесли з таких культурних установ, якою був одразу по війні музей в Глухові»* [7, с. 46–47].

У листопаді 1972 р. музей було відкрито на громадських засадах, але приміщення виявилось непристосованим для зберігання експонатів. З 1975 р. він став відділом Сумського обласного краєзнавчого музею. Тільки з травня 1997 музей став самостійною юридичною одиницею, але тривалий час не міг розпочати повноцінної роботи вона зводилася до створення різних тимчасових експозицій у невеличкому непристосованому приміщенні. Багато зусиль для збереження фондів і придбання гідного приміщення доклали його директори В. М. Мажуга (1975–1991) і О. І. Дятленко (1991–2017). Зі зміцненням Української держави постало питання і про відродження нашої історичної пам'яті. Відповідно порушується і проблема відновлення краєзнавчого музею.

Завдяки творчій праці співробітників музею, істориків, краєзнавців, місцевої влади на чолі М. А. Деркача за допомогою обласної ради справа з відновленням краєзнавчого музею була вирішена. 22 грудня 2002 р. вписалося в історію Глухова як святкування 100-річчя з дня заснування музею і відкриття нової його експозиції. У Глухові створено музей сучасний, яскравий, який органічно поєднує чудову архітектуру старовинного приміщення з багатою експозицією. У відреставрованих залах архітектурної пам'ятки *«Дворянське зібрання»* демонструються експонати, що десятиліттями знаходилися у фондосховищах. Сама будівля виконана у стриманих витончених формах провінційного класицизму. В її обсязі домінує висока простота, двосвітня центральна зала з оркестровим балконом, що призначалася для проведення зібрань і балів. Навколо неї розміщені інші кімнати у яких поруч зі збереженими фондами – окремі експонати, передані Сумським обласним краєзнавчим музеєм та жителями Глухова й Глухівського району, копії Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського. Вони склали нову експозицію. Автором архітектурно-художнього рішення експозиції став керівник проекту О. П. Антоненко, науковим керівником її створення –

директор Сумського обласного краєзнавчого музею В. С. Терент'єв. У експозиції відображено нове бачення української і регіональної історії. За двадцять років існування нової експозиції колектив музею зробив все можливе щоб він став центром культурно-освітньої діяльності міста. Нині його колекція нараховує понад 9 тис. унікальних експонатів. Музейники неодноразово нагороджувалися грамотами та подяками. Наприклад, колектив Глухівського міського краєзнавчого музею (керівник О. І. Дятленко) занесено до Книги пошани Глухівської міської ради за вагомий внесок у справу збереження, вивчення і популяризації історико-культурної спадщини міста та з нагоди 20-ї річниці незалежності України (2011). Його було неодноразово нагороджений Грамотою Управління культури (2013), Грамотою Глухівської міської ради (2011, 2017, 2022).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакумова В. І. Музейна і театральна справа у Глухові 1921 року мовою документів. *Сіверщина в історії України*. 2008. Вип. 9. С. 482.
2. Белашов В. І. З історії Глухівського краєзнавчого музею. *Музеї України*. 2007, 05 грудня. С. 1.
3. Глухівський міський краєзнавчий музей. Н/д – 5925.
4. Коваленко Ю. О. Меценати і колекціонери в історії становлення Глухівського музейництва. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. № 1. С. 42–43.
5. Мицик Ю., Тарасенко І. Глухівський округовий музей у 1927 році очима документів. *Соборний майдан*. 2015. № 4. С. 4–5.
6. Петров Г. Вони з тих, що уміли берегти Україну. *Панорама Сумщини*. 1993, 18 березня.
7. Пуцко В. Музей у Глухові. Спогади. *Сумська старовина*. 1997. № 1. С. 43–48.

Свиридов Андрій Дмитрович

студент 041 групи Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОШОВОГО ОБІГУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА МАТЕРІАЛАХ ГРОШОВИХ СКАРБІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

З початком Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького козацтво отримало шанс на побудову власної держави. Перебуваючи у складі Війська Запорізького, північ сучасної Сумської області, потрапляло до зони процесів з формування економічних відносин та повної інтеграції Гетьманщини у світовий грошовий обіг.

Нині доволі дискусійним залишається питання про карбування власної монети за часів Богдана Хмельницького. За відомостями історика та економіста Михайла Слабченка, Івана Крип'якевича та Ілько Борщака, Богдан Хмельницький міг вдатися до її виготовлення. На доказ даної тези, наводяться свідчення у паризькій газеті «*Gazette de France*» від 21 грудня 1652 р. про те, що польський король обурився з приводу того, що козацький гетьман Б. Хмельницький почав карбувати монети за власним зразком [3, с. 155].

Проте такі дані слід підтверджувати археологічними матеріалами, грошовими скарбами. Як повідомляє газета «Київські вісті» за 1909 р., на території села Великий Самбір, сучасного Конотопського району Сумської області, був знайдений грошовий скарб. Зазначається, що козак Олександр Коваль, копаючи у дворі яму, виявив на глибині одного аршину глечик із старовинними монетами не російського походження, кількістю 600 штук. Глечик, в якому знаходився скарб, зачеплений лопатою, розшукався. Знайдений скарб цілком був відправлений губернській владі у Чернігі. Проте, подальша його доля залишається невідомою, і схарактеризувати точне походження монет є неможливим [6, с. 165].

Одними з домінуючих та важливих монет у означений період залишалися талери та дукати, хоча важливішого значення набули півтораки та трояки Речі Посполитої. За допомогою талерів укладалися важливі торговельні угоди, а саме різновид альбертусталерів, при розрухунках серед королів, графів, герцогів і інших представників високого стану суспільства. У значних кількостях були в обігу Гетьманщини талери Швейцарії, де кожен кантон карбував власну монету. Так, до прикладу, талер вироблений зі зрібла кантону Базель був датований 1622 р., знайдений під час проведення археологічних досліджень Батуринської фортеці у 1996 р.

Нерідкістю ставли підробки монет, задля того, щоб завдати шкоди грошовому обігу сусідньої країни. Так, істориком А. Бойком-Гагаріним були знайдені фальшиві півтораки Сигізмунда III та фальшиві дотові копійки за прототипом Михайла Федоровича та Петра I на теренах Сумської області [8, с. 55–152].

Період найбільших підробкових монет припадає на другу половину XVII – початок XVIII ст. Фальшивою виявлялася майже кожна друга, що значно послабило економічні відносини на Гетьманщині. Прототипами для підробки монет фальшивомонетниками використовувалися тими монетами, які були найпопулярнішими в обігу. Монети Західної Європи піддавалися фільсифікації частіше. Фальшуванню піддавалися мідні «боратинки», тимфи Яна II Казимира та також присутні в тогочасному грошовому обігу монети Сигізмунда III Вази. Перевага в обсягах фальшування монет у другій половині XVII ст. різко виділяється лише за рахунок підробки мідних солідів, а кількість підробок монет інших номіналів, що вимагали нанесення покриття, зменшилась [7, с. 87–88].

Монети Московського царства в означений період не були популярні серед українського населення. Європейські срібні монети мали перевагу над мідними московськими. Саме таку думку доводив історик М. Котляр, зауважуючи, що усі знахідки мідних копійок Олексія Михайловича були зафіксовані у Києві та його околицях, де стояв московський гарнізон, який одержував жалування під час нової грошової реформи 1655–1663 рр. мідними копійками. Проте таку тезу спростовує А. М. Ключев. Описавши чимало монетних скарбів на території Сумської області значне місце займають монети Московського царства. У хуторі Січове Путивського району в 1958 р. було знайдено 1787 монет періоду 1613–1676 рр.

Також виявлено скраб московських монет, серед яких були присутні грошові знаки Речі Посполитої, Голландської республіки та Іспанських Нідерландів, які були знайдені у м. Глухів 1995 р. Виділяється понад 350 монет.

Серед останніх значних знахідок слід виокремити знайдений приватною особою скарб мідних монет. Виявлений у 2018 р. в м. Глухів під деревом на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря монетний комплекс був описаний О. І. Курком, О. А. Бакальцем та А. М. Ключевим. За даними попереднього аналізу встановлено 240 монет Речі Посполитої, Швеції та Московського царства [5, с. 122–125].

Також відомості про обіг московських монет виявляємо у Глинському скарбі XVII ст. Монети були знайдені за 16 км від м. Глухів Сумської області на місці зруйнованого радянською владою у 1922 р. чоловічого православного монастиря – *«Глинської пустині»*. Цей монастир був заснований на початку XVI ст. на кошти родини дворян Глинських на місці появи чудотворного образу *«Різдва Богородиці»*, яка врятувала їх від смерті.

Скарб вміщує 294 срібних копійок та 6 свинцевих пломб. Скарб на двох в'язках потрапив у 1929 році від невідомого глухівчанина до рук місцевого вчителя історії та краєзнавця Заїки Володимира Миколайовича, який після своєї смерті передав скарб своєму сину, який у свою чергу у 2002 р. передав знахідку до музею [1, с. 329–330].

Варто зазначити, що територія Глухівщини дуже багата на різноманітні грошові скарби, оскільки місто в період 1708–1784 рр. було столицею і резиденцією українських гетьманів. Топографія розміщення таких грошових скарбів залежала від появи торговельних шляхів, виникнення центрів торгівлі і ремесла.

Глухівський скарб 1896 р., описаний В. І. Белашовим, містив понад 350 срібних монет XVII ст., серед яких основну масу складали московські. Також у с. Сопич, що знаходиться за 44 км. від м. Глухів у 1989 р. під час земляних робіт знайдено у великій кількості монети XVII ст.

З часу завершення доби *«Руїна»* і закріпленні Гетьманщини за Російською імперією, дедалі більшого значення в характеристиці грошового обігу Сумської області постають монети даної держави. У 2012 р. у м. Глухів виявлена золота монета номіналом 10 руб. 1762 р. Катерини II. А також скарб із 10 мідних російських монет: п'ятаки 1757 р., 1758 р., 1759 р., 1761 р. – часу правління імператриці Єлизавети Петрівни, п'ятаки 1762 р., 1764 р., 1767 р. Катерини II та 10 копійок імператора Петра III 1762 р. [4, с. 97–98].

У с. Пустогород за 30 км від м. Глухів були знайдені три великі скарби російських монет. Серед яких містилися рублі 1754–1796 рр. – золотих російських монет. Так, при проведенні водогону у 1968 р. був виявлений скарб, що містив 580 срібних рублів та 400 золотих імперіалів – найбільш вартісний серед відомих глухівських скарбів за якісною характеристикою. Монети були представлені срібними рублями часів Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II і золотими імперіалами Катерини II.

До найбільших скарбів Глухівщини можна віднести знахідку з с. Обложки, за 16 км від м. Глухів. У 1968 р. виявлено 230 срібних рублів початку середини XVII ст. Скарб складався з рубльових монет Петра I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоанна Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II.

Проте, у м. Глухів виявляли не тільки російські монети. Зокрема, тут був виявлений талер Голландської республіки міста Утрехта за 1639 р. У селі Дунаєць, розташованому за 15 км у південно-західному напрямку від Глухова під час проведення земляних робіт у 2011 р. був знайдений горщик із польськими срібними монетами, що містив дві коронних орти Сигізмунда III та 189 інших монет, серед яких знаходилися 6 шостаків, 3 грошовики Сигізмунда III та соліди [2, с. 131].

Також цікавим видається грошовий скарб, який був знайдений у 2017 р. на околицях с. Галка Роменського району. Знайдений був місцевими жителями на березі р. Ромен, правої притоки р. Сула. Вміст знахідки складала 21 солід, 4 гроши, 7 півтораків та 2 копійки, всього 34 монети.

З усього скарбу найбільш непошкодженими виявилися монети Речі Посполитої, а саме гріш та півторак. Такий гарний стан збереження срібних монет є нечастим для втрачених гаманців: не виключено, що останні монети перебували в обігу не постійно, а певний час знаходилися в якості тезаврованого майна і вилучалися на певний час з обігу [9, с. 93–95].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакалець О. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2005. Вип. 8. С. 308–334.
2. Белашов В., Ключев А. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць*. 2015. Вип. 8. С. 127–132.
3. Зякун А., Зякун Ю. Інтеграція України до західноєвропейського та всеросійського грошового обігу (на прикладі грошового ринку Гетьманщини). *Світгляд-Філософія-Релігія*. 2014. Вип. 5. С. 154–162.
4. Ключев А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць*. 2018. Вип. 11. С. 96–104.
5. Курок О., Бакалець О., Ключев А. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Прибалтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. *Сіверщина в історії України: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 13. С. 121–129.
6. Нечитайло В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648–1764 роках. *Комунікація: збірник наукових статей*. 2018. Вип. 6. С. 153–181.
7. Нечитайло В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької держави України-Гетьманщини у другій половині XVII століття. *Forum Numizmatyczne. Pieniądz i mennice : Studia i Materiały*. 2019. № 3. С. 87–93.
8. Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 pp.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Кропивницький, 2018. 250 с.
9. Шерстюк В., Коваленко М. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини. *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць*. 2018. Вип. 11. С. 91–96.

Забара Каріна Олександрівна

*учениця 9 класу, Лікарський ліцей Миколаївської сільської ради
Сумського району Сумської області*

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022 рр.)

З початком російсько-української війни волонтерський рух розпочав активну діяльність. Він набув нового значення – всенародної підтримки спротиву російській агресії. Свідомі громадяни нашої держави активно залучались до розбудови та забезпечення війська, допомоги населенню, яке постраждало від російських загарбників тощо.

Волонтери стали зв'язковим механізмом між передовою та тилом і реальним свідченням, що *«своїх не кидають»*, підтримували у бійців розуміння, за що вони воюють, а у населення – що вони під надійним захистом наших військових.

Даною темою займалися такі дослідники: А. Близнюк [1], Н. Позняк-Хоменко [3], Д. Веденєєв [2], О. Томчук [7] та інші.

Агресія Росії проти України у 2014 р. стала каталізатором розвитку волонтерського руху в Україні. В його становленні та розвитку можна виділити два періоду, що кардинально відрізняються між собою ідеологічною метою. На початковому періоді цього процесу визначальним принципом був захист людської гідності, а в наступному – захист української державності [2, с. 206].

З багатьох напрямків роботи волонтерів, спрямованої на протидію зовнішньої агресії та її наслідків, можна виділити чотири основні, якими вони опікуються найбільше:

- збір та доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів;
- надання медичної допомоги постраждалим в ході її проведення;
- допомога вимушеним переселенцям;
- пошук зниклих безвісті та звільнення полонених.

Наприклад, у 2014–2015 роках, волонтери:

– місцеві люди, які кілька місяців не вилазили із гаражів, ремонтуючи військову техніку;

– активісти, які масово закуповували, де тільки можна (в тому числі і в Німеччині, Польщі та інших країнах НАТО) бронезилети, тактичні окуляри, кевларові каски та камуфляж із взуттям (а чого не вистачало – швиденько налагодили власне виробництво у підпільних майстернях), пізніше – оптичні приціли, тепловізори, безпілотники тощо [3, с. 4]

У книзі, яку створила команда волонтерів А. Глотова, А. Воронова та інші *«У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту»* подаються спогади С. Глотова про зародження волонтерського руху на Луганщині: *«У нас був ящик для збору коштів – на кожному мітингу вдавалося збирати мінімум по 800–900 грн. Загалом, щодня у нас було від 1000 до 3000 грн. Не всі гроші збиралися на мітингах та передавалися на карту. Бувало таке, що мені дзвонили і говорили під'їхати в певне місце і забрати готівку або мені її передавали якимось іншим чином... Приблизно 70 % допомоги збиралося в Луганську, зокрема, чимало коштів. Наприклад, ми приїжджали на ринок і купували*

стільки, скільки містилося в машину – в газель чи хоча б у легкову. Окрім продуктів та засобів гігієни, ми почали замовляти рації, радіостанції тощо...» [6, с. 69].

Ось як описує старший офіцер Дмитро початковий період оборони Луганського аеропорту та допомогу волонтерських організацій. «Якщо говорити про Луганський аеропорт, то там відбулося все як зазвичай. Наради, об'їзд території, з особовим складом обговорювалися та вирішувалися проблемні питання... Можна сказати, що знайомства з волонтерами ми трішки побоювалися, оскільки це було нове явище. Це знайомство відбувалося тоді, коли мій підрозділ відправлявся на схід, ще в Чернівцях. Хоча відгуки про волонтерів лише позитивні. Ті волонтери, які працюють зараз з нами, починали працювати з першого дня. Я думаю, що наш зв'язок не обірветься і стосунки будуть продовжуватися. Спочатку ці волонтери були націлені на військову частину котра перебуває в Кам'янець-Подільському. Командир цієї частини скерував їх до нас, сказав що "там у вас в Чернівцях є новосформована частина. Допоможіть їм". Волонтери самі приїхали у військову частину і запропонували допомогу. Розпитали про проблемні питання, про можливість надання допомоги. Мова йшла про допомогу починаючи від бронезилетів і закінчуючи ремонтом озброєння і військової техніки. Спочатку нам було незрозуміло наскільки вони допоможуть. Чи це, може, прийшли люди просто поспілкуватися і на цьому кінець. В подальшому вони принесли дуже велику користь для військової частини. Це засоби захисту для військовослужбовців, засоби зв'язку, відновлення і ремонт техніки. Велику допомогу нам надала місцева влада. Виділялися бригади для ремонту техніки, які працювали у військовій частині. Робота була проведена колосальна. З негативними явищами у волонтерській діяльності я не стикався. Волонтери, навіть, якщо знаходили негативні відгуки про військову частину намагалися допомогти та розібратися в цій ситуації. Де її коріння, хто цю інформацію подає тощо. Подають свої ідеї, а ті втілюють їх у життя» [7, с. 101].

Також, засновниця «Волонтерської Сотні «Добровольці» Н. Воронкова розповідає про допомогу дітям та літнім людям: «Потім ми взяли опіку над дітьми і літніми людьми, які проживають в прифронтовій зоні. Коли Мар'їнка страждала від обстрілів і люди ховалися по підвалах, ми їм привозили їжу. Ми кинули клич, і нам у Києві просто пал етами купували і приносили макарони, воду, огірки, сітки з капустою. Ми все це везли на схід і просто з буса роздавали. І найгостріше відчуття: ти стоїш, роздаєш, повертаєшся в бус – там уже практично нічого немає, а черга людей не меншає. І на твоїх очах дорослий дядько років за 50 відходить вбік, сідає навпочіпки і починає плакати. Питаю: "Що сталося?". А він з таким болем: "До чого ми дожили? Ми – як жебраки". Починаю його переконувати: "Ні, це ж від щирого серця. Це всі українці хочуть, щоб у вас все було добре..."» [3, с. 154].

Вона, також разом із волонтеркою Діаною Макаровою допомагала людям виїжджати із українських територій, де ведуться бойові дії. Так,

наприклад у 2015 році, – «ми з Діаною Макаровою з Водяного, яке тоді сильно крили, вивозили п'ятирічну дівчинку Олечку і її родину. Ми тоді звернулися до військових... Забігаю я до однієї жінки, Надя її звали, кажу: “Треба їхати, тебе вб'ють, у тебе он на подвір'ї стирчить «град», який не розірвався”. А вона вся в сльозах: “Я не можу. В мене корова отелилася...”» [3, с. 155].

Також, налагоджено та розширено партнерство волонтерів закладів освіти м. Суми з благодійними фондами та волонтерськими організаціями: «Народна самооборона», «В єднанні сила України», «Україна together», «Допоможемо дітям Сходу», «Самооборона Сумщини» та іншими [1, с. 128].

Зокрема, стосовно діяльності волонтерських організацій протягом 2014–2022 рр., то на сайті Міністерства інформаційної політики України розміщена інформація про такі, як:

– Координаційний центр міста Києва – допомога людям, змушеним переселитися, у розселенні та працевлаштуванні.

– Армія SOS – закупівля необхідних для військових амуніції, засобів захисту, зв'язку та розвідки, уніформи та продовольства, а також доставка їх безпосередньо на фронт.

– Всеукраїнське об'єднання «Патріот» – матеріальна та соціальна підтримка військових. На зібрані кошти волонтери купують каски, форму, зброю, амуніцію для солдат на фронті.

– Благодійний фонд допомоги армії «Повернись живим» – закупівля для військових тепловізорів, окулярів нічного бачення, кровоспинних препаратів та інших необхідних речей. Робота безпосередньо з командним і особовим складом військових частин і контроль доставки вантажів від складу до солдат.

– ДемАльянс допомога – соціальна, психологічна, інформаційна та юридична допомога родинам воїнів АТО та солдатам, які постраждали внаслідок бойових дій. Навчання психологічної самопомоги. Працює соціальний клуб для членів родин воїнів.

– Волонтерське об'єднання «Кожен Може допомогти» – допомога вимушеним переселенцям, тим, хто постраждав у зоні АТО (пораненим, катованим), сім'ям загиблих, гуманітарна допомога у зону АТО (продукти, одяг, побутові речі першої необхідності, медикаменти). Допомога соціальним групам, які через воєнні дії перебувають поза увагою (мешканці дитбудинків, інтернатів, притулків для старих, реабілітаційних центрів тощо).

– Крила Фенікса – благодійний фонд «Благодійна організація “Благодійний фонд Крила Фенікса”», який надає допомогу в оснащенні української армії засобами індивідуального нелетальної захисту (бронежилети, каски), лікуванням поранених бійців, ремонтом будівель військових частин, придбанням індивідуальних аптечок.

– Підтримай армію України – благодійний фонд, який створено з метою залучення свідомих громадян та представників бізнес-спільноти для організації оперативної матеріально-технічної

підтримки Збройних сил України та силових структур – всіх тих, хто в надскладних умовах продовжує стояти на сторожі миру та спокою.

– ФОНД Діани Макарової – це ініціативна група активістів з надання допомоги армії та Національній гвардії України, пораненим і біженцям, сім'ям військовослужбовців.

– Повернись Живим – благодійний фонд допомоги армії, який купує тепловізори, окуляри нічного бачення, кровоспинні препарати та інші речі для частин, які беруть участь у АТО.

– Волонтери без кордонів – волонтерська група, яка забезпечує матеріальне забезпечення бійців АТО, що воюють на Сході [5].

Отже, військова агресія Росії проти України спричинила розвиток волонтерської діяльності. Волонтери та волонтерські організації допомагають нашим військовим та простим людям. Вони закупають бронезилети, тактичні окуляри, каски, взуття тощо. Допомагають з ремонтом військової техніки. Безоплатно роздають одяг та їжу. Вивозять людей у безпечні місця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Близнюк А.М. Волонтерство Сумщини: пошуки і здобутки. Суми: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство “Фабрика друку”», 2020. 168 с.
2. Веденєєв Д. В., Турчак О. В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 30. С. 206–216.
3. Волонтери: сила небайдужих / автор і упоряд. текстів Наталка Позняк-Хоменко; Український інститут національної пам'яті. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.
4. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадські практики: аналітична доповідь. К.: НІСД, 2015. 36 с.
5. Волонтерські організації. URL: <https://mkip.gov.ua/content/volonterski-organizacii.html?PrintVersion> (дата звернення: 25. 10. 22).
6. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Глотов С., Глотова А., Воронова А., Руденко Ю., Путята Д. К.: Довженко Букс, 2018. 540 с.
7. Томчук О. Волонтерський рух в допомогу Збройним Силам України у візії учасників російсько-української війни (2014–2018 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2018. Вип. 2, ч. 2. С. 100–103.

СЕКЦІЯ 6 ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Новікова Анна Віталіївна

*старший викладач кафедри туризму, Сумський національний аграрний
університет, кандидат сільськогосподарських наук*

СВІТОВА ПРАКТИКА ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

У сучасному урбанізованому світі все більшої популярності набуває екологічний туризм. Люди частіше прагнуть до відпочинку у єднанні з природою. У світовій практиці екологічним називають той туризм, в основу якого покладені наступні принципи:

- 1) забезпечення збереження природного, соціального та культурного розмаїття;
- 2) ретельне планування та інтеграція екотуризму у плани регіонального розвитку;
- 3) участь місцевого населення у розвитку туризму та отримання ним переваг від цієї діяльності;
- 4) підвищення рівня екологічної освіти відвідувачів;
- 5) тісне співробітництво організацій різного профілю;
- 6) скорочення надмірного споживання та витрат природних ресурсів.

Нині вже відомо багато успішних проєктів у галузі екологічного туризму не лише в Європі, а й країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Основний їхній акцент – повага до місцевих традицій та звичаїв, проживання туристів у сім'ях місцевих громад [4, с. 94–99].

У таких країнах як Польща, Угорщина та Болгарія також досить широко розвинений екологічний туризм. Функціонування екологічних стежок є актуальним у цих країнах як для об'єктів природно-заповідного фонду, так і в районах, де відбулася чергова зміна спеціалізації, що призвела до зростання безробіття. Наприклад, у гірських районах Польщі та Болгарії, там де припинено вирубування лісу, дуже багато людей залишилися безробітними. Спочатку вони з негативом сприймали ідею створення біля їх житла заповідних об'єктів, оскільки ці задачі найчастіше ініціювалися керівництвом та виконавчими органами держави. Однак, поступове розуміння вигідності даних дій, привело місцеве населення до згоди [6, с. 138–141].

Болгарській громадській організації «*Зелені Балкани*» з Пловдіва знадобилося більше року роз'яснювальної роботи в Родопах, щоб місцеве населення зрозуміло: екологічний туризм, екологічні стежки, міні-готелі – це єдиний вихід із глухого кута безробіття і безгрошів'я.

Свій позитивний внесок у розвиток екотуризму в Болгарії зробили і представники американського «*Корпусу світу*». Так, у болгарському селі Велика Лука один із американських ентузіастів відкрив своєрідний Інтернет-центр родопського екологічного туризму. Разом із місцевим населенням, представниками болгарських громадських організацій він розробив кілька екологічних маршрутів та пропагував їх усіма засобами. У результаті, в далеке болгарське село почали їхати люди з усього світу, залучені можливістю недорогого і пізнавального відпочинку.

В Угорщині процесом розвитку екологічного туризму займається така неурядова організація як «*Союз центральноєвропейських та східноєвропейських країн щодо збереження біологічної різноманітності*» (CEEWEB), центральний офіс якої розташований у Будапешті. Цікаві екологічні стежки існують у районі міста Мішкольць, розміщеного в південно-західних передгір'ях Карпат. В якості об'єктів екотуризму тут присутні не тільки природні комплекси, а й курортна структура (у Мішкольці є численні джерела мінеральних вод, у тому числі, і термальних), і місцеві парки, і об'єкти культурної спадщини (старовинні замки та садиби).

Досвід Польщі цікавий тим, що там готують на державному рівні фахівців, які працюють надалі в галузі екотуризму. Так, у Кракові на базі Академії фізичної культури існує Інститут туризму, випускники якого досконало володіють мистецтвом створення та обслуговування екологічних маршрутів, об'єктів екологічного туризму. Студенти проходять тут практику на базі існуючої системи міні-готелів, екологічних стежок, різноманітних об'єктів екологічного туризму.

У Національному парку «*Бабина Гура*» та на прилеглий до нього території існує система різнопланових екологічних стежок. Так, є стежка, прокладена схилами гір від монастиря «*Кармелітів босих*» і обслуговується дітьми, що живуть при монастирі. Діти не тільки підтримують чистоту та порядок на стежці, вони вивчають природу, виготовляють своїми руками традиційні місцеві сувеніри з дерева та шкіри, які туристи купують із величезним задоволенням.

Основний екологічний маршрут у Національному парку «*Бабина Гура*» присвячений старій, так званій, габсбурзькій дорозі. Особливістю маршруту є те, що він проходить не лише польською землею, а й прилеглою прикордонною територією Словаччини. На маршруті можна ознайомитися і з природою Бескид, і з історією, і особливостями самобутньої культури гірського регіону.

Частина маршруту – це етнографічний музей просто неба, де представлені різноманітні типи садиб бескидських горян. Тут можна спробувати застосувати практично досить давні знаряддя праці, познайомитися з тим, як люди обробляли льон, шерсть, лін. А можна просто скуштувати страви місцевої кухні. У результаті, задоволеними залишаються усі – і відвідувачі, і місцеві мешканці. Більшість маршрутів функціонують цілий рік, взимку до них включається і лижний туризм.

У Швейцарії місцеві громади являються особливим «осередком» екотуризму. Організація *Pro Natura*, яка відноситься до категорії NGO (неурядових організацій), впливає не лише на громадську думку, а і повністю впливає не всі екотуристичні процеси у державі. Дана організація займається виявленням об'єктів і маршрутів, придатних для екотуризму, вибирає варіант функціонування об'єкта, проводить екологічні дослідження на майбутніх маршрутах, проводить збір коштів (на громадських засадах) для підтримки та фінансування власників. Усі дії організації поетапно обговорюються громадськістю, висвітлюються в пресі та на конференціях.

Одним із прикладів природних резерватів Швейцарії є район Цюрихського озера біля міста Рапперсвіль. Тут відбулася «просторово-часова консервація» культури та природи. На території збережені не лише озерні, приозерні, лугові та лісові природні комплекси, а й кілька садиб, що відображають шаблі розвитку сільського господарства Швейцарії: від сільського подвір'я зі скотарем, де все робиться вручну, до сучасного невеликого молочно-товарного комплексу, де все комп'ютеризовано. Усі об'єкти пов'язані воєдино системою екологічних стежок, причому ці стежки відрізняються одна від одної видовою насиченістю, довжиною, типом покриття, часом експлуатації.

Усі стежки мають своє маркування та особливості експлуатації, які описані на інформаційних стендах при вході та у спеціальних інформаційних пам'ятках. Залежно від часу цвітіння тих чи інших рослин, від термінів сезонної міграції тварин (наприклад, жаб для метання ікри), часу виведення пташенят у птахів та інших екологічних факторів функціонують різні стежки або їх відрізки.

Найбільше дивує те, що люди чітко дотримуються всіх цих правил та обмежень, вони не розходяться по всій території, не завдають природі шкоди. До послуг відвідувачів – не лише екскурсії заповідною територією, а й ознайомлення із сільськогосподарським виробництвом, дегустація продукції (молоко, сир, фрукти, овочі, тощо). Тут можна зупинитися усією родиною, погуляти, попрацювати, відпочити. Помітно й те, що завжди багато і зовсім маленьких дітей, школярів, студентів. Своєрідні «уроки просто неба» проводяться тут для всіх.

Позитивні результати такої діяльності очевидні: тут мешкають величезні колонії лелек, наявне велике розмаїття орнітофауни, загалом тваринного і рослинного світів. І все це – у центрі індустріальної Європи, неподалік промислово розвинених і густонаселених районів Швейцарії.

Другим цікавим об'єктом є болотний міні-резерват, який був сформований близько тридцяти років тому на базі колишніх сільгоспугідь. Протягом останніх століть люди проводили у цьому районі активну меліорацію, спрямовану на осушення території, боротьбу із заболоченістю. Екологи запропонували викупити близько 3 га угідь у колишнього власника, прибрати дренаж і залишити на деякий час цю територію без втручання. Земля була придбана на громадські гроші за досить низькою для Швейцарії ціною, але з однією умовою: на початку цієї ділянки має бути встановлена пам'ятна табличка з написом, що ця земля була пожертвована на благо природи та суспільства. Подібний щедрий жест є дуже престижним для Швейцарії.

Екомоніторинг на ділянці показав, що за два десятиліття тут практично відновився біоценоз типового сфагнового болота, дуже рідкісного для Європи. Сьогодні по периметру ділянки, фактично по кордоні між ним і прилеглими сільгоспугіддями, проходить унікальна екологічна стежка, що дозволяє відвідувачам подивитися на те, як живе справжнє торф'яне болото, що таке журавлина та мох-сфагнум.

Третій, наймолодший об'єкт, перспективний для екологічного туризму, – колишній військовий полігон, викуплений також на громадські

гроші *Pro Natura*. Тут сформована система екологічних стежок, об'єкт відрізняється значною площею та низьким ступенем порушення, оскільки в минулому це була закрита територія. Об'єкт і досі перебуває у процесі формування, але його «світле» екотуристичне майбутнє не викликає жодних сумнівів. Стійке функціонування подібних обшарів у Швейцарії обумовлено і економічними, суспільно-політичними причинами і традиціями, що склалися. Загальна стабільність та добросочесність суспільства виступають надійними гарантами сталого розвитку території [7, с. 1–7].

В Україні в якості основних об'єкти екотуризму, як правило, обирають об'єкти природно-заповідного фонду. На сьогоднішній день ПЗФ України налічує близько 7 тис. територій та об'єктів, сумарна площа яких складає майже 4% території держави [3]. При цьому ситуація з розвитком екологічного туризму відрізняється по регіонах країни. Відсоток заповідності найвищий у західних та південно-західних регіонах України, де збереглися ще достатні площі, зайняті природними ландшафтами з усією сукупністю компонентів, що входять до них. До таких регіонів належать, зокрема, Карпати. Однак слід зазначити, що саме такі вразливі гірські території є пріоритетними об'єктами екологічного туризму. Отже, існує дилема, пов'язана з основним питанням – яким чином можливо розвивати туризм, не завдаючи суттєвої шкоди вразливим гірським територіям, що особливо охороняються, зберігаючи біологічну різноманітність? Ситуація посилюється ще й тим, що в Україні досі не схвалено чіткої концепції екологічного туризму, яка б визначила основні рамки розвитку даного виду антропогенної діяльності. Не сформовано поки що й корпоративну культуру екологічного туризму, загальний його стиль. Традиції екологічного туризму, що склалися, існують у Карпатському регіоні, як-от у Карпатському національному природному парку, чому сприяла активна діяльність місцевої NGO «Екоплай». Тут розроблено та функціонує понад 50 екологічних маршрутів, що дозволяють відвідувачам поринути у своєрідну гуцульську культуру. Цікаво відзначити, що туризм, який базується на принципах екологічності, почав тут розвиватися ще з 1870–1880 років. Найкрасивішим і найбільш відвідуваним був маршрут від Яблонецького перевалу до Верховини [2, с. 62–64].

Наразі екологічний туризм займає дуже незначний обсяг у туристичному бізнесі в Україні. Але попит на нього постійно зростає. Коли люди подорожують, вони хочуть не лише познайомитись із природою та культурою країни. Вони розуміють, що не можна порушувати спосіб життя, який склався століттями.

Дедалі вищі вимоги висуваються екотуристами до туристичних фірм. Туристу набагато приємніше жити в будівлі, побудованій з місцевих матеріалів і що перебуває в архітектурній гармонії з навколишніми спорудами та природним середовищем. В харчування екотуриста мають бути включені продукти місцевого виробництва, приготовані за місцевими рецептами. Як правило, у такому випадку до роботи з гостями широко залучається місцеве населення [5, с. 217–220].

Державна політика світових країн у сфері екологічного туризму істотно відрізняється. Яскравим прикладом є Канада, Беліз і Фінляндія, в державних органах яких створено окремі департаменти або консультаційні ради з екологічного туризму при відповідних міністерствах розвитку екологічного туризму.

Сполучені Штати Америки, яким належить ідея створення національних парків, першими у світі розпочали виведення з традиційного господарського використання цінних у природному відношенні територій для їх охорони та рекреації, накопичили значний досвід у питаннях здійснення рекреаційної діяльності у межах природно-заповідних територій. Одним із найбільш репрезентативних зразків поєднання природоохоронної та рекреаційної діяльності є система національних парків США [1, с. 87–90].

Національні парки США орієнтовані в основному на внутрішніх туристів і меншою мірою на закордонних громадян. Служба національних парків США має інформативний сайт (*National Park Service*), на якому представлені детальні дані щодо кожного природоохоронного об'єкта [8].

Необхідність скоротити рекреацію в національних парках призвела до появи в законодавстві США режиму «*незайманих територій*», який зараз використовується і в інших країнах. При цьому режимі охорона природи відіграє провідну, а відпочинок – підлеглу роль. Забороняється проводити дороги з твердим покриттям. У багатьох американських парках цей режим поширений на 80–90% їхньої площі. Офіційно він прийнятий також у Канаді. Цей режим можна вважати компромісом між суворою охороною і мінімальним господарським використанням.

Екологічний туризм є одним із найстаріших, найрозвиненіших та найпопулярніших видів туризму в Південній Африці, в якій розвиток туристичної діяльності – це тривалий процес, що відбувається вже понад століття. Уряди таких країн, як Коста-Ріка, Намібія та Австралія, включили розвиток екотуризму до пріоритетних напрямів розвитку своїх країн. У Німеччині та Туреччині з державних бюджетів виділяються значні кошти на розвиток цієї галузі.

Країни азійського регіону мають сприятливі передумови для розвитку екологічного туризму. У більшості з них є унікальні природні умови – гірські ландшафти і цілющі джерела, курорти узбережжя Чорного, Середземного і Червоного морів, історичні та культурні пам'ятки трьохтисячолітньої історії (археологічні розкопки, печерні, буддійські монастирі в Афганістані, релігійні пам'ятки – мінарети, мечеті, мавзолеї середньовіччя). Цікаві для туристів екзотичний спосіб життя в оазисах, горах, а також сучасна екзотика багатих «*золотих князівств*» Перської затоки. У західно-азійському регіону можемо виокремити такі основні центри туризму: 1) Єреван (сховище давніх рукописів Матенадаран), Ечміадзін у Вірменії; 2) прибережна чорноморська смуга Гагра-Сухумі-Поті-Батумі в Грузії; 3) Єрусалим, Хайфа в Ізраїлі; 4) Егейське та Середземне узбережжя Туреччини, Стамбул, Ізмір, Анталія, руїни Трої, Ефеса і Мілета тощо.

Аналізуючи досвід екотуристичної діяльності у світі, можна стверджувати про необхідність активного розвитку цієї галузі і в нашій державі, що сприятиме підйому економіки в регіоні. При цьому «*екологічні туристи*» більше поринатимуть у проблеми довкілля, збереження лісів, боротьби з лісовими пожежами. Крім того, вони отримають можливість ближче познайомитись із самобутньою культурою місцевих жителів, а для них екологічний туризм – це унікальний шанс прорекламувати себе усьому світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Безсмертнюк Т. П., Мельнійчук М. М. Упровадження закордонного досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2020. Вип. 13. С. 84–91.
2. Бойко В. О. Сільський зелений туризм в Україні: проблеми та перспективи. *Агросвіт*. 2020. № 22. С. 58–65.
3. Категорії природоохоронних територій МСОП. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорії_природоохоронних_територій_МСОП.
4. Ступень Н. М. Світовий досвід розвитку екологічного туризму на рекреаційних територіях. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 3. С. 94–99.
5. Тарасова В. В., Нестерчук І. К., Ковалевська І. М., Осіпчук А. С. Географія туризму: Екологічний туризм: підручник. Житомир, 2021. 252 с.
6. Чичкалюк Т. О. Європейський досвід використання природно-рекреаційних територій для розвитку туризму. *Вісник Одеського національного університету*, 2016. № 21(2). С. 138–141.
7. Manning, Robert E. Research to guide management of outdoor recreation and tourism in parks and protected areas. *Koedoe*. 2014. № 56. P. 1–7.
8. National Park Service. URL: <http://www.nps.gov/index.htm>.

Акуліч Олександр Вікторович

*науковий співробітник, Конотопський міський краєзнавчий музей
ім. О. М. Лазаревського*

КОНОТОП – ЦЕНТР РОЗВИТКУ КРАЙОВОГО ТУРИЗМУ

Сумщина – овіяний легендами край. Нашими землями несуть свої води красені Псел і Ворскла, могутні Сейм та Десна, оспівана творами Олександра Довженка. Безкраї смарагдові луки, мальовничі озера та густі ліси, широкі лани та духмяні трави – все це Сумщина, невід’ємна часточка України. У своєму історико-культурному арсеналі Сумська область має міста з тисячолітньою історією: Глухів – колишня гетьманська столиця України; Путивль, перша згадка про який датується 1146 роком в Іпатіївському літописі; Ромни, який був центром проведення ярмарків на Слобожанщині. Зазначені міста входять до всеукраїнського туристського маршруту «*Намісто Славутича*». Потужний історико-культурний потенціал для розвитку туризму в області мають також міста Конотоп, Лебедин, Тростянець, Охтирка, які цікаві туристам для відвідування.

Сумська область багата на об’єкти природно-заповідного фонду. Завдяки значним лісовим масивам, особливо на півночі області. Таке

розмаїття туристських ресурсів сприяє ефективному розвитку різних видів місцевого туризму: активного, пригодницького та історико-культурного напрямку.

З початком впровадження децентралізації влади в Україні, та укрупнення районів нашої області, постали нові й задачі для центрів районного значення, одним із крупних міст є Конотоп/ Уа його основі можна створити та впровадити в життя структуру туристичного сучасного хабу, для крайового туризму.

Дослідивши досвід Європейських країн з розвитку туризму за останні півстоліття, можна прийти до висновку, що за роки незалежності України ми не в повній мірі надавали уваги розвитку крайового туризму, але все це можна реалізувати його потенціал на тих об'єктах що збереглися та не втрачені за останні десятиліття.

Якщо брати до уваги наукові та дослідницькі статті Дяченко та Полескої, то можна виділити найбільш поширеною класифікацією туризму його розподіл на типи, категорії, види та форми [1].

Тип туризму визначається національною приналежністю туристів. Відповідно до рекомендацій щодо окремої країни виділяються такі типи туризму:

внутрішній туризм – подорожі громадян у межах державних кордонів своєї країни;

в'їзний туризм – подорожі нерезидентів у межах державних кордонів будь-якої країни;

виїзний туризм – подорожі резидентів однієї країни до будь-якої іншої країни.

(Рис. 1)

Зазначені типи туризму по-різному поєднуються між собою, утворюючи такі категорії туризму:

- туризм у межах країни, що поєднує внутрішній та в'їзний туризм;
- національний туризм, що поєднує внутрішній та виїзний туризм;
- міжнародний туризм, поєднує в'їзний та виїзний туризм.

Зазначені категорії можуть використовуватися стосовно окремої країни, до регіону в цій країні або до регіону, що містить декілька країн.

Нас же буде цікавити туризм навколо м. Конотоп в радіусі 100 км, що є доцільним для короткочасного туризму, або туризму «вихідного дня».

Функціональна класифікація видів туризму визначається метою подорожей. Відповідно до цих ознак розрізняють такі основні види туризму: рекреаційний; лікувально-оздоровчий; пізнавальний; діловий; спортивний; етнічний; релігійний; транзитний; освітній. За статистикою найбільш поширеними є рекреаційний та пізнавальний туризм.

Рекреаційний туризм відрізняється великою різноманітністю і може включати видовищно-розважальні програми, полювання, риболовлю, музичну та художню творчість, відвідування спортивних заходів як глядач тощо. Якщо брати до уваги проведення рекреаційного туризму навколо Конотопу, то в всі сезони відбуваються заходи та святкування, від регіональних свята «Суниці», «Спас» до державного рівня «Конотопська битва», що при належній організації заходів буде приваблювати велику кількість бажаючих з інших областей.

Лікувально-оздоровчий туризм обумовлений потребою в лікуванні різноманітних захворювань та оздоровленні організму після перенесених захворювань. Тут можна говорити про тури з виключно лікувальною метою, для лікування якихось важких захворювань, реабілітації після травм, аварій, операцій та тури лікувально-оздоровчі, що проводяться з метою підтримки молодості, краси та здоров'я, зняття стресу й втоми. На жаль, ця ланка туризму в нашому регіоні не є популярною і не має такого розвитку як в західних регіонах нашої країни. Задатки та перспективи ж розвитку цього напрямку – дуже великі, та могли б скласти половину туристичного потенціалу регіону. При цьому м. Конотоп можна було б вважати центром, від якого слід починати вибір напрямків лікувально-оздоровчого туризму.

Пізнавальний туризм (екскурсійний) передбачає поїздки з метою ознайомлення з природними та історико-культурними пам'ятками, музеями, театрами, традиціями народів. Поїздка може переслідувати пізнавальні і рекреаційні цілі одночасно. Утім, з початком бойових дій цей напрямок в прикордонних районах є небезпечним.

Діловий туризм охоплює подорожі зі службовими чи професійними цілями без отримання доходів за місцем тимчасового перебування. До цього виду туризму відносить поїздки для участі у з'їздах, наукових конгресах та конференціях, виробничих нарадах та семінарах, ярмарках, виставках, салонах, а також для проведення переговорів та укладання контрактів, монтажу та налагодження обладнання. Діловий туризм передбачає: бізнес-поїздки, конгрес-виставковий туризм та інсентив-туризм (*insentive* – стимул, спонукання). Інсентив-туризм є поїздками, наданими керівництвом фірми своїм співробітникам безкоштовно як заохочення за хорошу роботу. Інсентив-тури, як правило, передбачають гарне якісне обслуговування за системою «все включено». Загальна частка ділового туризму становить від 10 до 20% у міжнародному туристському обсязі. З початком карантинних мір в 2020 році та початком бойових дій більшість конференцій та виставок відбуваються в режимі онлайн.

Спортивний туризм передбачає виїзд для проведення спортивних заходів у тих чи інших країнах та регіонах. В ньому можна виділити професійний та аматорський туризм. Як «спеціальні види туризму» нас цікавить аматорський туризм, який можна поділити на зимовий та літній, а також водні, повітряні, пустельні та гірські види спорту.

Етнічний туризм має на меті відвідування місця народження або походження сім'ї, а також відвідування місця проживання родичів та/або близьких. Цей вид туризму зветься ностальгічним. Особливе пріоритетне значення цей вид туризму має для країн, де проживають великі діаспори родом з інших країн. У туристів із Німеччини, наприклад, користуються популярністю поїздки до Поволжя, а в туристів із Фінляндії на Карельську землю. Поширено етнічний туризм і в китайців, діаспора яких налічує понад 60 млн осіб. Подібний вид туризму був би корисним і для нашого регіону. Наприклад, можна було б організувати тури для спадкоємців німецьких переселенців в територію колишніх колоній, знищених у період сталінських репресій.

Релігійний туризм ґрунтується на релігійних потребах людей різних конфесій. Його можна назвати найдавнішим – коріння цього типу туризму сягає незапам'ятних часів. Він має два основні різновиди: паломницький туризм (окремо слід виділити духовно-паломницький напрямок) та релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості. Релігійний туризм у окремих конфесіях має особливості. Конотоп та навколишня територія має багатоконфесійне населення. Велику частку населення в самому місті складали іудеї. Значна кількість православних святинь знаходиться в місті Путивль.

Транзитний туризм нині не є для нас актуальним, хоча велика кількість пасажирів, що подорожують залізницею, зупиняються в місті на деякий час, який би могли провести в культурному сенсі.

Освітній туризм передбачає тури тривалістю від 15 днів до 3 місяців з метою підвищення кваліфікації або поглиблення знань з тих чи інших дисциплін. Нині найбільш популярними є освітні тури з вивчення іноземних мов чи поглиблення знань іноземної мови.

Залежно від способу організації виділяють організований та неорганізований туризм.

Організований туризм передбачає заздалегідь розроблену та організовану туристичною фірмою програму подорожі для туриста/туристів, відповідно до їх побажань та бюджету. Туристична фірма заздалегідь бронює та оплачує всі туристичні послуги по всьому маршруту, оформляє всі необхідні виїзні документи.

Неорганізований туризм передбачає, що туристи самі, без участі та/або посередництва туристичної фірми, організують свою подорож. Самостійно розробляють маршрут поїздки, визначають об'єкти екскурсійного відвідування, планують місця ночівлі, оформляють виїзні документи тощо. Неорганізований туризм у світі дуже популярний. Насамперед у країнах, громадянство яких дозволяє подорожувати до інших країн без оформлення в'їзної візи (наприклад, громадяни країн Шенгенської зони можуть пересуватися по всій Європі цілком вільно,

громадянам США також не потрібна віза в'їзду до країн Шенгенської зони). Відносно невеликі відстані, хороша транспортна мережа, можливість вільного перетину кордонів сусідніх держав, наявність багатьох екскурсійних об'єктів та інші важливі чинники вплинули на те, що частка неорганізованого туризму у Європі становить 80%. Подібне в перспективі може стати в нагоді й для розвитку туризму в м. Конотоп.

За тривалістю подорожей виділяють такі види туризму:

- короткостроковий (тури «вихідного дня», поїздки терміном до 7 днів);
- середньостроковий (тури тривалістю від 9 до 12 днів);
- довгостроковий (тури терміном від 15 днів до 30 днів).

З використання транспортних засобів, задіяних під час подорожі, можна назвати такі види туризму: залізничний; авіаційний; теплохідний / водний (морський та річковий); автомобільний; автобусний; велосипедний; з використанням інших засобів пересування.

За чинником інтенсивності відвідування можна виділити постійний та сезонний туризм. Під **постійним туризмом** треба розуміти рівномірне відвідування туристських регіонів та об'єктів протягом усього календарного року. Під **сезонним туризмом** розуміють відвідування туристських регіонів, частота яких залежить від кліматичних умов регіону та суб'єктивних характеристик туристичного об'єкту. До сезонних видів можна віднести рекреаційний туризм, конгресно-виставковий туризм.

На сезонність туризму також впливає вид туризму. Розрізняють високий, середній та низький сезони. Високий сезон характеризується умовами повноцінного використання туристами туристських ресурсів. На сезонність того чи іншого виду туризму істотно впливають природно-кліматичні чинники, загальнонаціональні та релігійні свята, канікули, масові заходи.

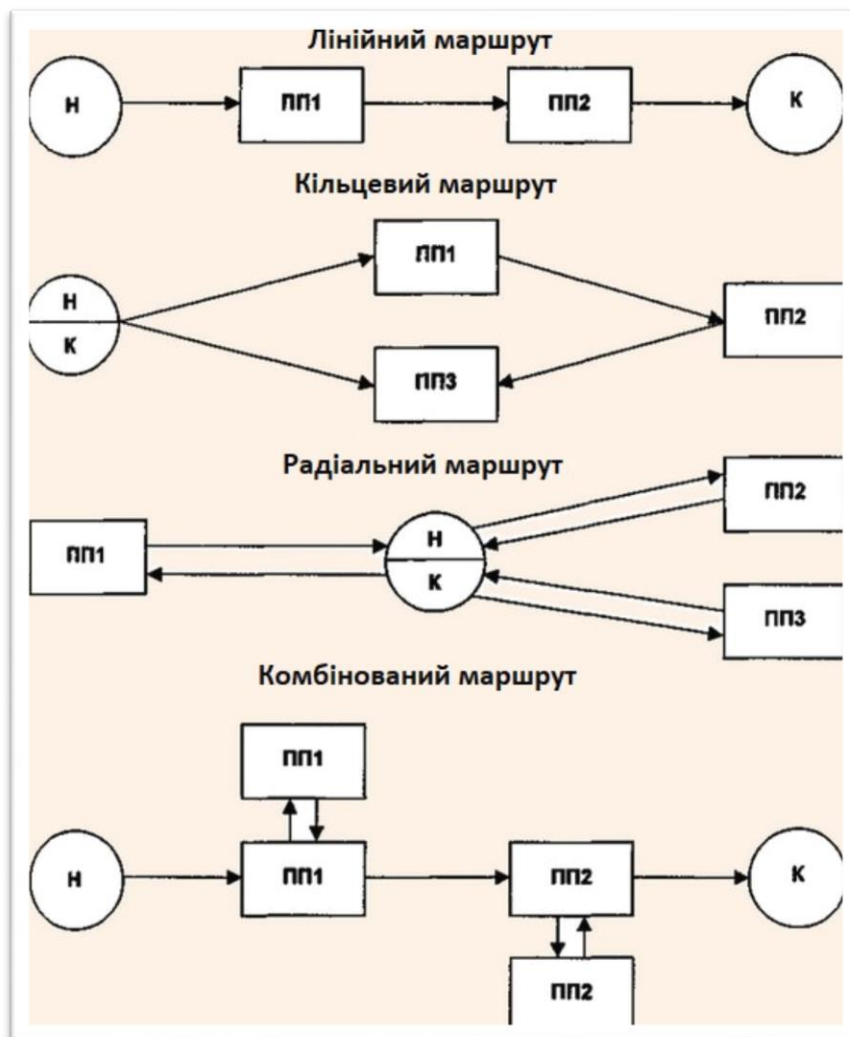
На розвиток туризму в Сумській області та Конотопському районі, зокрема, впливають деякі внутрішні та зовнішні чинники, які на жаль не є позитивними в даний час.

Розвиток туристичної галузі в регіоні залежить від багатьох умов: природно-географічних, історико-політичних, соціально-економічних, демографічних.

Як стверджує спеціаліст у сфері туризму Т. В. Момонт, з точки зору впливу на туристичну діяльність усі фактори поділяються на фактори залучення (спонукають до подорожі – природні, культурні та соціальні умови в країні, де формуються туристичні потоки) та фактори диференціації попиту (впливають на вибір місця подорожі – туристичні ресурси, розвиток інфраструктури, рівень соціально-економічного розвитку країни) [4].

За твердженнями професора І. М. Школа, значний вплив на формування туристичного ринку регіону справляють базові складові туристичного продукту: капітал, технології, кадри та туристичні ресурси [9]. До найважливіших груп туристично-рекреаційних ресурсів, на його думку, належать: економічні, природні, кліматичні, культурно-історичні, трудові, фінансові, соціальні, виробничі.

Вітчизняний науковець В. Ф. Кифяк наводить перелік факторів, що виступають формуючими при функціонуванні туристичного ринку: демографічні; матеріальне та соціальне становище населення; рівень освіти громадян; середня тривалість відпустки в державі; професійна зайнятість; інші [2].

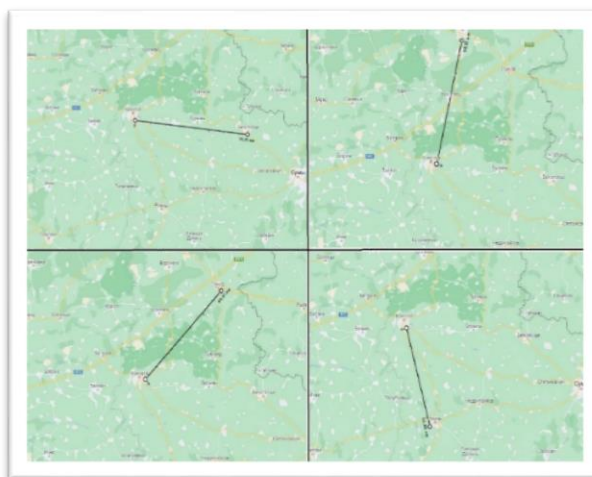
(Рис. 2)

Дослідивши наукові праці провідних вчених, виділимо регіональні внутрішні чинники серед специфічних передумов розвитку туризму:

- Природні чинники: географічне положення, клімат, різноманітність флори та фауни;
- Чинники, пов'язані з культурно-історичними особливостями регіону: мовні особливості етнічних груп, що населяють регіон; особливості релігії, як елемента культури; особливості фольклору, побуту тощо;
- Соціально-економічні чинники: розвиненість галузей народного господарства, трудова зайнятість населення, рівень освіти (як одного з елементів забезпечення туризму кваліфікованими працівниками), рівень медицини, якість життя населення тощо;
- Розвиненість загально-регіональної інфраструктури (транспортного сполучення, споруд, інформаційних мереж) і туристичної інфраструктури (закладів розміщення, харчування, сфери розваг тощо).

Як видно, в радіусі 100 кілометрів від міста Конотоп, знаходяться велика кількість сталих туристичних об'єктів та існує ще більша кількість туристичних об'єктів, що розвиваються.

Крім внутрішніх (ендогенних) чинників, існують також зовнішні (екзогенні) чинники, від яких залежить стан туристської індустрії регіону. Так, вітчизняні вчені В. А. Смолій, В. К. Федорченко, В. І. Цибух зазначають, що зовнішні чинники впливають на туризм за допомогою демографічних і соціальних змін, економічного і фінансового розвитку, змін

(Рис. 3)

політичного і правового регулювання, технологічних змін, торгового розвитку; транспортної інфраструктури і безпеки подорожей [6].

1. Політичні фактори – стабільна політична ситуація в країні є головною з умов для розвитку регіонального туризму. Сумщина займає прикордонне положення з Російською Федерацією, що в умовах війни не сприяє розвитку туризму.

2. Економічні фактори – успішне функціонування державної економіки матиме позитивний вплив на розвиток туристичної індустрії в регіонах країни. Від стану економіки залежить рівень доходів населення, які в свою чергу є туристами в межах своєї країни або регіону, що на даний час не є позитивними в час війни.

3. Соціально-демографічні фактори – загальна чисельність населення, яка в області складає 1,1 млн осіб. На жаль, демографічна ситуація та велика кількість ВПО в межах регіону та України в цілому не сприятлива для розвитку туристської галузі й туристичній активності населення. Хоча за статистикою в місті Конотоп на даний час вже більше 4000 осіб ВПО, які проявляють великий інтерес до історії Конотопщини та міста.

4. Науково-технічні чинники – застосування інноваційних технологій, комп'ютеризація виробничого процесу при організації туристичного бізнесу. Таким чином, сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників формують умови для функціонування індустрії туризму і гостинності в регіоні, впливаючи на загальний рівень атрактивності туристичної дестинації.

Розглянемо перші чинники що впливають на туризм та розвиток туристичного хабу в місті Конотоп:

Економічні чинники в Конотопі та в радіусі 100 км, розвинені машинобудівна, харчова промисловість та сільське господарство (рослинництво), то дані чинники мають досить суттєвий вплив на розвиток туризму в регіоні.

Природні чинники характеризуються наявністю природних умов та ресурсів. Конотопський район має значне заліснення території, особливо на півночі від міста Конотоп; на півдні міста – зона лісостепу. Також є достатньо густа мережа річок, серед яких Десна, Сейм, Ромен, Псел, Сула, Клевень – всі ліві притоки Дніпра. На цьому багатстві природних ресурсів створені гідрологічні, ботанічні, орнітологічні заповідники, заказники та інші природоохоронні території. Одним із найбільших природоохоронних об'єктів Конотопського району та й Ф. Кифяка, Сумщина відноситься до регіонів України у яких об'єкти природно-заповідного фонду становлять 5–7 % території, займаючи друге місце разом із Чернівецькою та Рівненською областями серед інших регіонів України.

Кліматичні чинники характеризуються впливом погодних факторів на навколишнє середовище. Конотоп знаходиться в помірному поясі з помірно-континентальним типом клімату. Північно-східна частина України, яку займає Сумщина, має достатньо суворі зими, з тривалим морозним періодом та стійким сніговим покривом, величина якого дозволяє займатися лижним туризмом у межах району, не виїжджаючи у віддалений Карпатський регіон, так як поблизу села Камінь та села Спаське присутні достатні за розміром схили Сеймської долини, що в належному їх оформленні та устаткуванні могли б дати поштовх до розвитку лижного туризму.

Культурно-історичні чинники характеризуються наявністю в регіоні культурно-історичних пам'яток, доступних для відвідування туристами. Це питання не є статичним в Конотопському регіоні, так як більшість відомих пам'яток культури та архітектури або є закинутими чи зруйнованими, або недослідженими на даний час. Масові заходи, як-от фестиваль в селі Воргол, сприяють історико-культурному вивченню нашого краю, який має тисячолітню історію.

У забезпеченості північно-східного регіону України туристськими кадрами позитивну роль виконують заклади вищої освіти та ліцей, розташовані в обласному центрі Сумщини, завданнями яких є здійснення підготовки висококваліфікованих фахівців для туристичної галузі. На залучення молодих кадрів впливає відповідна заробітна плата, перспективи росту, що на даний час є замороженими під час війни, і великий відплив молодих кадрів, які займаються краєзнавчими дослідженнями.

Внутрішні фактори розвитку туризму в Конотопському ареалі є визначальними для ринку туристичних послуг. Серед них – природно-географічні та кліматичні; наявність та збереженість природних ресурсів і можливість їх використання; стан розвитку туристичної інфраструктури і транспортних мереж. Цими факторами Конотоп є привабливим для туризму, так як розміщений на залізничній артерії та знаходиться поблизу міжнародних та регіональних трас, що спрощує прибуття до міста з інших регіонів країни. Дослідивши досвід Європи, можна зауважити, що центри туризму не обов'язково на всі 100% бути історично

чи природоохоронно привабливими. Це повинні бути місця, що є логістично доступні для прибуття. Іншим фактором який впливає на привабливість туризму, є готельно-ресторанний комплекс, що в місті Конотоп представлено низкою готелів та хостелів, хоча в більшій мірі розвиток таких не націлений на туристів, а здебільшого успадкований від індустріального періоду існування Конотопу [2].

Розвиток же ресторанного бізнесу в місті Конотоп є на достатньому рівні, але все одне останній не націлений на туриста з інших регіонів, так як у ньому слабо представлені місцева кухня та колорит. Збільшення попиту туристів на місцеву кухню та історичні місця дало б поштовх розвитку ресторанного бізнесу, націленого не тільки на місцевих жителів, але й на іноземних та внутрішніх туристів.

Не менш важливим фактором серед внутрішніх чинників розвитку туризму в регіоні є зацікавленість місцевої влади. У 2017 році в Україні прийнята Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, на основі якої створені регіональні Програми розвитку туризму. Із 2018 року функціонує Програма сталого розвитку туризму в Сумській області на 2018–2022 роки, метою якої є:

- забезпечення сталого розвитку туристичної галузі у Сумській області, популяризація туристичних маршрутів, створення туристичних продуктів, сприяння підвищенню рівня зайнятості, збереженню і розвитку культурного потенціалу, збереженню екологічно безпечного навколишнього середовища, активізації розвитку сфери туризму згідно з міжнародними стандартами якості та з урахуванням європейських цінностей;

- залучення малого та середнього бізнесу до туристичної сфери;

- сприяння системі якісної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців туристичного супроводу, обслуговування та розробці й упровадженню національних стандартів надання туристичних послуг відповідно до міжнародних стандартів;

- підвищення якості життя населення;

- створення конкурентоспроможних туристських продуктів на засадах системної маркетингової діяльності;

- ефективне і комплексне (економічне, соціальне, екологічне та інноваційне) використання наявного туристичного та курортно-рекреаційного потенціалу, розвиток та брендінг туристичної Сумщини;

- удосконалення інформаційної інфраструктури рекреаційних та туристичних послуг шляхом створення центрів туристичної інформації та туристичних кластерів [5].

Якщо взяти до уваги всі перелічені фактори, та можливості інфраструктурні, історико-культурні та рекреаційно-природні, то можливість та доцільність створення регіонального туристичного хабу в місті Конотоп – це тільки питання часу та зацікавленості місцевої та регіональної влади в створенні конкурентної прибуткової точки в Сумській області. На даний час ще тривають бойові дії з московським агресором, але вже зараз потрібно робити підґрунтя з розвитку економіки нашого краю.

Конотоп є дуже перспективним місцем для створення всіх 4-х типів туристичних маршрутів, які залежать від транспортної інфраструктури. При налагодженні контактів між місцевими культурними осередками та державними заповідниками може утворитися низка тематичних туристичних маршрутів, що будуть спрямовані на вивчення та популяризації Української історії, етносу та традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дяченко О. М., Полеська О. П. Організація спеціальних видів туризму. URL: https://tourlib.net/books_tourism/djachenko1-1.htm.
2. Дурович А. П. Маркетинг в туризмі: Учеб. пособ. Минск: Новое знание, 2001. 496 с.
3. Зорін І. В., Каверіна Т. П., Квартальнов В. О. Туризм як вид діяльності. URL: https://tourlib.net/books_tourism/zorin11.htm.
4. Момонт Т. В. Основні фактори розвитку ринку туристичних послуг Економіка. Управління. Інновації. 2012. № 1 (7). URL: http://tourlib.net/statti_ukr/momont4.htm.
5. Програма сталого розвитку туризму в Сумській області на 2018–2022 роки. URL: http://sm.gov.ua/images/docs/turizm/17-session-37_7-skl.pdf.
6. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / Передмова В. М. Литвина. К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. 372 с.
7. Список попиту на оренду номерів та квартир в м. Конотоп. URL: <https://planetofhotels.com/uk/ukrayina/konotop>.
8. Сенін В. С. Організація міжнародного туризму. URL: https://tourlib.net/books_tourism/senin02.htm.
9. Школа І. М. Менеджмент туристичної індустрії: Навчальний посібник / За ред. проф. І. М. Школи. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. 662 с.

Терещенко Єлизавета Ігорівна

студентка IV курсу спеціальності 242 Туризм, Сумський національний аграрний університет

Коваленко Олександр Вікторович

завідувач кафедри туризму, Сумський національний аграрний університет, кандидат педагогічних наук, доцент

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГАСТРОНОМІЧНОГО ТУРИЗМУ РЕГІОНУ НА ПРИКЛАДІ КУЛІНАРНОЇ СПАДЩИНИ СУМЩИНИ

Гастрономічний туризм – новий та затребуваний напрямок у регіональному туризмі України. Цей напрямок туризму ставить за мету знайомство як з регіоном, так і з національно-регіональними гастрономічними традиціями та стравами, культурою приготування їжі, унікальними (етнічними) кулінарними традиціями [1]. Його мета – не лише дегустація унікальних страв, а й ознайомлення з кулінарною культурою народу, етносу. Тож, гастротур – це вибір неповторних страв регіону, і розвитку гастрономічної культури, гастрономічних зв'язків регіону, його рекреаційних традицій і можливостей.

Гастротуризм дозволяє розвивати як туризм, так і рівень життя народів, економіку, доходи регіону. Розвиваються бренди, популяризуються продукти та страви. Особливо цінні для гастротуризму моно-гастрономічні міста, райони, особливо сільські, фермерські чи виноробні.

Про гастротуризм, як новий напрям, почали говорити вже двадцять років тому, коли засновник і президент Міжнародної асоціації кулінарного

туризму Ерік Вульф представив світу невеликий документ про такий формат туру. Пізніше його невелика папка з паперами перетворилася на книгу, в якій було досконально задокументовано зростаючий інтерес до їжі та винного туризму [4].

Тоді Вульф, аналізуючи ситуацію, дав таке визначення гастрономічному туризму: «Гастрономічний туризм – це пошук та насолода унікальною, незабутньою їжею та напоями як на іншому кінці Землі, так і на сусідній вулиці. Адже крім подорожей по своїй країні або всьому світу, ми також можемо стати гастрономічними туристами у свій Журнал про життя, сир і проміжні стани – у регіоні, місті або навіть районі. Відстань, яку ми долаємо, не така важлива, як сам факт того, що ми постійно перебуваємо в русі. Таким чином, усі ми “мандрівники” і всі ми “їдки”, а отже, всі ми можемо вважатися гастрономічними туристами» [5].

При цьому не варто вважати, що гастрономічний туризм – це лише насолода їжею, і його мета виключно в тому, щоб скуштувати якнайбільше нових страв, адже в цьому понятті містяться глибші уявлення. Метою кулінарних турів є просвітництво професійних любителів їжі та вина, а також простих мандрівників на тему історії страв, традицій країни та способи приготування тих чи інших делікатесів.

Розвитку гостротуризму сприяють наступні обставини [3]:

– наявність розвиненої («зіркової») інфраструктури (готелів, ресторанів та ін.);

– розвинене та екологічне сільське господарство;

– підтримка бізнесу та держави, створення комфортних умов (нормативно-правова база, кредитування, податкові пільги, субсидії, підготовка менеджменту та інші).

Про розвиток українського гостротуризму свідчить, наприклад, рейтинг ТОП-50 (2021) найкращих кафе (ресторанів), готелів, екопарків та ін. Стандартну концепцію гостротуризму у нашій країні можна застосувати з певними відмінностями. В Україні поки що далеко не скрізь сформувався сам предмет – місцеві страви у відповідній для гостей концепції. Крім того, місцева кухня не завжди розглядається як частина культури та історичної спадщини регіону чи міста.

Гостротуризм – це не лише ідея місцевої кухні, а й структура її презентації, яка потребує інвестицій, часом не менш об'ємних, ніж у класичному туризмі. Крім ресторанів та кафе, інвестиції охоплюють організацію місцевих виробників, системи продажу їхніх товарів туристам. Використання місцевих продуктів у ресторанах – інвестиції в обладнання, персонал, структуру закупівлі, товарні запаси, рекламу.

Прибутковість гостротуризму складається з прибутковості окремих бізнесів, які працюють у його рамках. Але не менше того, це і кумулятивна дохідність усієї системи, що виражається у зростанні податків, зайнятості населення, розширенні інфраструктури. Завдання влади – поєднати інтереси приватного бізнесу, населення та держави у цьому процесі [5].

Драйвери гостротуризму у кожному регіоні свої. На прикладі використання національної кухні спробуємо зрозуміти проблеми та

перспективи вирішення. Взаємне просування гастротурів різних регіонів спрямоване на популяризацію регіональних продуктів, традицій, розвиток підтримуючої інфраструктури туризму, залучення інвесторів. Останнім часом через загальне підвищення уваги до нашого минулого, пошуку «коренів» у нашій країні інтерес до національної традиційної кухні значно зріс. Що ще раз підтверджує: кулінарія – це величезна частина нашої культури, це відображення національного характеру.

Кухня – справді один із найефективніших способів дізнатися про національний характер, познайомитися з регіоном. Адже ще не відомо, що ви згадаєте років через 10 після туристичної поїздки – музей, собор або смачний обід, що вразив вас. Ось чому гастротуризм стає сильним чинником просування країни та регіону.

Новий час ставить перед гастротуризмом нові завдання. Промайнули часи уніфікованого туриста, який відвідує об'єкти лише за затвердженим маршрутом. Ось чому, насамперед, треба визначити цільову аудиторію. Кожен регіон і навіть кожне місто в ньому досить специфічне. І може бути об'єктом інтересу для бюджетного чи індивідуального клієнта, для українців чи іноземців. Які власними силами діляться на низку цільових категорій [2].

Гастрономічний туризм на відміну інших видів набагато більше націлений на людей, має людський вимір. Жодної історичністю та автентичністю не компенсувати банальну відсутність смаку страв та продуктів. Увага не просто на продукт, а на частину культури народу. Навряд чи когось заманиш в тур на якийсь «сумський пиріжок». Що він про що? Чи просто приїхати, щоб спробувати тісто з грубки? Хто сьогодні поїде за подібним за кілька сотень кілометрів і на пару-трійку днів. Інша річ, якщо цей продукт пов'язаний із життям та історією регіону, драматичними подіями його минулого. Якщо довкола нього виникла ціла культурна церемонія.

Регіональний продукт повинен надавати можливість використовувати його у широких межах. Огірок як такий як гастрономічний спеціаліст мало кому цікавий. А ось продукт, який можна використовувати у різних варіантах – інша річ. Той же ніжинський огірок – свіжий, солоний, мус з огірка, варення з нього, втомлений у печі, і навіть огірковий коктейль. Крім цього, його потрібно використовувати у формі, яку туристу можна забрати з собою – консерви, напівфабрикати, коробочки із символікою тощо.

Країна у нас різноманітна і не всі регіони можуть похвалитися чимось яскравим та водночас специфічним для них. Але залучати людей треба. Тож давайте оберемо те, що цікаво максимальній кількості туристів. Наприклад, на Закарпатті пригощають десертом «леквар». Яскрава та незвичайна страва. Але чи можна лише на «леквар» залучити тисячі туристів? Зрозуміло, що цього замало.

Прибутковість гастротуризму, як будь-якого бізнесу, є функція від обсягу інвестицій. На жаль, поки що в багатьох регіонах є бажання грати «з нульовою сумою». Тобто виїжджати на адміністративному ресурсі, залучаючи підприємців до свят та фестивалів. Тим часом шлях цей

тупиковий. Поки бізнес не зацікавиться гастротуризмом, рішення не буде. А для цього влада має створювати умови та інфраструктуру. Підтримувати місцевого виробника. Займатися гастротуризмом всерйоз, а не заради моди.

Гастротуризм вже давно є одним із пріоритетних напрямків у всьому світі. Туристи їдуть до Італії скуштувати справжню піцу, а до Франції – цибульний суп. На Сумщині також формують гастрономічні тури для туристів. Готельно-ресторанний бізнес є одним із пріоритетних напрямків розвитку туризму в Сумській області. Тому створення якісної комунікаційної платформи для фахівців готельно-ресторанного бізнесу дозволить створити якісні гастрономічні тури.

Дослідники та краєзнавці розповідають, що на Слобожанщині протягом століть були автентичні страви та напої. Зокрема, це «затирка», «лемішок», «таратута» та інші. Майже всі ці страви готувалися у печі, отже, розробка гастрономічних турів Сумщини зможе зацікавити як внутрішнього, так і зовнішнього туриста. Адже розвиток тематичних кафе та ресторанів, впровадження у меню харчових закладів області страв із гастрономічною спадщиною Сумщини зможе привернути увагу не лише туристів, а й досвідчених гурманів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Галасюк С. С., Нездоймінов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2013. 178 с.
2. Зеленська Л. В., Рубіш М. А., Чорій М. В. Гастрономічний туризм як засіб активізації туристичних дестинацій. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2020. Вип. 1 (13). С. 61–66.
3. Корнілова В. В., Корнілова Н. В. Сучасні тенденції розвитку гастрономічного туризму. *Ефективна економіка*. 2018. № 2. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6112>.
4. Михайлюк О. Л., Хумаров О. А. Перспективи розвитку гастрономічного туризму в Україні. *Економічні інновації*. 2020. Т. 22. Вип. 2 (75). С. 71–81.
5. Фесенко Г. О. Гастротуризм, як актуальний тренд сучасного розвитку сфери туризму в Україні. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?n=5&y=2021>.

Юсова Олена Миколаївна

завідувач науково-освітнього сектору, Комунальний заклад Сумської обласної ради Державний історико-культурний заповідник «Посулля»

ВУЛИЦЯМИ ДАВНЬОГО РОМЕНУ

Становлення туризму в місті Ромни як високорентабельної галузі економіки, важливого засобу культурного і духовного розвитку громадян набуває дедалі все більшого значення. Туристична галузь в місті є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до бюджету, позитивно впливає на стан справ у багатьох галузях економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, тощо). Туризм сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку ринкових відносин, залученню громадян до пізнання природи та історико-культурної спадщини нашого краю.

Місто Ромни поки ще не є повноцінним учасником на туристичній арені. Найбільш стримуючим фактором, що негативно впливає на збільшення потоку туристів в місто є недостатній розвиток туристичної інфраструктури, включаючи питання реконструкції та будівництва закладів розміщення туристів, ремонту автошляхів, облаштування місць короткочасного відпочинку туристів – готелів, мотелів, кемпінгів, туристичних баз, тощо. Існує й необхідність забезпечення автомобільних доріг туристичною, сервісною та інформаційною структурою (відсутні рекламні щити та єдина система маркування автошляхів щодо об'єктів туризму, мережа велосипедних доріжок; потребує реставрації більшість пам'яток архітектури та історії). Але попри усі проблеми туристи відвідують Ромни.

Деякі місця схожі між собою і з районами інших міст. А на стареньких вуличках, у старовинних будинках – краса і неповторність рідного міста. Тут забувається метушливість, плин часу і незгоди, а відчуваєш лише спокій, рівновагу, мир і радість у душі. Милуєшся найстарішим у Ромнах величним Московським бульваром (зараз Європейській) і зростає гордість за рідне місто, за тих, хто його будував, вкладаючи в кожний камінець любов і частинку своєї душі.

У побуті протягом століть навіть знатні люди в Ромнах були невибагливі. Лише з радикальною реконструкцією міста, розвитком кам'яного будівництва з'явилися нові типи споруд, які тепер є історичними пам'ятками. Поруч із храмовою архітектурою зводилися цивільні будівлі – контрактовий дім, поштовий будинок, повітове училище, богадільня, земська лікарня. Таким будівлям не більше двох століть. Для забезпечення будівництва відкривалися цегельні заводи. Введення в дію залізниці стимулювало розвиток не лише торгівлі, а й житлової та промислової архітектури. Місцеві заможні жителі виділяли власні кошти не лише на будівництво міських храмів, а й для відкриття лікарень, богоугодних закладів. Місто набувало нових рис. Торгові будинки, навчальні споруди, адміністративні приміщення споруджувались вишуканими і надійними, з властивим на той час оформленням.

По Європейському бульварі від пам'ятника Богдану Хмельницькому є низка цегляних будинків, збудованих у ХІХ ст., які сповістять нам, що і колись багаті дбали про красу і надійність. Плетиво цегляної кладки створює вишукані форми житлових помешкань. Тут є ошатний будинок Бедюха. Він був забезпеченою людиною, адже працював нотаріусом і обслуговував угоди Іллінського ярмарку та цукрозаводчиків Терещенка і Харитоненка. Перед нами стоїть, з першого погляду, звичайна будівля, але чим більше на неї дивишся, тим більше захоплюєшся розмаїттям деталей та характерних рис. Стіни зеленого кольору з білосніжним обрамленням кутів, вікон та різноманітних виступів. Дім півтораповерховий, компактний і ошатний. По верхній частині фасаду проходить орнаментальна цегляна стрічка у вигляді сухариків. Вхід із боку бульвару великий. Двійні двері, над якими ажурний карниз. Вікна прямокутні з арочним завершенням.

Будинків, які б виходили на вулицю, раніше було дуже мало. Всі будувалися за старовинним звичаєм всередині дворів. Саме це можна спостерігати на будинках з минулого по Європейському бульвару. Для багатьох Ромни, власне, починається саме цією магістраллю.

Бульвар Європейській багатий архітектурними спорудами. Найвеличніша серед них знаходиться за металевою огорожею з кам'яними пілонами. Будинок для душевнохворих. З давніх-давен благословенними були душевнохворі люди. При всіх церквах для таких були створені кімнати, де можна було відпочивати, харчуватися лікуватися. Дослідник минулого Ромен Іван Курилов у книзі *«Роменська старовина»* зазначав: *«Сто років тому в місті Ромни було чотири церкви і при них сім богадільень»* [4, с. 56].

Але те, що був зведений такий розкішний архітектурний ансамбль, багато що говорить про його творців. Це зразок палацово-присадибного будівництва. Металева ажурна огорожа поміж стовпами додає конструкції легкості. Історія цього будинку пов'язана з відомими історичними постатями. Першим генерал-губернатором Полтавської губернії 4 лютого 1802 року був призначений князь Олексій Борисович Куракін, який і підготував проєкт *«Положення про управління добродійними закладами»*. 20 червня 1803 року царем Олександром I його було затверджено. Того ж року розпочалось будівництво роменської богадільні. За наказом нового полтавського генерал-губернатора князя Миколи Рєпіна біля села Лозового було збудовано цегельний завод.

Фінансувалися будівельні роботи частково за державні кошти, частково за приватні пожертви. Роботи проводилися під безпосереднім керівництвом піклувальника Роменської богадільні статського радника, письменника і громадського діяча В. Г. Полетики (1765–1845). Василь Григорович – збирач документальних матеріалів з історії України XVI–XVII століть; походив з українського козацького старшинського роду. Він за власний кошт побудував цегляний завод; для виробництва цегли використовував своїх селян. Будівництво було завершене у 1825 році. Незабаром після закінчення будівельних робіт у Роменській богадільні відкрилася лікарня на десять ліжок. [1, с. 45].

До неї входили I – *«Головна лікарня»* на сорок п'ять ліжок для військових і чиновників; II – *«Олександрівська лікарня»* – десять ліжок для безкоштовного лікування; III – *«Богадільня»* – для хворих з діагнозами *«манія»*, *«контузія»*, *«божевілля»*, *«недоумкуватість»*, *«падуча хвороба»*. На другому поверсі головного корпусу в 1826 р. була відкрита домовна церква Марії-Магдалини. Вона мала невелику окрему дзвіницю на дерев'яних стовпах. При церкві діяла бібліотека. Тринадцять будівель входили до складу Роменської богадільні. У середині XIX ст. вона була одним із найкращих медичних закладів тодішньої України. У 1908 р. богадільня була реорганізована в Роменське відділення Полтавської губернії психіатричної лікарні, яке існувало до 1923 року.

З 1923 до 1930 року будівля використовувалась для адміністративного управління, а потім була передана Українській центральній дитячій нервово-психіатричній лікарні. Напередодні Німецько-радянської війни заклад мав статус республіканської психоневрологічної лікарні. З перших днів війни тут знаходився евакогоспіталь. Лише в 1946 р. лікарня повернулася у своє колишнє приміщення. З 1956 р. – Перша обласна психіатрична лікарня.

У 1972 році завершено будівництво нового двоповерхового корпусу для санпропускника, водолікарні та адміністративних служб. Центральне місце у глибині ділянки займає головний корпус, а по периметру прямокутного простору, створеного огорожею і головним корпусом, вибудувались флігелі. В'їзд на територію здійснюється через ворота, розташовані на осі головного корпусу. На вході знаходяться дві невеликі кордегардії (вхідні приміщення для охоронців). Двоповерховий центральний корпус виконаний у стилі класицизму. У центрі фасаду міститься портик із шести колон очних пропорцій, над яким розміщено трикутний фронтон. Тут же знаходиться алебастрове луплення: по центру – символ медицини – чаша із зміє, симетрично по обидва боки – накладені трикутники. На фасаді відсутнє декоративне оздоблення, лише ритмічно розміщені прямокутні вікна без наличників. Весь обсяг будинку охоплюють міжповерхові горизонтальні тяги – тонкі профільовані виступи на стіні. Шість таких ліній підкреслюють білизну стін. Флігелі – одноповерхові без декору, але мають гарні пропорції. За стилем вони органічно вписуються в архітектурний ансамбль. Огорожа – також пам'ятка архітектури. Пілони складені способом рустованої кладки, відомої ще в добу еллінізму, з горизонтальними виступами. Кована решітка має чіткий малюнок.

У минулому архітектори багато дбали про досконалість споруди, її вишуканий вигляд. У цьому переконаєшся, коли потрапляєш на територію роменської лікарні. Чимало будівель, зведених у різні часи, та найцікавіша та, що зведена понад сто років тому – колишня земська лікарня. У 1902 році в Ромнах було відкрито філантропічну лікарню. Це була Роменська єврейська безкоштовна лікарня, яка існувала на кошти єврейської общини. У цьому ж році земська управа підшукала архітектора, якому було доручено підготувати проєкт і кошторис. Окреме приміщення на 70 ліжок за адресою Московський бульвар, 24 розпочало прийом пацієнтів у 1907 році. Його автором є інженер Сороковський. Будівництво було виконане в рекордні терміни (два роки) – з 1905 до 1907 роки. На давній фотографії добре проглядаються особливості будівлі, не закритої насадженнями [2, с. 145]. Це сучасна поліклініка нашого міста.

Двоповерхова цегляна споруда має цікаву архітектуру. Головний симетричний фасад протягується на п'ятдесят метрів. Він розділений ризалітами, симетричними до центральної осі. Центральний ризаліт підсилюється двома колонами круглої форми, які підтримують навіс, викладений із цегли. Над арочними вхідними дверима трапецієвидним

виступ. Неширокий карниз має знизу зубчики. Обабіч дверей розміщені ліхтарики. Вікна першого і другого поверхів відрізняються: на першому поверсі – прямокутні. З клинковими перемичками. На другому поверсі вікна арочні з архівольтами. По-різному оформлені і простінки між вікнами першого і другого поверху. Цегляні фігурні виступи і заглибини асиметрично чергуються. Це додає враження цілісної гармонії і виключає монотонність. Чергуються також прямокутні і овальні кути будівлі. Вишуканості додає колончатий фриз, який є окрасою і водночас слугує підтримкою для даху. Бокові стіни оформлені сухариками. Задній фасад стриманіший. Вікна однаково прямокутної форми, але простір над ними має різний вигляд. Будівля і наразі вражає своїм виглядом. Ряди білих берез – чудове обрамлення для архітектурної споруди. Особливо ефективні три куполи параболічної форми з металевим лускатим покриттям. Кожен купол має люкарну (слухове вікно). Декоративне оздоблення будівлі виконане із червоної фасонної цегли [10, с. 96].

Вічно молоде, тисячолітнє, квітуче і привітне місто над Сулою завжди радо зустрічає гостей. Славна історія минулого і сьогодення Ромнів тісно переплітається між собою, викликаючи в його мешканців почуття шани і поваги до свого рідного міста. Через століття впевнено крокує в майбутнє вічно молоде, завжди квітуче і привітне місто над Сулою.

Роменщина і, зокрема, тисячолітній Ромен становлять великий інтерес для туристів, адже це край, що багатий своїми культурно-мистецькими традиціями, багатий на різноманітні історичні події, адже він ніколи не був осторонь української історії. Край славився і славиться своїми прекрасними куточками, працьовитими і талановитими людьми, багато з котрих становлять гордість не лише Ромен чи України, але їх діяльність гідно оцінена і світовим співтовариством. У місті збереглися пам'ятки історії та культури всіх категорій і всіх типологічних груп республіканської і місцевої категорій, пам'ятки містобудування і архітектури, археології, монументального мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: б. в., 2008. 301 с.
2. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины. Путеводитель. Харьков: Прапор, 1989. 204 с.
3. Діброва Г. В., Іващенко О. В., Панченко В. В. Краю наш роменський. Краєзнавчий нарис. Суми: Слобожанщина. 2002. 198 с.
4. Курилов И. А. Роменская старина: Ист., стат. и быт. записки о г. Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени: В 4 ч., с приб. ист. и стат. описания всех гор. церквей. Ромны: тип. Б. Ционсона, 1898. 345 с.
5. Сахно Ф. Історія Смілого. К.: Либідь, 2002. 469 с.
6. Стрельченко Г. С. Роменщина. Час, події, люди. Суми: ПКП Еллада, 2009. 371 с.
7. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
8. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. Л. А. Покидченко; відпов. ред. Л. П. Сапуніна. Суми: Слобожанщина, 2000. 384 с.
9. Сумщина. Поступ у третє тисячоліття: Інформаційно-аналітичний довідник Суми: РВО «АС-Медіа», 2004. 144 с.

Звягінцева Ксенія Володимирівна

*студентка II курсу спеціальності «Комп'ютерні науки»,
Відокремлений структурний підрозділ «Машинобудівний фаховий коледж
Сумського державного університету»*

Мельникова Інна Вікторівна

*викладач географії, Відокремлений структурний підрозділ
«Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету»*

СУМИ – КРАЄЗНАВЧЕ МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Сумщина, місто Суми рідне для кожного, хто тут народився, чи довго проживає. В обласному центрі проживає багато міщан та переселенців, і напевно, що багато з них ще не знають про знамениті та цікаві й гарні пам'ятки цього міста, які можна відвідати у будь-який час.

Рис.1. Альтанка від минулого до сьогодення

Наше місто має свою родзинку – Альтанка. У перекладі слово «альтанка» з польської означає «відкрита тераса». У кінці XIX ст. до міста приїхали геологи із Санкт-Петербурга, які вважали, що знайдуть у Сумах поклади нафти. Звернулися до Сумського земства за дозволом проводити роботи по видобутку нафти. Земство дозволило геологам шукати нафту та виділило їм місце для бурління свердловини в центрі міста, перед цією ж земською управою. Проте нафти геологи не знайшли і поїхали з міста. Згодом поклади нафти таки були знайдені на Сумщині, але в Охтирці [1].

Про свердловину могли б вже і забути, якби не чоловік племінниці Івана Харитоненка Йосиф Ліщинський. У Ліщинського був свій сад, який тепер є міським парком, тому він купив цей шматочок землі зі свердловиною і долучив його до свого саду. Йосиф Ліщинський розпорядився, щоб цю свердловину закрили залізною плитою, а на ній збудували альтанку. Він зробив все це, бо мав надію, що у майбутньому тут-таки виявлять поклади нафти. Сумська альтанка має символіку трипільської культури, язичні символи сонця та родючості, а також символи юдаїзму та Хрест. На перший погляд, вони не мають

Рис. 2. Символізм Хреста Альтанки

нічого спільного між собою, але це не так [1]. Наприклад, Хрест крім відомого всім поняття Християнства, означає символ порядку, а шестикутна зірка – символ чоловічого та жіночого початку.

На жаль, плану альтанки, за яким вона була збудована, не залишилося. Однак більшість дослідників вважають, що її спорудили у 1900–1905 рр. за типовими проектами, які були розміщені у спеціальному альбомі. Ці проекти називалися «*типовими*» або «*зразковими*». На той час «*зразкові*» плани були популярні та мали рекомендаційний характер [1].

Рис. 3. Територія СНАУ

Кампус аграрного університету (далі СНАУ). Університет розташовується на вулиці Герасима Кондратьєва 160 та має площу в 36 га. Кампус складається з понад 20-ти будівель: гуртожитки, лабораторії, навчальні корпуси, два спортивні майданчики для бігу та футболу, навчальні полігони для вирощування культур й критий майданчик для аграрної техніки. Також він багатий на незліченну кількість різних рослин.

На території університету можна побачити декоративні або плодові дерева, кущі та рослини, які прикрашають територію. До речі, стежки кампусу схожі на не складний лабіринт, в якому хочеться загубитися та дослідити кожен об'єкт. Наприклад берізки, які ростуть у формі парасолі та сховають вас від сонця. Вони знаходяться на парадній алеї ліворуч. У першу чергу тут дуже тихо та спокійно. Усе через те, що район, в якому розташовується університет – спальний [2].

Рис. 4. Місця для прогулянок та відпочинку людей на території університету

По вечорах цією територією гуляють батьки з маленькими дітьми, вчать їх кататися на велосипеді чи самокаті – тут відсутні автомобільний трафік та метушня. Для вечірнього відпочинку є багато лавок, на яких можна присісти та спробувати зупинити час. У саду також є альтанка, де студенти, викладачі, співробітники та гості зможуть відпочити, а можливо й отримати відповіді на важливі питання свого життя, тому й не даремно ж сад назвали «*Садом пізнання*» [2].

Театральна площа. У центрі Театральної площі розташоване приміщення Національного академічного театру драми та музичної комедії імені М. С. Щепкіна, побудоване в 1980 році за проєктом архітекторів С. П. Сліпця та А. Ю. Чорнодіда. Зал для глядачів розрахований на 950 місць. Головна прикраса фойє – порцелянове панно «Птахи щастя», виконане художниками фарфорового заводу, котрий існує в Сумах з 1965 року [4].

Рис. 5. Театр драми і музичної комедії ім. М. С. Щепкіна, що розміщений на Театральній площі

На Театральній площі, в одному з найоригінальніших будинків міста з вежоподібним виступом, прикрашеному статуями-каріатидами, міститься Обласний краєзнавчий музей. Тут до революції розміщувалася Земська управа. З повітовим земством і площею перед ним пов'язані сторінки історії політичної боротьби партій та рухів початку ХХ ст. У 1905 р. і 1917 р. тут відбувалися з'їзди, збори, мітинги з вимогами демократичних свобод. У будинку Земства у 1905 році містилися редакції перших місцевих періодичних видань – «Сумський голос» і «Селянська газета» [4].

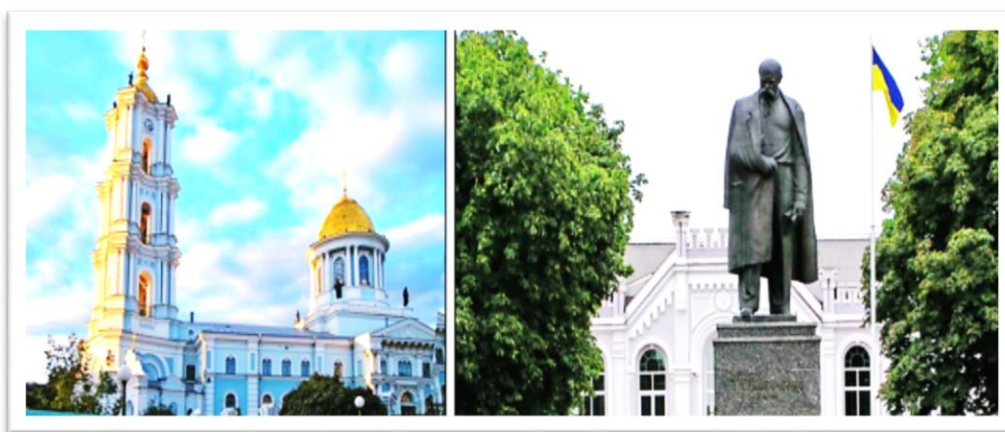

Рис. 6. Архітектурні пам'ятки вулиці Соборної

Соборна вулиця. Соборна вулиця в Сумах – центральна вулиця, розташована в історичному центрі міста, між Покровською площею та площею Незалежності. Невелика, довжиною 500 метрів вулиця, що виникла наприкінці ХVІІІ століття на території колишньої Сумської фортеці, забудована будинками будівлі переважно другої половини ХІХ століття [3]. До 1882 р. вулиця називалася Московською і стала Соборною після перебудови Спасо-Преображенського собору – головної архітектурної доміанти не лише Соборної вулиці, а й Сум. Висока дзвіниця величного собору, побудованого у другій половині ХVІІІ ст., видно звідусіль.

Тут розташовані магазини, ресторани та кафе, банки. Також на вулиці Соборній, у сквері, встановлено пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку, що стоїть зі схиленою головою, що ніби обмірковує рядки нового вірша. 2000 року вулицю реконструювали, тут поклали нову тротуарну плитку та вулиця стала пішохідною [3].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альтанка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0.
2. Кампус СНАУ. URL: <https://cukr.city/afisha/2020/campus-snay>.
3. Соборна вулиця. URL: https://www.turpravda.ua/places/ua/sumy/Sobornaja_ulica-s7642/.
4. Театральна площа. URL: <http://spec-kor.com.ua/news/events/3522-sad-piznannia-stvoriuiut-v-sumskomu-nau.html>.

Хмелик Аліна Сергіївна

студентка IV курсу, спеціальності 242 «Туризм», Сумський національний аграрний університет

Коваленко Олександр Вікторович

завідувач кафедри туризму, Сумський національний аграрний університет, кандидат педагогічних наук, доцент

КВЕСТ-ЕКСКУРСІЯ ЯК НОВИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ТУРИСТІВ З ІСТОРІЄЮ КРАЮ НА ПРИКЛАДІ СУМЩИНИ

На сучасному туристичному ринку екскурсійні послуги дуже потрібні. Вони включені до будь-якої програми обслуговування, незалежно від виду туризму та мети поїздки. Екскурсії можуть організовуватись у різних формах, з використанням різних засобів транспорту, а також передбачати відвідування музею або будь-якого чинного підприємства. З метою привернення уваги туристів та екскурсантів у рамках багатьох екскурсій здійснюються майстер-класи чи дегустації. З кожним роком необхідність впровадження інноваційних підходів до організації та проведення екскурсій постає перед організаторами та розробниками дедалі гостріше. Необхідність впровадження нових форматів є очевидною. Однією з інноваційних форм екскурсійної діяльності є квест-екскурсія.

Особливість проведення екскурсії у формі квесту полягає в особливій активності учасників – знання, в більшості випадків, учасникам доводиться добувати самостійно, використовуючи підказки. При використанні цього формату проведення екскурсії, матеріал запам'ятовується її учасниками краще, ніж під час використання класичного формату. Розглянемо поняття «квест-екскурсія», а також класифікацію квест-екскурсій.

Квест-екскурсія – це цікава подорож, підійде як дітям, так і дорослим. Випробування, головоломки, загадки – все це є основою квест-екскурсій, представлених на різноманітну тематику та знайому в ігровій формі всіх бажаючих з визначними пам'ятками міста, а також з історією краю чи регіону.

Зазначимо, що єдиного поняття «квест-екскурсія» поки що не існує. Розглянутий термін поєднує значення слів – «квест» та «екскурсія». Під терміном «квест» зазвичай розуміється гра, де учасники повинні вирішити різні логічні завдання, знайти необхідну інформацію, навчитися працювати з інформаційними ресурсами, здійснювати пошук необхідної інформації та грамотно її застосувати [4]. Екскурсія – це організоване відвідування визначних пам'яток [2].

Відштовхуючись від того, що квест-екскурсія – це інноваційна форма екскурсії, коли інформація про об'єкти показу подається в інтерактивній формі, можемо запропонувати таке визначення. Квест-екскурсія – це методично і методологічно створений і реалізований, інтерактивний і нестандартний показ пам'яток (об'єкти природної, історико-культурної спадщини та ін.), в основі якого лежить аналіз об'єктів, що знаходяться перед очима, а також якісна розповідь про події, пов'язані з ними, тривалістю менше 24 годин без ночівлі, за допомогою виконання певних завдань та проходження маршруту.

Квест-екскурсія – процес синтезу гри та екскурсії, у якому емоції від відвідуваних нових місць посилюються азартом гри та тріумфальним почуттям перемоги (за наявності змагального аспекту) [1].

Таким чином, наявність завдань/перешкод, розміщених за певним маршрутом та об'єднані однією метою, яку можна досягти, подолавши перешкоди та виконавши завдання.

Маршрути квест-екскурсій можуть проходити однією або декількома вулицями, міськими парками і парками садиб, скверами і так далі [3]. Так, у місті Суми нами була розроблена квест-екскурсія центральною пішохідною частиною міста під назвою «Сумські артефакти», так само квест-екскурсія для дітей парком «Казка» під назвою «Казкове місто Суми».

Передбачається, що ці квести по місту Суми проводитимуться у вигляді змагання. Дві групи учасників збираються у встановленому та заздалегідь обговореному місці. Еккурсоровод проводить інструктаж та пояснює правила квесту. Учасники отримують фото, текстові підказки, різні предмети (цукор-рафінад, цвяхи, свічка, конверт тощо) після чого їм дається 1 година на пошуки 7-ти пам'яток та виконання завдань на даних точках. На кожній точці знаходиться ведучий-аніматор, який розповідає про об'єкт або показує за допомогою смартфона (планшета) заздалегідь записане відео про екскурсійний об'єкт, а також видає завдання даної локації та пошуку наступного місця квесту. На фініші підбиваються підсумки, її обговорення та церемонія нагородження переможців. Чисельність групи залежить від бажання туристів.

Організація квест-екскурсії певною мірою залежить від форми проведення [5]:

– квест-екскурсії за участю гід-екскурсорова – мають на увазі видачу завдань особисто екскурсороводом (провідним). Він може змінювати точки вже під час проведення квесту, залежно від темпу проходження маршруту екскурсантами, і навіть часу, необхідне проходження;

– знеособлена квест-екскурсія – екскурсантам одразу видаються завдання, карта та підказки – і вони можуть на власний розсуд проходити точки маршруту;

– квест-екскурсії з дистанційною видачею завдань – мають на увазі отримання частини чи всіх матеріалів у дистанційному форматі – на телефон чи інший пристрій.

Основні переваги квест-еккурсій від квест-еккурсій з дистанційною видачею завдань [4]:

- вищий рівень «запам'ятовування» інформації учасниками екскурсії;
- пересування в темпі, що підходить екскурсанту;
- можливість відхилення від маршруту екскурсії;
- можливість використання інформації про велику кількість об'єктів, розрахованих на багатогодинну екскурсію за менший час (без непотрібних подробиць).

На квест-екскурсіях немає гідів у традиційному уявленні, а знання засвоюються у процесі вирішення захоплюючих загадок. Учасники отримують можливість пройти випробування, поглянути на себе по-новому та здобути безцінний досвід.

На квест-екскурсії учасники вирішують логічні завдання, займаються пошуком інформації, навчаються працювати з інформаційними ресурсами, знаходити корисну інформацію та вміти застосовувати її. Кінцевою метою відвідувачів квест-екскурсії є запам'ятовування та засвоєння побаченого та почутого на екскурсії.

Основа квесту – це емоції його учасника. Учасник повинен не просто взяти участь у екскурсії, а й отримати заряд енергії та нових емоцій, які сприятливо впливають на процес запам'ятовування матеріалу, оскільки збільшується залучення учасників. Більше того, під час проходження квесту учасник вирішує завдання та відчуває позитивні емоції спільно з іншими учасниками, що дає йому позитивні спогади від роботи у команді [5].

Формат квест-еккурсій ґрунтується на тому, що учасника максимально захоплено і сконцентровано під час гри, а також на тому, що найкраще запам'ятовується матеріал, який потребує активної розумової роботи і з яким людина особисто взаємодіє.

Учасники квест-екскурсії не тільки відвідують цікаві локації, але й докладно в ігровій формі знайомляться з визначними пам'ятками, а також дізнаються багато цікавої інформації про них. Завдяки завданням та питанням квесту екскурсанти можуть звернути увагу на більшу кількість цікавих деталей. Звичайна прогулянка (екскурсія) перетворюється на захоплюючу подорож і навіть пригоду, а виконуючи при цьому завдання та розгадуючи загадки, учасники отримують багато позитивних емоцій та незабутніх вражень.

Квест екскурсія – це чудовий спосіб не тільки розважити учасників, а й можливість в ігровій формі розповісти про історію міста чи регіону [2].

Таким чином, в останні роки простежується тенденція появи нових видів екскурсій, у тому числі, екскурсійних квестів, які не укладаються в рамки традиційної класифікації, будучи перспективними

у розвиток внутрішнього туризму. В рамках екскурсії містом ігрова форма квесту може зацікавити не лише гостей міста, а й місцевих мешканців. Квести сприяють знайомству насамперед незнайомих людей, формуванню командного духу в екскурсійній групі. У зв'язку з цим доцільним є використання елементів квесту з окремих об'єктів показу у межах проведення традиційної оглядової екскурсії. У результаті застосування такого нового перспективного спрямування в екскурсознавстві є змога підвищити якість та конкурентоспроможність екскурсійних послуг, а також забезпечити отримання додаткового прибутку на туристичному ринку у регіоні.

На закінчення необхідно зазначити, що для подальшого розвитку та розповсюдження квест-екскурсій необхідне активне просування з боку туристичних підприємств для популяризації екскурсійної діяльності в цілому, а також її нових форм проведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильєва М. А. Квест-екскурсія як інтерактивна форма навчання школярів (на прикладі археологічного музею ІА НАН України). *Молодий вчений*. 2020. № 11 (87). С. 365–370.
2. Васильченко А. О. Квест-екскурсія як інноваційна форма туристської діяльності. *Туризм та гостинність*. 2020. № 1. С. 22–26.
3. Галасюк С. С., Нездоймінов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2013. 178 с.
4. Піскунова Ю. О. Квест-екскурсія як інноваційна форма екскурсійної діяльності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України (10 квітня 2019)*. Одеса: ОНЕУ, 2019. С. 853–856.
5. Сокол І. М. Класифікація квестів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 36 (89). С. 369–374.

Наукове видання

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

***Збірник матеріалів
III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції
(1 грудня 2022 р., Суми)***

Відповідальний за випуск *Д. В. Кудінов*
Комп'ютерна верстка *О. Л. Суріна*

Підписано до друку 30.01.2023.
Формат 60×84/16. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,73.
Ум. фарб.-відб. 26,37. Обл.-вид. арк. 26,37.
Тираж 100 пр. Вид. №1.

Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка
40002. м. Суми, вул. Роменська, 87
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.